

Amirguyen.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૪૧૬ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ વિદ્યાનિગુલાલ

વિષય ૬ - ૩

રસિક નવલકથામાળા.

પુસ્તક ૧૧ મું

વિપત્તિનું વાદળ.

(ડિટેક્ટિવ નવલકથા.)

લેખક,

ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ.

વઢવાણ સીટી.

પ્રકાશક,

પુંજલાલ ભગવાન પારેખ.

વઢવાણ સીટી.

મુખર્જી એન્ડ,

મોહનલાલ પિતાંબર-બૂકસેલર.

હાલબાદેવી રોડ-મુંબઈ નં ૨

આવૃત્તિ ૧લી.

પ્રત ૭૫૦

સવત ૧૯૮૧.

સને ૧૯૨૪.

મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦.

[અંગ્રેજીમાં લખેલું આ પુસ્તક ગ્રંથાલયમાં જમાવેલું છે.]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટર
૧૯૮૬

અમદાવાદ—સહાયકાલય,
શ્રી “રામચંદ્ર ન્યુનિટિ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીષદ દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવ્યું

પ્રસ્તાવના.

ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર જોઝાફીઓની ડિટેક્ટિવ નવલકથાઓની શ્રેષ્ઠતા અને શૈલી અત્યંત આકર્ષક હોઈ તેના અનેક ભાષામાં રૂપાંતર થયાં છે એ પણ તેની 'સ્ટેન્ડ બોક્સ યેરિસ' અને 'બેકમેથલસ' એ બે ડિટેક્ટિવ વાત્તવિએ આપણી ભાષામાં ઉતારી, હિંદી લેખાશયમાં વાચકવૃન્દ સમક્ષ રજૂ કરી છે તે વાચકોની પસંદગીને પાત્ર નિવડવાથી તેના બીજા પુસ્તકોને પણ શ્રેષ્ઠતાથી ભાષામાં ઉતારવાની મને સ્વાભાવિક રીતેજ ઇચ્છા થઈ એ જોઝાફીઓની બનાવેલી ડિટેક્ટિવ નવલકથાઓ મળવાની તે વાંચવાનો પ્રારંભ કર્યો.

તેમું 'વિડો લીફ' પુસ્તક સહુથી પહેલું મારા વાંચવામાં આવ્યું. એ મારાં પુસ્તકોના પ્રકાશક મારા સ્નેહી ભાઈશ્રી પુનભાલ ભગવાન પારેખને પ્રસ્તુત પુસ્તકનું રૂપાંતર કરવાની આરી ઇચ્છા દર્શાવી. તેજ વખતે ભાઈશ્રી પુનભાલે પણ મને તેજ પુસ્તકનું રૂપાંતર કરવાની સૂચના કરી. આવો અકસ્મિત ભોગાનભોગ બની જવાથી મને આશ્ચર્ય થયું ભાઈશ્રી પુનભાલે વિશેષમા એમ પણ જણાવ્યું કે મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકપ્રકાશક અને વિક્રેતા એસસં એન એમ. ત્રિપાઠી બેન્ડ કંપનીના ભાગીદાર શ્રીયુત જીવેરભાઈ અણીભાઈએ આ 'વિડો લીફ'નું રૂપાંતર કરાવવાની ખાસ બલામણુ કરી છે જ્યારે શ્રીયુત જીવેરભાઈ બેવા એક અનુભવી અને વિદ્વાન પ્રકાશકની આ પુસ્તકને માટે ખાસ બલામણુ થઈ એટલે મારો ઉત્સાહ સ્વાભાવિક રીતેજ દ્વિગુણિત થયો અને એ આ પુસ્તકનો પ્રારંભ કર્યો. તે જર્મની પૂરે થયું એછર્ડ હર્ડ, પરંતુ અન્ય પ્રવૃત્તિને લીધે તેમણે ધાર્યું કરતાં વિશેષ સમય લાગ્યો છે, છતાં પણ પ્રશુક્રપાથી આવે તે પુસ્તક તેવાર થઈ વિવેકી વાચકોના કરકમળમા અર્પણ થાય છે.

આ પુસ્તકના વસ્તુના સળધમા કશું પણ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. એક વિધવાનું ખૂન થાય છે, તેના ખૂનીને શોધી કાઢવાના પ્રયત્નમાં સમર્થ ડિટેક્ટિવ પણ શરૂઆતમા ગોયુ ખાઈ ભય છે; પરંતુ અંતે તેને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેની ભૂલથી નિર્દોષની આસપાસ પથરાયેલું વિપત્તિનું વાદળ દૂર થઈ 'સાચને આવ આવડી નથી' એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન થાય છે અને આશા છે કે આ વાર્તા પણ મારા આગલા પુસ્તકોની માફક રસિક અને સુખદર વાચકોની પ્રશ્નસાને પામશે.

વલ્લભાણુ સીદી,

સં. ૧૯૮૧ માર્ગશિર્ષ સુદી ૩
તા. ૨૬-૧૧-૧૯૨૪ અનિવાર.

ચંદુલાલ જેઠાલાલ બ્યાસ.

અનુક્રમણિકા.

અકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ	અકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ હુ	ખૂન ...	૧	૨૪ મુ	નવનિત ખુલાસો કરે છે	૧૬૬
૨ જી	અ બિકાપ્રસાદની તપાસ	૧૭	૨૫ મુ	સરદારની જીભાની .	૧૭૭
૩ જી	અ બિકાપ્રસાદનો વિ- શેષ પરિચય ...	૨૭	૨૬ મુ	સરદારની જીભાની [ચાલુ]	૧૮૩
૪ થુ	મારા પિતાના પત્રો...	૩૫	૨૭ મુ	ખરો પુત્ર ...	૧૮૮
૫ મુ	મારા પિતાના પત્રો [ચાલુ]	૪૨	૨૮ મુ	અન તપ્રસાદ કેદી...	૧૯૧
૬ હુ	કમળાપ્રસાદને ત્યાં ..	૪૮	૨૯ મુ	અન તપ્રસાદની તપાસ.	૧૯૪
૭ મુ	સરદાર પુત્ર .	૫૪	૩૦ મુ	અન તપ્રસાદ નિર્દોષ !	૨૦૨
૮ મુ	માથુકને ત્યાં ..	૬૧	૩૧ મુ	અધિકારની પ્રાપ્તિ ..	૨૦૬
૯ મુ	ઝેનકાનો પૂર્વ પરિચય.	૬૬	૩૨ મુ	ભાઈ માટે લાગણી .	૨૧૨
૧૦ મુ	વેશ્યા બની ...	૮૦	૩૩ મુ	નર્સ ...	૨૧૭
૧૧ મુ	ડોક્ટરની સલાહ ...	૮૬	૩૪ મુ	મારવાડી...	૨૨૨
૧૨ મુ	ન્યાયાધીશની મુલાકાત	૯૫	૩૫ મુ	નવનિતને ત્યાં ...	૨૨૬
૧૩ મુ	પ્રેમના પથે ...	૧૦૨	૩૬ મુ	ન્યાયાધીશનો ઉત્સાહ	૨૩૬
૧૪ મુ	આશા .	૧૦૭	૩૭ મુ	કુસુમનો પ્રયત્ન ...	૨૩૮
૧૫ મુ	નિરાશા .	૧૧૩	૩૮ મુ	કુસુમ અને કમળાપ્રસાદ	૨૫૪
૧૬ મુ	ખૂનનો પ્રયત્ન ...	૧૧૮	૩૯ મુ	" ખૂની ! "	૨૬૩
૧૭ મુ	જ્યુરીનો ભય	૧૨૪	૪૦ મુ	જમનાબાઈનું મૃત્યુ .	૨૬૯
૧૮ મુ	ન્યાયાધીશ અને ડિટેક્ટિવ	૧૨૭	૪૧ મુ	નિર્દોષિતાનો પુરાવો.	૨૭૩
૧૯ મુ	પિતા-પુત્ર ...	૧૩૪	૪૨ મુ	છેલ્લકીવાળો માણસ.	૨૭૭
૨૦ મુ	પુત્રનો નિશ્ચય .	૧૪૧	૪૩ મુ	ખૂનીની તપાસ ...	૨૮૫
૨૧ મુ	હલીલ .	૧૪૬	૪૪ મુ	પિતા-પુત્ર ...	૨૯૩
૨૨ મુ	મારો સર્વ નારા થયો	૧૫૬	૪૫ મુ	નવનિતની મન સ્થિતિ	૨૮૬
૨૩ મુ	કોર્ટમાં .	૧૬૩	૪૬ મુ	આશાક-માથુક ...	૩૦૩
			૪૭ મુ	ઉપસંહાર ...	૩૦૭

વિપત્તિનું વાદળ.

પ્રકરણ ૧ લું.

પૂન.

ઇ સ ૧૯૧૨ ની — ના રોજ જયગ્રામની પાચ સ્ત્રીઓ આલાધાટની પોલિસ ઓફિસમા આવીને હાજર થઇ તેમણે જણાવ્યું કે તેમની પડોશમા રહેતી લક્ષ્મીબાઇ નામની વિધવા બે દિવસથી ખિલકુલ દષ્ટિએ પડી નથી તેના બારણાબારીઓ તમામ બંધ છે દ્વાર ઉપર પુબ્કળ અવાજ કરવા છતાં અંદરથી કશો જવાબ મળ્યો નથી બહારથી અંદરનો ભાગ જોઇ શકાતો પણ નથી

આ બનાવથી એ સ્ત્રીઓ ગભરાઈ ગઈ હતી લક્ષ્મીબાઇને કશો અકસ્માત થયો હશે કે તેનું પૂન થયું હશે એ તેઓ નક્કી કરી શકતી ન હતી, અને તેથી ફોજદારની પાસે જાહેર કરવાને માટે આવી હતી

પ્રથમ તો ફોજદારે આ બાબતમા વચ્ચે પડવાની ના કહી પરંતુ અતે તેની પાસે ફરિયાદે આવેલી સ્ત્રીઓના આગ્રહને તે વશ થયો તેણે જમાદાર, કારકુન, પોલિસના બે સિપાહીઓ તથા કદાચ જશર પડે એમ ધારીને એક લુહારને સાથે લીધો તે એ બધાને લઇને વિધવા લક્ષ્મીબાઇના પડોશીઓની સાથે ગયો

જયગ્રામ આલાધાટથી અર્ધો માઇલ દૂર આવેલું છે, જ્યારે અંદ્રનગરથી તે બે માઇલ દૂર છે આલાધાટ અને જયગ્રામ ઉપર અંદ્રનગરની હકુમત છે અંદ્રનગર એક મોટું રાજધાનીનું શહેર છે જયગ્રામ નર્મદા નદીના તટપર આવેલું છે, જયગ્રામ અને આલા-

ઘાટપર ન્હાના રેલ્વે સ્ટેશન પહોંચે ચંદ્રનગરથી પુષ્કળ લોકલ ટ્રેનો દોડે છે અને તે આ સ્ટેશનોપર ઊભી રહે છે

આ ટોળું લક્ષ્મીબાઈના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યું આ મકાન ચંદ્રનગરના કોઈ ગૃહસ્થે ઉંઢાળામા રહેવાને માટે બંધાયું હતું તે બે માળનું ન્હાનું મકાન હતું મકાનની ફતો ન્હાનો બગીચો હતો અને બગીચાની ફરતી પથ્થરની દિવાલ હતી બગીચાની અસારે સલાળ લેવામા આવતી હોય એમ લાગતું ન હતું ઊંચ મૂળ વાલી બેઠેલા મોટા વૃક્ષો માત્ર જીવતા હતા બાકીના પુષ્પવૃક્ષો મુકાઈ ગયેલા હતા અને કેટલાક ક્યારા તો બાલીબબ દેખાતા હતા આ બગીચામા દાખલ થવાને માટે બહારથી રહેલાઈથી ખૂલી શકે તેવો ઝાપો હતો

“ આ લક્ષ્મીબાઈનું મકાન ” પેલી સ્ત્રીઓ માહેની એકે કહ્યું

ફોનદાર તે મકાનના ઝાપા તરફ વળ્યો અસારે તેની આસપાસ આશરે ચાલીશક માણસો એકઠા થઈ ગયા તેણે એક સિપાઈને કહ્યું “ તું ઊભો રહેજે અને કોઈને પણ અંદર આવવા દઈશ નહિ ” તે જમાદાર, હુદાર તથા એક સિપાઈને લઈને અંદર ગયો

પ્રથમ તો તેણે મકાનના મુખ્ય દ્વાર અને બારી ઉપર પોતાની લાકડી વડે અવાજ કર્યો તથા અંદર કોઈ હોય તો તેને સબોધીને જૂમો પાડી તેને કશો પણ જવાબ નહિ મળવાથી તેણે હુદારને કહ્યું “ આ તાળું ખોલી નાખ ”

હુદારે પોતાની પામે તાળું ખોલવાના હથિયાર તથા ચાની-ઓનો જુમખો હતો તે કાઢીને પ્રથમ એકાદી ચાવી લાગુ થાય તો સારું, એવા વિચારથી ચાવીઓનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો

“ ચાવી ! આ ગઢી ચાવી ! ” બહારથી જૂમ પડી

એક આઠ-નવ વર્ષનો છોકરો બહાર રસ્તાપર તેના લાઇબ્રેરી સાથે રમતો હતો, તેને રસ્તાની બાજુએ એક ન્હાના ખાડામાથી ચાવી મળી આવતા તે આ મકાન તરફ આવ્યો હતો તેના હાથમા ચાવી બેવાથી બહારના લોકોએ જૂમ પાડી હતી તે જૂમ સાલળીને

ફાજદારે જમાદારને લા મોકલ્યો જમાદાર ચાવી લઈ આવ્યો તે ચાવી વડે તાળુ ખોલવાનો પ્રયત્ન કરતા તાળુ તરતજ ખુલી ગયું કેમકે એ ચાવી તે તાળાની જ હતી

ફાજદાર તથા જમાદારે એક બીજા તરફ અર્થપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોયું “ સાહેબ ! ચિહ્ન સારું નથી ” જમાદાર બોલ્યો તેમણે મકાનમા પ્રવેશ કર્યો બહાર ટાળુ મોટું થતું જતું હતું ઝાપાપર બેભેલો સિપાહી મોટી મુસ્કેલીથી તેમને રોકતો હતો કેટલાક બગીચાની પથરની દિવાલપર ચડીને અંદરની હીલચાલ જાણવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા

પહેલા ખડમા પ્રવેશ કરતા જ બધું અસ્તવ્યસ્ત દેખાયું બધી વસ્તુઓ વેરણછેરણ દેખાતી હતી અંદરના ખડની પણ એવી જ સ્થિતિ હતી એ ખડમા વિધવા લક્ષ્મીબાઇનું મડદું પડેલું હતું તેનું મુખ જમીન તરફ હતું તેના ચહેરાનો એક તરફનો ભાગ તથા તે તરફના વાળ બળી ગયેલા દેખાતા હતા પરંતુ તેના કપડાને અગ્નિદેવે આચ આવવા દીધી ન હતી તે ચૂલા પાસે પડી હતી

“ લાયકર બદમાશો ! શું તેઓ આ ગરીબ સ્ત્રીનું ખૂન કર્યો સિવાય આ મકાનમા લૂટ ચલાવી ન શકત ? ” જમાદાર બોલ્યો

“ પણ આ સ્ત્રીનું ખૂન કેવી રીતે થયું હશે ? તેના શરીર પર એકે જખમ મારા જોવામા આવતો નથી ” ફાજદાર બોલ્યો

“ જૂઓ, તેની પીઠ ઉપર, જે ખભાની વચ્ચે જે ઘા દેખાય છે હું શરત મારું છું કે બાપડીને ખૂસ પાડવાનો વખત પણ મળ્યો નહિ હોય ” જમાદારે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો તેણે મડદાનો સ્પર્શ કરીને કહ્યું “ શરીર બિલકુલ ઠંડી પડી ગયું છે અને અફડ બની ગયું છે તેનું મૃત્યુ થયાને ઓછામા ઓછા છત્રીશ કલાક થઈ ગયા હશે ”

લા પડેલા એક સ્ટુલપર બેસીને ફાજદારે પોતાનો પ્રાથમિક રિપોર્ટ લખવા માડ્યો હતો તે બોલ્યો “ આપણે અહીં શરત

લગાવવાને નહિ પણ ગુન્હેગારને શાધી કાઢવાને માટે આવ્યા છીએ. વાર, લ્યો આ પત્ર, જલ્દી ન્યાયાધીશ સાહેબને ચંદ્રનગર મોકલી આપો. બે કલાકની અંદર તેઓ અત્રે આવીને પોતાની તપાસ શરૂ કરશે તે દરમિયાન હું કામચલાઉ તપાસ પૂરી કરી નાખીશ ”

“હું પત્ર લઈ જાઉં ?” જમાદારે પૂછ્યું

“ના, તમે નહિ એકાદા માણસને મોકલો તમારી અહીં જરૂર પડશે આપણે આ ખડમાની જે વસ્તુ જે સ્થિતિમાં જોઈ છે તે સ્થિતિમાં જ રહેવા દેવી હું બીજા ખડમા બેસીને તપાસ શરૂ કરીશ ”

બધા બીજા ખડમા આવ્યા એક સિપાહી પત્ર લઈને ન્યાયાધીશને આપવાને માટે ગયો ફોજદારે પોતાની પ્રાથમિક તપાસ શરૂ કરી

“વિધવા લક્ષ્મીબાઈ કોણ હતી ? તે ક્યાંથી આવી હતી ? અહીં તે શું કરતી હતી ? તેના જીવનનિર્વાહનો આધાર શાના ઉપર હતો ? તેનો સ્વભાવ, તેની રહેણીકરણી કેવી હતી ? તેને કોની કોની સાથે સંબંધ હતો ? તેને કોઈ શત્રુ હોય એવું જાણવામાં હતું ? તે લોભી સ્વભાવની હતી ? તેની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી ?”

આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ મેળવવાનું ફોજદારને અગત્યનું લાગ્યું હતું તેણે પુષ્કળ સાક્ષીઓની તપાસ કરી, પણ તે વિશેષ જાણી શક્યો નહિ આ વિધવાની કોઈને વિશેષ માહિતી ન હતી આ પ્રદેશમાં આ સ્ત્રી અપરિચિત હતી માત્ર એક માળી તથા આ સ્ત્રીને ત્યાં રોજ દુધ આપવા આવનાર એક છોકરી, એ બે જણ જ થોડી ઘણી માહિતી આપી શક્યા તે પણ અપૂર્ણ તો ખરી જ

ટુકામાં કહીએ તો લગભગ બે-અઢી કલાકના પરિશ્રમને પરિણામે નીચેની માહિતી મેળવવાને ફોજદાર સાહેબ ફતેહમદ થયા -

આજથી લગભગ બાર વર્ષ પહેલાં એટલે ઇ.સ. ૧૯૦૦ ની સાલમાં વિધવા લક્ષ્મીબાઈ અત્રે આવી હતી તે પોતાની સાથે બે મોટા ગાડા ભરીને સામાન લાવી હતી, તેણે પ્રથમ બાલાઘાટની એક ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો તુરંત જ મકાનને માટે તજવીજ

કરના આ મકાન ખાલી હોવાથી તથા એ તેને પસંદ પડવાથી તેણે તુરત જ એ મકાન ભાડે રાખી લીધું. ભાડાચીડી ઉપર સહી કરવાની ના પાડી હતી પરંતુ છ માસના ભાડાના ૩ હજાર તેણે અગાઉથી આપી દીધા હતા.

તેજ દિવસે તેણે પોતાનો સામાન ત્યાં ફેરવી નાખ્યો. સામાનમાં ટ્રકો, પેટીઓ, ટેબલ, ખુરસીઓ, કેચ, કબાટ, સ્ટુલ, ખાટલા, ઢોલીયા, ગાદલા, ગોદડા, વગેરે હતું. આ મકાનના સમારકામમાં પણ તેણે તુરત જ પચાસેક રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

તેની ઉંમર ચોપન-પચાવન વર્ષની હતી તેની તદ્દુરસ્તી સારી હતી. દેખાવમાં પણ ઠીક હતી. તદ્દન અપરિચિત સ્થળે આવીને રહેવાનું તેને શું કારણ હતું એ કોઈ જાણતું નહતું. તેના પોશાક ઉપરથી તે ખૂબાત તરફની હોય એમ લાગતું હતું. તે કોઈ દરિયા-કિનારાના ગામપર રહેતી હોવી જોઈએ, કેમકે દરિયાને લગતી તથા વહાણવટા અને ખલાસીઓને લગતી વાતો તે અવાગનવાર કરતી હતી.

તે એમ કહેતી કે તેનો ધણી કોઈ વહાણપર નોકર હતો અને દરિયામાં પડીને મળ્યું પામ્યો હતો. પરંતુ એ સંબંધમાં તે વિશેષ બોલતી નહિ અને કોઈ તેને વિશેષ પ્રશ્ન કરવાની હિમ્મત પણ કરી શકતું નહિ.

એક વખત પેલી દુધ આપવા આવનારી છોકરી તથા બીજા ત્રણ મનુષ્યોની સમક્ષ તેણે કહ્યું હતું કે “મારૂં લગ્ન થયા પછી હું વિધવા થઈ ત્યાં સુધીમાં જેટલું દુધ મેં ભોગવ્યું છે તેટલું કોઈ સ્ત્રીએ જોયું પણ નહિ હોય.” બીજી વખત તેણે કહ્યું હતું કે, “દરેક વસ્તુ નવીન હોય છે ત્યાં સુધી જ તે સારી લાગે છે મારા નરાધમ ધણીનો મારા ઉપર માત્ર એક વર્ષ જ ખ્યાર રહ્યો હતો.”

લક્ષ્મીબાઈની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય એમ મનાતું હતું. તે અવારનવાર કોઈને પચાસ, કોઈને સો રૂપિયા કે તેથી વધારે રકમ પણ ખીરતી હતી. તે વ્યાજ લેતી નહિ ને આપેલા પૈસા પાછા

આપવાનું દયાળુ પણ કરતી નહિ તે સારી રીતે રહેતી, હમેશા ઉંચા પ્રકારનો ખોરાક લેતી અને અવારનવાર મિજબાની પણ આપતી તે મહાપાન પણ કરતી હતી અને ઉંચા પ્રકારનો કીમતી મઘ મગાવી ને રાખતી તેને ખર્ચના સખ ધમા પ્રશ્ન કરતા તે કહેતી કે “ મારે નથી ગરાસ કે નથી મકાનો, પરંતુ મારે જે જોઈએ તે મને મળી શકે તેમ છે, એટલે ખર્ચને માટે ચિંતા નથી ”

આથી વિશેષ તેના ભૂતકાલિન જીવનના સખ વમા કશું પણ કોષ્ટના જાણવામા આવ્યું નહતું તેને જગતનો પુકળ અનુભવ હોય એમ લાગતું હતું સ્થાજ પડ્યા પછી તે કદી પણ ખર્ચ નિડળતી નહિ, પરંતુ પોતાના મકાનમા લગાઈ રહેતી હતી તેને ત્યાં અગ્નિપ્યા માણસો કવચિત જ આવતા હતા એ ત્રણ વખત એક વૃદ્ધ તથા એક યુવક અને એક વખત બે ગૃહસ્થો તેને મળવાને માટે આવ્યા હતા એ બે ગૃહસ્થોમા એક વૃદ્ધ તથા એક યુવાન હતા તેમનો પોશાક મૂલ્યવાન હતો અને તેઓ બે ઘોડાની લપડાખધ ગાડીમા એસીને આવ્યા હતા

દુકામા કહીએ તો મરનાર તરફ તેના પાડોશીઓ માન ધરાવતા હતા એ માણસો અવારનવાર તેના મકાનમા આવતા જણાતા હતા તેમાનો એક માણસ તો રેલ્વેમા નોકરી કરતો હતો બીજો માણસ ઉંચો અને કઠાવર હતો તે ભય કર અને ફૂર દેખાવતો હતો આ બે જણા લક્ષ્મીબાઈ પાસે શા માટે આવતા હતા તે કોઈ કહી શકતું નહિ

ફોનદારે કેટલાક સાક્ષીઓની જુબાની લીધી તેમા તે ઉપર જણાવ્યા મુજબની માહિતી મેળવી શક્યો આ કાર્ય તે પ્રર કરી રહ્યો તેજ વખતે ન્યાયાધીશ ત્યાં આવી પહોંચ્યો તેની સાથે ગુપ્ત પોલિસ ખાતાનો વડો અને તેનો એક મદદનીશ પણ હતા

ન્યાયાધીશનું નામ રમેશચંદ્ર હતું તેની ઉંમર ૩૮ વર્ષની હતી આજ સાત-આઠ વર્ષથી તે આ પદ ઉપર હતો તે ઓછું

બોલનારો પરતુ નમ્ર સ્વભાવનો હતો સો ગુન્હેગાર છૂટી જાય તેની ચિંતા નહિ, પરતુ એક બિનગુન્હેગાર માર્યો ન જાય તેની તે ખાસ કાળજી રાખતો.

ડિટેક્ટિવ ખાતાનો વડા જેમ્સનજી એડ્રનગર રાજ્યમાં પકાતો હતો તે દશિયાર હતો, પરતુ હકીલા સ્વભાવનો હતો એક વખત તેણે ભૂલ કરી હોય તો પણ તે ભૂલ મુધારવાનો નહિ પોતાનામાં ભૂલ આવેજ નહિ એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તે દિગ્મતવાન હતો અને શરીરબળમાં મોટા પહેલવાનને પણ ભલાવે તેવો હતો તેનામાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા હતી કાઠી પણ મનુષ્યનો ચહેરો તે એક વાર જૂએ તો પછી ગમે તેટલા લાખા સમય પછી, તે મનુષ્ય પોતાના ચહેરામાં ગમે તેવો ફેરફાર કર્યો હોય તો પણ તેને પિછાની લેતો તેનું કાળજી એટલું જ હતું કે તે ચહેરાના ખીજા ભાગ તરફ નહિ પરતુ આખ તરફ દૃષ્ટિ કરતો અને આમની આકૃતિને યાદ રાખી લેતો.

પેસ્તનજીનો મદદનીશ પણ ડિટેક્ટિવ ખાતામાં સારી રીતે જાણીતો થઈ ચૂક્યો હતો તેનું નામ દ્વિનડગરાય હતું.

ફેબ્રુઆરી પોતે જે રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો હતો તે તથા સાક્ષીઓની જુગ્યાની ન્યાયાધીશ સમક્ષ રજુ કર્યા તે ઉપરઉપરથી વાચી ગયા બાદ ન્યાયાધીશે કહ્યું “ તમે પ્રાથમિક તપાસ તો બરાબર કરી છે, પણ એક બાબત તમે ભૂલી ગયા છો ”

“ શી બાબત, સાહેબ ? ”

“ આ વિધવા સ્ત્રી છેલ્લી કયા દિવસે અને કેટલા વાગે જોવામાં આવી હતી તે ”

“ હું તેજ મુદ્દા ઉપર આવું છું આજથી બે દિવસ પહેલાં સવાપાચ વાગે તે જોવામાં આવી હતી એ વખતે તે બાલાધાટથી સામાન ભરેલી એક બાસકેટ લઈને આવતી હતી ”

“ તમારી ચોક્કસ ખાત્રી છે ? ”

“ હા-જી, તે માટે બે સાક્ષીઓ છે તેઓ લક્ષ્મીબાઈને

રસ્તામા મળેલા અને તેની સાથે વાત કરતા તેના મકાન મુખી આવ્યા હતા ”

“ બાસકેટમા થુ હતુ ”

“ એ સાક્ષીઓના જાણવામા નથી લક્ષ્મીબાઈ માત્ર એટલુ જોક્ષી હતી કે ‘ આજે મારૂ માથુ દુખે છે, એટલે રાત્રે દર્શન કરવાને હુ બહાર નિકળી શકીશ નહિ ’ ”

“ સમજ્યો-સમજ્યો ! ” પેસ્તનજી બોલ્યો “ માથુ દુખવાનુ તો બહાનુ પેલો કદાવર શરીરવાળો માણસ રાત્રે આવવાને હશે તેને માટે બાવાનુ તે લાવી હશે તેની સાથે રાત્રી વિતાડવાને માટે તેણે આ બહાનુ કયું હશે ”

“ અરે સાહેબ ! ” જમાદાર ખડખડાટ હસતો બોલ્યો “ એ લક્ષ્મીબાઈને ૫ ચાવન વર્ષ થઈ ગયા હતા અને દેખાવે પણ તે સુન્દર તો નહતી જ ”

પેસ્તનજી આ જમાદાર તરફ તિરસ્કારપૂર્વક જોતો બોલ્યો “ મી જમાદાર ! જે સ્ત્રીની પાસે પૈસા હોય છે તે સફાય જીવાન અને સુંદર જ ગણાય છે, સમજ્યા ”

“ એ મુદ્દો પણ કાઠી નાખવા જેવો નથી ” ન્યાયાધીશે કહ્યું “ આ દુર્ભાગી અબળા જોક્ષી હતી કે ‘ મને જે જોઈએ તે મળી શકે તેમ છે ’ એ વાક્ય તરફ મારૂ ધ્યાન ખેંચાયુ છે ”

“ મારૂ પણ એ શબ્દો તરફ ધ્યાન ખેંચાયુ હતુ ” ફોજદારે અનુમોદન આપ્યું

પેસ્તનજીએ આ સાબળવાની તકલીફ લીધી નહિ તે પોતાના અભિપ્રાયને વળગી રહ્યો હતો અને તે આ ખડના ખૂણેખૂણાનુ નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો એકાએક તેણે ફોજદારને પ્રશ્ન કર્યો “ તમે બે દિવસ પહેલાની વાત કરો છો મને યાદ છે કે તે દિવસે વર્ષાદ આવ્યો હતો અહીં તે ક્યારે શરૂ થયો હતો ? ”

“ રાત્રીના સ્હાડાનવ વાગ્યા પછી પા કલાકમા તો અર્ધા ઈંચ જેટલો વર્ષાદ પડ્યો હશે ”

“વાર, સારે જો આ માણસ સ્વાડાનવ વાગ્યા પછી આવ્યો હશે તો તેના જોડા કાઢવવાળા હશે જો સૂકા હોય તો તે એ પહેલા આવેલો હોવો જોઈએ આ તપામ પહેલી કંપી જોઈએ તમે આ મકાનમાં દાખલ થયા એ વખતે અહીં કોઈના પગલા જોવામાં આવ્યા હતા ?” પેસ્તનજીએ પ્રશ્ન કર્યો

“હું કબૂલ કરું છું કે એ બાબતનો અમને વિચાર પણ આવ્યો ન હતો ”

“એ મોટી ભૂલ થઈ ખરી ”

“હજી એક માર્ગ છે આ ખડમા તો ઘણા માણસોનો ફેર ફેર થઈ ગયો છે પરંતુ બીજા ખડમા અમે કોઈને જવા દીધા નથી માત્ર હું અને જમાદાર ગયા હતા અને અમારા પગલા તો તુરંત જુદા પડી જશે ચાલો આપણે ત્યાં જોઈએ ” ફોજદારે કહ્યું

ફોજદારે બીજા ખડમા દ્વાર ખોલ્યું પેસ્તનજીએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો તેણે ન્યાયાધીશને કહ્યું “સાહેબ! ન્યાસુધી આ ખડમા હું તપાસ કરી લઉં ત્યાસુધી બીજા કોઈને તેમાં દાખલ નહિ થવા હુકમ ફરમાવશો ”

“બહુ સારું ” રમેશચંદ્રે કહ્યું

પેસ્તનજી અંદર ગયો બીજા બહાર ઉભરા પાસે જિભા રચા અંદરના ખડમા તમામ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં હતું ત્યાં એક કબાટ ખૂલ્લો પડ્યો હતો તે માહેની વસ્તુઓ બહાર વિખરાયેલી હતી દ્રુક તથા એક લાકડાની પેટીની પણ એજ અવસ્થા હતી ડાબી બાજુના ખૂણામાં બિછાનું હતું તેની પણ દુર્દશા થયેલી જોવામાં આવતી હતી

પેસ્તનજી જમીન તરફ કોઈનું પગલું છે કે નહિ તે જોતો હતો તેણે નિરાશાપૂર્વક ઉચ્ચાર કર્યો “કશું પણ ચિહ્ન જોવામાં આવતું નથી તે સ્વાડાનવ પહેલા અહીં આવ્યો હશે તમે બધા અંદર આવો ”

“તે વિધવાના શબ પાસે ગયો તેણે શબની તપાસ કરીને

કહ્યું “ખૂની અનુભવી અને કુશળ લાગે છે તેણે બરાબર પદ્ધતિ-સર કાર્ય કરેલું છે ”

આમતેમ દષ્ટિ કરીને તે પુનઃ બોલ્યો “અહો! એ બદમાશે આ બાઇનું ખૂન કર્યું તે વખતે તે રાધતી હતી જૂઓ, આ શનડી ઉપર તવીમા લોટ શેકાયેલો પડ્યો છે અને તપેલીમા ગોળનું પાણી છે, અર્થાત્ એ બદમાશે જમવાની પણ દરકાર કરી નથી ”

“મને લાગે છે કે આ મકાનમા લૂટ ચલાવવાનો તેનો ધરાદો હોવો જોઈએ ” ફોજદારે અભિપ્રાય આપ્યો

“એ સભવિત છે આ કપાટ, ટેબલ, ટ્રક, પેટ્રી વગેરેના તાળા તૂટેલા છે તેમાની વસ્તુઓ વેરણુછેરણુ છે એ જ સાબિત કરી આપે છે કે તેનો ધરાદો ચોરીનો હશે ”

“હો, ટેબલના આ ખાનામા વીશ ગીનીઓ પડેલી છે ”
પેસ્તનજીના મદદનીશ દિનકરરાયે કહ્યું

“શુ-ઉં-ઉં-ઉં ” પેસ્તનજીના મુખમાથી એક દીર્ઘ ઉદ્ગાર સરી પડ્યો, પરંતુ તુરંતજ તે ગભીર બની ગયો અને કહેવા લાગ્યો “ના ના, કદાચ ચોર આ ગીનીઓ લેવી ભૂલી ગયો હશે ધણી વાર એ પ્રમાણે બને છે આ બદમાશ અત્યંત હિંકેરાઇ કે ગભરાઇ ગયો હશે અથવા તો કોઇના અત્ર આવવાની તેને ભીતિ લાગી હશે કદાચ કોઇએ દ્વાર ઉપર અવાજ કર્યો હશે એ પ્રમાણેજ બન્યું હશે જૂઓ તેણે બત્તી બળતી નહિ રાખતાં છુઝવી નાખી છે અર્થાત્ તેને બહારના કોઇ મનુષ્યની ભીતિ હોવી જોઈએ ”

“એથી કશું સાબિત થઇ શકતું નથી એ માણસ કરકસરીયો અને દીર્ઘદર્ષી હોય તો પણ બત્તી છુઝવી નાખે એ બનવા જોગ છે ”
દિનકરરાયે દલિલ કરી

આ પ્રમાણે ચર્ચા કરતાં પણ તેમની તપાસ તો ચાલુજ હતી પરંતુ તેઓ કશું નવીન શોધી શક્યા નહિ આ વિધવાના તમામ પત્રો કે દસ્તાવેજો પણ ગૂમ થઇ ગયા હતા

છેવટે પેસ્તનજી બોલ્યો “આ ખૂની પાકો બદમાશ છે પોતાનું એક પણ ચિહ્ન પાછળ રહેવા ન પામે એની તેણે પૂરતી કાળજી રાખી છે ”

“તમે હવે શા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છો ?” ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન કર્યો

“સાહેબ ! ખરી રીતે કહું તો અત્યારે તો અમે કશા પણ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નથી, પરંતુ આજ સહાજમુધીમા દસ-બાર માણસોને હું ચોતરફ મોકલી આપીશ એ માણસ છટકી શકશે નહિ તે અહીંથી કેટલાક ચાલીના વાસણો અને કેટલાક દાગીના લઈ ગયો છે એટલે તે પકડાયા સિવાય રહેશે નહિ ” પેસ્તનજીએ જવાબ આપ્યો

“એનો કશો અર્થ નહિ ” રમેશચંદ્ર બોલ્યો

“પણ સાહેબ ! એક માણસ પોતાનાથી બની શકે તે કરતા વિશેષ શુ કરે ?” પેસ્તનજીએ પોતાનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો

દિનકરરાય બધા સાલણી શકે તેની રીતે પણ ધીમેથી બોલ્યો

“અત્યારે અધિકાપ્રસાદ હોત તો કેવી મજાહ પડત ?”

“એ વળી આપણા કરતા વિશેષ શુ કરત ?” પેસ્તનજી પોતાના મદદનીશ તરફ તીવ્ર દૃષ્ટિપાત કરતો બોલ્યો

દિનકરરાયે કશો પણ જવાબ આપ્યો નહિ પરંતુ ન્યાયાધીશે પૂછ્યું “અધિકાપ્રસાદ કેણુ ? મે તેનું નામ સાલણ્યુ હોય એમ મને લાગે છે ખરું ?”

“સાહેબ ! એ વિલક્ષણ વ્યક્તિ છે ” દિનકરરાયે કહ્યું

“તે અગાઉ એક નાણાની ધીરધાર કરાવનાર દલાલને ત્યાં કલાર્ક હતો તે અત્યારે વૃદ્ધ થયો છે અને શોખને ખાતર ડિટકિટવનું કામ કરે છે ”

“અને તેની મૂડીમા વધારો કરે છે ” ફાજદારે ઉમેર્યું

“નાજી, “દિનકરરાય બોલ્યો “તેને પૈસાની દરકાર નથી કેટલીક વાર તો તે પોતાના ગજવામાથી પણ ખર્ચ કરે છે આપના

રમરણુમા હોય તો પેલા શરાફની પત્નીના કેસમા તેણે પોતેજ ચોરી કરી હતી એવું અધિકારપ્રસાદે સાબિત કરી આપ્યું હતું ”

“ અને તે અધિકારપ્રસાદે જ પેલા બિચારા કાળા લાખા ઉપર તેની સ્ત્રીનું ખૂન કરવાનો આરોપ સાબિત કરીને તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યો હતો જો કે પાછળથી ખૂની તો બીજાને જ નિકળ્યો ”
પેસ્તનજીએ જણાવ્યું

“ આપણે નકામો સમય ગૂમાવીએ છીએ ” ન્યાયાધીશ વચ્ચે બોલ્યો અને તેણે દિનકરરાયને ઉદ્દેશીને કહ્યું “ જાઓ, અધિકાર પ્રસાદને બોલાવી લાવો ”

દિનકરરાય તુરંતજ દોડ્યો પેસ્તનજીએ કહ્યું “ સાહેબ ! આપ જેની મદદ લેવાને ઇચ્છો તેને બોલાવવાને મુખતીયાર છો પરંતુ હું-”

“ પેસ્તનજી શેઠ ! નારાજ ન થાઓ તમારી શક્તિ ઉપર મને ઘણો વિશ્વાસ છે પરંતુ આજે આપણામા મતભેદ પડ્યો છે તમે પેલા જાડા અને કઠાવર મનુષ્યને ખૂની ધારો છો, જ્યારે મારે માનવું એવું છે કે તેણે બિલકુલ ગુન્હો કર્યો નથી ”

“ મારી ખાત્રી છે કે મારી માનિનતા સાચી છે અને હું તે પૂરવાર પણ કરી આપીશ ” પેસ્તનજીએ કહ્યું “ ગમે તેમ પણ હું ખૂનીને પકડી પાડ્યા સિવાય રહીશ નહિ ”

“ મારે પણ એ જ જોઈએ છે ” રમેશચંદ્રે કહ્યું

“ સાહેબ ! જો આપને હરકત ન હોય તો હું આપને એક સલાહ આપવાની રજા માગુ છું ”

“ ખુશીથી કહો ”

“ હું આપને સલાહ આપુ છું કે આપ અધિકારપ્રસાદનો વિશ્વાસ ન કરશો ”

“ એમ ? શા માટે ? ”

“ એ માણસ પોતે શોધક શુદ્ધિનો હોવાનું અભિમાન લે છે દાખલા તરીકે આવા કેસમા તે તપાસ કરીને એક તફત નવીન પર ટું

સયોગોને બધ બેસતી કલ્પના ઊભી કરશે જાણે જાદુગર હોય તે પ્રમાણે કેવી રીતે અને ક્યારે ખૂન થયું, કેણે ખૂન કર્યું, એ બધું પટપટ કહેવા માડશે કેાઇ વખતે તેની કલ્પના સાચી પડી જાય છે પરંતુ કેાઇ વાર નિર્દોષ મનુષ્ય તેને હાથે રહે સાધ જાય છે ”

“ તમારી સલાહ માટે હું આભાર માનું છું અને તેને સ્મરણમાં રાખીશ વાર ફોજદાર સાહેબ ’ બની શકે તો વિધવા લક્ષ્મીબાઇનું મૂળ વતન કયું તે નક્કી કરવાની જરૂર છે ”

ફોજદારની સૂચનાથી જમાદાર એક પછી એક સાક્ષીઓને ન્યાયાધીશ સન્મુખ રજૂ કરતો ગયો ન્યાયાધીશે પુષ્કળ ઉલટતપાસ કરી, પરંતુ વિધવા લક્ષ્મીબાઇનું વતન કેાઈ પણ જણાવી શક્યું નહિ માત્ર એક બાબતમાં સાક્ષીઓ પેસ્તાનજીના મુદ્દાને ટેકા આપતા હતા તેમનો શક પેલા જાડા અને કદાવર માણસ ઉપર હતો એ માણસે એક વખત એક સ્ત્રી ઉપર અત્યાચાર કર્યો હતો અને એક વાર એક છોકરાને માર્યો હતો, પરંતુ એ સ્ત્રી તથા છોકરાનું નામ કેાઇ કહી શકતું ન હતું

કશેા પણ નવીન પ્રકાશ નહિ પડવાથી ન્યાયાધીશ નિરાશ થવા લાગ્યો હતો, એવામાં એક જોજણુ તથા એક તેર વર્ષનો છોકરો સાક્ષી પૂરવાને માટે આવ્યા આ જોજણુ અનાજ, લોટ, મરી મસાલો તથા પરચુરણુ ચીજોનેા વેપાર કરતી હતી પ્રથમ તેને ન્યાયાધીશ સન્મુખ રજૂ કરવામાં આવી

તેણે કહ્યું “ લક્ષ્મીબાઇ કહેતી હતી કે તેનો એક દીકરો હયાત છે ”

“ તારી ચોક્કસ ખાત્રી છે ? ”

“ હાજી, એક દિવસ સ્થાજે મારે ત્યા કાંઈ લેવાને આવેલી તે વખતે અર્ધો કલાક મારે ત્યા રોકાણી હતી તે વખતે એક ખલાસી પણ મારી દુકાને આવેલો તેની સાથે વાત કરતા તે બોલી હતી કે ‘ મારો દીકરો પણ તેના સ્વર્ગસ્થ પિતાની માફક ખલાસીનું કામ કરે છે ’ ”

“ એતુ નામ તેણે જણાવ્યું હતું ? ”

“ તે દિવસે સહજે તો જણાવ્યું ન હતું, પરંતુ ખીજ સમયે તેણે કહ્યું હતું કે તેના દીકરાનું નામ જગમાલ છે અને ધણી ફિવ-સથી તેણે પોતાના દીકરાને જોયો નથી ”

“ તે તેના ધણીની વિરૂદ્ધમાં બોલતી હતી ? ”

“ નાજી, વિશેષ નહિ માત્ર તેનો ધણી અદેખો અને કૂર સ્વ-ભાવનો હતો તથા અવારનવાર પોતાને ઘાતકી રીતે મારતો હતો એમ તે જણાવતી તેના કહેવાનો મુદ્દો એવો હતો કે તેનો ધણી ભોળો પરંતુ ક્રોધી સ્વભાવનો હતો ”

“ અહીં તેનો છોકરો કદી પણ તેને મળવાને આવ્યો હતો ખરો ? ”

“ એ અખત લક્ષ્મીબાઇ કદી પણ બોલી નથી ”

“ તે તમારે ત્યાંથી પુષ્કળ માલ ખરીદતી હતી ? ”

“ માસિક ચાલીશક રૂપીઆનો માલ ખરીદતી કોઇ વખત થોડુંક વધે તે નાણા આપવામાં કદી પણ ઢીલ કરતી નહિ ”

બોજણ આથી વિશેષ કશું જણતી નહિ હોવાથી તેને રજા આપવામાં આવી પછી પેલા છોકરાને બોલાવવામાં આવ્યો

ન્યાયાધીશે પૂછ્યું “ ભાઇ ! તું શું જાણે છે ? ”

“ સાહેબ ! થોડા દિવસ પહેલાં-ગયા રવિવારે મેં લક્ષ્મીબાઇના મકાનના દરવાજા પાસે એક માણસને જોયો હતો ”

“ કેટલા વાગ્યા હતા ? ”

“ સહવારનો વખત હતો ”

“ વાર, એ માણસ ઉંચો અને કદાવર હતો ? ”

“ નાજી, એ માણસ સહેજ ઠિંગણો, જાડો અને વૃદ્ધ જેવો લાગતો હતો ”

“ તારી ભૂલ તો થતી નથી ને ? ”

“ ના, સાહેબ ! મેં તેની સાથે વાત પણ કરી હતી ”

“ શી વાત થઇ હતી ? ”

“ હું ત્યાં થઇને જતો હતો તે વખતે એ માણસને બગીચાના દ્વાર પાસે ઊભેલો મેં જોયો તે ચિડાયેલો જણાતો હતો ”

“ તેણે તને પ્રથમ બોલાવ્યો ? ”

“ હા, સાહેબ ! તેણે મને બોલાવીને કહ્યું ‘ છોકરા ! તું એક કામ કરીશ ? ’ મેં હા કહી એટલે તે બોલ્યો ‘ જો તું માફ કામ કરે તો હું તને ચાર આના આપીશ તું નદી કિનારે જ ત્યાં એક બેઠેલો દેખાશે તે બેઠેલાપર જઈને તેના માણસને મળજે અને કહેજે કે હું તૈયાર છું માટે ઉપડવાને તૈયાર રહેજો ’ એમ કહીને તેણે મને ચાર આના આપ્યા ”

“ પછી તું નદીકિનારે ગયો ? ”

“ હાજી, ત્યાં જઈને એ બેઠેલાના માલમને મળ્યો તથા પેલા વૃદ્ધ મનુષ્યે કહેવાયેલો સદેશો તેને પહોંચાડ્યો ”

પેસ્તનજી બોલ્યો “ ન્યાયાધીશ સાહેબ ! આ છોકરાને હું થોડાક પ્રશ્નો પૂછુ ? ”

“ બેલાશક પૂછો ”

“ છોકરા ! જો તું એ માણસને ફરીથી જૂએ તો તેને ઝાળખે ખરે ? ”

“ હાજી ”

“ ત્યારે તેના ચહેરામા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું કશું હોય જોઈએ ”

“ હાજી, તેના મ્હોપર જમણી બાજુએ કાળું લાખુ છે ”

“ બીજું કાંઈ ? ”

“ બીજું કાંઈ ખાસ ચિહ્ન નથી ”

“ તે શરીરે કદાવર ન હતો ? ”

“ શરીરે જમડો હતો કદાવર ન કહેવાય ”

“ તેણે શરીરપર કેવા વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કર્યા હતા ? ”

“ તેણે સુરવાળ, કોટ અને ફેટેા ધારણ કર્યા હતા ડાબા કાનમા છેલકડી હતી હાથમા બે વીંટીઓ હતી ”

“શાહ્યાસ ' ન્યાયાધીશ સાહેબ ' છેલકડીવાળો માણસ સહેલાઈથી સપડાઈ જશે. આપ એક વોરન્ટ તૈયાર કરી આપવા મહેરબાની કરશો ? ”

“ છોકરા ! પેલા ખતેલામા શો માલ ભર્યો હતો ? ” ન્યાયાધીશ પૂછ્યું

“ એ મારા જાણવામા નથી નીચે તળીયામા માલ હતો, એટલે મારા જોવામા આવ્યો નથી ”

“ તે એ ખતેલાનું નામ તો જોયું હશે ? ” પેસ્તનજીએ પૂછ્યું

“ નાજી, નામ મારા જોવામા આવ્યું નથી ”

“ કદાચ અહીંના ખીજા કોઈ મનુષ્યના જોવામા તેનું નામ આવ્યું હશે ” ન્યાયાધીશે સૂચના કરી

“ હાજી ” ફાજદારે કહ્યું

“ વળી તેના ખલાસીઓ ગામમા પણ આવ્યા હશે દારના પિકામાથી તમામ ખાતમી મળશે, પણ એ ખતેલાનો ઉપરી કેવો દેખાતો હતો ? ”

“ જેવા ખીજા ખલાસીઓ હોય છે તેવો ” છોકરાએ પોતે પેસ્તનજીએ કરેલા આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો

“ તે આ વાત ખીજા કોઈને કરી છે ખરી ? ” પેસ્તનજીએ પૂછ્યું

“ મેં મારી માને વાત કરી હતી અને ચાર આના તેને આપ્યા હતા ”

“ તે જે કહ્યું તે ખરું સાચેસાચું જ કહ્યું છે ને ? ” ન્યાયાધીશ બોલ્યો “ ન્યાયાધીશ પાસે જૂઠું બોલવું તે ભય કર ગુન્હો ગણાય છે જૂઠી સાક્ષી પૂરનારને સખ્તમા સખ્ત સજા કરવામા આવે છે ”

છોકરો લેવાઈ ગયો અને નીચું જોઈ રહ્યો

“ સમજ્યો ! તું કશુંક છૂપાવે છે ” ન્યાયાધીશે કહ્યું

“ સાહેબ ! મને માફ કરો, મને સજા ન કરશો હું ભવિષ્યમા કદી પણ જૂઠું નહિ બોલુ ” છોકરાએ દયામણા મહેરે જવાબ આપ્યો

“ જોલ ત્યારે, તે અમારાથી શુ છૂપાવ્યું છે ? ”

“ સાહેબ ! પેલા માણસે મને ચાર આના નહિ પણ આઠ આના આપ્યા હતા, જ્યારે મેં મારી માને ચાર આના આપીને જાકીના ખર્ચી નાખ્યા હતા ”

“ બીજું કાંઈ ? ”

“ બીજું બધું મેં સાચું જ કહ્યું છે, સાહેબ ! ”

“ વાર, હવે ભવિષ્યમા કદી પણ આવું કરતો નહિ આ વખતે તો હું તને માફ કરું છું, પણ બીજો પ્રસંગ આવ્યો તો સખ્ત સખ્ત થશે ”

પ્રકરણ ૨ જી.

અધિકાપ્રસાદની તપાસ.

આ બે છેલ્લા સાક્ષીઓથી રમેશચંદ્રના મનમા સ્હેજ આશાના કિરણ પ્રકટયા હતા

પેસ્તનજીએ કહ્યું ‘ સાહેબ ! આપ રખ આપો તો હું બાલાધાટ જઈને તપાસ શરૂ કરું ’

“ થોડી વાર રહો આ માણસ રવિવારે દૃષ્ટિએ પડ્યો હતો, એટલે તે દિવસની લક્ષ્મીબાઈની હીલચાલના સબધમા આપણે તપાસ કરીશુ તો કાંઈક જાણવાનું મળી આવશે ”

લક્ષ્મીબાઈના ત્રણ પાડોશીઓને જોલાવવામા આવ્યા એ ત્રણે સ્ત્રીઓ હતી તેમણે જણાવ્યું કે ગયા રવિવારે આખો દિવસ લક્ષ્મીબાઈ પથારીમા સૂઈ રહી હતી કારણ કે તેની તબિયત નરમ હતી.

એ વખતે દિનકરરાય આવી પહોંચ્યો તેણે કહ્યું “ અધિકાપ્રસાદ આવ્યા છે તે તેમના ઘેઘી બહાર જતા હતા ત્યાં હું તેમને મળ્યો લોકલમા આવવાને બદલે અમે લાડુતી મોટરમા આવ્યા છીએ તેના ભાડાના પૈસા પણ અધિકાપ્રસાદે આપ્યા છે ”

દિનકરરાયના શબ્દો પૂરા થયા પહેલા જ એક વૃદ્ધ માણસે અદર પ્રવેશ કર્યો તેના દેખાવ પરથી તે ગુપ્ત પોલિસમા કામ કરતો હશે એમ કોઈ પણ કહે નહિ તે એક નાટક કંપનીના એક્ટર જેવો લાગતો હતો તેણે દાઢી મૂછ મુડાવેલા હતા તેની આખો સ્ટેજ માળગી હતી તેણે મૂલ્યવાન શ્વેત પોશાક ધારણ કર્યો હતો સોનાનો અછોડો બહાર લટકતો હતો તેણે અદર પ્રવેશ કરીને ન્યાયાધીશને નમન કર્યું બાદ તે નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યો “ સાહેબ ” આપે મને બોલાવ્યો છે ? ”

“ હા, મે તમને બોલાવ્યા છે ” ન્યાયાધીશે કહ્યું

“ વાર, શી આજ્ઞા છે ? ફરમાવો ! ”

“ હું આશા રાખું છું કે આ કેસની અદર તમે તમારી બુદ્ધિ અને શક્તિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરીને પ્રજાશ પાડશો હું તમને તેની વિગત—”

“ નાજી, મારે જે જાણવું હતું તે દિનકર પાસેથી મે જાણી લીધું છે ”

“ તેમ છતાં પણ—” ફોજદાર બોલ્યો

“ કૃપા કરીને વચ્ચે ન બોલો, ” અબિકાપ્રમાદે કહ્યું “ હું તમારા વિચારો જાણ્યા સિવાય જ દિનકરની સહાયથી સ્વતંત્ર રીતે તપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ ”

એમ કહીને તે બીજા ખડમા ચાલ્યો ગયો તે ત્યાં અધીકારક રહ્યો. પછી દોડતો બહાર આવ્યો, તુરંત પાછો અદર ગયો અને વળી પાછો તુરંત જ બહાર આવ્યો જાણે તે આસપાસની હવાની ગંધ લેતો હોય તેમ આમતેમ ફરતો હતો સાથેસાથે જાણે તે કોઈની સાથે વાત કરતો હોય તેમ મોટે અવાજે બોલતો જતો હતો તેણે દિનકરગયને પણ ખરોખર કામમા જોડ્યો હતો આ લાવ, પેલુ લાવ, કાગળ લાવ, પેન્સિલ લાવ, કોદાળી લાવ, ‘ પ્લાસ્ટર ઓફ પારિસ ’ લાવ, એમ હુકમો થયા જ કરતા હતા એ બધું લઈને તે મકાનની બહાર નિકળ્યો

લગભગ એક કલાક થઈ ગયો ન્યાયાધીશ અકળાવા લાગ્યો. તેણે પૂછ્યું “ ડિટકિટવ સાહેબ ક્યા ઉપડી ગયા ? ”

જમાદારે કહ્યું “ તે બહાર રસ્તામા જમીનપઝ બેઠો છે અને ‘ પ્લાસ્ટર ઓફ પારિસ ’ ને એક રકાબીમા એકઠું કરેલ છે તેણે કહ્યું છે કે તેની તપાસ લગભગ પૂરી થઈ ગઈ છે અને હમણા જ તે અહીં આવશે ”

બે-ચાર પળમા અબિકાપ્રસાદ પુનઃ ત્યાં આવ્યો તે અત્યારે યુવાન જેટલો ચપળ દેખાતો હતો દિનકરરાય તેની પાછળ આવતો હતો તેના હાથમા એક રકાબી હતી

અબિકાપ્રસાદે કહ્યું “ મેં શોધી કાઢ્યું છે સૂર્યના પ્રકાશ જેવું બધું ખૂલ્યું છે દિનકર ! આ રકાબી ટેબલ ઉપર મૂક ”

પેસ્તનજી પોતાની તપાસમા ગયેલો તે પણ પ્રવુલ્લ વસ્ત્રે આવી પહોંચ્યો

તેણે કહ્યું “ છેલકડીવાળા માણસનો પત્તો લાગ્યો છે બતેલો પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયો છે, તેના મુખ્ય બલાસીનું આબાદ વર્ણન હું મેળવી શક્યો છું ’

“ અબિકાપ્રસાદ ! તમે શી તપાસ કરી ? ” ન્યાયાધીશે પૂછ્યું

અબિકાપ્રસાદે પેલી લબચોરસ રકાબીમાની વસ્તુઓ ટેબલ પર મૂકી તેમા કુભાર જેના વાસણ બનાવે છે તેવો માટીનો પીંડો, કેટલાક કાગળ અને પ્લાસ્ટરના ત્રણ-ચાર લિનાશવાળા કંકડા હતા તે આ ટેબલની પાછળ બિભો રહ્યો એ વખતે રસ્તા પર ઝાટુના ખેલ કરતા મદારીના જેવો તે લાગતો હતો તેના કપડા માટી અને કાદવથી ખરડાયેલા હતા

તેણે કહ્યું “ આ ખૂનના ગુન્હાને ચોરી સાથે કશો સબંધ નથી ”

“ નહિ-ખરી રીતે તો-” પેસ્તનજી વચ્ચે બોલ્યો

“ હું પૂરાવાથી સાબિત કરી આપવાને તૈયાર છું ” અબિકા-

પ્રસાદે કહ્યું “ ખૂન કરવામા ખરો હેતુ શો હતો તે હું પાછળથી જણાવીશ

“ ખૂની આ સ્થળે વર્ષાદ પહેલા એટલે સ્લાઝાનવ વાગ્યા પહેલા આવ્યો હતો તેના કાદવવાળા પગલાનુ એક પણ નિશાન જોવામા આવ્યુ નથી પરંતુ બહાર એશરીપર મારા જોવામા ધૂળ આવી હતી એ ધૂળ બહાર રમ્તાપગની હતી અને તેના જોડા સાથે ચોટીને આવેલી હતી એમ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે આ માણસ આવનાર છે એવી વિધવા લક્ષ્મીબાઈને કંપના ન હતી તે ધડિયાળને ચાવી દેવા જતી હતી ત્યા બહાર કોઈએ અવાજ કર્યો હતો ”

“ આ બધી માત્ર વિગતો છે ” ફ્રેન્ડારે કહ્યું

“ પરંતુ તે વિગતોને માટે પગલા છે ” અબિકાપ્રમાદે જવાબ આપ્યો “ આ ધડિયાળની તપાસ કરો તેની નીચે ખુરસી છે ખુરસી ઉપર પગલાનુ ચિહ્ન છે ધડિયાળ બરોબર નવ વાગે બધ પડી ગયેલુ લાગે છે એ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે લક્ષ્મીબાઈ રાત્રે નવ વાગે ચાવી આપતી હશે તે વખતે પેલો ખૂની આવવાથી તે ચાવી આપતી અટકી ગઇ હશે અને એથી ધડિયાળ પણ બધ પડી ગયુ હશે ”

“ શાહ્યામ ! ” જમાફારે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું

“ પછી ખૂની અદર દાખલ થયો તે લક્ષ્મીબાઈનો પરિચિત લાગે છે કેમકે તેમ ન હોત તો એટલી મોડી રાત્રે તે તેને પોતાના મકાનમા દાખલ થવા ન દેત તે યુવાન હતો તેની ઉચાઈ સામાન્ય કરતા સહેજ વિશેષ હતી તેણે મૂલ્યવાન પોશાક ધારણ કર્યો હતો ઉંચી દિવાલની ટોપી ધારણ કરી હતી તેની પાસે છત્રી હતી અને તે સિગારેટ-હોલ્ડરવડે સિગારેટ પિતો હતો ”

“ તદ્દન હાસ્યાગ્રહ કંપના ? ” પેસ્તનજી શેડે જણાવ્યું

“ તમને એમ લાગતુ હશે ખરૂ ” અબિકાપ્રસાદે જવાબ આપ્યો “ પરંતુ હું જો કહું છું તે તદ્દન સાચુ છે જો તમે બારિ

કાઠથી તપાસ ન કરતા હો તો તેથી મારે પણ આરિકાઇથી તપાસ ન કરવી એમ હતું નથી તમે તદ્દન કદપના માનો છો, પરંતુ આ પ્લાસ્ટર તરફ દૃષ્ટિ કરો ખૂનીએ પહેરેલા ખૂટની એડીઓ તેનાપર છાપેલી છે ન્યાથી ચાવી જડી આવી હતી તે રથજો કાદવમા એડીની સપૃર્ણ ગ્રાપ માગ જોવામા આવી હતી આખા પગલાની છાપ હું પ્લાસ્ટર ઉપર લઇ શક્યો નથી, તેથી તેનું ચિત્ર મેં આ કાગળના કટકા પર દોરેલું છે

“ આ ખૂટ મૃત્યવાન હશે એમ સિદ્ધ થાય છે બગીચામા તેના નિશાન જોયાથી ખાત્રી થશે કે તેણે આ મંડાનના પ્રવેશદ્વાર પર નહિ પણ પડખેના આરણ્યપગ અવાજ ક્યો હોવો જોઇએ બગીચાના ઝાપા પાસે આ માણુએ ફૂંકેા માર્યો હતો કારણ કે ત્યાં એક ન્હાનો ક્યારો છે એ રથજો તેના પગલાનું નિશાન સામાન્ય કન્યા વિશેષ બિડુ ગયેલું છે તેણે આશરે બે વાર જોટકો ફૂંકેા માર્યો હતો એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે ચપળ અને યુવાન હોવો જોઇએ જદ મનુષ્ય એટલું લાણુ ફેદી શકે નહિ ”

અધિકાપ્રસાદ શ્રોતાઓ ઉપર પોતાના શબ્દોની શી અસર થાય છે તે જોતો હતો બે પળ મૌન રહ્યા બાદ તેણે કહ્યું “ પિન્ન-નજી શ્વ ” આ માણુસે ઉંચી દિવાલની ટોપી પહેરેલી હતી એવા મારા શબ્દો સાંભળીને તમને નવાઇ લાગી હશે જૂઓ આ ટેબલ-પર તેણે પોતાની ટોપી મૂકી હતી ટેબલપગની ધૂળ પર તેનું પર્ણલા-કાર નિશાન પડી રહ્યું છે તે જૂઓ એટલા મોટા પરિવર્ણો ટોપીની દિવાલ ઉંચી હોવી જોઇએ તે સમજી શકાય તેમ છે તેના હસ્તનું નિશાન આ કબાટના ઉપલા ભાગપર દેખાય છે તેણે તે કબાટ ઉપરની વસ્તુની તપાસ કરવાને માટે પોતાનો હાથ ત્યાં મૂક્યો હશે જો તે ઉંચો હોત તો હાથ મૂક્યા સિવાય પણ જોઇ શક્યો હોત અને ઊંચો હોત તો તેને ખુરસીની મદદ લેવી પડી હોત અર્થાત્ તે સામાન્ય કરતા સ્થેજ વિશેષ ઉંચો હોવો જોઇએ તેની જાત્રી

અને સિગારેટ-હોલરનો પણ ખુલાસો કરીશ આ માટીપર છત્રીના છેડાનું નિશાન છે એ નિશાનથી તેની પાસે છત્રી હોવાનું સિદ્ધ થાય છે આ સીગારેટનો કકડો તેનો છેવટનો લાગ તાજાં જેવો જ લાગે છે જો તે સીગારેટનો એ છેડો મ્હોમા ગંખીને સિગારેટ પિનો હોત તો તે છેડો થુક વડે લિંઝાઈને ચિમળાઈ ગયો હોત એટલે સિગારેટ-હોલરની કલ્પના મિથ્યા નથી ”

તેના આ ખુલાસાથી પેસ્તનનું મ્હેજ ખટ પડી ગયો ન્યાયાધીશને આનંદ થયા સિવાય મ્હો નહિ

“ હવે આગળ સાલજો ” અધિકારીસાહેબે કહેવા લાગ્યા ‘ આ મકાનમા પ્રવેશ કરનાર મનુષ્ય યુવાન હતો એ આપણે જાણ્યું તેણે એટલી રાત્રે પોતાના આગમનનું સુ કાગળ જણાવ્યું છે તે આપણે કહી શકતા નથી પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ‘ હુ બુખ્યે છુ ’ એમ તેણે કહ્યું હશે લક્ષ્મીબાઈએ એ સાલળીને તુલ્ય તેને માટે ખાવાનું તૈયાર કરવા માડ્યું હશે તવીમા ધી અને લોટ છે તેના ઉપરથી એ વાર્તા સિદ્ધ થાય છે એ બાઈએ તો બાઈ લીધું હતું કેમકે તેના એકા વાસણો રસોડામા પડેલા દેખાય છે વળી જર્મન સીલ્વરની થાળી અને વાટકો તદ્દન નવા જેવા લાગે છે તેનો ઉપયોગ લક્ષ્મીબાઈ રોજ કરતી નહિ હોય આ પ્રસંગે એ તેણે બહાર કાઢ્યા હશે એ ઉપરથી સ્વાભાવિક અનુમાન થઈ શકે કે વિધવા લક્ષ્મીબાઈ આ યુવાન પ્રત્યે માનદષ્ટિથી જોતી હોવી જોઈએ અર્થાત્ તે યુવાન સામાન્ય સ્થિતિનો નહિ પણ કોઈ મોટો માણસ હોવો જોઈએ વિશેષ પૂરાવામા લોટોખાલો પણ આદીના છે ”

“ ખરું-ખરું, તદ્દન સાચી વાત ” ન્યાયાધીશે અનુમોદન આપ્યું

“ પ્રથમ તો લક્ષ્મીબાઈએ આ યુવાનને મઘનો શીશો અને ખાલો આપેલ હશે યુવાને થોડો મઘ પિયો હશે ત્યારપછી તે યુવાન ઉઠ્યો અને વિધવા લોટ શેકવાના કાર્યમા ગુથાયેલી હતી તે વખતે તેની પાછળ જઈને તેણે વિધવાની પીઠમા બે ઘા કર્યા પરંતુ

એ સ્ત્રી તુરત જ મરણ પામી ન હતી તેણે અર્ધા ઉંચી થઇને ખૂનીનો હાથ પકડ્યો ખૂનીએ પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો વિધવા પણ તેની સાથે ઉચકાઇ અને પછી તેણે વિધવાને જમીનપર ફેંકી દીધી તેજ પળે વિધવાનો જન નિકળી ગયો હશે

“ હવે તેનું ખૂન કરવામા ખૂનીનો ગો હેતુ હશે તેનો વિચાર કરીએ આ મૂલ્યવાન પોશાકવાળા યુવાનને શી વસ્તુની જરૂર હતી? પૈસાની? જવાહિરની? નહિ-સો વખત નહિ! તેને જે વસ્તુની જરૂર હતી, જેની તેણે તપાસ કરી હતી અને જે તેણે ગોપી કાઢી હતી તે અમુક દસ્તાવેજો અને કાગળો હોવા જોઇએ એ કાગળો શોધવાને માટે તેણે કપાટ અને પેટી તથા ટ્રુકો ખોલી તેમાની વસ્તુઓ ફેંદી ના-જેવી છે જેના નાળાની ચાની નથી મળી તે તાળુ ભાગી નાખેલું છે

“ છેવટે તે કાગળો તેને મળી આવ્યા પછી તેણે શું કર્યું? એ કાગળો તેણે બાળી નાખ્યા આ સચડીમા બજેલા કાગળની તાપ દેખાય છે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી તેણે શું કર્યું? તે પોતાની સાથે જે કીમતી વસ્તુઓ તેને મળી તે લઇને પલાયન થઇ ગયો એમ કરવામા તેનો ઉદ્દેશ તપાસ કરનારાઓને ખોટો માર્ગે લઇ જવાનો હતો એ વસ્તુઓ એક દુવાલમા બાધી, બત્તી હોલવી નાખીને તે બહાર નિકળ્યો અને બારણાને તાળુ વાસીને પલાયન થઇ ગયો ચાવી તેણે ખાડામા નાખી દીધી હતી ”

તે એક પળ મૌન રહ્યો અને છેવટે બોલ્યો “ ન્યાયાધીશ સાહેબ! આ કેસના સબધમા જે કાંઈ મારા જાણવામા આવ્યું છે તે મેં આપને જણાવ્યું ”

“ અમ્મિકાપ્રસાદ! તમારી તપાસ પ્રશસનીય છે અને મને લાગે છે કે તમારા અનુમાન સાચા છે ” ન્યાયાધીશે સ્તુતિ કરી

પેસ્તનજી બોલ્યો ‘ અમ્મિકાપ્રસાદ! તમારા યુવાન માણસે મૂલ્યવાન વસ્તુઓનું પોટકું બાધીને લઇ જવામા મોટી ભૂલ કરી છે કેમકે એથી પકડાઈ જવાનો ભય રહે છે ’

“ અરે, સાહેબ ! તે કાંઈ બહુ દૂર લાઇ ગયો નહિ હોય તે ગલીઓમા થઇને નદીકિનારે ગયો હશે અને પછી નદીમા તેણે એ પોટકુ ફેંકી દીધુ હશે ”

“ એ તમારી માનિનતા છે ! ” પેસ્તનજી બોલ્યો.

“ હું શરત મારૂ છું કે તેણે એ પોટકુ નદીમા જ નાખ્યું હોય નોંધએ મેં એક સિપાહીની સાથે ત્રણ માણસોને નદીમા તપાસ કરવાને માટે મોકલ્યા છે તેમને સારૂ ઇનામ આપવાની લાલચ પણ આપી છે ”

“ તમારા પોતાના ગજવામાથી ? ”

“ હા, પેસ્તનજી શેઠ ! મારા ગજવામાથી ”

“ પણ જો તેઓ એ પોટકુ શોધા કાઢે તો—” ન્યાયાધીશ કહેવા લાગ્યો.

તેજ વખતે એક સિપાહી આવ્યો તે બોલ્યો “ સાહેબ ! આ પોટકુ તેની અંદર ચાદીના વાસણ તથા દાગીના છે આ લોકોએ નદીમાથી તે પોટકુ શોધી કાઢ્યું છે અબિકાપ્રસાદજી ! આપે તેમને પચાશ રૂપીઆનું ઇનામ આપવાનું કહ્યું હતું ”

“ બરોબર છે ” એમ કહીને અબિકાપ્રસાદે ચામડાનું પાકીટ કાઢ્યું અને તે બોલી તેમાથી દસ-દસ રૂપીઆની પાચ નોટો પેલા ત્રણ માણસોને આપી

તે બોલ્યો “ ન્યાયાધીશ સાહેબ ! હવે આપ શુ ધારો છો ? ”

“ હું ધારૂ છું કે તમે લીધેલા શ્રમથી તથા તમારા શુદ્ધિકૌશલ્યથી આપણે બચા—”

પરંતુ ન્યાયાધીશ વાક્ય પૂરું કરી શક્યો નહિ તે જ વેળાએ લક્ષ્મીબાઇના મડદાની તપાસ કરવાને માટે બોલાવેલો ડોક્ટર આવી પહોંચ્યો. ડોક્ટરે તપાસ કરીને તેને થયેલા ધાના સબધમા તથા તેણે પોતાના બચાવને માટે કરેલા પ્રયત્નના સબધમા અબિકાપ્રસાદના જેવોજ અભિપ્રાય આપ્યો તેણે વિશેષમા જણાવ્યું કે આ સ્ત્રીનું ખૂન થયું તેની ત્રણ કલાક પહેલા તેણે ખાધું હતું

હવે અત્ર વિશેષ કશું પણ કરવાનું ન હતું એટલે જે જે પૂરાવા મળ્યા હતા તે એકત્ર કરીને ફોજદારના કબજામાં સોંપી ન્યાયાધીશ જવાને માટે તૈયાર થયો તેની ખાત્રી હતી કે આ પૂરાવાથી ખૂનીને શોધી કાઢવામાં વિશેષ મુશ્કેલી નડવાની નથી.

ન્યાયાધીશ જવાને માટે તૈયાર થયો પણ પેસ્તનજીએ તો આલાદાટમાં રહીને વિશેષ તપાસ કરવાનો વિચાર રાખ્યો. પેક્ષો છેલ્લકડીવાળો માણસ તેના મગજમાંથી ખમ્યો ન હતો.

અમિકાપ્રસાદ ન્યાયાધીશની સાથે ચાલ્યો અને ચાલતા એશન તરફ જવા લાગ્યા ચાલતા ચાલતા અમિકાપ્રસાદ બોલ્યો. આપણે લક્ષ્મીબાઇના ભૂતકાલિન જીવનની માહિતી મેળવી શકીયું ખરા ? બધો આધાર તેના ઉપર રહે છે ”

“ પેલી બોજીએ કહેલી હકીકત સત્ય હોય તો તેમાં મુશ્કેલી નહિ નડે લક્ષ્મીબાઇનો ધણી સ્વર્ગવાસ પામ્યો છે તેનો દીકરો જગમલ ખલાસી તરીકે કોઇ વહાણ કે મીનર પર નોકરી કરે છે. તેની ભાળ કાઢવાનું મુશ્કેલ નથી હું એ બાબત તપાસ કરાવીશ ”

તેઓ એશનપર આવી પહોંચ્યા થોડી વારે લોકલ ટ્રેન આવી અને સેકન્ડ ક્લાસના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેઠા તેમાં બીજી કોઇ ન હતું ટ્રેન ચાલુ થઈ એટલે ન્યાયાધીશે પૂછ્યું “ તમે કેટલા વર્ષથી આ કાર્ય કરો છો. ”

“ આશરે નવ વર્ષ થયા ” અમિકાપ્રસાદે જવાબ આપ્યો.

“ તે પહેલા શો ધંધો કરતા હતા ? અને તમને આ ધંધાનો શોખ કેવી રીતે લાગ્યો. ”

“ એ બધું આપને સમજાવવાને માટે મારે મારા જીવનની કેટલીક કટાંગો આપનારી હકીકત આપની પાસે રજુ કરવી પડશે. જો કે તે હું આપને ટુકામાં જણાવીશ મારો પિતા સાધારણ સ્થિતિનો હતો તે દારૂડીઓ અને દુરાચારી હતો મારી માતાને ત્રાસ આપવામાં તેણે બાકી રાખી નથી એ બિચારી મારા બાપના

જૂલ્મથી હું સાત વર્ષનો હતો તે વખતે સ્વર્ગવાસિની થઇ ગઈ મારા આપે મારા અભ્યાસ તરફ કશું પણ લક્ષ આપ્યું નહિ હું નિશાળે જતો, પરંતુ ઘેર મારા તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નહિ હું સોળ વર્ષનો થયો એટલે પાંચ ગુજરાતી અને છ અંગ્રેજી ધોરણ સુધી અભ્યાસ કરીને નિશાળમાંથી ઉડી ગયો મારા આપે મને ધંધે લગાડવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો મને એક મીલમાં આઠ રૂપીઆના દરમાંયાથી નોકર રાખ્યો એમ કરતા કંતા ત્યારે હું ત્રીસ વર્ષનો થયો તે વખતે મીલમાં મને પદર રૂપીઆ મળવા લાગ્યા મારો બાપ મૃત્યુને શરણ થયો ત્યાગ્યાદ અમુક વર્ષો પસાર થયા બાદ એક લોટરીમાં મને એકી સાથે પચાસ હજાર રૂપીઆ મળી ગયા હું આવી આકસ્મિક રીતે શ્રામત બની ગયો પત્ની મને નોકરીની પરવા રહી નહિ મેં નોકરી છોડી દીધી ત્યાગ્યાદ નવરો પડ્યો એટલે વાચવાનો શોખ વધ્યો મેં ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પુસ્તકો વાચવા માડ્યા ડિક્ટેટિંગ નવલકથાઓ તરફ મારું મન વિશેષ આકર્ષાવા લાગ્યું અને તેવા પુસ્તકો વાચવાથી મને પણ હું ડિક્ટેટિંગ થાઉં એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવા લાગી મેં ખાનગી ડિક્ટેટિંગ તરીકે કામ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો પછી તો મને પોલિસખાતા તરફથી પણ અટપટીયા અને ભેદ ભરેલા કેસોમાં તપાસ કરવાનું આમંત્રણ થવા લાગ્યું તેમાં મને યશ મળતો ગયો તેમ તેમ મારી મહત્વકાક્ષા વૃદ્ધિને પામતી ગઇ હું અતિશયોક્તિ કર્યા વગર કહી શકું છું કે મને લાગ્યું જ કેાઇ કેસમાં નિષ્ફળતા મળી હશે ”

“ ત્યારે તો આ કેસમાં પણ તમે સફળતા મેળવી શકશો ? ”

“ એ ચોક્કસ તો અગાઉથી શી રીતે કહી શકું ? પરંતુ હું પ્રયત્ન અવશ્ય કરીશ હું આવતી કાલે સહવારે બાલાઘાટ અને ત્યાં રહીને એક અઠવાડિયામાં મારાથી બનતી તપાસ કરીશ ”

“ હું પણ જે કાંઈ મારા જાણવામાં આવશે તે તમને જણાવના રહીશ કદાચ મને મળવાની તમને જરૂર જણાય તો તમે

કોર્ટમાં અથવા મારા મકાન ઉપર ગમે તે સમયે ખુશીથી આવશે. હું મારા પટાવાળાને કહી રાખીશ, એટલે તમારું નામ સાલળતા તે વિના વિલંબે તમને મારી પાસે લાવશે ”

“ આપની મોટી મહેરબાની ”

“ એન્જને સીટી કરી ચૂદ્રનગરનું રેશન આવ્યું બન્ને જણા નીચે ઉતર્યા ન્યાયાધીશે કહ્યું “ ચાલો મારી સાથે આપણે ગાડીમાં બેસીને જઈશું ”

“ નાજી આપની સાથે મને બેઠેલો મારા પરિચિત માણસો જૂએ તો મારે માટે અનેક કલ્પનાઓ લાવે મારું પોલિસ ખાતામાં અધિકારપ્રસાદ નામ છે પણ મારું ખરું નામ અબાલાલ છે અને મારા મિત્રો હું ડિટેક્ટિવનું કામ કરે છું એમ જાણતા નથી હું તેમને જણાવવા પણ ધમ્મજો નથી એટલે આપની સાથે ગાડીમાં બેઠવાના આપે કરેલા આમત્રણ માટે આપનો આભાર માનું છું, પરંતુ તે આમત્રણ હું સ્વીકારી શકતો નથી સાહેબજી, રજા લઈશ ”

બન્ને જણા છૂટા પડ્યા ન્યાયાધીશ ગાડીમાં બેસીને તથા અધિકારપ્રસાદ ચાલતો પોતાના મકાન તરફ જવાને માટે નિકળ્યા.

પ્રકરણ ૩ જી.

અધિકારપ્રસાદનો વિશેષ પરિચય

અધિકારપ્રસાદનું મકાન રેલ્વે સ્ટેશનથી ચાલતા પાંચ મિનિટમાં પહોંચી જવાય તેટલું દૂર હતું આ મકાન મોટા માળા જેવું હતું. એ તેને તેના કાકા તરફથી વારસામાં મળેલું હતું તેના એક ભાગમાં તે રહેતો અને બીજા ભાગમાં ભાડુઆતને રાખતો હતો ભાડુ સારું ઉપજતું હતું તેની સ્ત્રી ઘણા સમય થયા મરણ પામી હતી, એટલે તેણે એક બ્રાહ્મણને રસોયા તરીકે રાખ્યો હતો તે રસોઈ ઉપરાંત બીજી પરચુરણ કામ પણ કરતો બાકી વાસણ માંજવા, વાશીકું વાળવું

અને એવું બીજું કામ એક વિધવા ડોશી આવીને કરી જતી હતી. તેના મકાનમા બીજા માળ ઉપર જમનાબાઈ નામની એક વિધવા સ્ત્રી પોતાના દીકરા નવનિતરાય સાથે રહેતી હતી આ કુટુંબ સાથે અમ્મિકાપ્રસાદને નિકટનો સબ્બ હતો તેનો એકલશ્વરો સ્વભાવ હોવા છતાં પણ તે અવાગનવાર આ લોકોને ત્યાં જતો અને તેમની સાથે આનંદવાર્તામા પુષ્કળ સમય ગાળતો.

નવનિતરાય આશરે ત્રીશ વર્ષનો હશે તેણે બી. એ, એલએલ બી. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી તે વઝલાત કરતો હતો અને ફોજદારી વકિલ તરીકે તેણે સારી નામના મેળવી હતી તે ઉદ્યોગી અને અચળ સ્વભાવનો હતો.

અમ્મિકાપ્રસાદનો આ નવનિતરાય ઉપર પોતાના પુત્ર કગ્તા પણ અધિક ચાહ હતો તેણે એક વસિયતનામું કરી રાખ્યું હતું તેમા પોતાના મૃત્યુ બાદ પોતાના વારસ તરીકે નવનિતરાયને નિમ્મો હતો. માત્ર એક એવી શરત કરી હતી કે રૂ. ૫૦૦૦ છ ટકાના વ્યાજે એકમા રાખીને તેનું વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦ વ્યાજ આવે તે વર્ષ દરમિયાન જે કોઈ પોલિસ ડિટ્રિક્ટવે અગર અને ગુચવણ લઈએ કેસમા સફળતા મેળવી હોય તેને બક્ષિસ આપવું.

અમે જાણાવી ગયા છીએ કે અમ્મિકાપ્રસાદનું મકાન સ્ટેશનથી અહુ દૂર ન હતું, છતાં પણ તેને મકાનપર પહોંચતા પદર મિનિટ લાગી કેમકે માર્ગમા તે વિચાગ્રમ્ત સ્થિતિમા ચાલતો, રસ્તામા બીભો રહેતો, કોઈની સાથે અથગાધ પડતો તો તેની માત્રી માગતો એક વખત તો મોટરની હડફેટમા આવતો ઝડેજમા અચી ગયો હતો.

તે મનોગત બોલ્યો “ વિધવા લક્ષ્મીબાઈ કહેતી કે ‘ મારે જે જોઈએ તે મને મળી શકે તેમ છે ’ એ શબ્દોમા જ બધો મુદ્દો સમાયો છે કોઈ પણ શ્રીમત મનુષ્યના ગુપ્ત રહસ્યનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ એ જ્ઞાનથી તે એ શ્રીમત મનુષ્યને પોતાની ભરણ પ્રમાણે નચાવતી હોવી જોઈએ તેણે એ લોકોને ધમકી આપી હશે કિંવા

ક ટાળો આપ્યો હશે, અને એથી તેમણે તેને સદાને માટે મૌન બનાવી દીધી હશે પરંતુ એ ગુપ્ત રહસ્ય શું હશે અને તેનું જ્ઞાન લક્ષ્મી-બાળને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું હશે ? તે તેની યુવાનીમા કોઈ મોટા માણસને ત્યાં નોકરી કરતી હશે ત્યાં એ ગુપ્ત રહસ્ય તેના બાળુવામા આવ્યું હશે પણ શું ? તેમા કોઈ સ્ત્રીનો ભેદ હોવો જોઈએ તે પોતાની શેઠાણીને તેના ગુપ્ત કારસ્થાનમા મદદ કરતી હોવી જોઈએ, એ વિશેષ સંભવિત છે જો એમ હોય તો આ કેસ વધારે ગુપ્ત-વણુ વાળો બને છે, કારણ કે તો પછી તે સ્ત્રીની સાથે તેના આશ-કનો પણ પત્નો મેળવવો જોઈએ કેમકે આ ખૂનના કાર્યમા એ સ્ત્રીનો નહિ પણ તેના આશકનો હસ્ત છે જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો એ આશક કોઈ ઉચ્ચ કુળનો હોવો જોઈએ જો કોઈ સામાન્ય મનુષ્ય હોત તો તે બીજાને પૈસા આપીને તેની પાસે ખૂન કરાવત, જ્યારે આ માણસે જાતે આ કાર્ય કર્યું છે, કારણ કે બીજાની પાસે આવું કાર્ય કરાવવાથી બંધકા કાઢતા ઉઠ પેસવાનો તેને ડર લાગ્યો હશે એ માણસ હિંમતવાન અને ઠંડા સ્વભાવનો હોવો જોઈએ, કારણ કે આ ખૂન તેણે બિલકુલ ગભરાય કે ડર્યાં સિવાય કરેલું છે

“ તેણે પોતે પકડાઈ જાય કિંવા પોતાને માટે શકા આવે એવું એક પણ ચિહ્ન રહેવા દીધું નથી જો હું ન હોત તો પૈસાનજી તો કોઈ ચોર કે લૂટારાએ પૈસાને ખાતર ખૂન કરેલું છે એમ જ માનત ”

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો તે પોતાના મકાનપર આવી પહોંચ્યો તે પગથીયાપર ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો “ પરંતુ હજી એક પણ ચોક્કસ પૂરાવો હું મેળવી શક્યો નથી જો કે તે મેળવવાની મને પૂરતી ખાત્રી છે ”

તે પોતાના મકાનમા દાખલ થયો રસોયો આગળ આવ્યો અને બોલ્યો “ સાહેબ ! તમે આવ્યા ’ હું તો ધારતો હતો કે સ્ટાફઆઈ થઈ ગયા છે, એટલે રાત્રે કા તો તમે નહિ જ આવો ”

“ શા માટે ન આવું ? જમવાનું કાઢો ”

તે પોતાના ખડમા ગયો, કપડા ઉતારીને રસોડામા આવ્યો જમવા તરફ તેનું લક્ષ ન હતું તેનું લક્ષ તો આ ખૂનના કેસમા જ લાગી રહ્યું હતું લાવ્યું તેટલું જમી લઇને તે તુરત પોતાના દિવાન-ખાનામા ગયો રસોયો પાનની રકાળી લઇને ત્યાં આવ્યો

“ અહો ! અહો ! હવે ખરો ખાલ આવ્યો ! ” અમ્બિકા-પ્રસાદ બોલ્યો

બોલતા બોલતા તે ઊભો થઇ ગયો તેના વિચિત્ર વર્તનથી રસોયો ચમક્યો

“ ખરેખર એમા બાળકનો પ્રસંગ હોવો જોઇએ ”

“ કેવું બાળક ? ” રસોયાએ પૂછ્યું

“ તું અહીં શું કરે છે ? શા માટે આવ્યો છે ? ચાલો જા અહીંથી મે તને હજાર વાર કહ્યું હશે કે તારે આ ખડમા મારી ગ્ન સિવાય કદી પણ આવવું નહિ ”

રસોયાએ ધાર્યું કે સાહેબનું મગજ આજ ઠેકણે નથી તે ચાલ્યો ગયો અમ્બિકાપ્રસાદે પાન ખાધું અને સીગાર સળગાવતો તે બોલ્યો “ પણ અસારમુઘી એ મને કેમ ન સૂજ્યું ? ખરેખર વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મારૂં મગજ છુટું બની ગયું લાગે છે પરંતુ તે સંયોગોનો વિચાર કરતા એમ જ હોવું જોઇએ એમ મને લાગે છે વિધવા લક્ષ્મીબાઈ યુવાન હશે સારે કાઠી ઉચ્ચ કુળની શ્રીમત સ્ત્રી પાસે નોકરી કરતી હશે તેનો ધણી ખલાસીની નોકરી કરતો હશે અને તેથી મોટે લાગે પરદેશમા જ રહેતો હશે પેલી શ્રીમત સ્ત્રીને કાઠની સાથે સંબંધ હશે એ સંબંધથી તે ગર્ભવતી બની હશે તેણે લક્ષ્મીબાઈને વિશ્વાસમા લીધી હશે લક્ષ્મીબાઈની મદદથી તે સ્ત્રીએ ગુપ્ત રીતે બાળકને જન્મ આપ્યો હશે

“ પણ એ બાળકનું શું થયું હશે ? તેનો નાશ કરવામા આવ્યો હશે ? નહિ, જો નાશ કરવો હોય તો જન્મ શા માટે આપે ? અગાઉથી જ ઉપાય ન કરે ? માટે એ અનુમાન બંધ બેસતું નથી.

એ બાળક આ લક્ષ્મીબાઈને સોપ્યું હશે લક્ષ્મીબાઈએ તેને ઉછેર્યું હશે પેલા લોકો એ બાળકને લક્ષ્મીબાઈના કબજામાંથી કદાચ લઇ ગયા હશે, પણ તેના જન્મના અને બીજા પૂરાવા લક્ષ્મીબાઈ પાસે હશે અહીંથી આ નાટ્યનો પ્રારંભ થાય છે લક્ષ્મીબાઈને ત્યાં ભપકાદાર ગાદીમા જે પુરુષ આવતો તે એ બાળકનો પિતા હોવો જોઈએ અને ખુબસુરત યુવાન સાથે આવતી સ્ત્રી એ તેની માતા હોવી જોઈએ અર્થાત્ એ લોકો આ વિધવાને મૌન રાખવાને માટે તેને જે કાંઈ જોઈએ તે આપતા હશે એથી લક્ષ્મીબાઈ વધારે ને વધારે ખર્ચાળ બનતી ગઇ અને પૈસા માટેનું તેનું દબાણ વધવા લાગ્યું જ્યારે તેને પૈસા મળતા બંધ થયા એટલે તેણે ગુપ્ત વાર્તા પ્રકટ કરવાની ધમકી આપી એથી પેલા લોકો ડરી ગયા તેમણે આ વિધવાનો અંત લાવવાનો વિચાર કર્યો પણ બીડું ઝડપનાર કોણ ? પિતા તો નહિ એ બાળકનો પિતા વૃદ્ધ હોવો જોઈએ નક્કી તે બાળક એટલે અત્યારે ભરયુવાનીમા આવેલો પુત્ર પોતાની માતાની પ્રતિજ્ઞાના રક્ષણને ખાતર તેણે આ કૃત્ય કરેલું હોવું જોઈએ । ”

સીંગાર પૂરી થઈ રહી હતી છતાં તેનું લક્ષ તેના તરફ ગયું ન હતું છેડાના સળગતા લાગનો આગળીને સ્પર્શ થતા તે ચમક્યો અને સીંગારને ફેંકી દેવાને તે બારી પાસે ગયો ત્યાં બહાર ખૂલ્લા આકાશ તરફ જોતો તે બોલ્યો “ હું ન્યાયાધીશ પાસે જાઉં નહિ પ્રથમ તમામ પૂરાવા એકઠા કર, મારા વિચારોને અનુક્રમમા ગોઠવું અને પછી તેને મળું અહો । હું જન્મનાખંડેન પાસે તો ગયો જ નથી તે હમણા થોડા દિવસથી માદા રહે છે ત્યાં જવાથી અને નવનિત સાથે વાતો કરવાથી મારે ઉરકેરાઇ ગયેલું મન પણ સ્થેજ શાત થશે ”

તે ઉઠીને બહાર નિકળ્યો, અને દાદર પર ચઢીને જન્મનાખાઇ જે સ્થળે રહેતા હતા ત્યાં ગયો

જન્મનાખાઇના મકાનના આગલા ખડની ચાલીમા એક યુવતી બેસી હતી અગ્નિકાપ્રસાદે તેને પૂછ્યું “ જન્મનાખંડેન જાગે છે ? ”

એમ કહીને તેના જવાબની દરકાર કર્યા સિવાય જ તે અદર દાખલ થયો હમેશા જમનાબાઈ એ ખડમા બારી પાસે આરામખુરસી પર બેસતા હતી પાસે ટેબલ ઉપર વર્તમાનપત્રો કે ચોપડીઓ પડ્યા રહેતા તેને વાચવાનો અત્યંત શોખ હતો અત્યારે પણ ખુરસી અને વર્તમાનપત્રો રોજના સ્થાને પડ્યા હતા જમનાબાઈ ત્યાં ન હતા

“ કેમ, જમનાબહેનને આજે દીક નથી ? ” અધિકારીસાહેબેલી યુવતીને પ્રશ્ન કર્યો

“ અરે સાહેબ ! આજે તો તબિયત અચાનક વિશેષ નરમ થઇ ગઇ છે વાળુ કરીને જમનાબા અહીં આવીને બેઠા અને વર્તમાન પત્ર વાચવા લાગ્યા પ્રારંભ કરતાની સાથે જ તેમના મુખમાથી ચિન્કાર સરી પડ્યો કેટલો ભયંકર ચિન્કાર ! અમે બધા અહીં દોડી આવ્યા જમનાબા નીચે જમીન પર બેશુદ્ધ અવસ્થામાં પડ્યા હતા નવનિતભાઈ તેમને ઉપાડીને અદર લઈ ગયા મેં ડોક્ટરને બોલાવવાનું કહ્યું, પરંતુ નવનિતભાઈએ ના કહી જમનાબાની આ સ્થિતિ થવાનું કારણ તે સમજતા હોય એમ લાગે છે ”

“ અત્યારે તેમને કેમ છે ? ”

“ નવનિતભાઈએ મને ખાના ખડમા આવવાની ના કહી છે એટલે ત્યારપછી હું ત્યાં ગઇ નથી, પણ હું ધાર છું કે તે શુદ્ધિમાં આવ્યા છે કારણ કે તે નવનિતભાઈ સાથે મોટેથી વાતો કરે છે, અને સાહેબ ! કેટલું ચમત્કારિક ? ”

“ શું ચમત્કારિક ? ”

“ જમનાબા નવનિતભાઈને જો કહેતા હતા તે ”

“ એટલે ? તને પણ છૂપાઈને કોઈની વાત સાંભળવાની ટેવ લાગે છે ? ”

“ ના, સાહેબ ! હું સોગત ખાઉ છું કે મેં છૂપાઈને વાત સાંભળી નથી. પરંતુ જમનાબા ખુબ મોટેથી બોલતા હતા ”

“ ગમે તેમ હોય, પણ એ વાત સાંભળવાની મારી ઈચ્છા

નથી તું તારા કામે જ નવનિતરાયને મારા આવ્યાની હકીકત જ જાણવાની જરૂર નથી તે આવશે ત્યાસુધી હું અહીં રોકાઈશ.”

એ પ્રમાણે કહી તે સ્થાનનું વર્તમાનપત્ર લઈને એક ખુરસી પર બેઠો. એક મિનિટ નહિ થઈ હોય ત્યાં તે પણ ચમક્યો અને ખુરસી પરથી ઊભો થઈ ગયો. તેના અગમ્ય બીતિનો સચાર થઈ રહ્યો.

નીચેની હકીકત તેના વાચવામાં આવી હતી —

“જલગ્રામમાં એક લય કર અને ત્રાસજનક બનાવ બન્યો છે. લક્ષ્મીબાઈ નામની એક વિધવા સ્ત્રીનું તેના મકાનમાં જ કર્પીણ રીતે ખૂન કરવામાં આવ્યું છે. આ સ્ત્રી ગામમાં તમામ માણસોની સાથે હળીમળીને રહેતી તથા માયાળુ સ્વભાવની હતી. પોલિસે પોતાની તપાસ શરૂ કરી દીધી છે અને જે સમાચાર એકઠા કરવાને અમે શક્તિ-માન થયા છીએ તે ઉપરથી અમને લાગે છે કે આ ખૂનનું નીચ કૃત્ય કરનાર નરાધમ કેવા નરાધમો પકડાઈ જવાની પૂરી સંભાવના છે.”

“શુ !” અબિકાપ્રસાદના મુખમાંથી ઉદ્ભવેલ સરી પડ્યો.
“એ બનવા જોગ છે કે જમનાબહેન—”

આ કલ્પના જોટલી ત્વરાથી અબિકાપ્રસાદના મનમાં સ્ફુરી તેટલી જ ત્વરાથી અદૃશ્ય બની ગઈ તે પુનઃ ખુરસી પર બેઠો.

“જલગ્રામનો બનાવ મને દિવાનો બનાવશે કે શુ ? મને જ્યારે ને ત્યારે વિધવા લક્ષ્મીબાઈના ખૂનના જ વિચારો આવે છે. દરેક બાબતને તે કેસ સાથે સંબંધ હોય એમ લાગે છે.”

તે આખું વર્તમાનપત્ર વાંચી ગયો. તે પત્રમાં ઉપરની હકીકત સિવાય બીજી એક પણ હકીકત કોઈ પણ મનુષ્યના મન ઉપર અ-ચાનક આઘાત કરે કે તેને ઉશ્કેરી મેલે એવી ન હતી.

વર્તમાનપત્રની સ્થિતિ તરફ તેનું લક્ષ્ય બેચારું. તે નીચેથી સ્થેજ ફાટેલું હતું અને કોઈએ ધૂજતા હાથે જોરથી પકડવા જતા જોણી નાખ્યું હોય એમ જણાતું હતું. “આ પણ ચમત્કારિક !” તે બોલ્યો.

તેજ પળે નવનિતરાય બહાર આવ્યો. તેની માતાને થયેલા અ-
કસ્માતની તેના વદન ઉપર પણ અસર થયેલી જણાતી હતી. તેનો
ઝહેરો ગમગીન દેખાતો હતો. અંબિકાપ્રસાદને અત્ર જોઇને તેને
આશ્ચર્ય થયેલું લાગ્યું.

“ નવનિત ! જમનાબહેનને કેમ છે ? ” અંબિકાપ્રસાદે
પ્રશ્ન કર્યો.

“ પ્રથમ કરતા હીક છે ”

“ પણ આ શા કારણથી બન્યું ? ”

નવનીન થોડી પણ તો વિચારમાં પડી ગયો. જાણે તે પોતાના
અંતરની સલાહ લેતો હોય એમ જણાયું આવે. પ્રશ્ન પોતાને થશે
એવી તેને કલ્પના ન હતી અને તેનો શો જવાબ આપવો એ પણ
તે જાણતો ન હતો. છેવટે તેણે જવાબ આપ્યો. “ જમનાબાએ
આજ સાંજનાં છાપામાં એક સ્ત્રીનાં ખૂનની હકીકત વાંચી હતી
આ સ્ત્રી ઉપર તેમનો સારો લાવ હતો એ કારણથી તેમના હૃદય
ઉપર મોટો આઘાત થયો હતો ”

“ એમ ! ” અંબિકાપ્રસાદે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. “ તારી માતા
વિધવા લક્ષ્મીબાઇને ઓળખે છે ? ”

“ હા, તેનો જમનાબા ઉપર અત્યંત લાવ હતો. જમનાબાને
ખાતર તે અંબિકા કૂદી પડવામાં પણ પાછી પાની કરે તેમ ન હતી ”

“ ત્યારે તો તું પણ આ લક્ષ્મીબાઇને ઓળખતો હોવો
જોઇએ ? ”

“ મેં તેને ઘણાં લાખાં સમયથી જોઈ નથી ” નવનિતે કહ્યું.
“ જો કે હું તેને સારી રીતે પિછાનું છું હું ન્હાનો હતો ત્યારે તે
મારી આયા હતી ”

“ તે ? આ સ્ત્રી ? તારી આયા ! ” આ સમયે તો અંબિકા-
પ્રસાદ અત્યંત આશ્ચર્યચક્રિત બની ગયો હતો. જે ગુપ્ત રહસ્યનો
ઉકેલ કરવાની આશાનો તેણે લગભગ પરિત્યાગ કર્યો હતો તે રહસ્ય

સ્વત જ ચાલી ચલાવીને પોતાની સામે આવેલુ તેને લાગ્યુ તે પુન. બોલ્યો “ ખરેખર, આ મોટુ દુર્દૈવ ! ”

“ કેાતુ દુર્દૈવ ! જો તમે જન્મનાળાના દુર્દૈવની વાત પૂછતા હો તો એ વિષયમા કશુ પણ હુ જાણતો નથી પરંતુ માફ તો મોટુ દુર્દૈવ સમજુ છુ આ સ્ત્રીનુ ખૂન થવાથી મારા અતરમા કારી જન્મ થયો છે તેના મૃત્યુથી મારા ભવિષ્યના સુખપ્રદ સ્વપ્નનો સપ્નને માટે સહાર થઇ ગયો છે મારી પવિત્ર ફરજ છે કે તેના ખૂનનો બદલો મારે અવશ્ય લેવો જોઇએ હાય ! હુ ખરેખર એક દુર્દૈવી પ્રાણી છુ ! ”

“ તુ દુર્દૈવી ! પણ મને કહે તો ખરો કે આ બધો બેદ શો છે ? ”

“ નહિ, આ સ્થળે નહિ ચાલો, આપણે મારી ઓશીસમા જઇએ ત્યા હુ તમને સર્વ હકીકત જણાવીશ ”

પ્રકરણ ૪ થું.

મારા પિતાના પત્રો.

નવનિત તથા અબિકાપ્રસાદ તેની ઓશિસમા ગયા નવનિતે ઓશિસનુ દ્વાર અદરથી બંધ કરી દીધુ અબિકાપ્રસાદ ખુસ્તીપર બેઠો હતો નવનિત તેની સામે આવીને બેઠો એટલે અબિકાપ્રસાદ બોલ્યો “ તારી માતાને કાઇ જોઇતુ હશે અથવા તે ખૂસ પાડશે તો ? ”

“ જો જન્મનાળા ખૂસ પાડશે તો છોકરી તેમની પાસે જશે ”

“ જન્મનાળા ! ” અબિકાપ્રસાદ આશ્ચર્યપૂર્વક બોલ્યો : “ એટલે ! આજે માજીને બદલે જન્મનાળા કેમ ? તેમના ઉપર ગુસ્સે થયો છે ? ”

“ ના, ગુસ્સે થયો નથી પરંતુ જન્મનાળા મારી માતા નથી.” જાણે વિજળી પડી હોય તેટલો આઘાત નવનિતના પ્રસ્તુત

શબ્દોથી અંગિકાપ્રસાદના મન ઉપર થયો તે બોલ્યો “તુ આ બોલે છે શું ? તુ કહે છે તે સભવિત છે ખરૂં ?”

“તમે ભલે તેને અસભવિત કહો અથવા ગમે તેમ કહો, પરંતુ હું સાચું જ કહું છું મારો જન્મ થયો ત્યારથી અત્યારસુધીમા આ સ્ત્રીએ પોતાના દીકરાને શ્રીમત બનાવવાને માટે એક અપૂર્વ કારસ લજ્જ્યુ છે તેણે મારો સર્વનાશ કર્યો છે”

અત્યારે અંગિકાપ્રસાદની દૃષ્ટિ સામે વિધવા લક્ષ્મીબાઇનો પ્રેત-દેહ ઉપસ્થિત થયો તે બોલ્યો “નવનિત' નવનિત' ”

નવનિત અંગિકાપ્રસાદ તરફ લક્ષ આપ્યા સિવાય આગળ કહેવા લાગ્યો “મારા જેવી ઠગબાળુ કોઇ પણ મનુષ્યની સાથે ચલાવવામા આવી નહિ હોય મને દુખ એટલા માટે થાય છે કે આ વૃદ્ધા ઉપર મારો અત્યંત પ્રેમ હતો, છતાં પણ તે પોતાના છોકરાના સ્વાર્થને ખાતર મારો ભોગ આપી રહી હતી મારા ઉપર તે જે પ્રેમ દર્શાવતી હતી તે ખાલી દલ હતો પોતાના છોકરાને સરદારપુત્ર બનાવવાને માટે જ તે મારા ઉપર ચાહના દર્શાવતી હતી, મને પોતાના પુત્ર તરીકે ઉછેરતી હતી”

“નવનિત' તારા શબ્દો સાંભળીને મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે જમનાબહેનના સ્વભાવનો મને પરિચય છે, તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે જો તારૂં કથન સત્ય હોય તો એ પ્રમાણે કરવાને માટે તેને કોઈએ સલાહ આપી હશે, કોઈએ મદદ કરી હશે, કોઈએ તેને ફરજ પાડી હશે તેનો મદદગાર કોણ હશે ? આ કાર્ય તેણે પોતાની મેળે તો કર્યું નહિ જ હોય કદાચ તેના પતિએ તે કાર્યમા અગ્રગણ્ય ભાગ લીધો હશે”

“તેનો પતિ ” બીજાણુ હાસ્ય કરતો નવનિત બોલ્યો “તમે તેને વિધવા માનો છો, પરંતુ તેને પતિ હતો જ નહિ હું મારા પિતાનું નામ સપ્તરાય લખાવું છું પરંતુ વસ્તુત હું અનૌરસ પુત્ર છું મારે પિતા જ નથી”

“ અહો ! ” અંબિકાપ્રસાદ બોલ્યો “ તારા લગ્નમા આવેલા વિધનુ કારણ હવે સમજાય છે ”

“ હા, તેજ કારણ ન્યારે એ તરણીને મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરવાની મેં પ્રાર્થના કરી, તેણે મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કર્યો તે સમયે આ વાર્તાથી હું અજ્ઞાત હતો હાય ! હું તદ્દન મૂર્ખ છું ! જમના-બાઈએ સત્ય હકીકત જણાવતા એવો દેખાવ કર્યો હતો કે જાણે હમણા જ તે પોતાનો પ્રાણ તજી દેશે મેં તેને શાત પાડી આશ્વાસન આપ્યું પાછળથી મને લાગ્યું કે આવી કુલટા સ્ત્રી પ્રત્યે દિલ-સોજી દર્શાવવામા મેં ભૂલ કરી હતી, અસ્તુ જમનાબાઈનો સર-દાર કમળાપ્રસાદ સાથે આડો વ્યવહાર હતો તે બદલ જમનાબાઈને એક લાખ રૂપીઆ પ્રાપ્ત થયા છે ”

અંબિકાપ્રસાદના આનંદનો પાર ન હતો વિધવા લક્ષ્મીબાઈના ખૂનનો ભેદ શોધી કાઢવામા આ હકીકતને તે અત્યંત ઉપયોગી સમજતો હતો તેણે કહ્યું “ નવનિત ! હું તને પુત્રવત્ માનું છું તું મારી સલાહ માગે છે પરંતુ પ્રથમ મારો પ્રશ્ન એ છે કે આ હકીકતનું જ્ઞાન તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું ? એ માટે તારી પાસે શો પૂરાવો છે અને તે ક્યા છે ? ”

“ નવનિતે જવાબ આપ્યો “ આ હકીકતનું જ્ઞાન લગભગ આવીશ-ત્રેવીશ દિવસ પહેલાં મેં મેળવ્યું છે તેના કેટલાક પૂરાવા પણ છે પરંતુ એ પૂરાવાનો આધાર અનુમાન ઉપર છે વિધવા લક્ષ્મીબાઈએ મને આ વાત કરી હતી તે જીવંત હોત તો તેના એક શબ્દ માત્રથી સર્વ હકીકત સ્પષ્ટ થઈ જતી પરંતુ રાડ્યા પછીનું ડહાપણ શા કામનું ? લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન થયું છે જમનાબાઈ કદી પણ સત્ય હકીકત જાહેર કરવાની નથી લક્ષ્મીબાઈના ખૂનથી મારો સર્વનાશ થયો છે ”

“ એમ નહિ મને વિગતવાર જણાવ મારા અનુભવ ઉપર તને વિશ્વાસ હોય તો તું જે જાણતો હોય તે કહે હું તને યોગ્ય સલાહ આપીશ ”

“ એ વિષયમા તો મારી ખાત્રી જ છે ” નવનિતે પ્રારભ કર્યો
 “ સાલજો આજથી બાવીશ-ત્રેવિસ દિવસ પહેલાં કેટલાક કાગળોની
 ઝાંધ કરવાને માટે મેં મારી માતાનું કબાટ ખોલ્યું હતું તેમા એક
 ચાપ ઉપર મારી આગળી દબાતા અચાનક એક ગુપ્ત ખાનું ખૂલી
 ગયું તેમા કાગળો હતા કેટલાક કાગળો એક સુંદર રેશમી દોરીથી
 બાંધેલા હતા એથી તે કાગળો શાના હશે એ જાણવાને માટે મારી
 ડાંગાસા તીવ્ર બની દોરી છોડી, એક પત્ર કાઢીને મેં વાચવા માડ્યો ”

“ ઘણું જ ખરાબ ” અખિકાપ્રસાદે ઉદ્ગાર કાઢ્યો

“ ગમે તેમ કહો, પણ હું તમારી પાસે સત્યજ કહીશ અમુક
 લીટીઓ વાચવાથી મારી ખાત્રી થઈ કે હું જેનો પુત્ર છું તેણે આ
 પત્રો લખેલા છે એ વખતે મારા મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે તેનો
 વિચાર તમેજ કરી લ્યો મેં ખારણા વાસી, અદરથી સાકળ બંધ
 કરી અને પછી તમામ પત્રો એક પછી એક વાંચી નેયા ”

“ અન્યના ગુપ્ત પત્રો વાચવાનો તને કેટલો કૂર બદલો મળ્યો ? ”

“ હા હું કબૂલ કરું છું પરંતુ મારી જગ્યાએ ખીજો કોઈ
 હોય તો તે પણ વાંચ્યા વગર નજ રહે એ કાગળોએ મારા હૃદયને
 વિદીર્ણ બનાવ્યું છે, તથાપિ તે કાગળો માગ કથનને અનુમોદન
 આપનારા છે ”

“ એ પત્રો તે સાચવી રાખ્યા છે ? ” અખિકાપ્રસાદે પૂછ્યું

“ હાજી જે બાબતમા હું તમારી સલાહનો મતલબગાર છું,
 તે તમે બરોબર સમજી શકો, તે માટે એ પત્રો હું તમને પણ
 વાંચી સંભળાવીશ ”

એમ કહીને નવનિતે પોતાની ન્હાની તિજોરી ખોલી તેમા
 એક ગુપ્ત ખાનું હતું તેમાથી રેશમી દોરી વડે બાંધેલા કેટલાક
 પત્રોનું બડલ તેણે બહાર કાઢ્યું પછી તે બોલ્યો “ આની અદર
 ખીનજરી હકીકત હશે તે હું નહિ વાંચુ માત્ર અગત્યની બાબ-
 તજ તમને જણાવીશ ”

અ બિકાપ્રસાદ આ ગુપ્ત રહસ્ય જાણવાની આતુરતાને છૂપાવવાનો અતોનાત પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

નવનિતે એક પત્ર ખોલીને વાચવા લાગ્યો “ ‘ પ્રિયતમે !—’ આ ‘ પ્રિયતમે ’ કાણ ? જે મારી માતા તરીકે ઓળખાય છે તે ”

“ વાર-વાર, તુ પત્ર વાચ ખુલાસાની જરૂર નથી ”

નવનિતે આગળ ચલાવ્યું “ પ્રિયતમે ! તારો પ્રેમપૂર્ણ પત્ર પ્રાપ્ત થયો. ઋતુરાજ વસતના મનોરમ્ય વિલાસથી પ્રવૃત્ત અનેલા મારા અતકરણને તારા મૃદુ કરથી લખાયેલા પત્રે વિશેષ પશ્ચિત કર્યું સર્વ હકીકત મારા હૃદયમાં અકિત થઇ ગઇ છે આપણા પ્રેમનુ ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે અને ખાત્રી છે કે તુ ‘અવશ્ય પુત્રની માતા થશે

“ મારો બાળક મારી પ્રિયતમાની પ્રતિમૂર્તિજ બનશે પ્રિયે ! આ પ્રસંગે આપણો વિયોગ અસહ્ય લાગે છે પરમાત્માએ મને પાખો આપી હોત તો ઉઠીને પણુ હુ તારી પાસે આવત, તારા અધરા-મૃતનુ પાન કરી અમરતાને પ્રાપ્ત કરત જે સ્ત્રીની સાથે માફ દેહ-લગ્ન થયેલું છે તેના તરફ મને દયા વધુ છે મારા ગમાર માતા-પિતાના મિથ્યા કુળાભિમાનની તે ભોગ થયેલી છે તથાપિ કોઇ કોઇ વાર તેના તરફ મારા અતરમા તિરસ્કાર સ્પુરે છે તને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે તેને પણુ ગર્ભ રહ્યો છે તે પણુ છોકરાને જન્મ આપે તો ? આ બે બાળકોના પ્રારબ્ધની સરખામણી કરતા માફ મન શોક-પૂર્ણ વિચારથી ગ્રસ્ત બની જાય છે

“ ‘ ઓ કાયદા ધડનારાઓ ! તમારા ઉપર શાપનો વર્ષાદ હો. અર્થરહિત કાયદાને લીધે મારા હૃદયની દેવીના ઉદરથી જન્મ પામેલ બાળક અનૈરસ ગણાશે, ન્યારે જે સ્ત્રી ઉપર મારા પ્રેમનો એક અશ પણુ નથી તેણે જન્મ આપેલ બાળક સરદારપુત્ર થશે ! જગતમાં તેની પદવી ઉચી રહેશે ! હાય ! આ સ્થિતિ હુ સહન કરી શકતો નથી. કેટલો બય કર અન્યાય ! તેનો નિવેડો કાણુ લાવે ?

નહિ, ગમે તેમ કરીને પણ હું રસ્તો કાઢીશ, આપણો જ બાળક મારો કાયદેસર વારસ અને તેવી વ્યવસ્થા કરીશ ’

તારો કમળાપ્રસાદ.”

“ કમળાપ્રસાદે આ પત્ર ક્યારથી લખ્યો છે ? ”

“ જૂઓ ” નવનિતે પત્ર આપ્યો અબિકાપ્રસાદે દૃષ્ટિ કરી મથાળે “ મદ્રાસ, તા ૧૨-૧૮—” એ પ્રમાણે લખ્યું હતું

“ આ પત્ર ઉપરથી સત્ય હકીકતનો મુદ્દો સમજી શકાય છે મારા પિતાનો પરણેલી પત્ની તમ્મ તિગ્મકાર છે, જ્યારે પોતાની માશુકને તે અપાર પ્રેમથી ચાહે છે તેમના બાળકો તમ્મનો તેનો ભેદ-પૂર્ણ ભાવ પણ સમજી શકાય છે તે પોતે નૈતિક તથા રાજકીય કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાની-પોતાની માશુકના પુત્રને વારસ બનાવવાની આમા આત્રી આપે છે ”

નવનિત વકીલ હતો જાણે તે માજીસ્ટ્રેટની સમક્ષ દલીલ કરતો હોય એવી રીતે આવેશપૂર્વક બોલતો હતો તે આગળ બોલવા જતો હતો, પરંતુ તેને અટકાવીને અબિકાપ્રસાદે કહ્યું “ મને લાગે છે કે પૂરાવામાં આ પત્ર પૂરતો છે ”

નવનિતે કહ્યું “ હું તમામ પત્રો તમારી પાસે વાચીશ નહિ પરંતુ સને ૧૮-ના આગસ્ટ માસની ૨૩ મી તારીખે લખેલો પત્ર વાચુ છું આપણને જેની સાથે સબધ નથી એવી પણ તેમાં કેટલીક હકીકત છે, તથાપિ તેમાંના બે પારિત્રાફ ઉપયોગી છે જૂઓ -

“ ‘ પ્રિય ચમુના ’ મારી અનિચ્છા છતાં પણ અહીં રોકાયા સિવાય મને ચાહે તેમ નથી મારો દેહ અહીં છે પણ મારૂં હૃદય તો તારી પાસે જ છે લવિષ્યમાં આપણા માટે સુખનો જે ભંડાર હું જોઈ શકું છું, તેના જ વિચાર મને આવ્યા કરે છે ”

“ હું પ્રેમના ટાણલાનો ત્યાગ કરીને છેવટની લીટીઓ વાચીશ ” વકીલ બોલ્યો અને પુનઃ આગળ વાચવા લાગ્યો —

“ ‘ મારી પત્નીના પદને ધારણ કરનારી દુર્ભાગિની દારા પ્ર-

ત્યેનો મારો તિરસ્કાર વધતો જાય છે, વળી દયા પણ આવે છે તે આપણા સુખની વચ્ચે આવી છે, પણ મને લાગે છે કે મારી સાથે તેનું લગ્ન થયું તેની પૂર્વે તેણે પોતાનો પ્રેમ ખીળીને કદાચ આપ્યો હશે જો એવું હોય તો તેની દયા ખાવી તેજ યોગ્ય છે તું પણ તેને ક્ષમા કરજે ’

“આ સ્ત્રી કાણુ ? તે મારી મા’ નવનિત ધ્રુજતા સ્વરે બોલ્યો “ તે મારી માતા પ્રત્યે દયા દર્શાવે છે હાય ’ મા’ મા’ તું અત્યારે સ્વર્ગવાસીની બની ગઈ છે, નહિ તો તારા નિષ્કુર પતિનો આ પત્ર હું જરૂર તને વચાવત ”

જાણે તે પોતાના નેત્રોમા આવેલા અશ્રુખિન્દુ લૂછતો હોય તે પ્રમાણે તેણે બંને હાથ વડે નેત્રોને ઢાકી દીધા નવનિતની આવી સ્થિતિ જોઈને અધિકાપ્રસાદને પણ લાગી આવ્યું પરંતુ તે મૌન રહ્યો

નવનિત હઠેલા લાગ્યો “ત્યારપછીના આ પત્રો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે જન્મનાબાધએ જન્મ આપેલા બાળકનો જ મારા પિતાને સતત વિચાર થયા કરે છે તથાપિ એ તમામ પત્રો વાચવાની હું જરૂર જોતો નથી મેં માસની તા પછીના રોજ તેમણે એ ગલ્લોરથી લખેલો પત્ર વાચ્યુ છું —

“ ‘ સદૈવ મારા મનમા માત્ર એક જ ચિંતા રહ્યા કરે છે કે મારો-આપણો બાળક ભવિષ્યમા સુસ્થિતિને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થશે મને તેનું જ સ્વપ્ન આવ્યા કરે છે જો આપણા મહુર્મ રાજકર્તા જીવતા હોત તો હું મને તેમ કરીને તેની વ્યવસ્થા કરતું પરંતુ અત્યારે બાળા રાજના સમયમા અમારું સરદાર કુટુંબના મનુષ્યોનું કશું પણ ચલણ નથી’ છેવટે નીચે તે લખે છે કે ‘હું આપણા બાળકની પ્રતિમા મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખરી કરી ચકુ છું તે તારા જેવો સુદર છે, મારા જેવો બહાદૂર છે, તારા તથા મારા બંનેના ગુણોનું તેનામા એકિકરણ થયેલું છે પરંતુ પેલો ખીજો બાળક

કેવો હશે? તેનો વિચાર આવતા હું ધ્રુજી ઉઠું છું તે મને લય કર રાક્ષસ જેવો લાગે છે ”

“લય કર રાક્ષસ’ તે હું પોતે” નવનિત ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો
“પણ નહિ’ હું આ પત્રનો વિશેષ લાગ નહિ વાયુ માત્ર મારા પિતાના મનની સ્થિતિ દર્શાવવાને માટે જ આટલું મેં તમને જણાવ્યું”

પ્રકરણ ૫ મું.

મારા પિતાના પત્રો—(ચાલુ)

નવનિત પોતાના હૃદયમાં પોતાના પિતા પ્રત્યે ઉપજેલા ગુસ્સા ને માત કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો અભિકાપ્રમાદ નિર્ભાગી નવ નિતના દુઃખપૂર્ણ હૃદયનો વિચાર કરી મનમાં ને મનમાં તેની દયા ખાતો હતો નવનિતે થોડી વારે એક પત્ર ઉપાડીને કહ્યું “આ ખીજના જેવો લાખો પત્ર નથી તે ન્હાનો છે તે જીલ્લાઈ માસના પ્રાગ્લમાં મદ્રાસથી લખેલો છે પત્ર ન્હાનો છતાં શકાનું છેદન કરનારો છે—

“પ્રિય યમુના!

“તારો આનંદપ્રદ પ્રત્યુત્તર પ્રાપ્ત થયો જે યોજના મેં વિચારી રાખી છે તેને અમલમાં મેલવાનો સમય આવી ગયો છે તારો બાળક મારી જ પાસે, મારા ગૃહમાં, મારી સલાજી નીચે રહી શકશે હું રોજ તેને મારી દષ્ટિ સમિપ રાખી, તેને લાડ લડાવી શકીશ તેના મધુર કાલા શબ્દો મારા કર્ણમાં ગુજી રહેશે

“આવતી કાલે હું એ ગલ્લેર જવાનો છું ત્યાંથી તને મારો વિગતવાર પત્ર મળશે હું લાચાર છું કે મારે બહાર ગામ ખાતે રહેવું પડે છે પરંતુ હવે હું થોડા સમયમાં જ વતનમાં આવી પહોંચીશ પછી મારે બહાર ગામ જવું પડશે નહિ આપણે રોજ એક ખીજને મળી શકીશું”

એ પત્ર એક બાબુએ મૂકીને નવનિતે બીજો પત્ર ઉઘાડ્યો અને કહ્યું “મારા પિતાએ જીલ્લાઈ માસની ચૌદમી તારીખે બેગ-લોરથી એક બીજો પત્ર લખ્યો છે આ પત્રમા તેણે પોતાની ગુમ યોજના રજુ કરી છે —

“ ‘પ્રિય યશુને !

“ ‘તુ જીલમસિંગને પિછાને છે તેની વફાદારી ઉપર શકા લાવવાની જરૂર નથી તે આ પત્ર તારા કેમળ હસ્તમા આપશે તેને મે ખાસ અગત્યના કાર્યને માટે દેવબદર મોકલ્યો છે હું ત્રણેક અઠવાડિયામા અદ્રનગર આવી પહોંચીશ તે પહેલા મે મારા બાળકો માટે જે યોજના વિચારી રાખી છે તે તને જણાવવા ઇચ્છુ છું

“ ‘દેવબદરથી જીલમસિંગ મારા બે બાળકોને ઉછેરવાને માટે બે આયાઓને તેડી લાવશે તેમની એકને જીલમસિંગ પોતાના વિશ્વાસમા લેશે અને તે સ્ત્રીને આપણો બાળક સુપરત કરવામા આવશે આ બે સ્ત્રીઓ અદ્રનગરથી એક જ દિવસે મારી નગીરના ગામ પર જવાને માટે નિકળશે જે સ્ત્રીની સાથે મારી પત્નીનો બાળક હશે તે સ્ત્રીની સાથે જીલમસિંગ રહેશે

“ ‘રસ્તામા એક રાત્રી થશે અને તે રાત્રી ધર્મશાળામા ગાળવાની જીલમસિંગ અગાઉથી જ જોઈવણુ કરી રાખશે. તે રાત્રે જીલમસિંગ તારા તથા મારી પત્નીના પુત્રની તેમના પારણા સહિત ફેરબદલી કરશે તારા પુત્ર માટે પણ મારી પત્નીના પુત્રના જેવું જ પારણું ખરીદવામા આવશે આ વાર્તા પ્રકટ ન થાય તે માટે મે તથા જીલમસિંગે આગળપાછળનો બધો વિચાર કર્યો છે તુ પણ તેને યોગ્ય સલાહ આપજે

“ ‘પ્રિય યશુને ! હું જાણુ છું કે તારા પુત્રનો વિચાર તને પસંદ નહિ પડે પરંતુ તેના લાવિ સુખને માટે આટલો ભોગ તારે આપવો જ જોઈએ કારણ કે તે સિવાય બીજો એક પણ માર્ગ નથી બીજા બાળકને માટે તને વિશેષ લખવાની જરૂર નથી ગમે

તેમ તોયે તે મારો બાળક છે એટલા ખાતર પણ તું તેના ઉપર પ્રેમ કરીશ એવી મારી ખાત્રી છે તે કશું બાળકો નહિ હોવાથી તેને કશું દુઃખ થવાનું કારણ નથી વળી તેને સુખી કરવાને માટે હું મારાથી બનતું કર્યું સિવાય રહીશ નહિ

“ ‘ તને એમ લાગશે કે આ આપણે લય કર ગુન્હો કરીએ છીએ પરંતુ મારા દિલમાં એ ગુન્હો વસતો નથી આપણે મનુષ્યો ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન છીએ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જ આ વિચાર મારા મનમાં સ્ફુર્યો હશે એમ મને લાગે છે જો તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થશે તો મને ચોક્કસ લાગશે કે એ પ્રમાણે બનવાનું ઇશ્વરે જ નિર્માણ કર્યું હતું કહે, પછી તેમાં આપણે શું કરી શકીએ ? મને એમ લાગે છે કે આ યોજનામાં કશું પણ વિદ્યન ઉપસ્થિત થશે નહિ કારણ કે ઇશ્વરની આપણા ઉપર કૃપા છે ”

“ મારૂં પણ એવું જ માનવું હતું ” અગ્નિકાપ્રસાદે કહ્યું

“ કેટલો અધમ મનુષ્ય ! આવા કૃત્યમાં ઇશ્વરની મદદ માગે છે ”

“ પરંતુ તારી માતાએ-બૂલ્યો-જમનાબાઈએ એ વાતોનો સ્વીકાર કર્યો કે નહિ ? ” અગ્નિકાપ્રસાદે પ્રશ્ન કર્યો

“ પ્રથમ તો તેણે એ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો હોય એમ લાગતું નથી કેમકે તેને સમજાવવાને માટે સરદારે અસરકારક ભાષામાં પદર-વીશ પાના જેટલો મોટો પત્ર લખ્યો છે છેવટે તેણે સ્વીકાર કર્યો કેટલી અધમ સ્ત્રી ! ”

“ નહિ, જમનાબાઈ ઉપર ગુસ્સે ન થા ખરો વાક સરદારનો છે ” અગ્નિકાપ્રસાદે કહ્યું

“ હા, સરદારનો જ વાક છે અને તે ગુસ્સાને પાત્ર છે પરંતુ તેના ઉપર હું ક્રોધ કરતો નથી તેણે ગુન્હો કર્યો છે ખરો, પણ આ દુષ્ટાએ તો અસલ વાતો કરી કરીને આજ ત્રીશ વર્ષ સુધી મને ઠગ્યો છે મારા પિતાએ એવી રીતે મને ઠગ્યો નથી એટલું જ માત્ર નહિ પરંતુ સરદારને તેના નિર્દયતાપૂર્ણ કૃત્યને માટે પૂરતી સજા

ચર્ધ ચૂકી છે એટલે મને તેના ઉપર તો દયા જ ઉપજે છે ”
નવનિતે જણાવ્યું

“ શુ ’ એને સળ ચઢ છે ? ” અબિકાપ્રસાદે આશ્ચર્યસહ
પ્રશ્ન કર્યો

“ હા સખ્ત સળ ચઢ છે એ વિષે હું તમને પાછળથી કહીશ.
પ્રથમ મારી કહાણી પૂરી કરી લઉં સરદાર જીલાઇની આખરમા
કિંવા એગસ્ટના પ્રારભમા ચંદ્રનગરમા આવ્યો જણાય છે. કારણકે
લારથી પત્રવ્યવહાર બંધ પડી ગયો છે તે ચંદ્રનગર આવ્યા બાદ
તેની યોજના તુરતમા અમલમા આવેલી જણાતી નથી આ ચીટી
ઉપરથી એ બાબતની ખાત્રી થાય છે ”

નવનિતે એક કાગળ કાઢીને તે વાચવા માડ્યો —

“ ‘ પ્રિય યશુના !

“ ‘ તારા પુત્ર માટે જે આયાની ગોઠવણ કરી છે તે આવી
પહોંચ્યાના સમાચાર જાલમસિંગે મને આપ્યા છે એ આશા તેને
મળવાને માટે આવશે તુ આ યોજનાને લગતી કશી પણ હકીકત
જાણતી નથી એવું મેં તેને કહેલું છે માટે આ વિષયમા તું પણ
તેની પાસે મૌન જ ધારણ કરજે

“ ‘ તુ મનમા સ્હેજ પણ ક્ષોભ પામીશ નહિ હું જાણુ છું
કે તુ આ મોટામા મોટા ભોગ આપે છે પરંતુ તે મારા ઉપરના
તારા પ્રેમની ખાત્રી આપે છે પરમાત્મા આપણને સાનુકુળ હોવાથી
પરિણામ સાફ જ આવશે પરંતુ જે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમા દક્ષતા
દાખવે છે તેને જ પરમાત્મા સહાય કરે છે એ પણ લક્ષમા રાખજે.’

“ બસ, હવે આ પછી સરદારનો એક પણ પત્ર જામનાબાઈ
ઉપર આવ્યો નથી ”

“ એક પણ નહિ ? ”

“ હું બૂલ્યો કેટલાક વર્ષ પછી દશ લીટીઓનો એક ન્હાનો
પત્ર સરદારે લખેલો છે, તેમાથી સાધારણ પૂરાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે

તેમ છે ” નવનિતે કહ્યું અને તેણે જે પત્રો વાંચ્યા હતા તે એકઠા કરીને તેનું ખડક કરતો તે પુનઃ બોલ્યો “ અભિકાપ્રસાદ ’ એમ સમજો કે મારા જીવનના ગુપ્ત રહસ્યના સબધમાં આ પત્રો સિવાય બીજી કશું પણ સાધન મારી પાસે નથી, એથી વિશેષ કશું પણ મારા જાણવામાં નથી, તો પછી તમે એ વિષયમાં શું કહો છો ? ”

અભિકાપ્રસાદે એકદમ જવાબ આપ્યો નહિ તે વિચારમસ્ત બની ગયો થોડી વારે બોલ્યો “ હું એમ માનું છું અને પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક કહું છું કે તું જન્મનાજ્ઞેનનો દીકરો નથી ”

“ તમારી માનિનના તદ્દન સત્ય છે પણ આ પત્રો મારા જોવામાં આવ્યા ત્યારબાદ હું વિધવા લક્ષ્મીબાઈને મળ્યો હોઘશ કે નહિ ? તે મારી આવા હતી અને અમુક વર્ષોપર્યંત તેણે મને ઉછેરેલો હોવાથી તેનો મારા ઉપર અત્યંત પ્રેમ હોય એ સ્વાભાવિક છે તમને પણ લાગશે કે મને અન્યાય આપવામાં તેનો જે હાથ હતો તેથી તેને પશ્ચાત્તાપ થતો હોવો જોઈએ એ તેની મુલાકાત લીધી હતી અને આ વિષયમાં તેનો ખુલામો માગ્યો હતો તેણે લેશ પણ સકોચ સિવાય આ વાર્તાનો સ્વીકાર કર્યો હતો આવા લય કર ગુન્દામાં પોતાની સામેલગીરી હોવાથી તેનું અતકરણ તેને ડખતુ હતું સરદાર કમળાપ્રસાદે જે યોજના કરી હતી તે સફળ થઈ હતી મારા નિજી પિતા અને તેની સ્વાર્થી માથુકના કારસ્થાનનો હું ભોગ થઈ પડ્યો હતો લક્ષ્મીબાઈએ એ સર્વ મને જણાવ્યું હતું અને જો હું આ વિષયમાં ન્યાયનો આશ્રય લઉં તો મારા તરફથી સાક્ષી પૂરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું હતું ”

“ પરંતુ એ તો હવે ગઈ અને તારૂં ગુપ્ત રહસ્ય તેની પાસે જ રહ્યું ” અભિકાપ્રસાદ નિરાશ વદને બોલ્યો

“ તો પણ એક રસ્તો છે જન્મનાજ્ઞેન તથા કમળાપ્રસાદે એક-બીજા ઉપર કેટલાક ખૂંટલા અને તેઓ સપડાઈ જાય તેવા પત્રો લખ્યા છે તે પત્રો લક્ષ્મીબાઈના કબજામાં છે એ પત્રો આપણને

મળવાથી આપણો કેસ વિશેષ મજબૂત થઇ શકશે લક્ષ્મીબાઈ એ કાગળો મને આપી દેતી હતી, પરંતુ હું મૂખે કં મે તે ન લીધા ”

નવનિતની આ આશા નિરર્થક હતી એમ અગ્નિકાપ્રસાદ સમજતો હતો, કેમકે એ પત્રોને માટે જ લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું અને તે પત્રો બાળી નાખવામાં આવ્યા હતા, એ તેના જાણવામાં હતું

તે બોલ્યો “ નવનિત ’ તારી સર્વ હકીકત મે જાણી મને એક વાત્તાનું આશ્ચર્ય થાય છે તારા પિતાએ તને સુખી કરવાનું, તારી સપ્તિ વધારી આપવાનું જમનાબાઈને વચન આપ્યું હતું એ વચનનું તેને વિસ્મરણ થયું હોય એમ લાગે છે ”

“ તમારું કહેવું ખરોખર છે ”

“ અને તેને પરિણામે જ તારા પિતાને સહન કરવું પડશે-તેની પ્રતિજ્ઞાને ધક્કો લાગશે ” અગ્નિકાપ્રસાદ તુચ્છતાપૂર્વક બોલ્યો

“ મારા પિતાને દોષ ન હોય હું ન્હાનો હતો અને અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે શાળામાં એક મોટો માણસ મને જોવાને આવતો, ખાવાનું તથા પૈસા આપતો, તેજ સરદાર કુમળાપ્રસાદ હોવો જોઈએ. પરંતુ પાછળથી તેનો જમનાબાઈ સાથેનો સબ્બ તદ્દન તુટી ગયો છે ”

“ વાહ! મોટો માણસ તો ખરો! ” અગ્નિકાપ્રસાદ કટાક્ષમાં બોલ્યો.

“ ઉતાવળા ન થાઓ ” નવનિતે કહ્યું “ કુમળાપ્રસાદની વિચારશીળતા માટે મને શંકા નથી તેનો જમનાબાઈ ઉપર ખરો પ્રેમ હતો પરંતુ જમનાબાઈએ તેની સાથે ઇગ્માજી ચલાવ્યાથી તેણે તેને તજ દીધી છે પેલા દશ લીટીવાળા પત્ર વિશે મે જણાવ્યું હતું તે પત્ર તેણે એ વખતે લખ્યો હતો ”

નવનિતે ટેબલ ઉપર કેટલાક કાગળ પડ્યા હતા તેમાંથી એક ન્હાનો કાગળ શોધીને કાઢ્યો તેને પુષ્કળ ઘેડો પડેલી હતી અને કેટલોક ભાગ તુટી ગયો હતો કેટલાક અક્ષરો પણ ઉડી ગયા

હતા એથી તે પુષ્કળ ચોળાયેલો અને વચાયેલો હોવી જોઈએ એમ લાગતું હતું નવનિતે તે કાગળ હાથમા લઇને કહ્યું “જૂઓ, આમા સરદારે પ્રારભમા ‘પ્રિય યમુના’ એ પ્રમાણે સંબોધન કર્યા વગર જ ક્રોધાવેશમા આ પ્રમાણે લખ્યું છે —

“ ‘હાય’ મારા એક મિત્રે મારા નેત્રો ખોલવાનો પ્રયાસ કરેલો, તે વખતે તારા ઉપરની અંધશ્રદ્ધાએ તેના કથનને મારા અંતરમા પ્રવેશ કરવા દીધું ન હતું પરંતુ તારી ગુપ્ત રીતે કરેલી તપામને પરિણામે જે શકા અને હતી તે ખરી ફરી છે હાય ‘યમુના’ મેં તને માગ પ્રાણથી પણ અધિક ગણેલી, છતાં તે જ મને દગો દીધો ‘મારા જેવો લાગ્યેલી પીજો કેણું હશે? હવે તો તારા પુત્રનો દુ પિતા હોઈશ કે નહિ એ વિષયમા પણ મને શકા થાય છે’ ”

“ખરેખર, આ પત્ર ચોક્કસ પૂરાવા રૂપ છે” અંતિકાપ્રસાદે કહ્યું “અનૌરસ પુત્રને માટે પોતાના ખર્ગ વાગસનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્ય પાછળથી પોતે અનૌરસ પુત્રનો પિતા નથી એમ કહે છે’ તે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે સરદારને પાછળથી ખરોખર શિક્ષા થઈ છે”

પ્રકરણ ૬૬.

કમળાપ્રસાદને ત્યાં.

એ વખતે કોઈ બહારથી દ્વારપર અવાજ કરતું હોય એમ લાગવાથી બંને જણાં મૌન થઈ ગયા.

“કોણ અવાજ કરે છે?” નવનિતે પ્રશ્ન કર્યો.

“મોટાભાઈ! જમનાબા આપને બોલાવે છે” કામ કરનારીએ જવાબ આપ્યો.

નવનિતના મુખમાથી ધીમેથી એક તિરસ્કારદર્શક ઉદ્ગાર સરી પડ્યો તેની જમનાબાઈ પાસે જવાની ઇચ્છા ન હતી. એ જોઈને

અમ્મ બિકાપ્રસાદ બોલ્યો. “ નવનિત ’ દયાને ઠામુકો દેશવટો ન આપ
મમે તેમ તોયે આટલા વર્ષ તમે બન્ને એક સાથે રહ્યા છો. ”

પોતાની અનિચ્છા છતાં અમ્મ બિકાપ્રસાદના આગ્રહથી નવનિત
ઉઠ્યો અને બહાર ગયો.

“ નવનિત ’ તાર કેટલું દુર્ભાગ્ય ? ” અમ્મ બિકાપ્રસાદના મનમાં
વિચારના તરંગો ઉછળવા લાગ્યા. “ કેટલું દુઃખ તેને સહન કરવું
પડ્યું છે ? એક મોટી જાગીરવાળા સરદારનો પુત્ર હોવા છતાં અત્યારે
તેની કેવી સ્થિતિ છે ? મને પણ આજે અત્યંત અગત્યની બાતમી
મળી છે. આ કેસમાં જે અગત્યની સાક્ષી પૂરી શકે તેમ હતી તેનું
ખૂન કરવામાં આવ્યું છે અને લાગે છે કે હવે હું ખૂનીને વિનાશકે
પકડી શકીશ. પરંતુ આ કેસમાં મારે કેવી રીતે આગળ વધવું ?
જે આ પત્રોમાંથી એકાદ પત્ર મને મળી શકે તો હું પૂરાવાની સાક-
ળને મજબૂત બનાવી શકું. જે હું નવનિત પાસે પત્ર માગું તો મારો
ચોક્કિસખાતા સાથે સબધ હોવાની તેને શકા આવે એ તો કોઈ
રીતે યોગ્ય નહિ તે કરતા તો પત્ર ચોરી લેવો તે જ યોગ્ય છે. મમે
તેમ થાય પણ એક પત્ર લખ લેવો, કારણ કે આ અક્ષરો કેના છે
તેની ખાત્રી કરવાની જરૂર છે. ”

અમ્મ બિકાપ્રસાદે તેમાંથી એક પત્ર ઉપાડી લીધો. તેજ પળે નવ-
નિતે દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

જમનાબાઈ અને નવનિત વચ્ચે શી વાત થઈ હશે તે તેના
વદન ઉપરથી જાણવાનો અમ્મ બિકાપ્રસાદે પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ તેમાં તેને
સફળતા મળી નહિ. નવનિત વદન ઉપર સંપૂર્ણ શાંતિને ધારણ
કરીને અમ્મ બિકાપ્રસાદની સામે આવીને ખુરસી પર બેઠો.

“ જમનાબાઈને કેમ છે ? ” અમ્મ બિકાપ્રસાદે પ્રશ્ન કર્યો.

“ તબીબત વધારે બગડી છે, લવારો ઉપડ્યો છે અને જેતાજ
મારી સામે વાધણીની પેઠે ઉછળીને મારા ઉપર માળોનો વર્ષાદ વરસા-
વવા લાગી, અનેક આક્ષેપો કરવા લાગી તેનું મગજ ઠંડું બની ગયું છે. ”

“ તો પછી ડોક્ટરને બોલાવવાની જરૂર છે ”

“ હા, મને પણ એમ લાગે છે ડોક્ટરને બોલાવ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી ” એમ કહીને નવનિત પેલા પત્રો તારીખવાર ગોઠવવા લાગ્યો તેને આ વિષયમાં અધિકારીસાદની સલાહ લેવાનું સમજીને રહ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ એ વાર્તા પુનઃ કાઢવાની તેની ઇચ્છા હોય એમ લાગતું ન હતું

પરંતુ અધિકારીસાદ કાંઈ જાણ્યું તેવો ન હતો તે બોલ્યો ‘ તારા કથાનકનો હું વિચાર કરતો જાઉં છું તેમ તેમ વિશેષ ગુચવાતો જાઉં છું તારી સાપ્રત સ્થિતિમાં તારે શું કરવું એ બાબત હું કશા પણ નિર્ણયપર આવી શકતો નથી ”

“ ખરેખર, તમારા કરતા અનેકગણો વિશેષ અનુભવી મનુષ્ય પણ આવી ઘટનામાં ગુચવાયા સિવાય રહે નહિ ” નવનિતે અનુમોદન આપ્યું

અધિકારીસાદ પોતાના મુખ ઉપર આવેલા સ્મિતને પ્રયત્નપૂર્વક અટકાવતો બોલ્યો “ હું એ કબૂલ કરું છું પરંતુ તે શો વિચાર રાખ્યો છે ? આ વિષયમાં જામનાબાઈને તે પ્રશ્નો કર્યો હશે ? ”

“ જરૂર કર્યો હતા ” નવનિતે જવાબ આપ્યો

“ પછી તેણે શો ખુલાસો કર્યો ? ”

“ શો ખુલાસો કરે ? તેની ગુપ્ત વાર્તા પ્રકટ થઈ જવાથી તે અત્યંત ગભરાઈ ગઈ હતી ”

“ તેણે કશો જવાબ ન આપ્યો ? દોષમુક્ત થવાને કશો પ્રયત્ન ન કર્યો ? ”

“ પ્રયત્ન કર્યો વગર રહે તેવી નથી અનેક અસત્ય વાતો તેણે કરી હતી પરંતુ અસત્ય વાર્તા કદી પણ સતોષ આપી શકે ખરી ? ”

નવનિતે તમામ પત્રો એકત્ર કર્યા અધિકારીસાદે એક પત્ર લઈ લીધો હતો એ તેના ખાલમાં આવ્યું નહિ એ તમામ પત્રો તેણે પેલા ગુપ્ત ખાનામાં મૂકી દીધા

પછી તે બોલ્યો “ જમનાબાઈને અત્યંત ચિંતા થઈ પડી છે. મારી પાસે મજબૂત પૂરાવા છે એટલે પોતાનો છોકરો રખડી પડશે એવી તેને ભીતિ છે એથી તે એમ કહે છે કે છોકરાનો ફરકાર કરવામા આવ્યો જ નથી ’ મને સુખ મળે કે નહિ તેની તેને દરકાર નથી, પરંતુ પોતાનો છોકરો અત્યારની સ્થિતિમાથી બ્રષ્ટ થાય એ તેને ગમતુ નથી તે પોતાના છોકરાના સ્વાર્થને ખાતર મારો ધાત કરવામા પણ પાછી પાની કરશે નહિ ”

“ આ વાર્તા તારા જાણવામા આવી છે, એવા સમાચાર તેણે સરદાર કમલાપ્રસાદને પહોંચાડ્યા હશે ? ” અ બિકાપ્રસાદે પૂછ્યું.

“ એમ બનવાનો સંભવ નથી એક મહિનો થયા સરદાર અદ્ર-નગરમા નથી, અને હજી આવતા એક અઠવાડિયાની ટીલ થાય તેમ છે ”

“ તે એ શી રીતે જાણ્યું ? ”

“ તેમને મળવાને માટે હું તેમને ત્યાં ગયો હતો ”

“ શું ! તું પોતે ગયો હતો ? ”

“ શા માટે નહિ ? મને તમે કેવો માણસ સમજો છો ? જે ખરી રીતે માફ છે તે શું હું લૂટાઈ જવા દઉં ? નહિ, જે કાંઈ માફ છે તે હું પ્રાપ્ત કરીશ ત્યાંસુધી જાપીશ નહિ હું તે માટે કોર્ટમા દાવો માડીશ, મારો હક્ક પૂરવાર કરીશ મારે શા માટે કોઈનો ડર રાખવો જોઈએ ? માફ કથન ગેરવાજબી છે ? ”

“ બિલકુલ નહિ વાર, તું સરદારને ત્યાં ગયો હતો, પછી શું થયું ? ”

“ હા, આ વાર્તા જાણવામા આવતા પ્રથમ તો મારા મનમા અનેક પ્રકારની મુઝવણ થઈ મારો લૂટી લેવામા આવેલો હક્ક પુનઃ પ્રાપ્ત કરવો એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો તેની સાથે આ હકીકત જાહેરમા આવવાથી મારા પિતાનું નામ કલકિત થવાની પણ ભીતિ લાગી. એટલે સાંપ મરે નહિ તથા લાકડી લાગે નહિ એવો માર્ગ લેવાનો મેં વિચાર કર્યો. ”

“ વાર પછી ? ”

“ પદર દિવસ તો મેં અનેક પ્રકારની માનસિક યાતનામા ગાળ્યા કશા કામમા મારે દિલ લાગતું નહિ મારો ધંધો પણ મને સૂજતો નહિ દિવસે કામ સૂજતું નહિ, રાત્રે નિદ્રા આવતી નહિ ખરે કહું તો જ્યારથી આ પત્રો મારા હાથમા આવ્યા છે ત્યારથી મારા મનની શાંતિ નિર્મૂળ બની ગઈ છે ”

અ બિકાપ્રસાદ અવારનવાર ધડિયાળમા જોતો હતો તેણે વિચાર્યું કે ન્યાયાધીશ અત્યારે નિદ્રાધીન થઈ ગયા હશે

“ એક દિવસ આખી રાત્રી મને નિદ્રા આવી નહિ ” નવનિત કહેવા લાગ્યો સ્થલારે ઉઠીને મેં વિચાર કર્યો કે આજ તો કેાઠ પણ નિર્ણય ઉપર આવી જવું છેવટે મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને બાકુતી ગાડી કરીને હું સરદારને ત્યાં જવાને માટે નિકળ્યો એ વખતે મારે હૃદય જોરપૂર્વક ઉછાળા મારતું હતું

“ મારા પિતાનો ભવ્ય પ્રાસાદ અંદ્રનગરમા અત્યંત સુદર ગણાય છે એક મોટા બગીચાની મધ્યમા એ પ્રાસાદ આવેલો છે તેમની અશ્વશાળાનાં અશ્વો અત્યંત વખણાય છે બગીચામા પુષ્પવૃક્ષોની વિપુલતા છે પ્રાસાદમા સર્વત્ર આરસપહાણુ પથરાવેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે—”

સરદાર કમળાપ્રસાદના પ્રાસાદનું વર્ણન સાલળતા અ બિકાપ્રસાદને કટાણો આવતો હતો પરંતુ તે વચ્ચે બોલવાનું યોગ્ય ધારતો ન હતો કારણ અમુક પ્રશ્ન પરથી પોતે પોલિસ ખાતા સાથે સબ ધ ધરાવે છે એવી નવનિતને શંકા આવવાની બીતી હતી એથી તે ઝાનપણે શ્રવણ કરતો હતો

“ જે ગૃહમા મારો જન્મ થયો હતો તેના દર્શન થતા મને કેટલો આનંદ થયો હશે ’ હું મનોમત બોલ્યો ‘ હાય ! જ્યાં મારો અધિકાર હોવો જોઈએ તે સ્થળે હું અગ્નાત મનુષ્યની માફક જીવો છું ’ એ મારા પિતાના અનૌરસ પુત્રના ચળકતા જીવનને મારા જીવન

સાથે સરખાવ્યું મારા મનમાં તેના તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. મને એમ થયું કે હું એકદમ મકાનમાં ઘુસીને તેની ડોકળ મરડી નાખું. તેને કહું કે ‘ જા, નીચ મનુષ્ય ’ અહીં તારે માટે સ્થાન નથી ’ પરંતુ એ વિચાર તુરં જ લોપ થઈ ગયો કેમકે એ પ્રમાણે કરવાથી સારૂ પરિણામ આવવાની સંભાવના ન હતી એટલે હું મારી મનો-વૃત્તિને શાંત કરીને અંદર ગયો.

“ મેં એક નોકરને પ્રશ્ન કર્યો. ‘ સરદાર સાહેબને મારે મળવું છે ’ તે બોલ્યો ‘ સરદાર સાહેબ ગામ ગયા છે, મોટા ભાઈ છે ’ આ પ્રત્યુત્તર સાંભળીને હું રહેજ નિરાશ થયો. તથાપિ એ કાર્ય પૂર્ણ કરવાના હેતુથી મેં કહ્યું ‘ ભલે, ત્યારે સરદાર સાહેબના પુત્રને મળીશ ’ નોકર ક્ષણવાર મારી સામે જોઈ રહ્યો મારા જોડે સામાન્ય મનુષ્ય સરદાર પુત્રને મળવાની ધૃષ્ટતા બતાવે એથી તેને આશ્ચર્ય થયું હશે.”

“ પણ તે તેની મુલાકાત લીધી તો ખરીને ? ” અબ્બિકા-પ્રસાદે પૂછ્યું.

“ બેશક મેં એ નોકરને જરીક દમ દીધો એટલે તેણે બીજા નોકરને બોલાવીને તેને મારી ઇચ્છા જણાવી એ બીજા નોકર મને અંદર લઈ ગયો તેણે વળી એક ત્રીજા માણસને મારી સુપ્રત કરી એ ત્રીજા માણસ મને મેડી ઉપર લઈ ગયો ત્યાં મારું નામ ધારણ કરનાર અનંતપ્રસાદ (સરદાર કેમળાપ્રસાદનો પુત્ર) નો નોકર બહાર રવેશમાં બાકડાપર બેઠો હતો તેની પાસે મને લઈ ગયો એ નોકરે મારું નામ, જાત, ધંધો, વગેરે સંબંધી અનેક પ્રશ્નો કર્યા મેં જવાબ આપ્યો ‘ સરદાર પુત્ર મને પિછાનતા નહિ હોવાથી મારું નામ દામ આપવું નકામું છે મારે તેમની સાથે માત્ર પાંચ મીનિટ જ વાત કરવી છે ’ એ સાંભળીને તે માણસ મારા આગમનના સમાચાર અનંતપ્રસાદને આપવાને માટે અંદર ગયો.

“ થોડીવારે તે બહાર આવીને મને પોતાની સાથે એક ઝોરડામાં તેડી ગયો. આ ઝોરડો ભવ્ય હતો અને તેમાં ચોતરફ જુદી

જુદી જાતના શસ્ત્રો દૃષ્ટિએ પડતા હતા ધણી જૂના કાળના શસ્ત્રો
પણુ ત્યાં દૃષ્ટિએ પડતા હતા કટાર, જમૈયા, જાતજાતની તલવાર,
ફરશી, ધનુષ્યબાણ, બધૂકો, પિસ્તોલો, રિવોલ્વર, ઐરગન વગેરે અનેક
પ્રકારના શસ્ત્રો ત્યાં મારા જેવામાં આવ્યા ખરૂં પૂછાવો તો એ
શસ્ત્રોનું સમ્રહસ્થાન જેવાથી મારા મનમાં બીતિનો સચાર થયો '

પ્રકરણ ૭ મું.

સરદારપુત્ર.

શસ્ત્રોનું વર્ણન સાબળીને વિધવા લાક્ષ્મીબાઇનું ખૂન કરવામાં
જે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે શસ્ત્ર આ બ્રિજાપ્રસાદના
સ્મૃતિપટ ઉપર પ્રત્યક્ષ થયું

નવનિત કહેવા લાગ્યો “હું આ શસ્ત્રાગારમાં દાખલ થયો તે
વખતે સરદારપુત્ર એક કોચ ઉપર બેઠો હતો તેણે પોતાના માતપિ-
તાની અધમ યુક્તિમાં કરો પણ સક્રિય ભાગ લીધેલો નહિ હોવાથી
મને તેના ઉપર લેશ પણ ગુસ્સો નથી એટલે તેના સબધમાં હું
ખરેખરી હકીકત જણાવીશ તેનો રહેરો ભરાવદાર અને આકર્ષક છે
તેના વદન ઉપર પ્રજ્ઞાત ગાભીર્યની સાથે મધુર સ્મિત પ્રસરી રહે છે
તેણે ધારણ કરેલા સાદા પોશાકમાંથી પણ અમીરાઈ ઝળકી રહે છે
અમારી બહેનીની ઉમર લગભગ સરખી હોવા છતાં પણ તે સુખમાં
ઉછરેલો હોવાથી મારા કરતાં પાંચ વર્ષે ન્હાનો દેખાય છે. તેને મારી
મફક ટાઢ તડકો સહન કરવાના પ્રસંગ આવ્યા નથી હું અદર ગયો
એટલે તેણે ઊભા થઇતે મને આવકાર આપ્યો ”

“તેને જોતા તારા મનમાં તેના તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન
થયો હશે ?”

“જરીકે નહિ તેણે મને કરેલા પ્રમોનો મેં શાંતિથી ઉત્તર
આપ્યો મેં તેને કહ્યું ‘મહાશય’ આપને મારો પરિચય નથી.

તથાપિ હું આપની પાસે એક ગંભીર કાર્યને મારે આવ્યો છું તે કાર્યમાં આપનું તેમજ જે કુળ આપ જેવા સત્પુરુષથી દીપ્તિ રહ્યું છે તેનું કલ્યાણ સમાયેલું છે' શરૂઆતમાં તો તેને મારા શબ્દોથી કટાણો આવતો હોય એમ લાગ્યું તે બોલ્યો 'તમને તમારી હકીકત જણાવતા વધુ વખત લાગશે'—'હાજી' મેં જવાબ આપ્યો. એટલે તે બોલ્યો 'જો એમ હોય તો આ બાબત આપણે બીજા કોઈ દિવસ ઉપર મુલતવી રાખીએ તો શી હરકત છે ? અસારે મારે એક બાધને મળવા જવું છે' "

"આ સ્ત્રી ક્યાથી પુટી નિકળી ?" અમ્મ બિકાપ્રસાદે બોલ્યો.

"મને લાગ્યું કે સરદારપુત્ર મને અહીંથી રસ્તો મપાવવા ધારે છે એટલે મારા ગળવામાંથી સરદારના પત્રોનું બહુ કાલ્તા મેં કહ્યું 'આ વાતમાં વધુ વખત હું નહિ લઉં' એમ કહીને સરદારને એક પત્ર મેં તેના હાથમાં મૂક્યો. પોતાના પિતાના અક્ષરો જેવાથી તે શિતળ બની ગયો અને બોલ્યો 'વાર, ત્યારે હું બહાર નહિ જઈ પરતું જે યુવતી મારી રાહ જોઈ રહી હશે તેને પત્ર દ્વારા ખબર આપી દઉં' તેણે એક પત્ર લખી, લીફાફામાં ખીટી, છટકી કરી નોકર અદર આવ્યો. તેને કહ્યું 'આ પત્ર એકદમ આપી આવ' નોકર ગયા પછી તેણે મને ખુરસીપર બેસવાનું કહ્યું "

"રહે, હું એક પ્રશ્ન વચ્ચે કરી લઉં સરદારનો પત્ર જેવાથી તેના વદન ઉપર કરો ફેરફાર થયો હતો ખરો ?" અમ્મ બિકાપ્રસાદે પૂછ્યું.

"બિલકુલ નહિ અને બન્ને જણા બેઠા પછી તેણે સીમારેટ સળગાવી, મને પણ એક આપી અને કહ્યું 'હવે જે કહેવું હોય તે ખુશીથી જણાવો' "

"હું બોલ્યો 'મહાશય' હું આપને જે કહેવા ઇચ્છુ છું તે એકદમ આપને સત્ય નહિ લાગે તથાપિ મારી માત્ર એકજ વિનંતિ છે જે પત્રો હું આપને બતાવું તે બધા વાંચ્યા સિવાય આપ કરો પણ પ્રત્યુત્તર આપશો નહિ' "

“તેને મારા શબ્દોથી આશ્ચર્ય થયું છતાં તેણે કહ્યું ‘હરકત નહિ જે તમારે કહેવું હોય તે કહો, હું સાંભળું છું’

“પછી હું ઊભો થયો અને એક વકિલ કેટ’મા બાષણ કરતો હોય તેવી રીતે બોલવા લાગ્યો. ‘મહાશય’ આપને જણાવતાં મને અત્યંત દિલગીરી થાય છે કે આપ સરદાર સાહેબના હક્કદાર પુત્ર નથી તે આપના પિતાના પત્રો ઉપરથી સિદ્ધ થશે તેમનો હક્કદાર પુત્ર હયાત છે અને તેણેજ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે.’ મારા પ્રસ્તુત શબ્દોથી તેને અત્યંત ગુસ્સો ચડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. હમણાં તે મને મારશે એમ મને લાગ્યું તે આવેશપૂર્વક બોલ્યો ‘મારા પિતાના પત્રો ક્યા છે?’ મેં તમામ પત્રો તેના હસ્તમાં આપ્યા.”

“શું કેટલો મૂર્ખ?” અધિકાપ્રસાદ બોલ્યો. “તું ધારા-શાસ્ત્રી હોવા છતાં બૂલ્યો?”

“મેં બૂલ નહોતી કરી હું ત્યાં હાજર હતો અને મારા પત્રોનો તે નાશ કરશે એવી તો મને બીતિજ ન હતી.”

નવનિત આગળ કહેવા લાગ્યો. “પત્રોની સખ્યા મોટી હતી તે બધા એકદમ વચાઇ રહે તેમ ન હતું એટલે જેને લાગ પર લાલ શીશપેન વડે મેં નિશાન કર્યું હતા તે વાચી જવાનું મેં તેને કહ્યું.”

“એટલો તે તેની સજ્જમા ધટાડો કર્યો પોતાના પિતાના આવા ભય કર કારસ્થાનપૂર્ણ પત્રો વાચવા તે કાંઈ સામાન્ય શિક્ષા નથી.” અધિકાપ્રસાદે કહ્યું.

“એ પત્રો વાચતાં તેના વદનપર શો ફેરફાર થાય છે તેનું હું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો તેના વદન ઉપર રચામતા પ્રસરવા લાગી પાંચ મીનિટમાં તેના વદનમાં એટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો કે કદાચ—તેનો નોકર પણ તેને ઓળખી શકે નહિ તેના ચહેરાપર પરસેવાના બિંદુ બાઝતા હતા, તે એ રૂમાલ વડે લૂછતો હતો તે ઊંઝાણુ-માથી પરાણે શ્વાસ લેતો હોય એમ લાગતું હતું મને એમ થયું

કે તેના હાથમાંથી એ તમામ પત્રો ખેંચી લઇને બાળા નાખુ અને તેને કહું કે 'ભાઈ' બધું વિસરી જ આપણે બન્ને ભાઈ છીએ આપણે વિરોધ શા માટે ? તારો મારા ઉપર પ્રેમ હશે તો પણ મને સંતોષ છે ' "

" મને તારા ઔદાર્યની ખાત્રી છે એટલે એવો વિચાર તારા મનમાં આવ્યો એથી મને આશ્ચર્ય થતું નથી " અબ્જિકાપ્રસાદે પણ તેની સ્તુતિ કરી

" પરંતુ સારૂ થયું કે હું એવું કશું બોલ્યો નહિ કેમકે મારા શબ્દોથી તે કાંઈ થોડોજ મને પોતાનો ભાઈ માની લેવાનો હતો ' "

" બિલકુલ નહિ, તારી શકા ખોટી નથી " અબ્જિકાપ્રસાદે અનુમોદન આપ્યું

" વારૂ, પત્રોનો અગત્યનો ભાગ વાચતા તેને આશ્ચર્ય અર્ધો કલાક લાગ્યો પછી તે ઊભો થયો અને તેણે દિવાનખાનામાં આમ-તેમ બે-ત્રણ ચક્કર લગાવ્યા પછી તે મારી સામે આવીને બોલ્યો- 'મહાશય 'આ પત્રોમાંના હસ્તાક્ષર જો મારા પિતાના જ હોય તો તમારા કહેવા મુજબ હું સરદાર સાહેબના પત્નીથી જન્મ પામેલ તેમનો હક્કદાર પુત્ર નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે ' "

" મેં કશો જવાબ આપ્યો નહિ તે આગળ બોલ્યો ' પરંતુ આ પત્રો ઉપરાંત બીજા કશા પૂરાવા તમારી પાસે છે ? "

" મને તો લાગતું હતું કે તે અનેક વાધા ઉઠાવશે પરંતુ આમ સરળતાથી પતી જતું જોઈને મને આનંદ થયો મેં જવાબ આપ્યો: 'આ વિષયમાં આપના નોકર જલમસિંગને પૂછવાથી આપની ખાત્રી થશે ' "

" 'જલમસિંગ ધણી વર્ષો થયા સ્વર્ગવાસ પામ્યો છે ' તેણે જવાબ આપ્યો.

" પછી મેં તેની પાસે વિધવા લક્ષ્મીબાઈનું નામ આપ્યું અને કહ્યું. ' એ બાઈ જલમસિંગના રહે છે તેને મળવાથી આપની તમામ શકા નષ્ટ થશે ' "

“ પછી તેણે શેા જવાબ આપ્યો ? ” અખિકાપ્રસાદે પૂછ્યું
 “ તે થોડો સમય મૌન રહ્યો પરંતુ પછી એકાએક બોલ્યો
 ‘ અહો મને યાદ આવે છે મારા પિતા સાથે હું તેને ત્યાં એ-ત્રણ
 વખત ગયો છું મારા પિતા તેને મોટી રકમ આપતા એ પછી મેં
 મારી નજરે જોયેલ છે ’

“ મેં કહ્યું ‘ તમારા આ શબ્દો મારા કથનને ટેકો આપે છે ’

“ તે બોલ્યો ‘ મારા પિતાના હક્કદાર પુત્રની મુલાકાત મને
 થઈ શકશે ખરી ? ’

“ ‘ તમારી સામે જીભો છે તે પોતેજ ’ મેં જવાબ આપ્યો

“ ‘ મારૂં પણ એજ અનુમાન હતું ’ તે બોલ્યો, અને મારેા
 હસ્ત પકડીને કહેવા લાગ્યો ‘ બધું ’ તમારા વર્તનથી મને તમારા
 ઉપર લેશ પણ માફ લાગ્યું નથી મારે માત્ર તમને એટલું જ કહે-
 વાનું છે કે મારા પિતાશ્રી આઠ-દશ દિવસમા બહારગામથી આવ-
 વાના છે ત્યાંસુધી તમે રહેજો. હું તેમને સર્વ હકીકત જણાવીશ
 અને તમને વચન આપુ છું કે તમને જરૂર ન્યાય મળશે જો કે
 આથી મને કેટલું મોટું નુકસાન થાય તેમ છે તેની કલ્પના તમને
 આવી શકશે આ સર્વ સપત્તિ મારે ગૂંમાવવી પડશે, અરે જેના
 ઉપર મારેા પ્રેમ છે તેની સાથે મારૂં લગ્ન નહિ થાય, લોકોમા મારી
 પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચશે, છતાં પણ હું મારી ખરી માતા પાસે જઈશ,
 તેની સેવા કરીશ, મહેનત કરીને તેનું પાલન કરીશ તથા તેના પ્રેમને
 સંપાદન કરીશ ’ ”

“ શું આ શબ્દો તેના હતા ? ”

“ હા, તેનો શબ્દેશબ્દ મેં કહ્યો છે ”

“ કેટલો દલ ’ મને લાગે છે કે આ ફાકડા યુવાનનો પરિચય
 મારે કરવો પડશે ”

“ મેં માત્ર સરદારે ધણી વર્ષો પછી જન્મનાબાઈપર દશ લીટીઓ
 વાળો લખેલો છેલ્લો પત્ર અનુતપ્રસાદને વાંચ્યો ન હતો, કારણ

કે પોતાની માતાના અનિષ્ટ વર્તનનું જ્ઞાન થવાથી તેને અત્યંત દુઃખ થશે એમ મને લાગતું હતું ”

“ વાર હવે ? ”

“ હવે હું શું કરું ? સરદારના આગમનની રાહ જોઈ છું તેમનો જવાબ મળી ગયા બાદ મને થોડું લાગશે તે કરીશ વિધવા લક્ષ્મી-બાઈના મકાનમા જે કામગીરી છે તે જોવા દેવા માટે આવતી કાલે કોર્ટમા અરજી કરવાનો મારો ઇશિદો છે એ કામગીરી મારી તરફ-જુમા પૂરાવા તરીકે ઉપયોગમા આવી શકશે જે નહિ મળે તો-પણ હું મારો વિચાર જણાવું તે પહેલા મારે તમારી સલાહ લેવી જોઈએ ”

“ સાદામા સાદી સલાહ આપવી હોય તો પણ ધુમ્મ વિચાર કરવો જોઈએ અહા ' નવનિત ' તારૂં પણ કેટલું દુર્ભાગ્ય ? ”

“ મારા જેવો દુર્ભાગી બીજો કોઈ પણ નહિ હોય ' એક તો આવી સ્થિતિ અને તેમા વળી આર્થિક ચિંતા ' ”

“ આર્થિક ચિંતા ' તારે પૈસાની શી જરૂર પડી ? ”

“ મારી પોતાની રકમ બેકમા બાંધી મુદતથી ડિપોઝીટ રાખી છે અત્યારસુધી તો હું જમનાબાઈની મીલકતનો ઉપયોગ મારી પોતાની જ સમજીને કરતો હતો પરંતુ હવેથી તેની એક પાઈનો પણ મારાથી ઉપયોગ શી રીતે થાય ? ”

“ બરોબર છે, તેની મીલકતનો ઉપયોગ ન જ કરવો વાર, તું મારૂં એક કામ કરીશ ”

“ શું કામ ? ”

“ મારા મકાનમા કબાટમા પદર હજાર રૂપીઆની નોટો પડી છે હું રહો વૃદ્ધ અને એકલો જે કોઈના જાણવામા આવે તો મને મારીને તે રકમ લઈ જાય તેથી મને ચિંતા થવા કરે છે ”

“ પણ એવી મોટી રકમ તમે ધરમા શા માટે રાખો છો ? ”

“ તારી સલાહ બરોબર છે એ રકમ તારી પાસે રાખવાની મારી ઇચ્છા છે આવતી કાલે હું લાવીશ ”

પર તુ અંખિકાપ્રસાદનો વિચાર બદલાયો આવતી કાલે શુ કરવું તે ન્યાયાધીશની મરજી ઉપર હોવાથી વખતે નવનિતને મળવા નહિ અવાય એમ તેને લાગ્યું એટલે તેણે કહ્યું “ નહિ, આવતી કાલે શા સારું ? અત્યારે જ આપી દઉં, એટલે રાત્રે શાંતિથી ઉંઘ તો આવે ”

તે ઉઠ્યો અને બહાર નિકળ્યો થોડી વારે હળર હળર રૂપી-આની પદર નોટો લઇને આવ્યો તેણે કહ્યું “ જો વિશેષ રકમની જરૂર હોય તો કહેજે, હું લાવી આપીશ ”

“ આની પહોંચ લખી આપુ છું ” નવનિતે કહ્યું

“ અત્યારે શી જરૂર છે ? આવતી કાલે આપજે ”

“ પણ રાત્રીમાં જ મારૂં મૃત્યુ થાય તો ! ”

“ તો પછી મારા વસિયતનામામાં બીજાનું નામ વારસ તરીકે દાખલ કરવું પડશે ” અંખિકાપ્રસાદ મનમાં બોલ્યો તે મોટેથી બોલ્યો “ અત્યારે મારૂં મગજ ગુચવાઇ ગયું છે એટલે હવે આ બાબતમાં હું તને આવતી કાલે સલાહ આપીશ અત્યારે તો હું થોડી વાર ખૂલ્લી હવામાં ફરીશ કેમકે એકદમ સૂષ્ણ જાઉં તો મને લય કરે સ્વપ્ના આવે તુ હિંમત હારીશ નહિ, ઈશ્વર સહુ સારું જ કરશે ”

તે બહાર નિકળ્યો નવનિત પણ તેની સાથે સાથે ઝોરડાની બહાર ગયો તે ત્યાં થોડી વાર બિભો રહ્યો નીચે મુખ્ય દ્વાર ખૂલવાનો અવાજ આવ્યો અને બહાર પુટપાથ ઉપર અંખિકાપ્રસાદના પગલાનો અવાજ સંભળાયો નવનિતે રવેશમાંથી દૃષ્ટિ કરી તો અંખિકાપ્રસાદ બહાર જતો જોવામાં આવ્યો

પછી તે પોતાના ઝોરડામાં ગયો અને જે નોટો અંખિકાપ્રસાદે તેને આપી હતી તે તેણે કોટના ગળવામાં નાખી કોઠ તથા ટોપી પહેરી, લાકડી લઇને તે બહાર નિકળ્યો બહાર થોડી વાર રોકાયો જમનાબાઇની ખૂંચો સંભળાઈ પરંતુ વિશેષ કશું સાંભળવામાં નહિ આવવાથી તે પોતાના પગલાનો અવાજ ન થાય એવી રીતે દાદરપરથી નીચે ઉતર્યો

પ્રકરણ ૮ મું.

માશુકને ત્યાં.

નવનિત મેડાપરથી નીચે આવ્યો. પરંતુ મુખ્ય દારૂમાથી બહાર નિકળવાને બદલે જમણી તરફ ચાલીમા ગયો. ચાલીના છેવાડાના ભાગમા રસ્તાપર એક ન્હાની દુકાન પડતી હતી આ દુકાનનો નવનિત પોતાના અસીલોને મળવાને માટે આક્રિસ તરીકે ઉપયોગ કરતો હતો તેણે દુકાનનું અંદરનું દારૂ ખોલ્યું અને તેમા દાખલ થઈને અંદરથી બધ કરી દીધું બીજી જ દારૂ રસ્તાપર પડતું હતું તે ઉધાડીને તે બહાર નિકળ્યો. એ દારૂ બધ કરી, તેને તાળુ લગાવીને રસ્તાપર આવ્યો તે જ્યારે રાત્રે બહાર જતોઆવતો ત્યારે આ દુકાનનો ઉપયોગ કરતો હતો. એથી રાત્રે મોડો આવે તો પણ તેને મુખ્ય દારૂ ઉધડાવવાની જરૂર પડતી નહિ.

હવે કંઈ દિશા તરફ જવું તેનો વિચાર કરતો તે રસ્તાપર ઊભો રહ્યો. થોડી વારે તેના પગ રેલ્વેસ્ટેશન તરફ વળ્યા. પદર-વીશ કદમ ચાલતા એક વિક્ટોરિયા સામેથી આવતી જેવામા આવી તેને ઊભી રખાવી, તેમા બેઠો અને ગાડી ક્યા લઈ જવી તે બાબતમા તેણે ગાડીવાળાને સૂચના કરી.

છટ્થ સ્થળે આવતા ગાડી થોભી ગઈ નવનિતે નીચે ઉતરીને ગાડીવાનને બાડાના પૈસા આપ્યા. ગાડી પુનઃ ચાલુ થઈ અને અદૃશ્ય થઈ ગઈ ત્યાં સુધી તે એજ સ્થળે ઊભો રહ્યો. પછી એક ગલીમા દાખલ થયો તે ગલીમા એક છત્રો પડતો હતો, તે છત્રામં પ્રવેશ કરીને દાદરપર ચડ્યો. ઉપર જઈને એક બધ દારૂ પર અવાજ કરતા એક તરણીએ દારૂ ખોલ્યું. નવનિતને જોઈને એ તરણી બોલી: “ પધાર્યો, વકિલ સાહેબ. ”

આ તરણી પ્રસ્તુત શબ્દો અત્યંત ઉચ્ચ સ્વરે બોલી હતી, અર્થાત્ તેના શબ્દોથી કોઈને નવનિતના આગમનની સૂચના આપવી હોય તો તે પણ બની શકે તેમ હતું.

નવનિતે પૂછ્યું “ તારી બાપ ઘેર છે ને ? ”

“ હા, સાહેબ ! ” ઘેર તો છે, પણ ખૂબ ગુસ્સે થયેલા છે એક બે વખત તમને બોલાવી લાવવાની તેમણે મને આજ્ઞા કરી હતી પણ તમારો હુકમ છે કે મારે તમારે ત્યાં ન આવવું એટલે મારે તો સુઠી વચ્ચે સોપારી જેવું છે ”

“ કાંઈ હરકત નહિ, લે આ ” નવનિતે પાંચ રૂપીઆની નોટ એ તરણીના હસ્તમાં સેરવી દીધી

તેણે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો આ ઓરડો ઘણો વિશાળ હતો અને તેને મૂલ્યવાન ફરનિચરથી અતિ સુદર રીતે શૂગારવામાં આવ્યો હતો તેમાં બિંછાવેલો ગાલીચો અત્યંત મુલામય અને સુવાળો હતો ખુરસી, ટેબલ, છબીઓ, ટેબલપર મૂકેલી ચીની કામની પ્રુલદાનીઓ, કબાટ, વગેરે સર્વ આકર્ષક અને મનોરમ્ય હતા

આ બડામાં એક મોટો મખમલથી મઢેલો કોચ હતો તે કોચ ઉપર એક સુદરી આડે પડખે પડી પડી સીંગારેતનો આસ્વાદ લઇ રહી હતી જુદા જુદા કવિઓ સ્ત્રીઓના સૌંદર્યનું જે વર્ણન કરી રહ્યા છે તે આ સુદરીને જોઇને તો નહિ કરતા હોય, એવો ભાસ થતો હતો તેના સૌંદર્યનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આ પુસ્તકના ઓછામાં ઓછા પચાસ-સો પાના રોકતા પણ એ પ્રયત્ન પૂર્ણપણે ફળિજૂત થઇ શકે નહિ તદુપરાંત એ વર્ણન કરવાને માટે કવિત્વની આવશ્યકતા મારામાં તે શક્તિ નહિ હોવાથી હું માત્ર એટલું જ જણાવીશ કે યુવાનીના ખીલતા બહારમાં રમમાણ કરતી આ તરણીનું સૌંદર્ય દરેક પુરુષનું આકર્ષણ કરે તેવું હતું

નવનિતને જોઇને એ સ્ત્રી અર્ધા ઉંચી થઈ ને બોલી “ અહો ! ” ધન્ય ધરી ધન્ય દહાડો કે છેવટે તમે પધાર્યા ! ”

“ અરે, પણ આટલી બધી ગરમીમાં તું કેવી રીતે રહી શકે છે ? કેટલો બધો ઉકળાટ ! ” નવનિત બોલ્યો

“ એટલો બધો ઉકળાટ છે ? મારૂં આખું શરીર ધ્રુજી રહ્યું

છે, એટલે મને તો લાગે છે કે અહીં ધણી જ ઠંડી છે. ”

“ તારૂં શરીર ઘૂંટી રહ્યું છે ? ”

“ હા, તમે મારો સ્વભાવ જાણો છો. હું કોઇની રાહ જોતી હોઉં અને તે ન આવે તો મારા મનનતત્ત્વ ઉચ્ચેરાય છે અને માફ આપુ શરીર ઘૂંટી રહે છે. હું ગદ્ય કાલની તમારી માર્ગપ્રતીક્ષા કરી રહી છું ”

“ પરંતુ હું કાલે આવી શકું તેમ ન હતું ”

“ બરોબર છે આજે સ્થેષ્ટદારને તેમના બિલ ચૂકવવાનો મારો દિવસ હતો. આ કબાટવાળો આવ્યો હતો કાપડના વેપારીએ તેના ઉધરાણીદારને મોકલ્યો હતો. મારી ગાડી રીપેર કરનારનું બિલ આવ્યું હતું અધરામા પૂર ધીરજમલ મારવાડીએ આવીને તેના ત્રણ હજાર રૂપિયા માટે સખત તગાદો કર્યો હતો. તે બધા આવશે એમ તમે જાણતા હતા, એટલે શાના આવો ? ”

“ પણ માત્ર એક જ દિવસની ઢીલ થઇ ” નવનિત બોલ્યો.

“ એક જ દિવસની. એક દિવસ એટલે ચોવીસ કલાક — ચૌદસો ચાળીસ મીનિટ-છાશી હજારને ચારસો સેકન્ડ. ” આટલો બધો સમય થવા છતાં પણ તમારા હિસાબમા નહિ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તો તેનું નામ કે જે પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરતા પોતાની માથુકની પ્રતિષ્ઠાની વધારે ખેવના કરે વળી આપણી શરતનો વિચાર કરે તમે માફ ખર્ચ પૂર પાડવાની કબૂલાત આપી છે જે તે કબૂલાત પાળવાની ઇચ્છા ન હોય તો આપણે રામરામ. ”

“ પ્રિય મેનકા ! મધુરી મેનકા ! આજે- ” નવનિત નમ્રપણે બોલ્યો.

“ હા-હા, હું સમજી છું એમ જાણવાય નહિ જાઉં. જ્યાં-સુધી મારી પાસે હો ત્યાંસુધી પ્રિય મેનકા-મધુરી મેનકા, સુંદરી મેનકા, અને અહીંથી ખસ્યા કે પછી મેનકા સ્ત્રી ને વાત સ્ત્રી ? અરે આ જગત ઉપર મેનકા નામની સ્ત્રીનું અસ્તિત્વ છે એ વાતનો પણ તમને ખ્યાલ રહેતો નથી. ”

“ હાય ! મેનકા ! તારા કરતા ગુણહીણ ગામડીયણુ પણ સારી હશે ! મારે તારા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે ? મે અનેક વાર તેની ખાત્રી આપી છે છતાં પણ તારા મનમાં તેની ગણતરી પણ નથી જો, આજે એક વાર વિશેષ તેની પ્રતીતિ આપુ છું ” એમ કહીને નવનિતે ગળવામાથી એક ન્હાની મખમલની પેટી કાઢી અને તેને ખોલીને કહ્યું “ તે દિવસે આપણે પેલાં જવેરીને ત્યાં ગયા હતા તે વખતે તે સોનાના છેડાની માગણી કરી હતી તે આ રહ્યો ”

મેનકાએ છેડો હાથમાં લઈને આમતેમ ફેરવતાં કહ્યું “આ છેડો જવેરીની દુકાનમાં કાચના કપાટમાં વિજળીના દીવાથી જેવો મનોરમ લાગતો હતો તેવો આકર્ષક અત્યારે લાગતો નથી ” એમ કહીને એ છેડો તેણે એક બાજુએ કાચપર મૂકી દીધો.

પોતાની ભેટનો આવો જવાબ મળવાથી નવનિતને ખેદ થયો તે બોલ્યો “ મારા જેવો દુર્ભાગી બીજો કોઈ પણ નહિ હોય ”

“ દુર્ભાગી શા માટે ? ”

“ તને આ છેડો પસંદ પડ્યો નહિ ”

“ આ છેડો ઠીક છે, તમે આજ સુધીમાં અગીયાર છેડા અપાવ્યા છે આ છેડો આવવાથી માત્ર ડઝનનો મેળ થયો. ” મેનકા બેઠકારીનો ભાવ દર્શાવતી બોલી

નવનિત બોલ્યો, “ મેનકા ! મેનકા ? તને સંતોષ નથી તારામાં કંદરદાની નથી ”

“ અહો ! હું બેકદર છું. ” મેનકા વ્યગ્રમાં બોલી “ બરેબર છે, બસો રૂપીઆનો છેડો મને આપીને મારા ઉપર મહાન્ ઉપકાર કરનાર મહા પુરુષના મારે ગુણવાન કરવા જોઈએ આપ પંરોપકારી છો, ઉદાર છો, સમર્થ છો, મારા માલિક છો, શિરોમણિ છો, એવું મારે કહેવું જોઈએ આટલાથી આપને સંતોષ થયો ? હજી તમે કહો તો મારા નોકરોને બોલાવો, આસપાસના લોકોને એકઠા કરીને તેમની રૂબરૂ આપની સ્તુતિ કરો ”

“ બહુ થયું હવે બધ કર મશ્કરી જવા દે ગભીર બન ”
નવનિત કટાણીને બોલ્યો.

“ હા, હવે આપણે ગભીર બનીએ છું તમને ગભીરપણે કહું
છું કે આજે જેટલી જરૂર મે તમને રૂપીઆ આઠ હજારનું કહેલું
તેની મને હતી તેટલી આ તમારા છોડાની ન હતી સમજ્યા ? ”
મેનકાએ ખુલાસો કર્યો.

“ મેનકા ! તારાથી મને કશું અધિક નથી પરંતુ જે મારી
પાસે ન હોય તે હું કેવી રીતે લાવી શકું ? અને તેના વિના અહીં
તારી પાસે કેવી રીતે આવી શકું ? આજે માડમાડ તે રકમ હું
મેળવી શક્યો છું ”

“ અહોહો ! આઠ હજાર રૂપીઆ જેટલી રકમ મેળવવામા
તમને મુશ્કેલી ? ”

“ હા, મને ખરેખર મુશ્કેલી પડી હતી ”

મેનકા હસવા લાગી અને બોલી “ ગરીબાઈનો દલ કશવામા
તમારી કુશળતા એક નટને પણ શરમાવે તેવી છે ”

“ આ દલ નથી પણ તદ્દન સત્ય છે ”

“ અહો ! હું સમજી આજે તમે આટલી મુશ્કેલી દર્શાવી
આવતી કાલે આથી વિશેષ મુશ્કેલી દર્શાવશો. પરમ દિવસે તો એમ
જ કહેશો કે તમારી પાસે એક પાઇ પણ નથી મીસ્તર નવનિત-
રાય ! તમારી નસેનસમા લોભ વ્યાપી રહ્યો છે મને લાગે છે કે
અત્યારસુધીમા જે રકમ તમે મને આપેલ છે તે માટે પણ તમને
પશ્ચાત્તાપ થતો હશે ”

“ નિબુર નારી ! ” નવનિત ગુસ્સાપૂર્વક બોલ્યો.

“ મને તમારી દયા આવે છે તમે તદ્દન ગરીબ છો. તમારા
ગુજરાન માટે ખરડો કરવાની જરૂર છે મારા તરફથી હું તે ખરડામા
પચીશ રૂપીઆ ભરું છું મારા મિત્રોને પણ તેમા મદદ કરવા જરૂર
લલામણુ કરીશ ”

નવનિતને આથી વિશેષ ગુસ્સો ચડ્યો તે બોલ્યો “તને માફ કથન મશ્કરીરૂપ લાગે છે, પરંતુ હું ખરૂં જ કહું છું કે મારી આવકનું સાધન તુટી ગયું છે હું ખરેખરો ગરીબ બની ગયો છું ”

નવનિતના અતઃકરણપૂર્વક બોલાયેલા શબ્દો ન સમજી શકે એવી મેનકા મૂર્ખ ન હતી તે બોલી “અહા ! જો તમારા આ શબ્દો સત્ય હોય ! જો હું તમારૂં કથન માની શકું તો—”

નવનિતને લાગ્યું કે ‘મેનકાને માફ કથન સત્ય લાગે છે તે આ સાલળાને આનંદ પામી છે તે મારો તિરસ્કાર કરે છે”

પ્રકરણ ૯ મું.

મેનકાનો પૂર્વપરિચય.

નવનિત એમ માનતો હતો કે મેનકા તેને ધિક્કારે છે, પરંતુ ખરી રીતે તેમ ન હતું અત્યારે મેનકાનો જોટલો પ્રેમ નવનિત ઉપર હતો તેટલો અગાઉ કદી પણ હતો નહિ તેને પોતાના ઉડાઉપણાનો ખ્યાલ આવ્યો નવનિત સાથે સબધ થયા પછી અત્યારસુધીમા તેણે લખલૂટપણે ખર્ચ કર્યું હતું છતાં એક દિવસ પણ નવનિતે એ માટે તેને ઠપકો આપ્યો ન હતો મેનકાના મનમા એમ થયું કે ‘નવનિતે મારે ખાતર આટલો મોટો ભોગ આપ્યો છે તેનો તિરસ્કાર કરવો તે ઠીક નથી ’ પરંતુ આ વિચાર લાભો સમય ટક્યો નહિ પુનઃ વિચારપલટો થયો અને નવનિત ખાલી દોગ કરે છે એમ તેને લાગ્યું

તે બોલી “નવનિતરાય ! તમારા કથનનો લાવાર્થ એવો છે કે તમે મારે ખાતર લિખારી થઈ ગયા ખરૂં કે નહિ ?”

“નહિ, હું તારે ખાત્ર લિખારી થયો છું એમ કહેવા માગતો નથી પરંતુ એટલું તો ખરૂં જ કે અત્યારસુધીમા મે તારે માટે

કેટલું ખર્ચ કર્યું છે તેનો તું વિચાર કરતી નથી તને કાઈ પણ રીતે તૃપ્તિ થતી નથી ”

“ કહો, તમે મારે માટે કેટલું ખર્ચ કર્યું હશે ? ”

“ એ કહી બતાવ્યાથી શો લાભ ? ”

“ નહિ, તમે વકિલ છો, હિસાબકિતાબમાં હૃશિયાર છો, ચોક્કસ છો એટલે તમે તમારા ચોપડામાં જરૂર મારા નામનું ખાતું પાડ્યું હશે તેમા મારે ખાતે રકમ ઉધારી હશે ” મેનકા બોલી

“ હા, તારે અગે કેટલું ખર્ચ મને થયું છે તેની નોંધ મેં કરેલી છે ”

“ તો મને આકડો જણાવો ”

“ આશરે બે લાખ રૂપીઆ ”

“ બરોબર બે લાખ ? આના પાઈ ઉપર ખરા કે નહિ ? ”

“ આનાપાછનો હિસાબ નથી પણ ખર્ચનો આકડો માગીને તું શું કરવા ઇચ્છે છે ? ”

“ મારો એક બીજો પ્રશ્ન છે જેમ ઉધારપાસામાં આ રકમ તમે ટપકાવી તેમ જમાપાસામાં કશું ટપકાવ્યું છે કે નહિ ? ”

“ જમાપાસામાં વળી શું ટપકાવું ? ”

“ બસ, એ જ હું તમારી પાસેથી જાણવા માગતી હતી તમે એક મારવાડી જેટલા જ ખરાબ છો મારવાડી ઉધાર પાસુ વધાર્યો જાય છે, પરંતુ જમા આવતી રકમને જમાપાસામાં ટપકાવવાનું ભૂલી જાય છે તમારા શબ્દોપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તમેએ મારે માટે જે ખર્ચ કર્યું છે તેનો કશો પણ ખદલો તમને મારી પાસેથી અત્યારસુધીમાં મળ્યો નથી ” મેનકાએ હાથકો કર્યો

“ નહિ હું એમ કહેવા ઇચ્છતો નથી મને મારા ખર્ચનો ખદલો મળ્યો છે અને મળે છે તે માટે મારી ફરિયાદ માત્ર એક જ છે કે તને કાંઈ પણ રીતે સંતોષ થતો નથી મારી સ્થિતિનો પણ તને ખ્યાલ આવતો નથી. ”

“ સતોષ ” મેનકાએ કહ્યું “ જગતમા કોઇ પણ સ્થળે સતોષ જોવામા આવે છે ખરો ? હું તમારી આજ્ઞાને આધીન રહું છું, તમારી સેવા ઉઠાવું છું, ભલભલા મારી તહેનાતમા હાજર રહેવા તૈયાર હોવા છતાં હું તમારો ત્યાગ કરતી નથી, છતાં પણ તમને સતોષ છે ? તમે મારી પાસેથી વધારે ને વધારે ગુલામગીરીની આશા રાખો છો. બાકી પુરુષની સ્થિતિનો ખ્યાલ સ્ત્રીએ કરવાની જરૂર હોય એમ કોઇ સ્થળે મારા વાચવા કે સાંભળવામા આવ્યું નથી પુરુષો કમાય અને સ્ત્રીઓ ખર્ચે એ જ જગતનો સિદ્ધાંત છે તે સિદ્ધાંતનો ભંગ કરવાનું સાહસ હું કેવી રીતે કરી શકું ? ”

તે વખતે એક દાસીએ ચહા તથા નાસ્તો લાવીને હાજર કર્યો એટલે નવનિત કથું બોલ્યો નહિ નવનિત તથા મેનકા એકજ કોચ ઉપર બેઠા હતા દાસીએ તેની સામે ન્હાનું ટેબલ મૂકીને તેના પર બે ચહાના કપ તથા નાસ્તાની બે ચાદીની રકાખીઓ મૂકી આશક માનુકે તેને ઇન્સાફ આપવા લાગ્યા

આ બે જણા બાંધ પદાર્થને ઇન્સાફ આપે તે દરમિયાન અમે વાચકોને મેનકાના પૂર્વજીવનનો પરિચય કરાવવાનું આવશ્યક ધારીએ છીએ

મેનકા કાઠિયાવાડના પાટનગર રાજકોટની રહીશ હતી તેનો પિતા મેનકાનો જન્મ થયા પછી બે વર્ષે ગુજરી ગયો હતો તે સાત રૂપીઆના પગારથી પટાવાળાની નોકરી કરતો હતો તેમા માડમાડ ગુજરાન ચાલતું હોવાથી તેના મૃત્યુ પછી એક પાંધની પણ ધરમા મીલીક ન હતી મેનકાની માતા દળણાપાણી કરીને જેમ તેમ પૂરૂ કરતી હતી મેનકા સાત વર્ષની થઈ એટલે તેને કન્યાશાળામા લાવવાને માટે મૂકી તે મૂળથી જ ચાલાક હોવાથી અબ્યાસમા જલ્દીથી આગળ વધવા લાગી તેનો કંઈ અત્યંત મધુર હતો એટલે તે ત્રીજા ધોરણમા દાખલ થઇ ત્યારથી જ્યારે જ્યારે કન્યાશાળાની બાળાઓને ઈનામો વહેચવાનો વાર્ષિક મેળાવડો થતો ત્યારે સગીતમા તેને પ્રથમ

પદ મળતું અને સંગીતની કુશળતા માટે ઇનામ પણ મળતું તેણે ગુજરાતી છ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો, તે દરમિયાન સંગીતનું સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તેમની શાળામાં જે સંગીતશિક્ષક હતો તે ઉસ્તાદ ગવૈયો હતો અને તે પોતાની આ શિષ્યાને કુશળતાપૂર્વક સંગીત શિખવતો હતો.

ઝેનકા પદર વર્ષની થઇ એટલે તેની માતાએ બે હજાર રૂપિયા લઇને બાવન વર્ષના એક વૃદ્ધની સાથે તેનું લગ્ન કર્યું આ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ તેમની જ્ઞાતિનો હતો અને મુબમ્મા નોકરી કરતો હતો તેણે આ ચોથી વાર લગ્ન કર્યું હતું પહેલી સ્ત્રીને કશું સતાન ન થવાથી તેણે બીજી વખત પોતાની ત્રીશ વર્ષની ઉંમરે લગ્ન કર્યું તે સ્ત્રીને બે દીકરા થયા પણ દીકરાને ન્હાના મૂકીને તે બાઇ ક્ષયના દરદથી યમધામમાં પહોંચી ગઈ એટલે છોકરાઓને ઉછેરવાની મુશ્કેલી ટાળવાને વૃદ્ધ ગૃહસ્થે ચાળીશ વર્ષની ઉંમરે ત્રીજી વખત લગ્ન કર્યું. ત્રીજી સ્ત્રી કશી પણ સતતી મૂક્યા વગર જ તેના પતિની પચાસ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગઇ છોકરા મોટા થઇ ગયા હતા તેમને પરણ્યાં હતા પુત્રવધુઓ આજ્ઞા વળતી થઇ ગઈ હતી પરંતુ વૃદ્ધ ગૃહસ્થને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની ચાકરી કેાણુ કરશે તેની ચિંતા થવા લાગી. પોતાની ચાકરી કરવાને માટે તેમણે ઝેનકાને પોતાની ધર્મપત્ની બનાવી, એટલે કે બે હજાર રૂપિયા આપીને એક સેવા કન્યા ચાકરડી ખરીદી.

ઝેનકાને પ્રથમ રાત્રીએ જ પતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર આવી ગયો વૃદ્ધ વરને પરણેલી અનેક બાળાઓના અતરમાં આવો તિરસ્કાર પ્રથમ દષ્ટિએ જ ઉત્પન્ન થતો હશે એટલે આ દપતીનો ગૃહસસાર સારી રીતે ચાલવાની આશા ન રહી શેઠે પોતાના દીકરાઓને જુદા રાખ્યા હતા તે પોતે પોતાની પત્ની સાથે મુબમ્મા બ્રહેશ્વર પાસે પોતાના માળામાં રહેતા હતા.

શેઠનો રૂમણિક નામનો એક ગુમાસ્તો વીસ વર્ષનો હતો તે રોજ શેઠના માળામાં આવતો અને ઘરનું પરચુરણ કામકાજ કરતો.

આ છોકરો પરણેલો ન હતો કેમકે તેની જ્ઞાતિમા એક છોકરાને પરણાવવાને માટે ઓછામા ઓછા પાચ હજાર રૂપીઆની જરૂર પડે એ પાચ હજાર રૂપીઆ પેદા કરવાને માટે તે મુબમ્મિ આવ્યો હતો. મુબમ્મિ મેનકાના પતિને ત્યા તે નોકર રહ્યો હતો તેને માસિક વીશ રૂપીઆ મળતા તેમાથી દશ રૂપીઆ ખાધાખરચના અને પાચ રૂપીઆ પરચુરણ ખર્ચના જતા પાચ રૂપીઆ બચતા તેનો વ્યય નાટક સીનેમામા થતો નોકરી કરીને પાચ હજાર પેદા કરવાની તેને આશા ન હતી પરંતુ પોતાના ગામમા તેણે એવું સાબળેલું કે મુબમ્મિ જો એકાદી શેઠાણી પ્રસન્ન થઈ જાય તો પાચ-પચીશ હજાર રૂપીઆ આપી દે ખરી' એ આશાથી તે મુબમ્મિ આવ્યો હતો. મેનકા તેની દૃષ્ટિએ પડવાથી એ આશા બર આવશે એમ તેને લાગતું હતું.

તે ચાલાક અને ચખ્ખરાક તથા બોલકો હતો. એટલે વાતમા ને વાતમા તે સામા માણસને ગારગાર કરી મૂકતો. તેણે પોતાની વાણીથી જ થોડા સમયમા શેઠનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શેઠ સમજતા હતા કે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે પોતાની નવવધુનો પ્રેમ કોઈ પણ રીતે સપાદન થઈ શકે તેમ નથી તેમને મેનકાના પ્રેમની દરકાર ન હતી કામવૃત્તિ તો તેમનામાથી ક્યારનીયે ટળી ગઈ હતી માત્ર મેનકા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા પોતાની સેવા કરે એટલી જ તેમની ધૃષ્ટિ હતી તે સાથે તે એમ પણ જાણતા હતા કે મેનકા કાંઈ મીરાબાઈની પેઠે બ્રહ્મચારિણી રહી શકે એમ પણ નથી એથી જ તેમણે મેનકાના વર્તન પ્રત્યે આખ આડા કાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અસ્તુ.

રૂમલિક રોજ આવતો જતો હતો તેની વાચાળતાથી તે થોડા સમયમા જ મેનકાને મોહમુગ્ધ બનાવવામા સફળ થયો. બન્ને વચ્ચે અનિષ્ટ વ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો. શેઠ જાણે કશું જાણતા જ ન હોય તેવી રીતે પોતાના ધરનો ભવાડો જોતા હતા. મેનકા પણ ચતુર હતી તે શેઠની સેવાચાકરી કરવામા ક્યાંશ રાખતી ન હતી એટલે તેમને સંતોષ હતો.

એમ કરતા બે-ત્રણ વર્ષ વિતી ગયા આ સમય દરમિયાન રમણિક શેઠાણી પાસેથી એક હજાર રૂપીઆ તારવી શક્યો હતો તેને અત્યારે ચોવીસ વર્ષ થયા હતા તેનો બાપ હમણા ઉપરાછાપરી પત્રો લખતો હતો એક કન્યા તેણે શોધી રાખી હતી માત્ર તે કન્યાના બાપને પાત્ર હજાર આપવાના અને બે હજારનું બીજું ખર્ચ મળી કુલ સાત હજારની જરૂર હતી જો આ લાગ જાય તો બીજી કન્યા એકદમ મળી શકે તેમ ન હતું કેમકે તેમની જ્ઞાતિમાં કન્યાની ધણી જ અછત હતી પિતાના કાગળો આવતા હતા, પરંતુ રમણિક સાત હજાર રૂપીઆ લાવે ક્યા જાડેથી ? કદાચ તે મેનકા પાસે માગણી કરે, તો પણ મેનકા તેને એટલી રકમ કોઈ પણ રીતે આપી શકે તેમ ન હતું તથાપિ કોઈ પણ રીતે સાત હજાર મેળવ્યા સિવાય છૂટકો ન હતો.

એક દિવસ એકાત મળતા તેણે મેનકાને કહ્યું. “ મેનકા ! જો ખરૂં પૂછાવે તો મને તારી અત્યંત દયા આવે છે ”

“ કેમ ! એવો મારો વિચાર અત્યારે શા માટે ? ”

“ વાહ ! જો તારો વિચાર હું ન કરું તો કેનો કરું ? ન કરે નારાયણ અને શેઠ સાહેબ અચાનક ઢળી જાય તો તારી શી અવસ્થા થાય ? તું જાણે છે કે ધરકુ પાન છે, એનું કાષ્ટ કહેવાય નહિ ” રમણિકે ચિંતા દર્શાવી

“ એમા વળી શી અવસ્થા થવી હતી ? ” અનુલવહીન અખળાએ જણાવ્યું “ શેઠ હોય એથી કોઈ વિશેષ નથી શેઠ ન હોય તો કાષ્ટ એાછું થવાનું નથી જ્યાસુધી તમે છો ત્યાસુધી મારે કશી પણ ચિંતા કરવાની નથી ”

“ બૂલે છે શેઠનો જો અચાનક સ્વર્ગવાસ થાય તો તારા સાવકા દીકરાઓ તમામ મીલકતનો કળજો લે પછી તો તું જો બહુ કરે તો તને રહેવાને માટે એક કેાટડી અને માસિક ખર્ચને માટે વીસ-પચીસ રૂપીઆ આપે એવી સ્થિતિમાં હું પણ તને મદદ કરી શકું

નહિ કારણ કે મારા ઉપર તો તેઓ બળાઝળા રહ્યા છે એટલે મને એકદમ પાણીચુ જ પરખાવી દે ”

મેનકાના મગજમા રમણિકનુ આ કથન એકદમ ઉતરી ગયું તે બોલી “બરોબર છે એવી સ્થિતિ થાય ખરી પણ તેનો ઉપાય શો ?”

“ઉપાય હું તને બતાવું તું શેઠને ગમે તેમ સમજાવીપટાવીને તારા નામનું વસિયતનામું કરાવી લે જે વસિયતનામું તારા નામનું હોય તો પછી બીજા જામ મારે છે ” રમણિકે ઉપાય બતાવ્યો

મેનકાએ આ વિચારનો જેમ બને તેમ જલ્દીથી અમલ થાય એવી તજવીજ કરી થોડા દિવસ તેણે શેઠ પ્રત્યે હમેશ કરતા વિશેષ લક્ષ આપ્યું શેઠને અષ્ટપદ સમજાવ્યા શેઠે પણ પોતાની પત્નીના ભવિષ્યનો વિચાર કરીને તેઓ જે માળામા રહેતા હતા તે માળો તથા એક લાખ રૂપિયાની રોકડ રકમ મેનકાના નામ ઉપર કરી આપી. દુકાનનો વહિવટ તથા ઉધરાણી અને બીજી મીલકત પોતાના પુત્રાને મળે એવી વ્યવસ્થા કરી

આ પ્રમાણે નક્કી થઇ ગયા પછી રમણિકે હવે શેઠનો ગસ્તો કરવાની પેરવી કરી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શેઠની તબિયત અવારનવાર નરમ થઇ જતી હતી એટલે ઔષધનો ઉપયોગ તો તેમને કાયમને માટે કરવો પડતો હતો તે ધર્મચૂસ્ત હોવાથી વિશ્વાયતી દવા લેતા નહિ, પરંતુ દેશી વૈદ્યની દવા કરતા હતા એક વખત તેમને રહેજી તાવ આવ્યો રમણિક વૈદ્યરાજને ત્યાં તેમને માટે દવા લેવાને ગયો તે દવામા તેણે પોતાની પાસેનું એક તીવ્ર વિષ મિશ્ર કર્યું આ વિષ તેને તેના એક સ્નેહી પાસેથી પ્રાપ્ત થયું હતું. તેનામા એવો ગુણ હતો કે એ વિષ લેનાર મનુષ્યનું હૃદય નબળું પડી જાય અને ધીમે ધીમે નબળું પડતું પડતું એક અઠવાડિયામા કામ કરતું અટકી જાય. ગમે તેવો અનુભવી ડોક્ટર શરીર તપાસે તો પણ વિષપ્રયોગ થયેલો છે એમ કહી શકે નહિ માત્ર હૃદયની ક્રિયા અટકી પડી છે એટલું જ નિદાન કરી શકે

શેઠના ઉદરમા એ વિષનો પ્રવેશ વૈદરાજની દવાની સાથે થયો. શેઠનું શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત તથા નબળું હોવાથી આ વિષે તેમના ઉપર એકદમ અસર કરી અને માત્ર ચાર દિવસની અદર જ તેમના હૃદયની ક્રિયા બધી પડી ગઈ અતઃ સમયે તેમને માત્ર એક કલાક પિકા રહી હતી તે દરમિયાન મેનકાએ તથા શેઠના દીકરા-ઓએ ડોક્ટરોને બોલાવ્યા, અનેક ઉપાય કર્યા, પરંતુ શેઠનો આત્મા આ કાની દુનિયામાં વધારે વખત રહેવાને માટે તૈયાર થયો નહિ.

શેઠનો સ્વર્ગવાસ થયો. તેમની ઉત્તર ક્રિયા પૂર્ણ થઈ ત્યાર-બાદ શેઠના દીકરાઓએ શેઠની મીલકતનો વહિવટ સંભાળવાની માગણી કરી મેનકાએ તેમને શેઠનું વસિયતનામું બતાવ્યું. શેઠના દીકરાઓ સમજી હતા એટલે વિશેષ તકરાર નહિ કરતા વસિયત-નામામાં જે મિલકત શેઠે પોતાને આપવાનું લખ્યું હતું તે લઈને બાકીની તેમણે પોતાની નવી માતાને માટે રહેવા દીધી.

પોતાના પતિના મૃત્યુમાં દમણિકનો હસ્ત છે એવી મેનકાને કદ્દપના પશુ ન હતી તે એમ જ માનતી હતી કે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શેઠનું મૃત્યુ થયું છે તેના મનમાં તો ઉલટો-દમણિક પ્રભે વિશેષ ભાવ થયો કેમકે દમણિકની સલાહથી જ તેણે શેઠ પાસે વસિયત-નામું કરાવી લીધું હતું જો આ વસિયતનામું ન થયું હોત અને તે દરમિયાન આમ અચાનક શેઠ ગુજરી ગયા હોત તો પોતાની શી સ્થિતિ થાત તેનો વિચાર આવતા, તે દમણિકનો આભાર માનતી હતી.

હવે દમણિકે શેઠની પેઢીમાંની નોકરી છોડી દીધી હતી તે મેનકાની મીલકતનો વહિવટ કરતો હતો. મેનકાએ તેને પોતાનું તન, મન અને ધન સર્વસ્વ સોંપી દીધું હતું તે સમજતો હતો કે પોતે લગ્ન કરીને આવશે ત્યારબાદ મેનકાનો અત્યારે જે ભાવ છે તે ભાવ રહેશે નહિ, એટલે તેણે મેનકાને ‘ચેન કેન પ્રકારેણ’ નિર્ગોષવા માઠી હતી. દમણિકે મેનકાને સદ્ગુણ રસ્તાપર ચડાવી દીધી હતી તદુપરાંત ધરમચ્ચ શેઠના વખતમાં હતું તેના કરતાં પશુ વધારી

દીધું હતું ગાડી, ઘોડા, મોટર વગેરે અગાઉ શેઠના વખતમા ન હતું તે મેનકાએ વસાવ્યું હતું મેનકા રમણિકને સાથે લઈ સ્થાનના વખતે મોટરમા બેસીને છડે ચોક ફરવા જતી હતી રમણિકનો માત્ર એક જ મુદ્દો હતો કે મેનકાને ઉંદરની માફક ફાલીફાલીને ખોખું બનાવી દેવી મેનકા પણ તેના મોહમા અંધ બનેલી હોવાથી રમણિકનો હેતુ સિદ્ધ થવામા જરી પણ મુશ્કેલી નડતી નહિ

રમણિક એક માસની રજા લઇને દેશમા ગયો ત્યાં જઈને તેણે પોતાનું લગ્ન કર્યું, આ લગ્નની હકીકત તેણે મેનકાને જણાવી નહિ હતી એકાદ-બે વર્ષ સુધી પોતાની સ્ત્રીને સુંબાઈ લાવવાનો તેના ધરોહો ન હતો તે દરમિયાન તેનો હેતુ સર્વાંશે સિદ્ધ થઈ જશે એવી તેની ખાતરી હતી

મેનકાના પૈસાથી તેણે શેરબજારમા દલાલીનો કાર્ડ લીધો હતો હવે તે શેરદલાલ બન્યો તેમા તેનું પ્રારબ્ધ ખિલ્યું અને માત્ર થોડા સમયમા જ તે લક્ષ્યાધિપતિ બની ગયો મેનકાની તિબ્બેરીનું તળિયું દેખાવા લાગ્યું હતું હવે રમણિકને મેનકાની દરકાર ન હતી અગાઉ તે દિવસનો ધણોખરો ભાગ મેનકાને ત્યાં જ રહેતો હતો હવે તો અટવાડિયામા માત્ર બે વખત જ તે મેનકાને ત્યાં આવતો મેનકા પ્રશ્ન કરતી તો તે જવાબ આપતો કે “એટલું બધું કામ રહે છે કે મને બિલકુલ પુરસદ મળતી નથી માત્ર તને માફું ન લાગે માટે જ હું ત્રણ-ચાર દિવસે તારી પાસે આવી જાઉં છું ”

મેનકાને આ જવાબ કારી ધા સમાન લાગતો તે જોઈ શકી હતી કે રમણિકનું દિલ પોતાના ઉપર નથી

એક દિવસ રમણિક મેનકાને ત્યાં આવ્યો પ્રથમ સામાન્ય વાર્તાલાપ થયા પછી તેણે કહ્યું “મેનકા ! મારે તને એક નવીન સમાચાર જણાવવા છે. મને લાગે છે કે એ સમાચાર તને આનંદ-પ્રદ લાગશે નહિ ”

“એવા શા સમાચાર છે ? ” મેનકાએ આશ્ચર્ય અને ચિંતા સાથે પ્રશ્ન કર્યો

“હકીકત એવી છે કે તારા નામના પચાશ હજારના ‘છેલ-બટાઉ મીલ’ના શેર છે. એ મિલ લીકવીડેશનમાં ગઈ છે તેના ઉપર મોટું દેવું છે એટલે તેમાંથી એક પાંચ પચ્ચમળી થકે તેમ નથી”

“હે ! આ તમે શું બોલો છો ?” મેનકાના મન ઉપર મોટો આઘાત થયો કેમકે તેણે રમણિકની સલાહથી પોતાની તમામ મૂડી આ મીલમાં રોકી હતી તેણે પોતાનો માળો ગીરવી મૂક્યો હતો, દાગીના ઘણા ખરા કાઢી નાખ્યા હતા સર્વસ્વ ‘છેલબટાઉ મીલ’માં હોમ્યું હતું

રમણિકે જવાબ આપ્યો “હું સાચું જ કહું છું મારા પોતાના પચીશ હજાર રૂપિયાના શેર એ મીલના છે”

“પણ એ મીલના તો તમે વખાણ કરતા હતા તમે તેના ડાયરેક્ટર થયા હતા”

“હા, એ વાત સાચી, પરંતુ અત્યારે મીલના એજન્ટો ડાયરેક્ટરોને પોતાના હાથમાં રમાડે છે ડાયરેક્ટરો તો એજન્ટ પાસે પુતળા સમાન સમજવા”

“પણ તો પછી મારું શું થશે ?”

“મારી સલાહ તો એવી છે કે આ માળો વેચી નાખવો, ગાડી, ઘોડા, મોટર, વગેરે કાઢી નાખવું અને એક ભાડાનું મકાન ખરીદીને લા રહેવું”

“એ વાત સાચી, પણ મારે લગભગ પચીસેક હજારનું કરજ છે એ તમે જાણો છો તેનું શું કરવું ? આ માળો વેચતા પાચેક હજાર વધારાના મળે મોટર અને ગાડી ઘોડાના ત્રણ હજાર મળે. બીજી ફરનિચર કાઢી નાખું તો તેના બે-ત્રણ હજાર મળે. એમ દશ અગીયાર હજાર થાય તે દેહણદારોને આપતા પણ માફી ચૌદ-પંદર હજાર આપવાના રહે એ સિવાય યુજરનનો પ્રશ્ન તો બિચો જ રહે છે” મેનકાએ પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી

“હું તારી સર્વ સ્થિતિથી માહિતગાર છું. તારા પ્રતાપે મારી

સારી સ્થિતિ થઇ હતી પરંતુ અત્યારે મારી પણ તારા જેવી જ દુરાવસ્થા છે, કારણ કે આ મીલમાં મોટી રકમ રોકાઇ છે વળી આ મીલના છાટા બીજી મીલો ઉપર ઉડવાથી તેના શેરના ભાવ ગગડ્યા છે એટલે મારે પણ દીવાળુ કાઢવાનો વખત આવ્યો છે અને લાગે છે કે તું તારા સાવકા દીકરાઓ પાસે જા તો તેઓ લાજશરમને લીધે તેને મદદ કરશે ખરા ” રમણિકે સલાહ આપી

“ રમણીક ' રમણિક ' આ તું શું બોલે છે ? તું મને એ લોકો પાસે જવાની સલાહ આપે છે ? ” મેનકા સ્હેજ ગુસ્સાપૂર્વક બોલી

“ એમા ખોટું શું છે ? ” રમણિક નક્કર બન્યો

“ હાય ' રમણિક ' મે તેને આટલો અર્થ નહોતો ધાર્યો ”

“ હું સ્વાર્થી ' મેનકા ' મે તારે ખાતર કેટલો ભોગ આપ્યો છે તેનો જો તું વિચાર કરે તો મારે માટે આવો શુદ્ધ કદી પણ વાપરે નહિ મારા માતાપિતા મારૂ લગ્ન કરવાનો કેટલો આગ્રહ કરતા હતા પણ તારે ખાતર જ મે તેમનો વિરોધ કર્યો છતાં પણ તું જ્યારે આ પ્રમાણે કહે છે ત્યારે મારી ખાતરી થાય છે કે જગતમાં કોઇ પણ સ્થળે કદર નથી ” રમણિકે નાટકી આવેશનો અભિનય કર્યો

મેનકાએ જોયું કે રમણિક છેલ્લે પાટલે બેઠો છે તે પણ ચાણાક્ષ હતી હવે રમણિક સાથે વિશેષ ચર્ચા કરવામાં તેણે સાર જોયો નહિ તે બોલી “ હીક છે, હું મારૂ ફાડી લઇશ હવે હું તારી પાસે મારે માટે સલાહ લેવા નહિ આવું ”

રમણિક ગયો ‘ છેલ બટાઉ મીલ ’ ફડચામાં ગઈ મેનકાની તમામ મૂડી તેમાં હોમાઇ ગઇ તેનો માળો તથા બીજી મીલકત પણ લેણુદારોના તગાદાને લીધે તેને કાઢી નાખવા પડ્યા તેની પાસે હવે માત્ર થોડાધણા અલકારો રહ્યા તે એક માળામાં ઝોરડી ભાડે રાખીને ત્યાં રહેવાને ગઈ આ માળો જાળપિઠામાં દ્રામ ફેક-લાડરેડ તરફથી આવીને પાયધૂની તરફ જાય છે તેના રસ્તાપર હતો મેનકાને અત્યારે પોતાના ગુજરાનને માટે કશું સાધન ન હતું રમ-

શ્લોક તેની પાસે આવતો ન હતો અને મેનકાને પણ તેના ઉપર તિરસ્કાર આવેલો હોવાથી તે તેને મળવાનું પસંદ કરતી ન હતી

મેનકા જે માળામા રહેતી હતી તેની સામે સ ધીગલી આવેલી હતી તે ગલીમા પેસતા ડાબે હાથે આવેલા માળામા કેટલાક આર્ય સમાજીઓ રહેતા હતા તેમાના એક આર્ય સમાજની સ્ત્રી સાથે તેને પરિચય થયો તે સ્ત્રીની સાથે મેનકા દર રવિવારે આર્યસમાજના મંદિરમા પડિતોના વ્યાખ્યાન સાલણવાને માટે જવા લાગી વળી તે ભણેલી હોવાથી આર્યસમાજને લગતા પુસ્તકો પણ તેના વાચવામા આવ્યા એથી તેને લાગ્યું કે આવી રીતે જીવન માળવા કરતા જે પુનર્લન્ન કર્યું હોય તો ખોટું નહિ તે વર્તમાનપત્રોમા પુનર્લન્નને માટે આવતી જાહેરખબરો વાચતી હતી તેણે પોતે પણ પોતાની પેલી મૈત્રિણીના પતિને પોતાની પુનર્લન્ન કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તેની મારફત તે માટે વર્તમાનપત્રોમા જાહેર ખબર છપાવી. જાહેરખબરને પ્રતાપે અનેક ઉમેદવારો તેની સાથે પુનર્લન્ન કરવાને તૈયાર થયા તેમા એક આર્યસમાજ ઉમેદવારને પસંદ કરવામા આવ્યો. આર્યસમાજ મંદિરમા એક પડિતે તેનું મેનકા સાથે પુનર્લન્ન કર્યું

જેણે મેનકા સાથે પુનર્લન્ન કર્યું હતું તેનું નામ ચંપકરાય હતું ચંપકરાય અને મેનકાનો વ્યવહાર એકાદ વર્ષ તો ઠીક ચાલ્યો પરંતુ ચંપકરાયભાઈ જખરા જુગારી અને અઠંગ ઉદા-ઉગીર હતા તેમણે પ્રથમ મેનકાના અલકારોનું પાણી કર્યું. મેનકા પાસે કંથુ ન રહ્યું એટલે ચંપકરાયના મનમા અત્યંત અધમ વિચાર આવ્યો શ્રીમંતોના વિષયાધ છોકરાઓને ફસાવવામા મેનકાનો ઉપયોગ કરવાનું તેણે વિચાર્યું. તેના એવા એક-બે મિત્રો તેને ત્યાં આવતા પણ ખરા તેમનો ડોળો મેનકા ઉપર હતો; પરંતુ મેનકા તેમને મચક આપતી ન હતી.

એક વખત ચંપકરાયે પોતે મેનકાને પોતાના એક મિત્રની વિષયવાસના તૃપ્ત કરવાની આજ્ઞા કરી મેનકા પોતાના પુનર્લન્નનીમા

પતિની આવી અધમ માગણી સાલણીને સ્તબ્ધ બની ગઇ તેને લાગ્યું કે આવા મનુષ્યની સાથે રહેવા કરતા આત્મહત્યા કરવી તે વિશેષ ઉત્તમ છે એટલે તેણે અપકરાય પાસેથી પલાયન થવાનો ઇરાદો કર્યો પોતાના એ ગુપ્ત ધરાદાને પાર પાડવાને માટે તેણે અત્યારે તો અપકરાયની હાએ હા લણવાનો નિશ્ચય કર્યો મેનકાએ પોતાને આધીન થવાની દર્શાવેલી ઇચ્છાથી અપકરાય પણ ખુશ થયો અને તે તેના પ્રત્યે અમાહિ કરતા વિશેષ પ્રેમ દર્શાવવા લાગ્યો.

એક દિવસ રાત્રે તે બહારથી ઘેર આવ્યો તે વખતે મેનકા ધરમા ન હતી તેની સાથે તેનો મિત્ર પણ હતો ધરનુ દ્વાર બંધ કરીને ઉપલી સાકળ બંધ કરી હતી અપકરાયે ધાર્યું કે આટલામા તે કોઈ સ્થળે ગઈ હશે તે દ્વાર ખોલીને પોતાના મિત્રની સાથે અંદર ગયો ધરમા ચીમની બળતી હતી ટેબલ ઉપર એક પત્ર પડ્યો હતો તે પત્ર ઉપર અપકરાયનું શરનામું હતું શરનામાના અક્ષર મેનકાના હતા એ પત્ર જોઈને તે ચમક્યો તેણે પત્ર ઉપાડી, ખોલીને વાંચ્યો તેમા આ પ્રમાણે લખ્યું હતું -

“ અપકરાય,

“ પોતાની સ્ત્રીની દલાલી કરવાને તૈયાર થનાર મનુષ્ય પતિપદ-ને યોગ્ય નથી મે તારી સાથે પુનર્લગ્ન કરવામા મોટી ભૂલ કરી હતી, એવી મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે આજે રાત્રે નવ વાગ્યાની મેલમા હું મોહમયી મુબદ્દનો ત્યાગ કરીને નર્મદા તરફ જઈ છું નર્મદાકિનારા પર કોઇ સ્થળે રહીશ અને ઇશ્વરભક્તિમા જીવન ગુજારી, મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ તું પણ હવે મને મેળવવાનો કિંવા મને શોધવાનો વિચાર રાખતો નહીં કદાચ તું મને શોધવાનો પ્રયત્ન કરીશ તો પણ હવે મને મેળવ્યાથી તું સુખી થઇશ નહિ

“ હી તારાથી સદાને માટે છૂટી થયેલી,

“ મેનકા ”

આ પત્ર ચ પકરાયે વાચ્યો એકવાર વાચ્યો, બીજી વાર વાચ્યો, પોતાના મિત્રને વાચ્યો તેનો મિત્ર પત્ર વાચીને હસ્યો અને બોલ્યો-
“ચમ્પક ! રાડ જખરી ખરી ! તારા જેવાનું તેને કબજામાં રાખવાનું ગળુ નહિ ”

“પણ મારે શું કરવું ? પોલિસમાં જાહેર કરું ?”

“નહિ, હવે તારે કશું પણ કરવું નહિ જે સ્ત્રી તારી સાથે રહેવા જ નથી ઇચ્છતી તેને તું પરાણે રાખી શકશે નહિ ”

ચમ્પકરાયને પણ મિત્રની સલાહ વાળખી લાગી મેનકાના જવાથી તેને કશું ખાસ નુકસાન થયું ન હતું એકના ખર્ચેના ખચાવ થયો એવો વિચાર કરીને તેણે મન વાળ્યું

મેનકા ગ્રાન્ટરોડથી ટ્રેનમાં બેઠી તેણે સુરતની ટીફ્ટ લીધી હતી રાત્રે બે વાગતા તે સુરતમાં ઉતરી સ્ટેશન પર વિશીના માણસો-
“ચાલો વિશીમાં આવવું છે ?” એવી જૂઓ પાડતા હતા તેમાંના એકની સાથે તે વિશીમાં ગઇ તેણે વિશીવાળાની પાસે એક સ્વતંત્ર ઓરડીની માગણી કરી

વિશીવાળાએ કહ્યું “બહેન ! મારી ઓરડીઓ તો ઉતારાઓથી ભરાઇ ગઇ છે બહાર ઓશરીમાં સૂઈ રહેવાનું તમે બાઈ માણસ હોવાથી તમને કહેવાય નહિ, પરંતુ એક બાઇ એકલી એક ઓરડીમાં ઉતરી છે તેમાં તે એકલી જ છે, એટલે જો તેની સાથે એ ઓરડીમાં રહેવાને તમને હરકત ન હોય તો તેને જાગૃત કરીને સમજાવું ”

“મારે માટે બીજાને તસ્દી આપવાની જરૂર નથી હું રાતની રાત જાગતી બેસી રહીશ રહવારે સગવડ કરી આપજો ” મેનકાએ કહ્યું.

“તમે કોઇ ખાનદાન માણસ લાગો છો આખી રાત્રીના ઉજાગરાથી તમારી તબિયત બગડશે, અને એ બાઇને જાગૃત કરવામાં કશી હરકત નથી ” એમ કહીને જે ઓરડીમાં પેલી સ્ત્રી સૂતી હતી તેની સાકળ વિશીવાળાએ ખખડાવી.

થોડી વારે અદરથી જવાબ આવ્યો “કાણુ છે, કાણુ સાકળ ખખડાવે છે?”

“એ તો હું વિશીવાળો છું જરી બહાર આવજો ”

“ઊભા રહે, ઉઘાડુ છું ” અદરથી પેલી સ્ત્રી બોલી તેણે હરીકેન લેમ્પની બત્તી ઉંચી કરી અને અદરની સાકળ ખોલી બારણુ ઉઘાડ્યું તે સ્ત્રી બહાર નિકળી બહાર વિશીવાળાની પાસે એક સૌદર્યની પ્રતિમા તેની દૃષ્ટિએ પડી તેબોલી “કેમ 'શુ કામ હતું?”

વિશીવાળાએ જવાબ આપ્યો “આ બહેન અત્યારે મેલ ટ્રેનમાં મુબઈથી આવ્યા છે તેમને સૂવાને માટે એક પણ ઓરડી ખાલી નથી તો અત્યારે તમારી ઓરડીમાં તેમને સૂવા દો આવતી કાલે સ્થવારે હું તેમને માટે સૂવાની સગવડ કરી દષ્ટિ જો તેમને બંનેને એકજ ઓરડીમાં સાથે રહેવાનું પસંદ પડશે તો હું તમારી દરેકની પાસેથી ઓરડીનું અર્ધું ભાડું લઈશ ”

“વાર, બહેન 'અદર આવો તમારો સામાન ક્યા છે?”

“મારી પાસે કશો પણ સામાન નથી ” મેનકાએ જવાબ આપ્યો.

“હીક, એમના પાથરવા તથા ઓઢવાને માટે પાગરણનો બ-ટોપસ્ત કરો ” ઓરડીમાંથી બહાર આવેલી સ્ત્રીએ વિશીવાળાને કહ્યું વિશીવાળો એક ગાદલું, ઓશીકું તથા એક ગોદકું લાવ્યો.

મેનકાએ તે ઓરડીમાં પેલી બાઇની પાસે બિછાવ્યું અને જળપાન કરીને તે પથારીમાં પડી પેલી બાઈ પણ પોતાની પથારીમાં સૂતી

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વેશ્યા બની.

બીજે દિવસે સ્થવારે બંને જણીએ ઉઠી દાતણ પાણી કરીને પેલી બાઇએ ચહાના બે કપ મગાવ્યા બંને જણીએ સ્નાપીતા પીતા પેલી સ્ત્રીએ મેનકાને પ્રશ્ન કર્યો “બહેન 'તમારું નામ

શુ ? અને તમારે ક્યા સુધી જવું છે ? તથા આવી એકાકી સ્થિતિમા શા માટે નિકળવુ પડ્યુ ?”

પોતાને થયેલા ઉપરાધાપરી પ્રશ્નો શ્રવણ કરીને મેનકાએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો અને તેના નેત્રોપર અશ્રુચિદ્રુ દશ્યમાન થયા. એ જોઈને આ સ્ત્રી બોલી “અહો, બહેન ! તમને એટલુ બધુ શું દુઃખ છે ? મારા પ્રશ્નથી તમારું ભૂતકાલિન દુઃખ તમારા સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવ્યુ લાગે છે. મે તો માત્ર સ્વાભાવિક જીરાસાદૃત્તિથી પ્રેરાધને જ તમને એ પ્રશ્નો કર્યા હતા તમને એથી દુઃખ થયેલુ જણીને એ પ્રશ્ન કરવા માટે મને ખેદ થાય છે ”

મેનકા આ બાધની લલમનસાધ અને સરલતાનો મનમા ને મનમા આભાર માનતી બોલી “બાઈ ! આપના દેખાવ તથા સ્વભાવ ઉપરથી આપ કેઈ ઉત્તમ અને શ્રીમત કુળના હો તેમ લાગે છે હુ પણ એક વખત શ્રીમત પતિની પત્ની હતી, પરંતુ મારા દુર્ભાગ્યે મારા પતિનો, મારી શ્રીમતાધનો, મારી પવિત્રતાનો, સર્વનો નાશ થયો છે તમારા પ્રશ્નથી મને મારા ભૂતકાળના જીવનની સ્મૃતિ થતા મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યુ હતુ ”

“કાઈ નહિ, બહેન ! આ જગતમા તમારા કરતા પણ અનેક-ગણા અધિક દુઃખી મનુષ્યો વસે છે એમની તરફ જોઈને તમારે તો પ્રભુનો પાડ માનવો કે એ લોકો કરતા તમારી અવસ્થા સારી છે ”

“હા, બાઈ ! તમારું કહેવુ સત્ય છે પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો છે કે બીજના ડુંગર જેવડા દુઃખ કરતા પણ પોતાના રજકણુ જેવડા દુઃખને તે મોટુ સમજે છે ”

“વાર, તમે અહીંથી ક્યા જવાનો અને શુ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે ?”

“મારો વિચાર તો એવો છે કે અહીંથી ભ્રમ્ય જવું અને પછી ત્યાંથી નર્મદાકિનારાપર કેઈ સારા અને અનુકુળ સ્થળે રહેવું.

નર્મદાસ્નાન અને ધ્વિરભક્તિમા જીવન ગાળી મારા પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો નિશ્ચય કરીને હુ ધેરથી નિકળી છુ ” મેનકાએ જવાબ આપ્યો.

“ વાહ ! ધન્ય છે ! વિચાર ઘણો જ ઉત્તમ છે આટલી ન્હાની ઉમરમા પણ આવી પવિત્ર ભાવના જોઈને મને અત્યંત આનંદ થાય છે, પરંતુ તમારી યોજનામા મને માત્ર એક બાબતની ભીતિ રહે છે આપણે ગમે તેમ તોયે બાહ માણસ પુરુષોને માત્ર માયાની જ ભે ! આપણને માયા અને કાયા બે પ્રકારની ભીતિ, એટલે ગમે તે સ્થળે જઈને તમારે એકલા એ અજાણ્યા મનુષ્યોમા રહેવું તે યોગ્ય નહિ વળી નર્મદાકિનારો એક તિર્થ સ્થળ અનેક મનુષ્યો ત્યા આવવાનો સહવ નર્મદાકિનારાના ગમે તે ગામમા તમે રહો પણ ત્યા સામાન્ય રીતે બહારગામના મનુષ્યો વિશેષ પ્રમાણમા આવે, એટલે એવા સ્થળમા રહીને તમારી પવિત્રતા જળવાઈ નહિ શકે ”

“ શા માટે નહિ જળવાઈ શકે ? જો આપણે પવિત્ર રહેવા ધ્વિજ્ઞતા હોઈએ તો આપણને કોણ બ્રહ્મ કરી શકે તેમ છે ? ” મેનકાના સ્વરમા રહેજ ગુમાન જણાતુ હતુ.

પેલી સ્ત્રી બોલી “ બહેન ! હજી તમને જગતનો પૂરો અનુભવ મળ્યો હોય એમ લાગતુ નથી એથી જ આવા શબ્દો તમારા મુખમાથી નિકળે છે પરંતુ બરોબર પ્રસંગ આવતા આપણી હિમ્મત જતી રહે છે અને આપણો નિપાત થાય છે ”

“ નહિ, હવે તો મને એવું થયું છે કે મારૂ પતન થાય એ કરતા નર્મદામાતાને મારો દેહ સ્વાધીન કરવાનું હું વિશેષ પસંદ કરૂ ” મેનકા દૃઢ સ્વરે બોલી

“ તમારી દૃઢતા વખાણને પાત્ર છે પરંતુ આત્મહત્યા કરવી સહેલી નથી વળી તમે નદીમા પડ્યા, તેમાથી તમને કોઈએ બચાવ્યા, તો સરકારમા તમારો કેસ ચાલે, તમને સજા થાય અને તુરં ગમા તમારા જેવી સુદરીની શી દશા થાય તેનો વિચાર કરો ‘ વચ્ચિ

શુદ્ધ લોકવિદુષ્ઠ ના કર્મણીય નાચરણીયમ્.’ એ પ્રમાણે
શ્રીઓએ એકલા સ્વતંત્ર રહેવું નહિ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે ”

“ ત્યારે મારે શુ કરવું ? ” મેનકાને પણ આ બાધની દલી-
લમા વશુદ્ધ લાગ્યું અને તેથી તેનો દૃઢ નિશ્ચય ડગમગ્યો.

“ મારી સલાહ તો એવી છે કે તમારે કોઈ સારા કુટુંબની
સાથે રહીને તમારૂં જીવન ગાળવું ”

“ એવું કુટુંબ ક્યાંથી મળે ? મને મારો ઇતિહાસ જાણ્યા પછી
પોતાની સાથે કેણુ રાખે ? જો મારો ઇતિહાસ ન જાણાવું તો પણ
તેમને શકા આવે અને તેઓ મને પોતાની સાથે રાખવાની વૃત્તિ
ન દર્શાવે ” મેનકાએ મુરકેલી જણાવી

“ જો તમને યોગ્ય લાગતું હોય તો એ મુરકેલીનો તોડ હું
લાવી શકીશ ” પેલી સ્ત્રી બોલી “ હું અંદ્રનગરમા રહું છું અંદ્ર-
નગર નર્મદાના તીરે આવેલું છે જો તમારી ઇચ્છા હશે તો હું તમને
મારી પાસે રાખીશ તમે મને તમારી મોટી જાહેન સમજજો મારૂં
ઘર એ તમારૂં જ ઘર છે એમ માનજો ”

મેનકાને આ શબ્દો સાંભળીને અત્યંત આનંદ થયો તે બોલી
“ અહો, બાધ ! હું તમારો કેટલો આભાર માનું ? અત્યારે સ્વર્ગ-
માથી સાક્ષાત્ મહાદેવી મારો ઉદ્ધાર કરવાને-મારૂં રક્ષણ કરવાને ઉતરી
આવ્યા હોય એમ લાગે છે હું તમારી સાથે આવીશ, તમારૂં કામ-
કાજ કરીશ અને તમારા જેવા પવિત્ર સમ્યગ્ચિન્તવાન્ બાધની સાથે
મારૂં જીવન વિતાવીશ તમારૂં નામ શુ ? ”

“ મારૂં નામ સરસ્વતી છે પણ તમે તમારૂં નામ મને
જણાવ્યું નથી ”

“ આ પાપિણીને લોકો મેનકા કહે છે ”

“ વાહ, તમારા સૌંદર્યને યોગ્ય જ તમારૂં નામ છે. ” સર-
સ્વતીએ કહ્યું “ ત્યારે હવે આજે બપોરની માઠીમા આપણે અંદ્ર-
નગર જઈશું ”

તેમણે ભોજન કરી લીધું બપોરે તેઓ સ્ટેશન પર ગયા. સરસ્વતીબાઈની સાથે એક સ્ત્રી તથા એક પુરુષ નોકર હતા તે ત્રણ તથા મેનકા એ ચારે જણાની સરસ્વતીબાઈએ અદ્રનગરની ટીકીટ લેવાનું પેલા નોકરને કહ્યું એ બધ તરફથી ટ્રેન આવી એટલે તેમા બેસીને તેઓ અદ્રનગર તરફ જવાને રવાના થયા

અદ્રનગરનું સ્ટેશન આવ્યું એટલે એક ગાડીમા બેસીને સરસ્વતીબાઈ મેનકાને પોતાના મકાન પર લઈ ગઈ સરસ્વતીબાઈનું મકાન રાજભાગ પર આવેલું હતું ગલીમા તે મકાનની ડેલી પડતી હતી આ મકાન બગલા જેવું હતું અદર ભપકા પણ સારો હતો, પરંતુ આ મકાનમા એકાદ-બે નોકર સિવાય કોઈ પુરુષ જોવામા આવતો નહોતો એટલે સરસ્વતીબાઈનો પતિ અથવા પુત્ર ક્યા હશે, એવો વિચાર સ્વાભાવિક રીતેજ મેનકાના મનમા ઉદ્ભવ્યો તે એ વિષયમા સરસ્વતીબાઈને પ્રશ્ન કરવાની હિમ્મત કરી શકી નહિ સરસ્વતીબાઈએ મેનકાને એક ખડમા ઉતારેા આપ્યો અને કહ્યું : “ અત્યારે રાત્રી પડી ગઈ છે, એટલે તમે ભોજન કરીને આ ખડમા સૂઈ રહો. સહવારે અહીંની રીતભાતથી હું તમને માહિતગાર કરીશ ”

મેનકાને જે ઓરડો આપવામા આવ્યો હતો તેમા એક ખૂણામા મચ્છરદાનીવાળો છત્રીપલગ હતો બીજા ખૂણામા એક ટેબલ તથા ખુરસી પડેલા હતા એક બાજુએ ગાદી તકીયો હતો એક તરફ મોરીની સગવડ હતી દિવાલ પર કામોત્તેજક ચિત્રો લટકાવવામા આવ્યા હતા કાચની હાડીઓ તથા ગોળા છતની શોભામા વૃદ્ધિ કરતા હતા એક દરે આ ઓરડામા વિલાસપ્રિય મનુષ્યને માટે તમામ પ્રકારની સગવડ હતી એમ કહીએ તો ચાલે એક પાણીનો કાથીથી મઢેલો કુંજો, જર્મન સીલ્વરનો પ્યાલો તથા પાનની પેટી અને રકાબી પણ ત્યા રાખવામા આવ્યા હતા

પોતાને માટે આવા ફરનીયરવાળા ઓરડાની ગોઠવણ કરવાથી મેનકાને આશ્ચર્ય થયું પરંતુ તેના મનમા કશી શંકા આવી નહિ. તે જળપાન કરીને સૂઈ રહી

બીજે દિવસે સહવારે તે છ વાગે ઉઠી તેણે દ્વાર ખોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ દ્વાર બહારથી બંધ કરેલું લાગ્યું એટલે તે પથારીમાં પડી રહી. થોડી વારે સરસ્વતીબાઈએ દ્વાર ખોલીને ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો તેણે કહ્યું “કેમ, મેનકાબહેન ! ઉંધ તો બરોબર આવી હતી ને ?”

“હા, પણ મારે માટે આવા ઝોરડાની શી જરૂર હતી ? મને એક ન્હાની કોટડીમાં ઉતારો આપ્યો હોત તો પણ ચાલત ” મેનકા બોલી.

“શુ આ ઝોરડામાં રહેવાથી તમને કરો ત્રાસ થયો હતો ?”

“ના, ત્રાસ થવા જેવું તો શુ હતું ? પરંતુ મારા જેવી દુર્ભાગિનીને માટે આવું ન જોઈએ ”

“બહેન ! તું દુર્ભાગિની નથી તું આ ઘરમાં આવીને પૂર્ણ સુખી થાય, તને કોઈ વાતનું દુઃખ ન થાય, કશી બાબતની ઉણપ ન રહે, એવી મારી ઇચ્છા છે ”

“મારે હવે સુખને શુ કરવું છે ?”

“નહિ, તું હજી તરણાવસ્થામાં છે, તારી યુવાની એજે જાય એવી મારી ઇચ્છા નથી ”

“એટલે !” સરસ્વતીબાઈના પ્રસ્તુત શબ્દોથી મેનકા ચમકી.

“એટલે એમ કે તારા તારણપના ભોગી જીમરને તારા હૃદય-કમળપર સ્થાન આપવું એ તારું કર્તવ્ય છે. ”

“સરસ્વતીબાઈ ! આ તમે શુ બોલો છો ?”

“હું સત્ત કહું છું. તું થોડા દિવસ અહીં રહીશ એટલે તને મારો પરિચય થશે. ”

“પણ તમે છો કોણ ?”

“હું વેશ્યા છું તારા જેવી અને તારા જેટલી જ ઉમરની બીજી તરણીએ ! પણ અત્ર છે તેમના સહવાસમાં તારો સમય આનંદમાં બ્યતિત થશે. વળી અહીં અમીરઉમરાવના હોકરાઓ આવે છે.

તેઓ તને દરેક રીતે સુખી બનાવશે ” સરસ્વતીબાઈએ સત્ય હકી-
કત પ્રકટ કરી.

“ આ હું શુ સાલજી છું ? ” મેનકાના મુખમાથી આશ્ચર્યો-
દ્વગાર સરી પડ્યો.

“ તુ સત્યજ સાલજે છે ”

“ તમે મને ફસાવી છે બોલુ સમજાવીને તમે મને તમારે ત્ય
લાવ્યા અને હવે મારા શિયળનો ભગ કરાવવા ઇચ્છો છો ? હું ફરિ-
યાદ કરીશ તમને શિક્ષા કરાવીશ ”

“ ફરિયાદની બીક દર્શાવવાની જરૂર નથી તારી ફરિયાદ કોઈ
સાલજવાનુ નથી આ ધરમા સત્તા મારી છે, રાજ્ય માર છે, એટલે
હુ કહુ તે પ્રમાણે જ દરેકે ચાલવુ જોઈએ આ મકાનમાયી છટકવાની
તો તારે કલ્પના પણ કરવી નહિ બાકી તારા જેવી કુલટા સ્ત્રી
શિયળની વાતો કરે એ સાલજાને તો મને આશ્ચર્ય જ થાય છે ”
સરસ્વતીબાઈએ પોતાનુ પોત પ્રકારથુ

મેનકા સ્તબ્ધ બની ગઈ તેણે જોયુ કે અહીંથી છટકવાનો
એકે માર્ગ નથી, કોઇ પોતાનુ સાલજે તેમ નથી, માટે સરસ્વતી-
બાઈની આંસુને આંધીન રહીને જીવન વિતાવવું એજ ઉત્તમ છે તે
આજથી વેશ્યાબની એક લક્ષ્યાધિપતિ શેઠની પત્ની સદાસૌભાગ્યવતીબની

વાચક ' આ સર્વ જ્ઞાનો પ્રતાપ ' મેનકાની માતાએ પૈસા લઇને
પોતાની પુત્રીનુ વૃદ્ધ પતિની સાથે લગ્ન કર્યું તેનું આ પરિણામ, અહો,
આવા અનેક બનાવો આપણા આર્યોવર્તમા બની રહ્યા હશે, અનેક
યુવતીઓ આવા કારણોથી અનાચારમા પ્રવૃત્ત થતી હશે, તથાપિ
આપણા સમાજની આબો ઉધડની નથી વિધવાઓનું પુનર્લગ્ન કર-
વાની ના કહેનારાઓ, વિધવાવિવાહથી સમાજનુ અધ પતન થવાની
ભીતિ રાખનારાઓ સાથે સાથે વૃદ્ધવિવાહ અને કન્યાવિક્રયના અનિષ્ટ
પરિણામનો વિચાર તો કરતા જ નથી ।

આ જીવનમા અમુક સમય પસાર કર્યા બાદ સરસ્વતીબાઈનું

મૃત્યુ થયું હવે મેનકા સ્વતંત્ર બની પરંતુ હવે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઈચ્છતી ન હતી આ જીવન તેને આનંદમય લાગતું હતું. તે પોતે કશું પાપ કરે છે એવી ભાવના પણ તેના મનમાં ઉદ્ભવતી ન હતી

અનાયાસે એક વખત તેને નવનિતરાયની મુલાકાત થઈ અને નવનિતરાય તેના મોહપાશમાં સપડાયો નવનિતરાયને મેનકાએ થોડા સમયમાં જ અત્યંત મુગ્ધ બનાવી દીધો તે પુષ્કળ ખર્ચ કરતી અને તે પાણી માગે તો નવનિત દુધ હાજર કરતો હતો અનેક વાર મેનકા નવનિતને ટોણા મારતી, છતાં પણ નવનિતના મનમાં તેને માટે કદી પણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો ન હતો માત્ર બહાર પોતાની પ્રતિષ્ઠાને હાની ન પહોંચે તે માટે નવનિત બનતા સુધી જાહેરમાં મેનકાને પોતાની સાથે ફેરવતો નહિ કદાચ ફરવા જાય તો બધા ગાડીમાં લઈ જાય, અસ્તુ

તેમણે બંનેએ ચઢા પીધા પછી નવનિતે મેનકાના કંઠમાં હસ્તારોપણ કરીને કહ્યું “મેનકા ! મારા ઉપર ગુસ્સે ન આ મારો તારા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે તેનો વિચાર કર ”

મેનકા તેનાથી સ્થેજ દૂર ખસીને બોલી “તમે આધા રહો. મે તમને જણાવ્યું કે મારું મસ્તક દુખે છે, છતાં પણ મને આ માટે દુખી કરો છો ?”

“તારું મસ્તક દુખે છે ? વૈષ્ણવે બોલાવી લાવું ?”

“ના, મારું દુઃખ વૈષ્ણવ દૂર કરી શકે તેમ નથી એકલી રહેવાથી મારું મસ્તક દુખે છે, તે વૈષ્ણવ કેવી રીતે દૂર કરી શકે ?”

“હાય ! મેનકા ! મને લાગે છે કે જો હું અત્ર આબ્જો નહોત તો ઠીક હતું.” નવનિત કટાણીને બોલ્યો

“બરોબર છે, તમે અહીં ન આવો, હું એકલી રહું, તેથી મારું મસ્તક સતત દુઃખી કરે, એ તમને પસંદ છે આ માટે ન હોય ? તમને મારી ક્યા દરકાર છે ?”

“તારા આનંદને માટે અહીં અનેક વસ્તુઓ છે.”

“હા, તુરગમા કેદીને જેટલો આનંદ થાય તેટલો આનંદ મને થાય છે ”

“શુ ! આવા મહેલ સમા મકાનને તું તુરગ કહે છે ?”

“તુરગ નહિ તો બીજું શુ ? તમે કોઈ દિવસ તમારા કોઇ મિત્રને અત્ર લાવ્યા છો ? તમે મને ગાડી અપાવી છે, પરંતુ તમારી સાથે મને ફરવાને તેડી ગયા છો ? આ ગાડીમા આપણે સાથે ત્રણથી વધુ વખત બેઠા નથી, અને ત્રણ વખત તમે તેના પડદા બંધ રખાવ્યા છે ”

“મેનકા ! એમ કરવાનો મારો ઉદ્દેશ મે તને જણાવ્યો છે છતાં એની એ વાત તું ક્યાં કરે છે, તે વાજબી કહેવાય ?”

“હા, હું જાણું છું કે હું વેશ્યા છું વેશ્યાની સાથે બહાર ફરવા જતા તમને શરમ થાય છે પરંતુ તમારા કરતા અતિ શ્રીમંત અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ગાડીમા પોતાની માથુકને પોતાના પડખે બેસારીને ફરવા નિકળે છે નહિ, તમે તો પવિત્રતાની પ્રતિમા, સત્યના સમુદ્ર, નીતિના નમૂના ! એવું કાર્ય તમારાથી કેવી રીતે થાય ?

“મેનકા ! મેનકા ! તારા ટોણા હું સહન કરી શકતો નથી હું ગમે તેવો છું પણ તારા લક્ષાધિપતિઓ કરતા મારો છું હું મારી પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચે તે કદી પણ પસંદ કરતો નથી મારો તારા ઉપર પ્રેમ છે, હું તને અતઃકરણથી ચાહું છું પરંતુ લાચાર છું કે તું વેશ્યા છે જો તું વેશ્યા ન હોત તો મે કદાચ તારી સાથે લગ્ન પણ કર્યું હોત મારે વિશેષ કહેવાનું નથી મને મારી આબરૂની દરકાર છે અને તારે ખાતર તેના ઉપર હડતાળ મારવાને હું તૈયાર નથી ”

મેનકા સમજી કે પોતે કાચું કાપ્યું છે નવનિતને ઝુસ્સો ચડ્યો છે એટલે તે બોલી “નવનિત ! બહાલા ! તમને કુબી કરવાની મારી ઇચ્છા નથી માઈ મન આજે સ્વસ્થ નથી મને ક્ષમા કરો.”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ડાક્ટરની સલાહ.

બેનકાના વર્તનમા થયેલા ફેરફારથી નવનિતને આનંદ થયો. તેનો કોઈ શાત થઈ ગયો તે બોલ્યો “બેનકા” જો તું આવી ડાહી થાય તો કેવું સારું ? તું મારા ઉપર આક્ષેપ કરે છે કે હું તને બહાર ફરવા લાઈ જતો નથી, પરંતુ ગયા મગળવારે તારા જન્મ દિવસના રોજ હું તને નાટક જોવા લેઈ ગયો હતો ત્યાંથી આપણે સીનેમામા ગયા હતા અને વળી મારા બે મિત્રોને તારે ત્યાં પ્રીતિબોજનમા પણ લાવ્યો હતો ”

“એ માટે મારે તમારો આભાર માનવો જોઈએ પરંતુ નાટક જોવાને માટે આપણે બધા ગાડીમા ગયા હતા તમે મને જુદી બેસારી હતી સીનેમામા તો તદ્દન અધકાર હોવા છતાં પણ તમે મારી સાથે બેઠા નહિ તમારા મિત્રો તમારી સાથે મારે ત્યાં આવ્યા હતા પરંતુ તે વખતે જાણે તમે ત્રણે જણા મારું સંગીત સાંભળવાને સ્વાભાવિક રીતે આવી ચડ્યા હો. એવો તમે દેખાવ કર્યો હતો અને મારે ને તમારે પરિચય છે એમ નહિ જણાવા દેવાની અગાઉથી જ તમે મને સૂચના કરી હતી વળી તે વખતે તમારા ચહેરા ઉપર આનંદનો અશ્વ પણ જણાતો ન હતો ”

“બેનકા” તને મારા કોઈ પણ કાર્યથી સંતોષ થવાનો નથી વાર, વખત બહુ થઈ ગયો છે હું રજા લઈશ ”

“એટલી બધી શી ઉતાવળ છે ? ન્યારે હોય ત્યારે ‘હું રજા લઈશ.’ ”

“લાચાર છું કે મારી માતા ખીર માદગીમા સપડાઈ ગઈ છે ” નવનિતે કહ્યું અને અબિકાપ્રસાદ પાસેથી પોતાને મળેલી નોટો તેણે બેનકાને આપીને જણાવ્યું. “આ રૂપિયા લે હવે હું થોડાક દિવસ સુધી બહાર નહિ આવી શકું ”

“કારણ ? બહારગામ જવાના છે ?”

“ના, અહીં જ રહેવાનો છું, પરંતુ એક અગત્યના કાર્યમા મારા સમયનો મોટો ભાગ રોકાશે તે કાર્યમા મને સફળતા પ્રાપ્ત થશે તો આપણુ બન્નિધિ અનેક પ્રકારના અકલ્પનીય સુખોથી ભરેલુ માલુમ પડશે પછી મારો તારા ઉપર કેટલો પ્રેમ છે, એ બાબતની તને ખાત્રી થશે ”

“પરંતુ એવું કાર્ય શું છે, એ તો કહો, બહાલા !”

“બહાલી ! હું દિલ્લીગીર છું કે અત્યારે તે પ્રકટ કરવાનો સમય નથી ”

“નહિ, મને તો જરૂર કહો, બહાલા !” એમ કહેતા મેનકાએ તેને દહાલિંગન આપીને તેના ઓષ્ટને ચુબનથી અકિત કર્યો નવનિતે પણ મેનકાની નાજુક દેહલતાની આસપાસ પોતાના હસ્ત વિટાળ્યા અને મેનકાના એક ચુબનના બદલામા તેણે એકવીશ ચુબન આપ્યા ”

પછી તે મેનકાને પોતાના બાહુ પાશમા રાખીને જ બોલ્યો “બહાલી ! એક વખત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કર્યો પછી નિરાશ કરવાનો પસંદગ પ્રાપ્ત થાય એ મને ગમતું નથી જે કાર્યમા સફળતા મળશેજ એવી સંપૂર્ણ ખાત્રી ન હોય, તે કાર્ય સિદ્ધ થયા સિવાય પ્રકટ કરવામા દક્ષતા નથી વાડે, મેનકા ! મારી તને ખાસ સૂચના છે કે તારે પોતે મારે ત્યા આવવું નહિ કે પત્ર પણ મોકલવો નહિ મારી અનિવાર્ય જરૂર હોય તો પેલા મારવાડીની મારફત મોકલવો સંદેશો મોકલવો ”

મેનકા કૃત્રિમ ગુસ્સાપૂર્વક બોલી “ઠીક છે, અમે તમારા મનથી કાંઈ બલે અમને તમારી ગુપ્ત વાર્તા ન કહેશે ”

“મેનકા ! તને ગુસ્સે કરવાની મારી ઇચ્છા નથી તથાપિ આજે તો નહિ, થોડા દિવસ પછી જણાવીશ ” નવનિત મક્કમ રહ્યો

“નવનિતરાય ! તમારૂં વર્તન સર્વદા રહસ્યમય જ હોય છે.”

“ નહિ, આ રહસ્ય છેલ્લુ જ છે ”

“ નવનિતરાય ! તમે મને ભોટ સમજો છો ? મારું મન કહે છે કે અમુક વાર્તા તમે મારાથી ગ્રાપ્ત રાખો છો. તમારા વદન ઉપરથી હું તે સમજી શકું છું તમે અગાઉના જેવા રહ્યા નથી. જો કે તેનું કારણ હું સમજી શકતી નથી ”

“ બહાલી ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે—”

“ નહિ, ગ્રેમીઓએ એક બીજાની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરવી નહિ. મેં એવું વાચ્યું છે કે ગ્રેમમા તથા યુદ્ધમા છેતરપીડીની છૂટી છે. પરંતુ એટલું સ્મરણમા રાખજો કે તમે મને છેતરી શકશો નહિ જો તમે મારી સાથે છેતરપીડી ચલાવો છો એવી મારી ખાત્રી થઈ તો—”

“ અરે પણ તું નકામો વહેમ શા માટે રાખે છે ? જે કાર્ય અત્યારે મારા હાથમા છે તેમા સફળતા મળશે કે નહિ તેની મને ખોતાને જ ખાત્રી નથી તો પછી તે તને અત્યારે જણાવવાથી શો લાભ ?” નવનિત એનકાને અટકાવીને બોલ્યો.

“ વાર વાર, હું તમારી સૂચના મુજબ વર્તીશ પધારો ! ”

નવનિત ઉઠ્યો અને બહાર નીકળ્યો. દ્વાર બંધ થઈ જો તે દ્વાર પાસે થોડી વાર ઉભો રહ્યો હોત તો આ ઓરડામાં એનકા તથા તેની દાસી વચ્ચે થયેલી નીચેની વાતચીત તેના સાંભળવામાં આવી હોત

દાસીએ કહ્યું. “ બાઈ સાહેબ ! તમે પણ આ અણુદને ઠીક બનાવો છો એ તો એમજ સમજો છે કે તમારો તેના ઉપર સંપૂર્ણ પ્રેમ છે, જ્યારે તમારે તેના જેવા બીજા ત્રણ જણા છે ”

“ એ તો એમ જ ચાલે ! મારો પ્રેમ આ મૂર્ખાપર નહિ પણ તેના પૈસાપર છે મને લાગે છે કે તેનો કોઈ સ્ત્રી ઉપર દાવ છે. પરંતુ તે લગ્ન કરે અને મને છોડી દે એ હું બિલકુલ ધ્વંજીતી નથી. જ્યારે તેની પાસે પૈસા નહિ હોય ત્યારે તેનો આ એનકાની સાથે તેના કાચ ઉપર બેસવાનો અધિકાર નહિ રહે. તે કાષ્ઠક મતમા રમે છે, પણ તેનું રહસ્ય હું જાણ્યા વિના રહેવાની નથી. ”

નવનિત આ સલાખણુ સાલળવા ઉભો રહ્યો ન હતો તે ત્વ-
રાથી ચાલ્યો ગયો અને જે યુગ માર્ગેથી પોતાના મકાનમાથી બહાર
નીકળ્યો હતો તે માર્ગેથી જ માળામા દાખલ થઇ મેડી ઉપર જઇને
પોતાના ઓરડામા પેસી ગયો કપડા ઉતારીને પથારીમા પડ્યો પડ્યો
એક પુસ્તક વાચવા લાગ્યો.

પાચ સાત મીનિટ બાદ તેમને ત્યા કામ કરનારી છોકરીએ
આવીને દ્વારપર અવાજ કર્યો તેણે એક-બે વખત અવાજ કર્યો
એટલે નવનિતે ઉઠીને સાકળ ખોલી તે વખતે જણે પોતે નિદ્રામા-
થી ઝબકીને જાગ્યો હોય એવો તેના ચહેરાપર લાવ હતો.

છોકરી અદર આવીને બોલી “ સાહેબ ’ હું બે વાર આવી
ગઈ પરંતુ તમે સૂઇ ગયા હતા તમે જલ્દી પધારો જમનાબાને
વિશેષ મલરામણ થાય છે. કદાચ થોડા સમયમા દેહત્યાગ કરી જશે
એમ લાગે છે ”

“ ચાલ, હું આવું છું મધ રાત્રીના ઉગ્ગરાથી મને ગાઢ નિદ્રા
આવી મધ હતી ” એમ કહીને તે એ છોકરીની સાથે જ્યા જમના-
બાઇ સૂતી હતી ત્યા ગયો જમનાબાઇને અત્યારે અત્ય ત પીડા થતી
હતી તેને કશું પણ ચેન પડતું ન હતું તેના નેત્રો નિસ્તેજ બની
ગયા હતા ચહેરા પણ બદલાઇ ગયો હતો તે ન સમજી શકાય એવા
બરાડા પાડતી હતી તેનું શરીર તદ્દન શિથિલ બની ગયું હતું નવ-
નિત તેની પાસે જઇને ઊભો રહ્યો પરંતુ તે તેને ઓળખી શકી નહિ.

“ જૂઓ, મોટાભાઇ ’ આ સ્થિતિ છે ” છોકરી બોલી

“ વ્યાધિ ધણો વધી ગયો લાગે છે તું જલ્દી જઇને ડોકટરને
બોલાવી લાવ જલ્દી જ ”

છોકરી ડોકટરને બોલાવવા ગઈ નવનિત જમનાબાઇના બિ-
છાના પાસે એક ખુરશીપર બેઠો.

આ છોકરી જે ડોકટરને બોલાવવાને ગઈ હતી તે ડોકટર
નવનિતનો મિત્ર હતો કાલેજમા બન્ને સાથે અભ્યાસ કરતા હતા.

નવનિતે વકિલાત કરવા માઠી ડોક્ટરે અદ્રનગરમા જ દવાખાનુ ખોલ્યુ. ડોક્ટરનો બાપ સાધારણ સ્થિતિનો હતો તેને અહીં કશી લાગવમ ન હતી ડોક્ટરનો ધધે લાગવમ વગર એકદમ સારો ચાલતો નથી. એટલે શરૂઆતમા ડોક્ટર સાહેબને દવાખાનામા ખુરશીપર બેઠા બેઠા માખીઓ મારવી પડતી હતી એ વખતે જો કેઈ રક્યોખડ્યો દરદી આવી ચડે તો તે લક્ષપૂર્વક તેનુ શરીર તપાસતો, દવા આપતો, તેને ઘેર વગર શીએ જોવાને જતો, કેટલાક ગરીબ દરદીઓને મફત દવા આપતો તેમના ગદા અને અધકારવાળા મકાનોમા તેમને જોવાને જતો, આશ્વાસન આપતો ડોક્ટરોનુ જીવન કેવળ પરોપકાર માટે જ હોયું જોઈએ એમ તે માનતો અને જણાવતો ડોક્ટરે પૈસાની નહિ પણ દરદીના આરોગ્યની જ દરકાર કરવી જોઈએ એવુ તેણે પોતાનુ સૂત્ર બહેર કર્યું હતુ

આ પ્રમાણે રાખવાથી અમુક વર્ષે તે પ્રખ્યાતિમા આવી ગયો વર્તમાનપત્રોમા તેની પ્રશ્નસા થવા લાગી એક બે મિલના એજન્ટોએ તેને મિલનો ખાસ ડોક્ટર નીમ્યો એથી તે મોટા શ્રીમતોના પરિચયમા આવવા લાગ્યો શ્રીમતોના બગલામા પણ તેના પગપેસારો થયો અને એક વખતના માખમાર ડોક્ટરને ત્યાં અત્યારે એટલા બધા દરદીઓ આવવા લાગ્યા કે તેને પુરસદ પણ મળતી ન હતી. અદ્રનગર શહેર મોટુ વિશાળ હોવાથી તેને જુદા જુદા લતામાં બે-ત્રણ શાખાઓ ખોલવી પડી હતી. દરેક શાખાને માટે તેણે અમુક સમય મુકર કર્યો હતો તે શાખાઓમા પોતાના નીચે મદદનીશ ડોક્ટરો રાખ્યા હતા. મોટે ભાગે તે મદદનીશ ડોક્ટરો જ દરદીઓને પતાવતા ભય કર કે ગુન્યવલુભર્મો કેસોમા જ આ ડોક્ટર સાહેબ લક્ષ આપતા. તેના દવાખાના પાસે શેઠીયા તથા સરદાર કુટુંબોની મોટરની હાર થતી હતી અત્યારે તેને ગરીબ દરદીઓને તપાસવાની પુરસદ પણ મળતી ન હતી એટલા બધા દરદીઓ આવતા કે તેમને તપાસવાની પાચ રૂપીઆ શ્રીરાખવી પડી હતી. પરોપકારી

જીવન સ્વપ્નવત બની ગયું હતું તેની મિદાશ, તેની નબ્રતા, તેની સરલતા, એ સર્વ લુપ્ત બની ગયા હતા તેનું હૃદય અને વર્તન લાગણી વગરના યત્ર જેવું બની ગયું હતું આવો ડોક્ટર આ એકજ નથી એવા અનેક ડોક્ટરો વાચનારાઓના અનુભવમાં આવ્યા હશે

નવનિતનું નામ સાલળીને તે એકદમ જગૃત થયો અને વિના-વિલંબે પેલી છોકરીની સાથે નવનિતને ત્યાં આવ્યો કેમકે નવનિત તેનો ખાસ મિત્ર હતો એ મૈત્રી અત્યારે પણ ટકી રહી હતી

નવનિતે તેની સાથે હસ્તધૂનન કરીને જમનાબાઈના બિછાના સામે આગળી કરી ડોક્ટરે જમનાબાઈના શરીરને તપાસ્યું, નાડીના ધબકારાની ગણતરી કરી, છાતીપર નળી મૂકીને ફેફસા તથા હૃદયની સ્થિતિ તપાસી જોઈ પછી તેણે નવનિતને પ્રશ્ન કર્યો “આ પ્રમાણે શાથી થયું ? આ રોગનું કારણ જાણવું જોઈએ ”

આ પ્રશ્નથી નવનિત સ્હેજ વિચારમાં પડી ગયો તે કશું બોલ્યો નહિ ડોક્ટર સમજ્યો કે નવનિતને કારણની માહિતી નહિ હોય એટલે તે કહેવા લાગ્યો “જમનાબાઈની મગજના દરદના પરિણામે આ સ્થિતિ થઈ છે આ દરદ લય કર ગણાય અને તેમાં આશા રાખી શકાય તેમ નથી મોટે ભાગે તો આ દરદનું પરિણામ મૃત્યુમાં જ આવે છે કદાચ દરદી પોતાના પ્રારબ્ધના યોગે બચી જાય તો પણ પછી તેનું મગજ તદ્દન નિરુપયોગી બની જાય છે મને લાગે છે કે જમનાબાઈના હૃદય ઉપર થયેલા કશા મોટા આઘાતથી આ દરદ ઉત્પન્ન થયું હોવું જોઈએ ”

નવનિત ડોક્ટરનો હસ્ત પકડી ખારી પાસે લઇ ગયો અને બોલ્યો “ડોક્ટર ! તમારું અનુમાન તદ્દન ખરૂં છે જમનાબાઈએ એક ભારે દોષ કર્યો છે એ દોષનો તેમને પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને તે પ્રકટ થઇ જશે એવી બીજી લાગે છે તેથી આ દરદ તેમને થયું છે ડોક્ટર ! તમે મારા ખાસ મિત્ર હોવાથી મારી અત્યંત ગુપ્ત વાર્તા હું તમારી પાસે પ્રકટ કરૂં છું જમનાબાઈ મારી માતા નથી. આ હકિકત ત્રણ

અડવાડિયા થયા મારા જાણવામા આવી છે, અને તે મેં તેને પણ જાણાવી છે એથી તેના હૃદય ઉપર આઘાત થયો છે અને ત્યારથી આ દરદ લાગુ પડ્યું છે ”

જમનાબાઇ નવનિતની માતા હોય કે ન હોય તેની જાણે પોતાને કશી દરકાર ન હોય એવા ભાવપૂર્વક ડોક્ટર બોલ્યો “ત્રણ અઠવાડિયા ' વાર, ત્યાર પછી દરદમા કાંઈ વધારો થવા પામ્યો છે ? ”

“બેશક, શરૂઆતમા તેના મસ્તકમા દુખાવો ઉત્પન્ન થયો પછી બેબેની જાણવા લાગી કાનમા અવાજ સભળાવા શરૂ થયા આખોનું તે જ ઓછું થતું ગયું હૃદયના ધબકારા વધી ગયા આજે સ્થિતિ વધારે બગડી છે. ડોક્ટર ' તમે સ્પષ્ટ રીતે કહેજો કે આ કેસ સુધરી શકે એવો છે કે નહિ ? ”

“સુધરી શકે એવો ' અરે ભાઈ ' આમા બિલકુલ આશા રાખી શકાય તેમ નથી શરૂઆતમા મારી ટ્રીટમેન્ટ લીધી હોત તો જુદી વાત હતી. હવે તો મૃત્યુ સુધી તેને માનસિક આરામ રહે તેટલું જ કરવાનું છે ”

“હે પ્રભુ ! ” નવનિતે દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો

“નવનિત ' તે મને સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવાનું કહેવાથી મેં ખરી હકીકત તને કહી છે. આ દુખી સ્ત્રી તારી માતા નથી તથાપિ આટલા વર્ષના તારા તેની સાથેના સંબંધને લીધે તને દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે હવે તો તેની અતિમ સ્થિતિ શાંતિથી પસાર થાય એટલું જ જોવાનું રહ્યું તું મારી સાથે ચાલ, હું તને દવા આપીશ ” ડોક્ટરે કહ્યું

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ન્યાયાધીશની મુલાકાત.

અ બિકાપ્રસાદ નવનિતને મળ્યા બાદ મકાનમાથી બહાર પડીને રાજમાર્ગના ખૂણાપર આવ્યો. તે વખતે સ્હાડાદશનો એક ટકોરો

પાસેના ટાવરમા થયો તેને ન્યાયાધીશ પાસે જલ્દીથી પહોંચવાનું હતું તથાપિ તેણે ગાડી કરી નહિ કારણકે નવનિત પાસેથી સાબળેલી હકીકતથી તેનું મન ઉરકેરાઈ ગયું હતું વળી નવનિત પાસે તે ખૂલ્લા દિલથી વાત કરી શકતો ન હતો, પોતાના મનમા ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નો પૂછી શકતો ન હતો, પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવી શકતો ન હતો એટલે તેના મનને અકળામણ થતી હતી રસ્તાપર ચાલતા ચાલતા મનોગત સંભાષણ કરવાથી તે અકળામણ ઓછી થશે, મન શાંત થશે એમ તેને લાગતું હતું અભિકાપ્રસાદની એક એવી ટેવ હતી કે તે રસ્તાપર ચાલતા ચાલતા મોટા સ્વરે પોતાના મનની સાથે વાતો કરતો હતો એ પ્રમાણે મનોગત વાર્તાલાપમા તે મશગુલ હોય તે વખતે પોતાની આગળપાછળ કેાણ આવે છે તેનું તેને ભાન રહેતું નહિ તે ધણી વાર રસ્તામા કેાઈની સાથે અથડી પડતો, અનેક વાર ગાડી, મોટર કે ટ્રામના અકસ્માતમાથી તે બચી ગયો હતો છતાં પણ આ ટેવને તે છોડી શકતો નહિ ધણી લૂચ્યા માણસો આવી રીતે મોટેથી મનોગત વાતો કરનારાની પાછળ પાછળ જઈને તેમની યુક્ત વાર્તા સાંભળી લે છે અને તેનો પોતાને યોગ્ય લાગે તેવો ઉપયોગ કરે છે આ પ્રમાણે પોતાના મનના વિચારો પ્રકટ કરવાની ટેવના પરિણામે એક શરાફને દિવાળુ કાઢવું પડ્યું હતું અને એક ખૂની લગભગ નિર્દોષ ફરીને છૂટી જવાની અણી ઉપર હતો, છતાં આવી ટેવને લીધે જ તે સપડાઈ ગયો અને છેવટે ફાંસીને લાકડે ચડ્યો હતો

અત્યારે તેના મનમા માત્ર એકજ વિચાર ચાલી રહ્યો હતો. વિધવા લક્ષ્મીબાઈના ખૂનીને પકડવાનું તેણે બિંદુ ઝડપ્યું હતું, તે ખૂનીને પકડવામા મદદગાર થઈ પડે એવી હકીકત નવનિત પાસેથી તેના જાણવામા આવી હતી એટલે અત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યો ન હતો

તે મનોગત ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો “ કેવો જોગાન જોગ ? આ

કાર્યમાં આટલી સરલતાથી સફલતા પ્રાપ્ત થશે એમ મને બિલકુલ લાગતું હતું પરંતુ તે માટે મારે નસીબનો જ આભાર માનવો જોઈએ જો કે હું અમુક તર્ક કરી શક્યો હતો આ બનાવમાં બાળકનો પ્રસંગ છે એવી શકા મને આવી હતી પરંતુ બાળકોની અદલાબદલીની તો કદપના પણ કયાથી હોય ? મોટા રાજકુટુંબોમાં નવા રાજકુમારો જાલા કરવાનું અથવા તો રાણી સાહેબને કુવરી અવતરી હોય તો તેનો ત્યાગ કરી કાઢના છોકરાને કુવર તરીકે ઠોકી બેસારવાનું સાલખ્યું છે પરંતુ આવી અદલાબદલીનું તો નાટક કે નવલકથા સિવાય બીજું કશું જોવામાં આવ્યું નથી.

“આ બનાવથી મને બે લાભ થાય છે એક તો એ કે વિધવા લક્ષ્મીબાઈના ખૂનીને યોગ્ય સજાએ પહોંચાડી શકીશ અને બીજો લાભ એ કે બિચારા નવનિતને તેના સરદારપુત્ર તરીકેના પદની પ્રાપ્તિ કરાવી શકીશ પણ મારી ખાત્રી છે કે નવનિત સરદારપુત્રના પદ ઉપર આરૂઠ થશે એટલે તેનો વિનય, તેની નમ્રતા, તેની સરલતા, એમાનું કશું પણ જોવામાં આવશે નહિ શ્રીમતાઈમાં જો કશું પણ દુર્ગુણ હોય તો એક જ છે કે તેઓ પૈસાના તોરથી અભિમાની અને ઉદ્વેગ બની જાય છે એટલે નવનિત પણ બીજા શ્રીમતોના જેવો ઉદ્વેગ બની જાય તો મને આશ્ચર્ય થશે નહિ પરંતુ મને વિશેષ આશ્ચર્ય તો જન્મનાબાઈનો વિચાર આવતા થાય છે કેટલી ભલી, કેટલી સરલ, કેટલી નિરમાની ! છતાં પણ કેટલી જાડી, કેટલી સ્વાર્થી અને કેટલી અધમ !

“ આપણા પેસ્ટનજી શેઠ તો પેલા છેલકડીવાળા માણસની શોધમાં પ્રવાસ કરી રહ્યા હશે બરોબર છે, એ પ્રવાસથી તેમના મેદથી પુલી ગયેલા શરીરને સારો લાભ થશે, પણ જ્યારે આ બધી હકીકત તેના જાણવામાં આવશે ત્યારે તે મારા ઉપર ધણોજ ચિડાશે હું તેની મરફતી ક્યાં સિવાય રહેવાનો નહિ નહિ, મારે પણ પુલ્કાર્જનનું નહિ જોઈએ. હજી ન્યાયાધીશ સાહેબ પાસે જઈને તેમને બધી વાત

જાણાવવાની છે તેમને મારી વાત ગળે ઉતરે અને જો હું તેમની ખાત્રી કરી શકું તો જ મારા કાર્યમાં આગળ વધી શકાય ઠીક છે, જોછએ છીએ કે શું થાય છે ?”

એ પ્રમાણે મોટેથી વિચાર કરતો તે આગળ વધતો હતો અત્યારે રસ્તાપર માણસો અને ગાડીઓનો અવરજવર ઓછો હતો, એટલે રસ્તામાં કોઈની સાથે અથડાઈ પડવાની, ગાડીનો કે મોટરનો અથવા ટ્રામનો અકસ્માત થવાની કિંવા તેની વાત કોઈ છૂપી રીતે સાંભળી જવાની બીતિ ન હતી તે છેવટે ન્યાયાધીશના મકાન-પર પહોંચ્યો.

ન્યાયાધીશ સૂઈ ગયા હતા, પરંતુ તેણે પોતાના નોકરને કહી રાખ્યું હતું કે જો અધિકારપ્રસાદ આવે તો ગમે તેટલો વખત થયો હોય તો પણ પોતાને જગાડવો અધિકારપ્રસાદ પોતાનું નામ આપ્યું અને ન્યાયાધીશને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી, એટલે નોકર તેને વાચન-ગૃહમાં લઈ ગયો. ન્યાયાધીશ આ સ્થળે કોઈની ખાનગી મુલાકાત લેતો હતો તેની બાજુમાં જ તેનું શયનગૃહ હતું નોકર લા ગયો.

જે મીનિટમાં ન્યાયાધીશ અધિકારપ્રસાદ પાસે આવ્યો અને તેની સામે ક્ષણભર જોઈને બોલ્યો “ તમારા ચ્હેરાપરથી ખાતમી મળી હોય એમ લાગે છે ”

“ અરે સાહેબ ! ખાતમીથી પણ વિશેષ ? ”

“ એમ ! શું છે ? શી હકીકત છે ? ”

“ સેવકે ખૂનીને પકડી પાડ્યો છે ”

“ ખૂનીને પકડ્યો ? કયા ? કયારે ? કેવી રીતે ? ” ન્યાયાધીશ અત્યંત ઉત્કેષાઈ ગયો હતો.

“ સાહેબ ! શાંત થાઓ. હું સર્વ હકીકત આપને જાણાવવાને જ અત્રે આવ્યો છું. પ્રથમ તો એટલું જાણાવવાની રજા લઉં છું કે વિધવા લક્ષ્મીબાઈના ખૂનીને મેં પકડ્યો છે એમ કહેવામાં મેં કશી પણ અતિશયોક્તિ કરી નથી.

“ અને હું પણ કહું છું કે તમારા જેવો મહાન્ ડિઝિટલ જગતમાં ભૂતકાળમાં થયો નથી, વર્તમાનમાં છે નહિ અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ, એમ કહેવામાં હું પણ અતિશયોક્ત નથી કરતો હવેથી હું દરેક કેસમાં તમારી સહાય અને સલાહ સિવાય કશું પણ પગલું ભરીશ નહિ

“ સાહેબ ! આપની લાગણી માટે હું આપનો આભાર માનું છું પરંતુ આ ખૂનીને પકડવામાં મારે કશો શ્રમ લેવો પડ્યો નથી કે મારી શુદ્ધિનો ઉપયોગ થયો નથી માત્ર મારા સદ્ભાવે જ આ ઘટના ખતી આવી છે ”

“ તમારા આ શબ્દો તમારી વિનયશિલતાનો પૂરાવો આપે છે બાકી ભાગ્ય શુદ્ધિમાન અને ડાહ્યા મનુષ્યોને જ સહાય થાય છે મૂર્ખ મનુષ્યો ભાગ્યની મદદ મેળવી શકતા નથી વારૂ, તમે સર્વ હકીકત વિસ્તારપૂર્વક જણાવો ”

અત્યારસુધી બન્ને જણા ઊભા હતા ન્યાયાધીશ પુરસી પર બેઠો અને તેણે અધિકાપ્રસાદને એક પુરસી પર બેસવાનું કહ્યું પુરસી પર બેઠા બાદ ન્યાયાધીશે આપેલી સીગાર મળગાવીને અધિકાપ્રસાદે જમનાબાઈને ત્યાં નવનિત પાસેથી જે હકીકત તેના જણવામાં આવી હતી તે સર્વ વિસ્તારપૂર્વક ન્યાયાધીશને જણાવી જે કાગળો નવનિતે તેને બતાવ્યા હતા તે તમામનો સારાશ તેણે કહી સંભાળ્યો છેવટે તેણે કહ્યું “ આ સર્વ કાગળો મેં જોયા છે તેમાંનો એક હું મારી સાથે આપની ખાત્રી કરી આપવાને લાવ્યો છું ”

તેણે જાકીટના અદરના ખીસામાંથી એક કાગળ કાઢીને ન્યાયાધીશને આપ્યો તે વાંચ્યા પછી ન્યાયાધીશે કહ્યું “ અધિકાપ્રસાદ ! પ્રભુની ઈચ્છા જ લોકમીબાઈના ખૂનીને પકડી આપવાની લાગે છે આ એક જ પત્રથી ગુન્હો સાબિત થઈ શકે તેમ છે આપણા સા કહેવત છે કે એક દોષને છૂપાવવાને મનુષ્ય હજારો દોષ કરે છે, પિતાના દોષને છૂપાવવાને ખાતર પુત્રે આ ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે.”

“ સાહેબ ! હજી મેં કોઈનું નામ જણાવ્યું નથી. હજી તો માત્ર આ પૂરાવા ઉપરથી જ આપનો અભિપ્રાય સાબળવા ઇચ્છુ છું ”

“ નામ નથી જણાવ્યું તેથી શું ? ગુન્હેગાર ગમે તે હોય, શ્રીમત હોય કે સરદાર હોય, અરે રાજકર્તા પોતે હોય તો પણ અદ્રનગરનો ન્યાયાધીશ કશા પણ પક્ષપાત સિવાય વાળખી ન્યાય કરશે ” ન્યાયાધીશે ઉરકેરાધને કહ્યું

“ સાહેબ ! આપનો નિષ્પક્ષપાત અને ન્યાયવૃત્તિ સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે જેણે પોતાના ખરા પુત્રનો ત્યાગ કરીને અનૈરસ પુત્રને પોતાનો વારસ બનાવ્યો છે, તેનું નામ સરદાર કમળાપ્રસાદ છે અને પિતાની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન કરનાર સરદારનો અનૈરસ પરતુ અત્યારે ખરા પુત્ર તરીકે ગણાતો અન તપ્રસાદ છે ”

અ બિકાપ્રસાદ દરેકદરેક શબ્દ ઉપર ભાર મૂકીને ધીમે ધીમે ઉચ્ચાર કરતો હતો. પોતાના શબ્દોની ન્યાયાધીશના મન ઉપર અસર કરવાનો તેનો હેતુ હતો. એ હેતુ સિદ્ધ થયો. આ નામો સાબળીને ન્યાયાધીશ સ્તબ્ધ બની ગયો. તે બોલ્યો “ કોણ ? અન તપ્રસાદ ! હા, અન તપ્રસાદ ! ”

“ હા, સાહેબ ! અન તપ્રસાદ ! હું નથી ધારતો કે કોઈ પણ તેના ઉપર વહેમ લાવવાની હિમ્મત કરી શકે ” અ બિકાપ્રસાદે જવાબ આપ્યો. પરંતુ એ વખતે ન્યાયાધીશના વદન ઉપર થયેલા પરિવર્તનથી તેને આશ્ચર્ય થયું અને તેણે પૂછ્યું “ આપની તબિયત નાદુરસ્ત છે ? ”

“ ના તબિયત ખરાબ છે પરંતુ આશ્ચર્યનું આ પરિણામ છે. વાર, હું હમણાં આવું છું ” એમ કહીને ન્યાયાધીશ શયનગૃહમાં ગયો.

ન્યાયાધીશ શયનગૃહમાં જઈને એક ખુરસીપર પડ્યો. તેનો ચહેરો સામાન્ય રીતે ગભીર જણાતો હતો. કોઈ પણ તેના વદન ઉપરથી તેના અંતરને કળી શકે તેમ ન હતું. પરંતુ અત્યારે તેના વદન ઉપર વ્યગ્રતા સ્પષ્ટ થતી હતી. તેના નેત્રોપરથી તેના અંતરમાં કોઈ ન સમજી શકાય તેવી પીડા થતી હોય એમ લાગતું હતું.

સરદાર કમળાપ્રસાદ અને તેના પુત્ર અનતપ્રસાદના નામે અવશ્ય કરતા તે જે ઘટનાને પોતાના મનમાંથી ભૂલી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે ઘટનાનું તેને સ્મરણ થયું તેની મનોવ્યથા અતિ તીવ્ર બની જાણે એ ઘટના ગઈ કાલે જ બની હોય એવું તેના મનને થયું એવી શી ઘટના હતી કે તે અનતપ્રસાદ તથા તેના પિતાના નામના સ્મરણ માત્રથી ન્યાયાધીશના મનમાં તાજી થઈ ? એ વિષયનું વાચકને જ્ઞાન થાય તોજ આ વાર્તામાં આગળ વધવામાં તેમને રસ પડે

ન્યાયાધીશ રમેશચંદ્ર ઉચ્ચ કુળનો તથા શ્રીમત પિતાનો પુત્ર હતો તે ચંદ્રનગરના એક મોટા મહાલનો વતની હતો ત્યાં તેના પિતાની જગીર છે તે તેના પિતાનો એકનો એક પુત્ર હોવાથી તેને નોકરી કરવાની જરૂર ન હતી તથાપિ એમ એ થયા પછી એલ્-એલ બી ની પરીક્ષા પસાર કર્યા બાદ તેણે ચંદ્રનગરના ન્યાયાધીશપદનો સ્વીકાર કર્યો ચંદ્રનગરમાં તેને ઘણા શ્રીમતો તથા સરદારો પોતાને ત્યાં આમ ત્રણ કરતા અને તેની સાથે મૈત્રી બાંધવાનો પ્રયત્ન કરતા.

રમેશચંદ્ર સ્વભાવે ગંભીર અને મિતભાષી હતો તે ગમે તે વિષયપર પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જ જવાબ આપતો ગમે તેવી નજીવી બાબતમાં પણ વિચાર કરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી તેના વિચારો પ્રૌઢ હતા તે મક્કમ સ્વભાવનો હતો. ન્યાયના કાર્યમાં કોઈનો પક્ષપાત રાખતો નહિ, સ્પષ્ટતાને કદી વિસારતો નહિ.

તે એમ સમજતો હતો કે અત્યારસુધી તો તેણે ધરમાં ગોધાધ રહીને કાયદાના થોથા વાગ્યા, પણ હવે ન્યાયાધિશ તરીકે કાર્ય કરવાને માટે માનવસ્વભાવની માહિતી મેળવવાની જરૂર છે. એથી તે બહાર ફરવાનું વિશેષ પસંદ કરતો હતો તેની અવલોકનશક્તિ અતિ તીક્ષ્ણ હતી. કોઈ પણ મનુષ્યના પરિચયમાં આવતા તે નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિથી તેના સ્વભાવનું અવલોકન કરતો. એ અવલોકનકાર્યમાં કદાચ પોતાની ખામી માલૂમ પડે તો પોતાની ભૂલ સુધારવામાં પણ

તેને સંકેત થતો નહિ એટલું ખરું કે તેનામાં કેટલાક એવા ગુણો હતા કે જેથી તે અતડા જેવો લાગતો અને તમામની સાથે મળી શકતો નહિ

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પ્રેમના પથ.

રમેશ્વર ન્યાયાધીશ તરીકે અદ્ય સમયમાં સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. પરંતુ સમારસુખની પૂર્ણતા કેવળ કીર્તિથી થતી નથી એક મનુષ્ય ઉપર સરસ્વતીની મહેર હોય, લક્ષ્મીના ચારે હાથ હોય, કીર્તિ દિગ્ગન્ત વ્યાપી હોય, તથાપિ ન્યાસુધી તેના ગૃહને શોભાવનારી રમણી તેને પ્રાપ્ત થઇ નથી ત્યાસુધી તેને સુખી કહેવો તે સુખની અયોગ્ય વ્યાખ્યા કરેલી ગણાય રમેશ્વર એ વાર્તાથી અચ્છાત ન હતો તથાપિ હજી સુધી ચંદ્રનગરની કોઈ પણ રમણી તેના મનનુ આકર્ષણ કરી શકી ન હતી

રમેશ્વર હમેશા રહાજે ફરવા જતો હતો એક દિવસ રહાજે તે શ્રીને પોતાના મકાન તરફ જતો હતો તે વખતે રસ્તામાં એક અકસ્માત બન્યો આ રસ્તાપર એક તરણી પણ તેની આગળ ચાલી જતી હતી. રમેશ્વર પોતાના વિચારમાં મગ્ન હોવાથી તેની આગળપાછળ કોણ જાણ છે તેનો તેને ખ્યાલ ન હતો એવામાં સામી બાજુએથી એક વિક્ટોરિયા અત્યંત ઝડપથી આવતી તેની દૃષ્ટિએ પડી તે વિક્ટોરિયાને જોડેલો ઘોડો અત્યંત ઊંચે ચડેલો દેખાતો હતો તે કાચમેનના કાબૂમાં રહી શકતો ન હતો કાચમેન લગભગ ધણી ખેચતો, પરંતુ ગમે તે કારણથી ઘોડો તોફાને ચડ્યો હતો વિક્ટોરિયાને સામેથી ઝડપથી આવતી જોઇને પેલી તરણી ગભરાઈ ગઇ. તેણે આમતેમ દૃષ્ટિ કરી, તોફાની ઘોડાથી બચી જવાને માટે બાજુએ તરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે અત્યંત ગભરાઇ ગઇ હતી

એટલે તેને કશું સૂજતું ન હતું આ સ્થિતિ જોઇને ન્યાયાધીશ પવનવેગે દોડ્યો અને તેણે એકદમ ધસીને પેલા ઘોડાની લગામ જોરથી પકડીને તેને અત્યંત બળપૂર્વક હડસેલો માર્યો ન્યાયાધીશના મજબૂત હાથને તાબે થઇને ઘોડો એકદમ સ્તબ્ધ ગયો પેલા કાચમેન ગાડીપરથી કૂદી નીચે આવ્યો તેણે ઘોડાને શાત કર્યો અને પછીથી તે ઘોડાને પકડનાર ગૃહસ્થનેા ઉપકાર માની, ગાડીને બાબુએ તારવીને લઈ ગયો આ બનાવ બનતા માત્ર બે ત્રણ મીનિટ લાગી તે દરમ્યાન રમેશચંદ્રે પેલી તરફી તરફ લક્ષ આપ્યું ન હતું હવે તેણે બાબુએ દષ્ટિ કરી તો તે તરફી જમીનપર મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં પડેલી તેના જોવામાં આવી તુરંત જ તે જમીનપર ખેસી ગયો અને એ તરફીના પોલકાના બટન તેણે ખોલી નાખ્યા તથા પોતાના ગજવામાંથી રમાલ કાઢીને તેણે આ તરફીને પવન નાખવા માડ્યો ત્રણ ચાર મીનિટમાં એ તરફી શ્વાસોચ્છવાસ લેવા લાગી તેણે નેત્રો ખોલ્યા તેની દષ્ટિ રમેશચંદ્ર તરફ ગઇ તે ખોલી “હું ક્યા છું ? તમે કાણ છો ?”

“બાપ ! તમે ગભરાશો નહિ પેલી વિક્ટોરિયાના ઘોડાએ કરેલા તોફાનથી તમે ગભરાઇને મૂર્ચ્છિત બની ગયા હતા હવે બીંતિ ટળી ગઇ છે મારું નામ રમેશચંદ્ર છે અને હું આ ગામનો ન્યાયાધીશ છું ” રમેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

તરફી બિભી થઈ અને પોતાના ધૂળવાળા થયેલા લૂગડા બ ખેરતી ખોલી “ન્યાયાધીશ સાહેબ ! મારે તમારો અત્યંત આભાર માનવો જોઇએ જો તમે વખતસર આવી ન પહોંચ્યા હોત તો જરૂર હું એ ઘોડાના પગ નીચે આવી જત અને ગતપ્રાણ બની જાત. તમારા લીધે જ હું બચી જવા પામી છું”

“સુંદરી ! એમાં મેં કશું વિશેષ કર્યું નથી એટલે મારો આભાર માનવાની જરૂર નથી ” રમેશચંદ્ર ખોલ્યો આ તરફીના સુમધુર કંઠે તેના મન ઉપર અસર કરી હતી

“વાર, ત્યારે હવે હું જઈશ ઘણું મોડું થઈ ગયું છે મારી મોટી મા મને વઢશે ” તરૂણીએ કહ્યું

“જો તમને હરકત ન હોય તો હું તમારે ત્યાં તમને પહોંચાડવાને માટે આવું કારણ કે તમારું શરીર હજી ધૂંજે છે એટલે એક ગાડી કરીને તેમા તમને તમારા મકાન પર લઈ જઈશ ”

તરૂણીએ કશો વિરોધ કર્યો નહિ એટલે ન્યાયાધીશે રસ્તા પર જતી એક ખાલી ગાડીને ઊભી રખાવી, તેમા તરૂણીને બેસારીને તેની સામે પોતે બેઠો પછી તે બોલ્યો “ ગાડી કયે સ્થળે લઈ જવી છે ? ”

“ અદ્રવિલાસરોડ ઉપર મારી મોટી મા નર્મદાબાઈને ઘેર મારું નામ કુસુમ છે નર્મદાબાઈ મારી માની મા થાય ” કુસુમે કહ્યું

રમેશચંદ્રે ગાડીવાનને ઠેકાણું આપ્યું નર્મદાબાઈને અદ્રનગરમા ન ઓળખતું હોય એવું કોઈ બાગ્યેજ હશે એટલે ગાડીવાનને વિશેષ સૂચના કરવાની જરૂર ન હતી તેણે ગાડી ચાલુ કરી

ગાડીમા રમેશચંદ્ર તથા કુસુમ બંને જણા સામસામા બેઠા હતા તે બંને મૌન હતા કુસુમને મોડું થવાથી પોતાની મોટી મા વઢશે એ બાબતનો વિચાર આવતો હતો રમેશચંદ્ર મૌનપણે કુસુમના સૌંદર્યનું પાન કરતો હતો કુસુમના રૂપેરી ધટડીના રણકારા જેવા સુમધુર રવે તથા સ્વર્ગની અપ્સરાને પણ ઈર્ષ્યા ઉપજાવે તેવા સૌંદર્યે રમેશચંદ્રના મન ઉપર અદ્ભુત અસર નિપજાવી હતી તે મનમા આ કુસુમનોજ વિચાર કરતો હતો

રમેશચંદ્ર પાત્રીશ વર્ષનો હતો કદાચ વાચકોને આશ્ચર્ય થશે કે પાત્રીશ વર્ષનો થવા છતાં શુ શ્રીમત પિતાનો પુત્ર અને એમ એ એલ્એલ્ બી ની પદવી મેળવનાર અદ્રનગર જેવા મોટા શહેરનો ન્યાયાધીશ કુવારો રહ્યો હતો ? રમેશચંદ્રને કુવારો કહી શકાય નહિ તેનું પ્રથમ લગ્ન વીશ વર્ષની ઉંમરે થયું હતું પરંતુ તે સ્ત્રી લગ્નબાદ એ વર્ષે અચાનક ક્ષયના બાધિનો ભોગ થઈને

સ્વર્ગવાસિની થઈ હતી તે જ અરસામા તેણે એહ્એહ્ બી.ની પરીક્ષા પસાર કરીને ચંદ્રનગરમા ન્યાયાધીશની નોકરીમા સ્વીકાર કર્યો હતો. ન્યાયાધીશ થયા પછી જો પોતાને મનપસંદ પત્ની મળે તોજ પુન લગ્ન કરવું એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનો નિશ્ચય તેણે પોતાના પિતાને પણ જણાવ્યો હતો. એથી અત્યારસુધી તે વિધુર રહ્યો હતો. ચંદ્રનગરમા આવ્યા બાદ આજે આ કુસુમે જ તેના દિલનું આકર્ષણ કર્યું હતું. જો કુસુમ પોતાની અર્ધાંગના અને તો પોતાનું જીવન સફળ થાય એમ તેને લાગતું હતું.

જો રમેશચંદ્રની જગ્યાએ બીજો મનુષ્ય હોત તો તેણે પોતાની વાચાળતાનો ઉપયોગ કરીને ક્યારનીયે કુસુમને મોહમુગ્ધ બનાવી હોત. પરંતુ રમેશચંદ્ર શરમાળ હતો. તે કશું પણ બોલ્યા સિવાય બેસી રહ્યો હતો.

નર્મદાબાઈના મકાન પાસે આવીને માઠી બેઠી રહી રમેશચંદ્ર નીચે ઉતર્યો, તેણે કુસુમને નીચે ઉતારી અને માઠીવાળાને બાંધના પૈસા ચૂકવી આપ્યા. કુસુમ તથા તે અંદર ગયા. કુસુમની મોઢી આ અત્યારસુધી કુસુમ બહારથી ફરીને નહિ આવવાથી ચિંતા કરતી હતી. કુસુમે રમેશચંદ્રનો પરિચય કરાવ્યો અને પોતાને ક્યેલા અકસ્માતની તથા તેમથી રમેશચંદ્રે કરેલા બચાવની હકીકત જણાવી. નર્મદાબાઈએ રમેશચંદ્રનો થોડા શબ્દોમા પરંતુ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માન્યો, દાસીને ચહા લાવવાનું કહ્યું. રમેશચંદ્ર ચહાપાન કર્યા પછી જવાને તૈયાર થયો. એટલે નર્મદાબાઈએ તેને પોતાને ત્યાં અવારનવાર આવતા રહેવાનું આમંત્રણ કર્યું. એ આમંત્રણ રમેશચંદ્રને પથ ચર્ચ પડ્યું.

આ બનાવ બન્યા પછી તે દરરોજ સ્હાજનો સમય નર્મદાબાઈને ત્યાં ગાળતો. કોઈ કોઈ વાર કુસુમને માટે પુષ્પો અથવા એવી બીજી સુંદર ભેટ લાવતો. નર્મદાબાઈ ખાનદાન કુટુંબની હતી. પરંતુ તેનો પતિએ સદામા સર્વસ્વ ગ્રામાવ્યું હતું. તેને એક દીકરી થઈ

હતી તે પણ લગ્ન થયા પછી ત્રણ વર્ષે મરણ પામી હતી અને પોતાની પાછળ કુસુમને મૂકતી ગઇ હતી કુસુમનો પિતા પણ તુરત જ સ્વર્ગવાસ પામવાથી નર્મદાબાઇએ કુસુમને પોતાને ત્યાં રાખીને ઉછેરી હતી નર્મદાબાઇની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી નહિ માત્ર એક મિલમાંથી વાર્ષિક પદરસો રૂપિયાનું કમિશન આવતું હતું, તેમાં તેને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો પડતો એટલે તેણે નોકરમાં માત્ર એક દાસી જ રાખી હતી આ દાસી ધરનું લગભગ તમામ કામ કરતી હતી કુસુમ ન્હાની હતી ત્યારે તેને ઉછેરી હતી પણ આ દાસીએ કુસુમ અત્યારે સત્તર વર્ષની થયા છતાં કુવારી રહી હતી કારણ કે તેનું લગ્ન કરવામાં કેટલીક મુશ્કેલી હતી નર્મદાબાઇને પોતાના જેવા ખાનદાન કુટુંબમાં કુસુમને આપવાનો પ્રયત્ન કરે તો વરને મોટી રોકડ રકમ આપવી પડે સાધારણ કે ઉતરતા કુટુંબમાં કુસુમને આપવાનું વૃદ્ધાને ગમતું ન હતું હમણાહમણા કુસુમના લગ્નની નર્મદાબાઇને વિશેષ ચિંતા પેડી હતી છોકરીને બહુ મોટી ઉંમરની કરવાથી સારું પરિણામ ન આવે એમ તે સમજતી હતી પરંતુ ચિંતા કર્યાથી કાંઈ મુદ્દરતીયો મળી જતો નથી

ન્યાયાધીશ રોજ આ મકાનમાં આવવા લાગ્યો તે સ્થાને આવતો તે વખતે નર્મદાબાઇ તથા કુસુમ બહાર ઓસરીમાં ખુરસીઓ નાખીને બેસતા સાંજે તેઓ પત્ને રમતા અથવા તો નર્મદાબાઇ અને ન્યાયાધીશ શેત્રંજ બેલતા નર્મદાબાઇને શેત્રંજનો શોખ વિશેષ હતો કુસુમ નિર્દોષપણે જોયા કરતી અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ ન્યાયાધીશને પણ લેતી ન્યાયાધીશ સમજતો કે પોતે કુસુમનું આકર્ષણ કરી શક્યો છે પરંતુ અત્યારસુધીમાં તેણે પ્રેમના એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો ન હતો. એ બે જણા બે એક બીજાને ઉદ્દેશીને બોલતા તો માત્ર બે-ત્રણ શબ્દોથી પતવતા એટલું માત્ર ખર્ચ કે કુસુમને પ્રયુક્ત જોવાથી ન્યાયાધીશને આનંદ થતો અને બે કુસુમનું વલ્ન ગંભીર અને વિચારપૂર્ણ હોય તો ન્યાયાધીશ આમ થવાના કારણનો વિચાર કરતો

અનેક વાર ન્યાયાધીશે પોતાનો ગ્રેમ પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી કુસુમની પાસે તેના હસ્તની માગણી કરવાને તે તત્પર થયો હતો પરંતુ કુસુમને જોતા તેની હિમત અદશ્ય થઈ જતી હતી “વખતે તે મારી માગણીનો ઇન્કાર કરશે તો !” એવો વિચાર આવતા તે મૌન બની જતો હતો આ સ્થિતિમાં લગભગ ૭ માસ પસાર થઈ ગયા પરંતુ ન્યાયાધીશ સાહેબ કુસુમ સાથેના ગ્રેમ-પ્રસંગમાં એક પગલું પણ આગળ વધી શક્યા નહિ

પ્રકરણ ૧૪ મું.

આશા.

એક દિવસ રમેશચંદ્ર નર્મદાબાઇને ત્યાં ગયો તે વખતે ડોસી ધૂવાકુવા બનેલા લાગતા હતા આજે તે અત્યંત ગુસ્સામાં હતા અને નહિ સમજી શકાય તેવી રીતે બડબડા કરતા હતા અત્યારે તે બહાર ઓશરીપર નહિ પણ દિવાનખાનામાં બેઠા હતા કુસુમ તેમની પાસે ન હતી રમેશચંદ્ર તેમની પાસે ગયો નર્મદાબાઈનું મ્હો ચડેલું હતું હમેશાં તો જ્યારે રમેશચંદ્ર આવતો ત્યારે તે “આજે મોડા કેમ ?” અથવા “શા નવીન વર્તમાન છે ?” વગેરે પ્રશ્નો તેને કરતી પરંતુ આજે તો માત્ર “આવો” એટલા શબ્દથી જ તેનો સત્કાર કર્યો

રમેશચંદ્ર થોડી વાર શ્વાતપણે બેસી રહ્યો પછી તેણે પ્રશ્ન કર્યો. “કેમ, માણ ! આજે તબિયત અસ્વસ્થ છે ?”

“અસ્વસ્થ શાની હોય ? હજી તો કાચા ચણા ચાવી જઈ તેવી છુ પણ પેલો મૂઓ ચિતારો ! મૂઆને લાજ શરમ પણ નહિ. કુસુમની માની છબી ચિતરાવી તેનું એક સો રૂપીઆ ખીલ કર્યું ! એ કશું. ‘જા તારાથી થાય તે કરી લે.’ એટલે એણે દિવાની કોરટમાં દાવો માડ્યો. માણદારને પણ જરીએ શરમ ન પહોંચી. તેણે મને-

કોરટમા બોલાવીને પાજરામા ઊભી રાખી અને મારા જેવી વૃદ્ધાનું અપમાન કર્યું અને એવી તો ચીક ચીક કે જે મારા હાથમા સત્તા હોય તો એ ચાણુદાર અને ચિતારાને બંનેને ફાંસીને લાકડે લટકાવું. ચાણુદારે તો સો રૂપીઆ અને પદર રૂપીઆ ખર્ચના મળી એકસો પદર રૂપીઆનું હુકમનામું મારા ઉપર કરી આપ્યું કેટલો અધમ ? મારા જેવી ઉચ્ચ કુળની વૃદ્ધાનું આવું લય કર અપમાન ! મારા ઉપર હુકમનામું ! ”

નર્મદાબાઇના પ્રસ્તુત શબ્દોથી રમેશચંદ્રને મનમા હસવું આવ્યું તેને ચાણુદારનો કશો દોષ લાગ્યો નહિ પરંતુ તે પોતાનું હાસ્ય પ્રકટ કરી શકે એમ ન હતું તેણે નર્મદાબાઇને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે બોલ્યો “ આપની હકીકત સાલળીને મને ધણો જ ખેદ થાય છે આજકાલના અધિકારીઓ ધણુજ તો-છડા બની ગયા છે શરમનું તો તેમનામા નામ જ નથી નહિ તો આપના જેવા ઉપર હુકમનામું હોય ! ”

“ પણ હવે મારે કરવું શું ? એ ચિત્રકાર આવતી કાલે મારે ત્યા જમી લાવશે તેણે તો દિવાની વારટ મારા ઉપર બજાવવાની પણ ધમકી આપી હતી ”

“ તેની ધમકી ખોટી ન હતી તે કાયદા પ્રમાણે જમી લાવી શકે અને વારટ પણ બજાવી શકે ”

“ શું કાયદો આટલી બધી છૂટ આપતો હશે ? આવો જ કાયદો હોય તો તે સમાજને મોટા શાપરૂપ છે ” નર્મદાબાઇએ કાયદાના વિષયમા પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ એક ન્યાયાધીશ તરીકે મારા અભિપ્રાયને જે વજન મળી શકતું હોય તો હું કહીશ કે જે કાયદો કરવામા આવ્યો છે તે તદ્દન વાસ્તવિક અને મનુષ્યના વાજબી હક્કનું રક્ષણ કરનારો છે કાયદાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રજાના હક્કનું રક્ષણ કરવાનો છે એથી એ કાયદામા ફેરફાર કરવાનું હું કહી શકું નહિ, પરંતુ તે કાયદાનો ઉપયોગ કર-

વામા, અમલ કરવામા અધિકારીએ વિવેક વાપરવો જોઈએ કાયદો એક ખૂનીને ફાંસીની સજા કરવાનું ફરમાવે છે તેમા કાયદાનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે જો તે ખૂન જેવું મહાન અધમ કૃત્ય કરનારને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામા આવે તો તેની અસર જનસમાજ ઉપર થાય અને ખીર્ન મનુષ્યો ભવિષ્યમા ખૂન કરતા અટકે પરંતુ એથી એમ ઠરતું નથી કે તે કાયદાને અનુસરીને ન્યાયાધીશે ખૂનીને ફાંસીની સજા કરવી જ જોઈએ. જો તે ધારે તો ખૂનીને ઓછી તથા નરમ સજા પણ કરી શકે, કદાચ તેને ચોખ્ખો લાગે તો માફી પણ આપી શકે. તેવી જ રીતે—”

ન્યાયાધીશનું વિવેચન ક્યારે પૂરું થાત તે કહી શકાતું નથી. પરંતુ નર્મદાબાઈ વચ્ચે બોલી “ અત્યારે એ બધું લાગું વિવેચન સાબળવા જેટલી જ્ઞાતિ મારામા નથી, હું તો માત્ર એટલું જ જાણવા માગું છું કે હવે મારે શું કરવું ?”

“ મને એમ લાગે છે કે તે આવતી કાલે સહવારે તમારે તમારા વકીલ મારફત એકસો પંદર રૂપિયા કોર્ટમા ભરી દેવા એટલે પછી તમારે ત્યાં જમી આવશે નહિ કે વારંટ બજાવવાની જરૂર રહેશે નહિ ” ન્યાયાધીશે સલાહ આપી

“ રૂપિયા ભરી દેવા ' વાહ ' મેં તમારી પાસે આવી સલાહની આજ્ઞા નહોતી રાખી એકસોપંદર રૂપિયા ભરી દેવાનું કહેવું જેટલું સહેલું છે તેટલું તે ભરી દેવાનું સહેલું નથી એકસો પંદર રૂપિયા અત્યારે લાવવા કયે ઝાડેથી ?”

“ આપના એક મિત્ર તરીકે એટલી મદદ કરવાની હું મારી ફરજ સમજું છું ”

“ શુ-ઉ-ઉ-ઉ ' તમે મને મદદ કરશો ' હું તમારી પાસેથી પૈસા લઉં ' એટલે શું હું બિખારણ છું ? ”

ન્યાયાધીશે જાણ્યું કે પોતે કાચું કાચું છે, તે બોલ્યો. “ માશુ, શબ્દોથી આપને માફું લાગ્યું હોય તો મને ક્ષમા આપશો, મારી

હેવું આપને અપમાન પહોંચાડવાનો ન હતો, મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ હતી કે જો આપ મને આજ્ઞા કરો તો આપની સેવા બળવવામા હું મને મોટું માન મળેલું સમજાશ ”

જો પ્રથમથીજ આ પ્રમાણે બોલ્યા હોત તો મને માફ ન લાગત “ મિથ્યાભિમાની નર્મદાખાધ રમેશચંદ્રની ખુશામદથી પુલાઈ ગઈ તેણે ઉમેર્યું “મારી પાસે રોકડ રકમ નથી, અને આ રકમ આપવાને માટે મારી કુસુમનો એકાદ દાગીનો વેચવાની જરૂર પડે તેમ છે પરંતુ એથી મારી કુસુમને મોટું નુકસાન થાય એ વિચારથી તેમ કરતા હું અટકું છું ”

“ કુસુમસુંદરીને નુકસાન ? ” રમેશચંદ્રે આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું

“ હા, કુસુમની જે કાંઈ મિલકત છે તે તેના પિતા તરફથી તેને મળેલી છે તેની પાસે કાંઈ વિશેષ મિલકત નથી તેમાથી જો આવી રીતે આછી કરતી જાઉં તો અતે તેને નુકસાન થાય એમા શી નવાઈ ! અરે, હું જ્યારે કુસુમનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારૂં મન એકદમ ચિંતાચ્છન્ન બની જાય છે તેને સત્તર વર્ષ થયા તેનું લગ્ન જલ્દીથી થવું જોઈએ બહુ મોટી થઈ જાય તે ઠીક નહિ પણ આપણામા વરવિક્રયનો રીવાજ એટલો બધો ખરાબ છે કે વાત જ ન પૂછો દરેક આપ પોતાના દીકરાની વધુમા વધુ કીંમત લેવા ઇચ્છે છે વળી તે ઉપરાંત કન્યાના માબાપ પોતાની દીકરીને કેટલો કરિયાવર કરશે તે પણ પ્રથમથી જાણવા માગે છે જે કાંઈ પોતાની પુત્રીને મોટી રકમનો કરિયાવર કરે અને જમાઈને મોટી રકમનો આલ્લો કરે તેની કન્યાને સ્વીકારવા સહુ તૈયાર થાય છે મને તો કન્યા-વિક્રય કરતા પણ આ વરવિક્રયનો રીવાજ વિશેષ અધમ લાગે છે ”

“ હું પણ આપના અભિપ્રાયને સર્વથા ટેકા આપું છું કુસુમ-સુંદરીના વિષયમા એ મુશ્કેલી આપને બિલકુલ ન પડે એવી મારી ઇચ્છા છે અને એવો એક ગૃહસ્થ મારા ધ્યાનમા છે કે જે કુસુમ-સુંદરીના કરિયાવરની અથવા તો પોતાના આલ્લાની બિલકુલ ઇચ્છા

કરતો નથી પરંતુ તે પાછળથી પણ આપને માતૃતુલ્ય સમજી આપની સેવા કરશે અને કશી વાતે આપને સકાચ આવવા દેશે નહિ ” રમેશચંદ્ર બોલ્યો.

રમેશચંદ્રના શબ્દોથી નર્મદાબાઈના મનમાં નવીન આશ્વા સ્ફુરી. તે બોલી “ એવો કાણુ છે ? આપણી જ્ઞાતિમાંથી આટલો ઉદાર મનુષ્ય કોઈ નિકળે એમ મારાથી મનાતું નથી એક બીજી મુશ્કેલી પણ મારે જણાવવી જોઈએ મારી કુસુમની જે મિલકત હતી તેમાંની રોકડ રકમ મેં તેના શિક્ષણને માટે ખર્ચી નાખી છે કેટલીક મારા અગત ખર્ચમાં પણ વપરાઈ હશે તેનો મેં કશો હિસાબ રાખ્યો નથી જો જમાઈ તે હિસાબ માગે તો હું આપી શકુ તેમ નથી. ”

“ એ વિષયમાં પણ આપ ચિંતા કરશો નહિ તેને કુસુમસુદરીની મિલકતની કશી પણ જરૂર નથી તે જ્યારે પોતાનું લગ્ન થશે તે વખતે એક લાખ રૂપિયા કુસુમસુદરીના નામ પર ચડાવી આપશે અને તમારી ઇચ્છા હશે તો તમને પણ પોતાની સાથે જ રાખશે ”

“ પણ એ મનુષ્યનું નામ તો જણાવો ”

“ હું જરીકે પ્રસ્તાવના વગર જણાવીશ કે એ મનુષ્ય સેવક પોતે જ ”

“ તમે ! તમે ! ” નર્મદાબાઈ આશ્ચર્યપૂર્વક બોલી “ તમે મારી કુસુમના હસ્તની માગણી કરશો એવી તો મને કલ્પના પણ ન હતી કારણ કે અમારા કરતા તમારું કુળ ઉતરતું છે ”

“ હું એ વાત કબૂલ રાખું છું, પરંતુ અભારે ઉંચ નીચનો ભેદ રાખવાથી કશો લાભ નથી એક જમાનો એવો આવશે કે જે વખતે આ ભેદ સદંતર નિકળી ગયેલો લાગશે તો પછી આવા ભેદને તોડવામાં આપ જેવા વયોવૃદ્ધ અને અનુભવીની આગેવાની હોય તો તે પસંદ કરવા જેવી છે આપણામાં વરવિક્રમની અસહ્ય પ્રથા ચાલી રહી છે અને જે આપ જેવાને મુઝવી રહી છે તે ઉંચનીચના ભેદને જ આભારી છે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય સ્થળે આપણામાં કન્યાવિક્રમ પણ એટલો જ જોરથી પ્રસરી રહ્યો છે, તે પ્રસ્તુત ભેદનો જ પ્રતાપ

છે હિચ્ચકુળના લોકો જેની પાસેથી વધુ પહેરામણી મળે તેની કન્યાનો સ્વીકાર કરે છે ઉતરતા કુળના માણસોને કન્યા મળતી નહિ હોવાથી તેમને પૈસા ખર્ચવા પડે છે, અને તેથી લવિષ્યમા તેમને પણ કન્યાવિક્રય કરવાની ફરજ પડે છે ”

“ રમેશચંદ્ર ' તમારી દલીલ વાળખી છે, અને તમારૂં કુળ ઉતરતું હોવા છતાં તમે સુપાત્ર છો એટલે તમારી સાથે કુસુમનું લગ્ન થવાથી તે સુખી થશે એમ હું સમજી છું પરંતુ તે લાયક ઉમરની છે, સત્તર વર્ષની થઈ ગઈ છે, લણ્ણેલી છે, એટલે તેની સમતી વિરૂદ્ધ આ વિષયમા હું મારો કશો પણ નિર્ણય જણાવવાનું પસંદ કરતી નથી તમને એટલું કહું છું કે જો તે તમારી સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી હશે તો હું કશો વાધો લઈશ નહિ ”

“ આટલું પણ બસ છે કુસુમસુદરીને સમજાવવાનું કાર્ય મારું છે તે વિષયમા આપ નિશ્ચિત રહેશો મેં જ્યારથી કુસુમસુદરીને જોયા છે ત્યારથી મારું મન તેમના તરફ આકર્ષાયું છે કુસુમ સુદરી મારું સર્વસ્વ છે તેમના વગરનું મારું જીવન વૃથા છે મને ખાતરી છે કે હું તેમની પાસે મારું હૃદય પ્રકટ કરીશ એટલે તે મારા પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યાં સિવાય રહેશે નહિ ”

“ હું તમને આશીર્વાદ આપુ છું કે તમને તમારા પ્રયત્નમા યશ પ્રાપ્ત થાઓ ” નમદાબાઈએ કહ્યું

“ વાર, હવે હું રજા લઈશ જો આપ કહેા તો હું એકસો પંદર રૂપીઆ આપના વકિલને પહોંચાડી દઉં પછી સગવડે તે રકમ આપ મને આપજો ” રમેશચંદ્ર ઉઠતા ઉઠતા બોલ્યો

“ ભલે, એ પ્રમાણે કરજો ” નમદાબાઈએ આજ્ઞા આપી

રમેશચંદ્ર પોતાને ઘેર જવાને નિકળ્યો આજે તેનું મન અત્યંત પ્રયુક્ત બન્યું હતું નમદાબાઈ આટલી સહેલાઈથી સમજી જશે એવી તેને ખાતરી નહતી કુસુમ તો આથી પણ વિશેષ જલ્દીથી સમજી જશે એમ તે માનતો હતો તે એજ વિચારમા માર્ગાતિક્રમણ કરી રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

નિરૂપણ

ન્યાયાધીશના મનમાં તો એમ જ થતું હતું કે હવે થોડા દિવસમાં કુસુમની સાથે પોતાનું લગ્ન થઈ જશે તે બીજો દિવસે નર્મદાબાઈને ત્યાં આવ્યો. કુસુમ બહાર ગઈ હતી તેણે આજે પણ નર્મદાબાઈ સાથે તેની જ વાતો કરી એકસોપદર રૂપિયા તે વકિલને આપી આવ્યો હતો એ વાત પણ તેણે જણાવી નર્મદાબાઈએ એ માટે તેનો આભાર માન્યો.

સૂર્યાસ્ત થઈ ગયા પછી કુસુમ બહારથી આવી તે તેના બાપની કાકીને ત્યાં ગઈ હતી આજે તેનું વદન પ્રખુલ્લ જણાતું હતું તે તેવી મોટીમાના એક-એ પ્રેમીનો જવાબ આપીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ પછી પાછી બહાર નિકળી નહિ રમેશચંદ્ર પણ કટાળીને ચાલ્યો ગયો ‘ આવતી કાલે વાત ’” તેણે મનમાં વિચાર્યું.

તે બીજો દિવસે સ્થાને નિયમિત સમયે આવ્યો. કુસુમ તેની મોટી મા પાસે બેઠી હતી આજે પણ તેને તક મળી નહિ. ત્રીજો દિવસ, ચોથો દિવસ, એમ ઉપરાછાપરી દિવસો જવા લાગ્યા પરંતુ રમેશચંદ્રને તક મળતી નહિ, તેનામાં હિમ્મત આવતી નહિ એમ કરતાં બે મહિના પસાર થઈ ગયા. રમેશચંદ્ર મનમાં તો અનેક વિચારો કરતો, હવાઈ તરંગો ઉપર ઝુલતો, પરંતુ તેના મુખમાંથી પ્રેમનો એક પણ શબ્દ બહાર પડતો નહિ.

એક દિવસે સ્થાને તે આવ્યો એ વખતે મોટીમાના સબધીમાં મૃત્યુ થયેલું હોવાથી મોટીમા તેને ત્યાં બેસવા ગયા હતા કુસુમ તેના બગીચામાં ફરતી હતી રમેશચંદ્રે મોટીમાને તેમની હમેશની જગ્યાએ જોયા નહિ દાસીને પૂછતા કુસુમ જાહેન બગીચામાં ફરતા હોવાનું જાણવામાં આવ્યું. તે બગીચા તરફ વળ્યો કુસુમ આમથી તેમ લટાર મારતી હતી રમેશચંદ્રે વિચાર કર્યો હતો કે આજે તો જરૂર ખુલાસો

કરી નાખવો. પરંતુ પ્રારભ કેવી રીતે કરવો ? એ એક મહાન પ્રશ્ન હતો. એ પ્રશ્ન નહિ ઉકેલી શકવાને લીધે જ આટલા દિવસો એમના એમ પસાર થયા હતા.

તેણે કુસુમ પાસે આવીને પ્રશ્ન કર્યો “ મોટીમા બહાર ગયા છે ? ”

“ હા, અમારા સબધીમા મૃત્યુ થયું છે ત્યાં બેસવા ગયા છે ”

“ કુસુમ-કુસુમસુદરી ! જો હું એક વાર્તા તમને કહું તો એથી તમે ગુસ્સે તો નહિ થાઓ ? ” રમેશચંદ્રે પ્રસ્તાવના કરી

“ હું ગુસ્સે થાઉં ? તમારા ઉપર ગુસ્સે થાઉં ? શા માટે ? તમે અમારા કુટુંબના મિત્ર છો. મને ગુસ્સે થવાનું કારણ મને એવા શબ્દો તમારા મુખમાથી નિકળે જ નહિ ”

“ કુસુમ ! બહાલી કુસુમ ! મધુરી કુસુમ ! હું કલ્પનામય કવિ નથી, ઉત્તમ નવલકથાકાર નથી, વિદ્વાન સાક્ષર નથી એટલે રસિક ભાષામા મારું હૃદય પ્રકટ કરી શકીશ નહિ. હું માત્ર એટલું જ કહેવા માગુ છું કે મારો તારા ઉપર પ્રેમ છે. તું મારા હૃદયની દેવી છે. મેં તો તને મારા હૃદયમા સ્થાન ક્યારનુયે આપ્યું છે. તું મને તારા ચરણમા સ્થાન આપ ”

“ શુ ! ” કુસુમે આશ્ચર્ય પ્રકટ કર્યું “ કેણું ! આ ન્યાયાધીશ રમેશચંદ્ર બોલે છે ? ”

“ હા, હું બોલુ છું ? તને મારા શબ્દો ઉપર શકા આવે છે ? જો એમ હોય તો હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે હમણાં મેં જે કહ્યું છે તે હું અતઃકરણપૂર્વક બોલ્યો છું ”

“ નહિ, મને તમારા શબ્દોમા શકા છે જ નહિ તમે અસલ્ય બોલતા હશો એમ મારી કહેવાની મતલબ હતી જ નહિ. આશ્ચર્ય માત્ર એટલું જ થાય છે કે તમારા મુખમાથી આવા શબ્દો નિકળશે એવી કલ્પના મેં કદી પણ કરી ન હતી. મારા પિતા મારી બાલ્યાવસ્થામા સ્વર્ગવાસી થયા છે. મને એમ લાગતું હતું કે તમે મારા પિતાનું સ્થાન લીધું છે. તમારો ગંભીર સ્વભાવ, શાંત પ્રકૃતિ અને

મારા પ્રત્યેની શુદ્ધ ભાવવાળી લાગણી જોઈને મારા પિતાના મૃત્યુનું દુઃખ હું ભૂલી જતી હતી પરંતુ આજે તમારા શબ્દો સાંભળીને મને લાગે છે કે હું મારા આનંદમય વિચારોમા ઈમાષ છું ”

“ કુસુમ-કુસુમ ! આ તું શું કહે છે ? શું—”

“ નહિ, તમે મારા ઉપર ગુસ્સે થશો નહિ મારી ખાત્રી છે કે અસારે તમે મને ધિક્કારતા હશો તમને મારા પિતાતુલ્ય માનવાથી હું તમારી સાથે સરલતાથી વર્તતી હતી તેનો અર્થ તમે કદાચ જુદો કર્યો છે મેં તમારી લાગણીને અત્યારસુધી હિતેજન આપ્યું એમ તમને લાગતું હશે તે માટે હું તમારો દોષ કાઢતી નથી. દોષ મારો જ માનું છું વળી હું જાણું છું કે તમારો મારા ઉપર ખરે-ખરો પ્રેમ છે તે સિવાય તમે પ્રસ્તુત શબ્દો મારે માટે ઉચ્ચારો નહિ પરંતુ તમારા પ્રેમના બદલામાં તમને આપવાનું મારી પાસે કશું નથી હું ખરે જ કહું છું મારો પ્રેમ તમારા ઉપર નથી, એટલું જ માત્ર નહિ, પણ મારા પ્રેમનું હરણ એક અન્ય વ્યક્તિએ કરેલું છે તેનો પણ મારા ઉપર અતોનાત પ્રેમ છે અમે એકબીજાને વચન આપી ચૂક્યા છીએ એટલે મારા અંતરમાં હવે બીજાના પ્રેમને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી ”

“ પરંતુ આ હકીકત તારી મોટીમાના જાણવામાં નથી આવી. કારણ કે મેં તેમની પાસે તારા હસ્તની માગણી કરી હતી તે વખતે જો તારા પ્રેમની તેમને માહિતી હોત તો તેઓ મારી માગણીનો સ્વીકાર ન કરત ”

“ ના, મારી મોટીમા એ વાત નથી જાણતા કારણ કે જે યુવક ઉપર મારો પ્રેમ છે તે હાલમાં અમારા પ્રેમની વાર્તા ગુપ્ત રાખવા ઇચ્છે છે ”

“ ગુપ્ત રાખવા ઇચ્છે છે ? જે મનુષ્ય પોતાનો પ્રેમ છુપાવવા ઇચ્છતો હોય તેને ખરો પ્રેમી કહી જ ન શકાય ”

“ નહિ, એમ ન બોલો મારી ખાત્રી છે કે તેનો મારા ઉપર ખરેખરો પ્રેમ છે —”

“ ત્યારે શું તારૂં કુળ એના કરતા ઉતરતું છે ? ”

“ સહેજ ઉતરતું ગણાય પણ ખરૂં કારણ એ છે કે અમે ગરીબ છીએ અને તે શ્રીમંત છે, તેનો પિતા શ્રીમ તાઇનો અભિમાની અને લોભી છે તમે જો એ વાર્તા યુક્ત રાખવાનું વચન આપો તો મારા પ્રેમિકનું નામ તમને જણાવું ”

“ હું વચન આપુ છું કે હું કશી પણ વાર્તા કોઇને જણાવીશ નહિ ”

“ તેનું નામ અન તપ્રસાદ છે અને તે સરદાર કમળાપ્રસાદનો પુત્ર ”

“ સરદાર કમળાપ્રસાદનો પુત્ર ! ” રમેશચંદ્ર બોલ્યો તેનો ચહેરો નિસ્તેજ બની ગયો અન તપ્રસાદ ઉપર ધૃખ્યાં થઈ તે પુન બોલ્યો “ કુસુમ ! જો પ્રથમથી આ વાર્તા મારા જાણવામા આવી હોત તો હું તને આજે ત્રાસ ન આપત મારો તારા ઉપર સંપૂર્ણ પ્રેમ છે તે પ્રેમમા આ અન તપ્રસાદ વિઘ્નરૂપ થયો છે મારૂં હૃદય તેને કદી પણ ક્ષમા કરી શકશે નહિ તથાપિ તારા પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ જેવો ને તેવો જ રહેશે ભવિષ્યમા તને મારા તરફથી લેશ પણ ત્રાસ નહિ થાય તું મને તારો મિત્ર માનજો એક મિત્ર તરીકે જરૂર પડશે તો હું તને સહાય કરીશ ”

“ રમેશચંદ્ર ! હું તમારો અત્યંત આભાર માનું છું હું પણ કબૂલ કરૂં છું કે આજે તમને મળેલી નિરાશા અસહ્ય છે મને લાગે છે કે જો આ વાર્તા મેં તમને પ્રથમથી જ જણાવી હોત તો તમને આટલું દુઃખ ન થાત પણ તમારો મારા ઉપર આવા પ્રકારનો પ્રેમ હશે એવું મારા જાણવામા ન હતું તેમજ મેં તમને ધીરેધીરૂં કદી પણ ઉત્તેજન આપ્યું નથી હું તમને વિનંતિ કરૂં છું કે તમે અત વસ્તુને ભૂલી જાઓ ”

“હા, હું આજના બનાવને બૂલી જઈશ, પણ તને બૂલી શકીશ નહિ મારું જીવન હું સાપ્રત અવસ્થામાં જ વિતાડીશ તારી મોટીમા આવ્યા હશે આપણને અહીં ધણો સમય થઈ ગયો છે આપણી વાત-ચીતની ગંધ તારી મોટીમાને આવવાથી કદાચ સત્ય હકીકત તેમના જાણવામાં આવે તે સંભવિત છે તું એ વાતો ગુપ્ત રાખવા ધન્ય છે માટે આપણે આજના બનાવને પણ ગુપ્ત જ રાખવો યોગ્ય છે.”

“અહો ! તમારો કેટલો ઉપકાર ! તમારો આ ઉપકાર હું કદી પણ બૂલીશ નહિ ” કુસુમ બોલી

તે બંને મકાન તરફ ગયા મોટીમા બહાર પરજાળમાં ખુરસી-પર બેઠા હતા ટેબલ પર શેત્ર જ પાથરી હતી કુસુમ તથા રમેશચંદ્રને આવતા જોઈને મોટીમા બોલ્યા “તમે બગીચામાં બહુ વાર ફર્યા ! હું ક્યારનીયે તમારી રાહ જોતી હતી આવો બેસો, બે દાવ કરીએ.”

રમેશચંદ્ર સામે ખુરસી પર પડ્યો તેના રોમેરોમમાં નિરાશા પ્રકટી રહી હતી છતાં પણ મોટીમાને શકા ન આવે તે માટે તે શેત્ર જ બેઠવાને બેઠો રમતમાં તેનું ચિત્ત ચોટતું ન હતું. દસેક મીનિટ પછી તે બોલ્યો “નર્મદાબાઈ ! હું રજા લઈશ મારે આજે ધણું જરૂરી કામ છે અને અહીં ધણું જ મોડું થઈ ગયું છે.”

એમ કહીને નર્મદાબાઈ કથું બોલે તે પહેલાં તે ઉઠ્યો અને ઝડપથી ચાલ્યો ગયો. તેના આવા વિચિત્ર વર્તનથી નર્મદાબાઈને રહેજ માડું લાગ્યું તે બોલી “રમેશચંદ્ર આજે આમ કેમ કરે છે ?” તેણે કુસુમ સામે જોયું

રમેશચંદ્રના વર્તનનું કારણ કુસુમ કળી મઈ હતી તે બોલી: “તે આવ્યા ત્યારના કાંઈક જરૂરી કામનું તથા પોતાનું માથું સમ્પત કુખતું હોવાનું કહેતા હતા ”

“એથી શું થઈ ગયું ? માથું ફરે એ કાંઈ કારણ નથી. જો જરૂરી કામ હતું તો તે અહીં આવ્યો શા માટે ? કાંઈ તેડવા નહોતું ગયું જો તે આવી રીતે અસમ્ય વર્તન રાખશે તો મારે તેને મારા

મકાનમા ફરીથી નહિ આવવાની આજ્ઞા કરવી પડશે ” નર્મદાબાઈ સ્હેજ ઉચ્કેરાઈને બોલી કારણ કે તેની રમતમા લગ પડ્યો હતો. અત્યારસુધી રમતમા પોતે જીતમા હતી તે વખતે અચ્ચુચ રમત છોડીને રમેશશ્વર આલતો થઇ ગયો એ તેનાથી સહન થયું નહિ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ખૂનનો પ્રયત્ન

જ્યારે પ્રેમમા નિરાશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મનુષ્યની સ્થિતિ કેવી થઇ જાય છે ? તેનો ખરો ખ્યાલ તો જોને અનુભવ હોય તેને જ આવી શકે. રમેશશ્વર પોતાને જલ્દીથી ઘેર જવું છે એમ કહીને નર્મદાબાઈના મકાનમાથી બહાર પડ્યો હતો. પરંતુ તે ઘેર ગયો નહિ. ચંદ્રનગરના વિશ્વાળ રસ્તા ઉપર આમથી તેમ ફરવામા તેણે રાત્રીનો ધણો સમય પસાર કર્યો.

તે સ્વગત બોલ્યો. “ મને નિરાશ કરવાનો ખરો દોષ કેનો છે ? અન તપ્રસાદનો કે કુસુમનો ? મારો પ્રેમ કુસુમ ઉપર છે મેં તેની પાસે પ્રેમની માગણી કરી તેણે મારી માગણીનો ઈન્કાર કર્યો શા માટે ઈન્કાર કર્યો ? કારણ કે તેનો પ્રેમ અન તપ્રસાદ ઉપર છે જો અન તપ્રસાદ વચ્ચે ન આવ્યો હોત તો કુસુમ મારા પ્રેમનો ઈન્કાર કરત કે તેનો સ્વીકાર કરત ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પહેલા એક બીજી બાબતનો વિચાર કરવો જોઇએ મારી તથા અન તપ્રસાદની ઉંમર વચ્ચે કેટલો મોટો તફાવત છે ? અન તપ્રસાદ યુવાન છે હું યુવાની અને વૃદ્ધાવસ્થાની વચ્ચેના વર્ગોમા વિચરી રહ્યો છું તો કુસુમનું આકર્ષણ સ્વાભાવિક રીતે જ અન તપ્રસાદ તરફ થાય મને તો તે પિતા તરીકે ચાહે છે. હું તેનો પિતા. તો પછી મારા મનમા તેને માટે બીજી બાવના જ શા સાર હોવી જોઇએ ? નહિ, હું કુસુમને દોષ દઈ શકતો નથી મારા મનમા

તો ખરી રીતે અન તપ્રસાદનો જ દોષ વસે છે જો તે વિધિરૂપ ન થયો હોત તો હું કદાચ કુસુમનો પ્રેમ પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખી શકત. અન તપ્રસાદ ' અન તપ્રસાદ ' તે મારો નહિ માફ થઇ શકે તેવો ગુન્હો કર્યો છે એ ગુન્હો હું માફ કરી શકતો નથી તેનો બદલો હું જરૂર લઇશ ' ”

તે બહુ મોડી રાત્રે ઘેર ગયો અને સૂઈ રહ્યો. બીજો દિવસે સ્થવારે ઉઠીને તે પોતાના કામ ઉપર બેઠો. કામમા તેનું મન ચોટયુ નહિ. તેણે કાચદાનુ એક પુસ્તક અભેરાઇ ઉપરથી લઇને વાચવા માડ્યુ પરંતુ કાચદો તેના મનને શાંતિ આપી શક્યો નહિ. જમવાનુ પણ તેને લાલ્યુ નહિ. સમય થયો એટલે તે કોર્ટમા ગયો. કોર્ટમા આજે એક ખૂનનો કેસ હતો. એક સ્ત્રીનો એક યુવાન ઉપર પ્રેમ હતો. બીજી સ્ત્રીએ તે યુવાનનુ પોતાના તરફ આકર્ષણ કર્યું હતું એથી પહેલી સ્ત્રીએ પોતાના આશકનુ આકર્ષણ કરનાર સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું હતું એ ખૂની સ્ત્રીને કોર્ટની સન્મુખ રજુ કરવામા આવી જ્યુરીના સભાસદો ન્યાયાધીશની પાસે બેઠા હતા કેસ ચાલુ થયો સાક્ષીપુરાવા રજુ થવા લાગ્યા.

ન્યાયાધીશને આ કેસ પોતાના જેવો જ લાગ્યો. તેના મનમા આ ખૂની સ્ત્રી ઉપર દયા કરવાની, તેને બચાવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ, કારણ કે તે સ્ત્રીએ પોતાના પ્રેમમા નિરાશા મળવાથી તે નિરાશાના કારણને દૂર કરવાને માટે બીજી સ્ત્રીના નાશ કર્યો હતો તેનો ધરદો બીજી સ્ત્રીનો નાશ કરવાનો નહિ પરંતુ પોતાના પ્રેમમા આવેલા વિધને દૂર કરવાનો હતો. સમાજ ભલે તેને ખૂની સમજે, પરંતુ તેણે તો પોતાના પ્રેમિકને બીજી સ્ત્રીમા લપટાતા બચાવ્યો હતો. ન્યાયાધીશ મનમા બોલ્યો “ જ્યુરીના મારા વિચારને સમત નહિ જાય તેમને મારા જેવો અનુભવ થયો નથી છતાં પણ હું આ સ્ત્રી ઉપર દયા કરવાની તો તેમને અવશ્ય ભલામણ કરીશ ”

કેસ પૂરો થયો. પેલી સ્ત્રીએ પણ પોતે ખૂન કર્યાનું કબૂલ

કર્તુ જનુરૌએ તેને ગુન્હેગાર ઠરાવી ન્યાયાધીશે કે સહો આખો તે તેને નિર્દોષ ઠરાવી શક્યો નહિ, તો પણ તેણે તેને ફાંસીની સજા નહિ કરતા ક્ષણિક આવેશને વશ થઈને આ ગુન્હે કરેલો હોવાથી જન્મકેદની સજા કરી, તથા તેના ઉપર દયા દર્શાવીને તેને સખ્ત મજૂરીવાળુ કામ ન સોંપવાનું જણાવ્યું.

કોર્ટનો સમય પૂરો થયા બાદ તે કોર્ટમાંથી બહાર નિકળ્યો, ઘેર નહિ જતા સીધો ફરવાને માટે બગીચામાં ગયો ત્યાં તેનો એક મિત્ર મળી આવ્યો તેની સાથે સભાષણ કરતા તેને માલૂમ પડ્યું કે એ મિત્ર અન તપ્રસાદને પિછાને છે તેણે અન તપ્રસાદ સાથે પોતાનો પરિચય કરાવવાની એ મિત્રને વિનંતિ કરી મિત્રે તેની વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને કહ્યું ‘ અન તપ્રસાદ રોજ સરદારકલ્લમમાં આવે છે જો રાત્રે આઠ વાગે તમે ત્યાં આવો તો હું તમારી મુલાકાત કરાવીશ ’

“ વાર, ત્યારે તમે મારે ઘેર ચાલો ત્યાં ચહાપાન કરીને આપણે સરદારકલ્લમમાં જઈશું ” ન્યાયાધીશે કહ્યું.

બંને જણા ન્યાયાધીશને ત્યાં ગયા ન્યાયાધીશે નોકરને ચહા તૈયાર કરવાનું કહ્યું તે પોતાના મિત્રને દિવાનખાનામાં બેસારીને પોતાના શયનગૃહમાં ગયો ત્યાં તેણે કપડા બદલ્યા અને એક ટેબલના ખાનામાંથી એક રિવોલ્વર કાઢી તે રિવોલ્વર તપાસી જોઈ. તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તેવી હતી તેણે રિવોલ્વર ઓવરકોટના ગળવામાં બેસી દીધી તે દિવાનખાનામાં આવ્યો થોડી વારે ચહા આવ્યો લગભગ આઠ થવા આવ્યા હતા ચહા પીને બંને મિત્રો સરદારકલ્લમમાં જવાને માટે નિકળ્યા રસ્તામાં ન્યાયાધીશ પોતાના મિત્રની સાથે મૌનપણે ચાલતો હતો સરદારકલ્લમમાં જઈને અન તપ્રસાદનું ખૂન કરવાની તેની ઇચ્છા હતી કારણ કે અન તપ્રસાદે તેના જીવનસર્વસ્વને વૃથા બતાવ્યું હતું આ ખૂનનું પરિણામ શું આવશે એ વિચાર તેને આવ્યો હતો જો પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળે તો પણ આ વાર્તા જાહેરમાં આવતા પ્રતિજ્ઞાને હાની પહોંચવાનો

ભય હતો સફળતા પ્રાપ્ત થતા ફાસીને લાકડે ચડવાની બીતિ હતી. તેને જીવનની દરકાર ન હતી, પ્રતિષ્ઠાની પરવા ન હતી કુસુમ તેનું જીવન સર્વસ્વ હતી કુસુમ વગરનું જીવન, કુસુમ વગરની પ્રતિષ્ઠા તેના મનથી નિરર્થક હતા

બંને જણા કલબમા દાખલ થયા એક હોલમા અન તપ્રસાદ એકલો બેઠો બેઠે એક વર્તમાનપત્ર વાચતો હતો ન્યાયાધીશને તેના મિત્રે અન તપ્રસાદને ઓળખાવ્યો તેણે કહ્યું “ ચાલો, હું તેની સાથે તમારો પરિચય કરાવું ”

પણ નહિ, ન્યાયાધીશની હિમ્મત તેનો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ તેનો જમણો હાથ ગળવા તરફ વળ્યો, પરંતુ તે રિવાજ્વરનો સ્પર્શ ન કરી શક્યો તે એક દિવાનાની માફક દોડ્યો અને કલબ-માથી બહાર નિકળી ગયો

ન્યાયાધીશના આવા વર્તનથી તેના મિત્રને આશ્ચર્ય થયું અન-તપ્રસાદનું ખૂન કરવાનો ન્યાયાધીશનો ઇરાદો હતો એવું તેના મિત્રના જાણવામા ન હતું

ન્યાયાધીશ ચાલતા ચાલતા બોલ્યો “ નહિ, મેં ખૂન ન કર્યું તે સાફ કર્યું ખૂન કર્યું હોત તો મને પકડવામા આવત, મારો કેસ ચાલત, મને ફાસીની સજા થાત, મારૂ મૃત્યુ થાત, મારી પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચત, મારા કુળની પ્રતિષ્ઠાનો નાશ થાત. એટલું જ માત્ર નહિ પણ કેસમા કુસુમનું નામ પણ આવત અને મારી સાથે તેની પ્રતિષ્ઠાને પણ હાની પહોંચત વળી કુસુમનો જેના ઉપર પ્રેમ હતો તેનો નાશ થવાથી તેનું જીવન વૃથા થાત મારા એક અવિચારી કૃત્યથી આટલું બધું અનિષ્ટ પરિણામ આવત. જે થયું તે સાફ જ થયું છે ”

તે ધેર આવ્યો તેનું મગજ અત્યંત ઉરકેરાઈ ગયું હતું તેને સખ્ત તાવ આવ્યો અને તાવમા તે બેભાન બની ગયો જ્યારે તે શુદ્ધિમા આવ્યો તે વખતે તેનો પિતા તેના બિજાના પાસે બેઠો

તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો તે બોલ્યો “ પિતાજી ' આપ ક્યારે આવ્યા છો ? ”

“ આજે આઠ દિવસ થયા તને તાવ આવ્યાના તથા તું બેભાન બની ગયાના સમાચાર તારા ડોક્ટરે મને તારથી આપ્યા કે તુરત જ હું અહીં આવ્યો છું ગઈ કાલ રાત્રી સુધી ડોક્ટરને પણ આશા ન હતી પરંતુ રાત્રે આશા બધાણી અને આજે તું શુદ્ધિમા આવીશ એમ તેણે જણાવ્યું હતું પણ તને અચાનક આવેા સખ્ત તાવ આવવાનું કારણ શું ? ”

ન્યાયાધીશે પોતાના દરદનુ કારણ દર્શાવ્યું તમામ હકીકત પોતાના પિતાને જણાવી તે સાલળીને તેનો પિતા બોલ્યો “ બેટા ! તે જે કર્યું છે તે ચોખ્ખું કર્યું છે જો તે અન તપ્રસાદનુ ખૂન કર્યું હોત તો તને ફાંસીની સજા થાત અને પછી હું પણ તારા વિના જીવી શકત નહિ એકનુ ખૂન કરતા તું ત્રણ મનુષ્યની હત્યાનો ભાગી બનત અને તે કુસુમસુદરીના જીવનને દુર્દશાપૂર્ણ બનાવ્યું હોત હવે તને મારી સલાહ એવી છે કે તું કુસુમસુદરીને ભૂલી જ તું કાંઈ લાયક સુદરીની તપાસ કરીને તેની સાથે તારું લગ્ન કર ”

“ પિતાજી ' હવે આપ મને લગ્ન કરવાની આજ્ઞા ન કરશો બાકી કુસુમને ભૂલી જવાની આપની આજ્ઞાનુ હું અવશ્ય પાલન કરીશ હું હવે તેનો વિચાર નહિ કર ” ન્યાયાધીશે જણાવ્યું

થોડા દિવસમા તેને સપૂર્ણ આરામ થઇ ગયો તે હવે કોર્ટમા જવા લાગ્યો તેની તબિયત સુધરી જવાથી તેનો પિતા પણ પોતાને ગામ ચાલ્યો ગયો રમેશચંદ્રને કુસુમસુદરીનું કદી પણ રમરણ થતું નહિ તેણે તેના પિતાની આજ્ઞા બરોબર પાળી હતી પરંતુ આજે અભિકાપ્રસાદે અન તપ્રસાદના નામનો ઉચ્ચાર કરતા તેની યાદદાસ્ત તાજ થઇ હતી અને કુસુમસુદરીના સબધમા બનેલી સર્વ બંદના તેની મન ચક્ષુ સામે મૂર્તિમત ખડી થઇ હતી.

અન તપ્રસાદ ઉપરના તેના તિરસ્કારમા લેશ પણ ધટાડો થયો ન હતો તે બોલ્યો “ આજે બરોબર લાગ આવ્યો છે, અન તપ્રસાદ

મારો ભયાનક હરિક્ષ છે તે કુસુમને મારા હાથમાથી ઝુટવીને લઇ ગયો છે તેથી હવે હું તેને કદી પણુ ખચવા દઇશ નહિ તે તેના પિતાનો અનૌરસ પુત્ર છે એ હકીકત પ્રકટ થવા ન પામે એ માટે તેણે પેલી વિધવાનુ ખૂન કર્યું છે. એવા ખૂનીને સખ્તમા સખ્ત સજા થવી જોઇએ હું તેને જરૂર સજા કરીશ તેને ફાંસીની સજા થશે એટલે મારા માર્ગ વચ્ચેથી કાટા નિકળી જશે પછી કુસુમ મારી થશે । ”

આવો સ્વાર્થી વિચાર તેના મનમા પ્રકટયો પરંતુ તે માત્ર એક પણ ખીજ જ પળે તેની સદસદ વિવેકબુદ્ધિ જાગૃત થઈ તે બોલ્યો “ નહિ, એક ન્યાયાધીશ તરીકે મારા મનમા ધિક્કાર કે સ્વાર્થનો વાસ નહિ હોવો જોઇએ મને ન્યાયમૂર્તિ કહેવામા આવે છે તો મારા ન્યાયને એખ લાગવી જોઇએ નહિ મારી ફરજ માત્ર એક જ છે અને તે એ કે મારે દરેક ગુન્હેગારને શુદ્ધ ન્યાય આપવો અમુક ગુન્હેગાર મારો શત્રુ છે માટે તેને ટીપી નાખવો એવો વિચાર મારે કરવો જોઇએ નહિ તેમજ હવે કુસુમસુદરીની આશા કરવી નકામો છે જો મેં અનંતપ્રસાદને ફાંસીની સજા કરી છે એવી કુસુમસુદરીને જાણ થાય તો પછી તે કદી પણુ મારી સાથે લગ્ન કરવાનું પસંદ કરે નહિ તો પછી મારે એવા સ્વાર્થી વિચારને મારા અતઃકરણમા શા માટે સ્થાન આપવું ? ”

“ પણુ જો હું તેને ખચાવુ તો ? ” તેના મનમા ખીજે વિચાર ઉદભવ્યો. “ જો હું તેને ખચાવું તો કુસુમસુદરીના મનમા મારે માટે માન અને સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય પરંતુ તેમ કરવામા મારે અગ્નિ-કાપ્રસાદના પૂરાવાની ઉપેક્ષા કરવી પડે. સત્ય હકીકતને દબાવવી પડે અને એ પ્રમાણે કરતા બિચારા નવનિતનો હક્ક માર્યો જાય નહિ, હું અનંતપ્રસાદને ખચાવવાનો કેંવા મારવાનો કશો પણુ પ્રયત્ન કરીશ નહિ હું મારી સામે પડેલા પૂરાવા ઉપરથી તેને વાજબી ન્યાય આપીશ. જો તે ગુન્હેગાર સાબિત થશે તો તેને સજા કરવામા મને *

સ કાચ થશે નહિ તે નિર્દોષ કરશે તો તેટલા જ આનંદપૂર્વક હું તેને મુક્ત કરીશ તે સિવાય મારે માટે બીજો એક પથ માર્ગ નથી ”

તેણે ધડિયાળ સામે દૃષ્ટિ કરી તો પરોઢના બે વાગી ગયા હતા. તેને લાગ્યું કે વિચારનિદ્રામાં ધણો સમય પસાર થઈ ગયો છે અબ્ધિકાપ્રસાદ કદાચ નિદ્રાધીન બની ગયો હશે તે ઉઠ્યો અને પોતાના અભ્યાસગૃહમાં ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

જ્યુરીના લાય.

અબ્ધિકાપ્રસાદ ન્યાયાધીશની કલ્પના મુજબ નિદ્રાધીન થયો ન હતો જેમ ન્યાયાધીશને વિચારનિદ્રામાં સમય કેવી રીતે વહી ગયો તેની ખબર પડી નહિ, તેવી રીતે અબ્ધિકાપ્રસાદને પણ સમય કેટલો પસાર થઈ ગયો તેનો ખ્યાલ રહ્યો નહિ.

ન્યાયાધીશના અભ્યાસગૃહનું અવલોકન કરવાને માટે પદ્મ મી-નિટથી વધારે વખતની જરૂર પડે તેમ ન હતું અભ્યાસગૃહમાં મોટે ભાગે કાયદાના પુસ્તકોથી ભરેલા કબાટ હતા વચ્ચે એક મોટું ટેબલ હતું એ ટેબલ ઉપર પણ પુસ્તકો પડ્યા હતા દિવાલ ઉપર ચિત્રો લટકાવ્યા હતા એ ચિત્રો મોટે ભાગે ઐતિહાસિક હતા એક-બે પૌરાણિક ચિત્રો પણ હતા.

અભ્યાસગૃહનું અવલોકન કરી લીધા બાદ અબ્ધિકાપ્રસાદે ટેબલ પરથી એક માસિક ઉપાડ્યું આ માસિકનું નામ “ન્યાયશાસ્ત્ર” હતું તેમાં જુદી જુદી વરિષ્ઠ કોર્ટોમાં ચૂકવાતા કેસો ઉપર ટીકા કરવામાં આવતી હતી અબ્ધિકાપ્રસાદે તે માહેનો એક અમ્ર લેખ વાંચવાનો પ્રારંભ કર્યો પરંતુ તેમાં મનુસ્મૃતિના પૂરાવા, હિંદુ દંતોની ખામીઓ, હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડમાં અપાતા ચૂકાદા વચ્ચે રાખવામાં આવતો ભેદ, વગેરે બાબતોમાં અબ્ધિકાપ્રસાદને રસ પડ્યો.

નહિ. તેનું મન જ્યઝામમા બનેલા બનાવ તરફ વળ્યું વિધવા લા-
ક્ષ્મીબાઈના ખૂન સાથે જોડાયેલા બનાવો એક પછી એક તેના
મનમાં ઉપસ્થિત થવા લાગ્યા તેણે તમામ બનાવોને અનુક્રમમાં
જોઈવીને આખી સાકળ તૈયાર કરી. ખૂન કેણે કર્યું છે, શા કારણથી
કર્યું છે, એ વિષયમાં તેની પોતાની તો ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી વળી
તે પોતે ન્યાયાધિશની ખાત્રી કરાવી શક્યો છે એમ પણ તેને લાગતું
હતું તો પછી હવે ભય કેનો છે ? “ પૂરાવા એકઠા થયા છે,
ન્યાયાધીશ પણ મારા અભિપ્રાય સાથે સમત છે, ત્યારે ખૂનીને
સમજાવવામાં શકા શા માટે રાખવી જોઈએ ? ” તેમનોગત બોલ્યોઃ
“ નહિ, જ્યુરીની ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ આવાકેસમાં જ્યુરીની
મદદ વગર એકલો ન્યાયાધીશ કશું પણ કરી શકે નહિ, અને જ્યુરી !
જ્યુરી કેવળ આનુમાનિક પૂરાવા ઉપર આધાર રાખતી નથી. જ્યુરી
એથી વિશેષ મજબૂત પ્રમાણોની અપેક્ષા રાખે છે જ્યુરીનો એ
સિદ્ધાંત છે કે સો ગુન્હેગારો છૂટી જાય તેની ચિંતા નહિ પણ એક
નિર્દોષ માર્યો જવો જોઈએ નહિ અત્યારસુધીમાં મારી પાસે જે
પૂરાવા છે તે બધા અનુમાનને આધારે એકઠા કરેલા છે એ પૂરાવા
જ્યુરીની પાસે ચાલી શકવાના નહિ ખરેખર, જ્યુરીને તપાસ માટે
નિમવાનો કાયદો કરનારે ભય કર ભૂલ કરી છે ખરી રીતે તો એક
જ માણસ ખરો ન્યાય આપી શકે એવી કહેવત છે કે ‘ પચ ત્યા,
પરમેશ્વર ’ પરંતુ અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘ ઝાઝી સૂચાણી વેતર
વઠે ’ એક કાર્યમાં વિશેષ મનુષ્યોના વિચાર એકઠા થવાથી તે
કાર્ય કદી પણ સરળ થઈ શકતું નથી વળી આ જ્યુરીમાં સભાસદો
પણ કેણું ? એક વેપારી, એક આદાણુ, એકદો કણુખી, એકાદ મનુર
વગરનો જેમને કાયદાનું લેશ પણ જ્ઞાન ન હોય તેવા જ્યુરીમાં નિમાય.
તે કેસની તપાસમાં કેવી રીતે જોડા ઉતરી શકે ? જે જોડા ઉતરી
ન શકે તો કેવી રીતે ખરો અભિપ્રાય આપી શકે ? માત્ર કોઈ સ્વાર્થી
લોભિએ આ જ્યુરી નિમવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોવી જોઈએ. ”

અ બિકાપ્રસાદને જ્યુરીના ખરોખર લય લાગ્યો, તથાપિ તેના મનમાં હિંમત હતી તે કાંઈ જ્યુરીથી હારી જાય તેવો ન હતો. તે પુનઃ બોલ્યો “ મારે જ્યુરીના સભાસદોનો લય શા માટે રાખવો જોઈએ ? મારી પાસે જે પૂરાવા છે તે સગીન છે અને કુદરતે જ મદદ કરી છે જે કુદરતની સહાય ન હોત તો નવનિત પાસેથી એકદમ તમામ હકીકત મારા જાણવામાં કેવી રીતે આવત ? વળી ખૂનીનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ છે, એટલે જ્યુરીની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી હું કાંઈ પેસ્તનજી શેક્ષની માફક આડે માર્ગે દોરવાઈ જઈ તેવો નથી પણ ગુન્હેગારનો વકિલ ગુન્હેગારના અચાવને માટે નવી નવી યુક્તિ શોધી કાઢ્યા સિવાય રહેશે નહિ તે કહેશે કે જે વખતે ખૂન થયું તે વખતે ગુન્હેગાર કલકત્તા કે મદ્રાસમાં અથવા એવા કોઈ દૂરના સ્થળે હતો વળી તે ખોટા સાક્ષીઓ પણ જોવા કરશે, અને જ્યુરીના મૂર્ખ સભાસદો એ ખોટા પૂરાવા ઉપર આધાર રાખવાને લલચાશે જે એમ થાય તો મારી તમામ મહેનત ઉપર પાણી ફરી વળે એવું કશું ન અને તે માટે આથી વિશેષ મજબૂત પૂરાવા શોધી કાઢવાની જરૂર છે ઠીક છે, જાઉં છું ન્યાયાધીશ સાહેબ સાથેની વાતચીતનું પરિણામ શું આવે છે ? જે તેઓ સર્વ રીતે મારી સાથે સમત થાય તો પછી જ્યુરીને હું પહોંચીશ ”

આ પ્રમાણે અ બિકાપ્રસાદ એક વખત જ્યુરીના લયને અતરમા સ્થાન આપતો તો ખીજી વખત જ્યુરી કરતા પણ પોતે શ્રેષ્ઠ છે અને પોતાની પાસે મજબૂત પૂરાવા છે અથવા મજબૂત પૂરાવા એકત્ર કરવાની શક્તિ છે એમ પોતાના મનને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તે એટલું તો ચોક્કસ માનતો હતો કે જ્યુરીના સભાસદો પ્રજાવર્ગ માહેના હોય છે અને પ્રજાવર્ગનો મોટો ભાગ પોલિસ ખાતા તરફ ધૂણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે એટલે જ્યુરીના સભાસદો પણ પ્રથમથી જ પોલિસખાતાએ એકત્ર કરેલા પૂરાવા તરફ શકા ધરાવે છે તેમની એ શકાદૃષ્ટિ જ્યાંસુધી દૂર ન થાય ત્યાંસુધી

પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી એ જાણીને કેવી રીતે દુર થઈ શકે તેનો વિચાર તે કરતો હતો, પરંતુ કશો નિર્ણય કરી શકતો ન હતો.

તે આ વિચારમાં એટલો ખંધા બનેલો હતો કે અન્યાયસાધકનું દારૂ ખૂંટી તેની તેને ખબર પડી નહિ, તેમ જ ન્યાયાધીશ તેની સામે આવીને બેઠો રહ્યો તો પણ તેણે ન્યાયાધીશની સામે દ્રષ્ટિ કરી નહિ હેવટે ન્યાયાધીશના અવાજથી તે વિચાર-નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો અને ખુરસીપરથી બેઠો થઈ ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ન્યાયાધીશ અને અને ડિટેક્ટિવ.

“ અભિકાપ્રસાદ ! તમને ઘણો સમય એકલા રાખવા માટે હું તમારી ક્ષમા માગુ છું ” ન્યાયાધીશ અદર પ્રવેશ કરીને બોલ્યો.

“ સાહેબ ! ક્ષમા માગવાની જરૂર જ નથી કેમકે અહીં હું એકલો હતો એવો મને ખ્યાલ જ આવ્યો નથી ” ડિટેક્ટિવે કહ્યું.

“ વાર, આ કેસના વિષયમાં મેં પુષ્કળ વિચાર કર્યો છે ” ખુરસીપર બેસતા ન્યાયાધીશ બોલ્યો.

“ અને સેવક પણ અનતપ્રસાદને પકડવામાં આવતા તેની શી સ્થિતિ થશે તેનો જ વિચાર કરતો હતો ઘણા શ્રીમત ગુન્હેગારો પોતાના મકાનમાં પોતાને પકડવામાં આવતા પોલીસને ધમકી આપે છે, મકાનમાંથી હાકી કાઢવાનો ભય બતાવે છે પરંતુ આ અનત-પ્રસાદ તો નરમાશ ધારણ કરશે, અને આપની પાસે પોતાને લઈ જવાની માગણી કરશે. જો તેને આપની પાસે લાવવામાં આવે તો તે બધો ખુલાસો કરશે ”.

અનતપ્રસાદને પકડ્યો કે નહિ તે હજી ન્યાયાધીશે જણાવ્યું ન હતું, તથાપિ અભિકાપ્રસાદ તો તેને પકડવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો.

હતો એ જાઈને ન્યાયાધીશ સ્ટેજ હસ્યો. તે બોલ્યો “ આપણે થોડા સમયમા જ બધું પાર ઉતારી દઇશું ”

“ પણ તેને પકડવાનું વારંટ તો આજે સવારે જ આપશે ”

આ શબ્દોથી ન્યાયાધીશ કમકમ્યો હવે કાર્ય કરવાનો સમય નજીક આવ્યો હતો તેબોલ્યો “ અ બિકાપ્રસાદ ! એ માટે તમારી તૈયારી છે ? મુરકેલીનો તમને ઝર નથી ? ”

“ મુરકેલી ! ગુન્હેગારની ખાત્રી થયા બાદ મુરકેલી શાની ? વિધવા લક્ષ્મીબાઇને સદાને માટે મૌન બનાવવામા, તેના કાગળપત્રોનો નાશ કરવામા કેનો લાભ સમાયેલો છે ? નવનિતે પણ પોતાના હક્કને માટે દાવો કર્યો છે જે અન તપ્રસાદ ઉપર ખૂનનો આરોપ સાબિત ન થાય તો સરદાર કમળાપ્રસાદનો ખરો પુત્ર તે ગણાશે, અને નવનિત આપડો જેની તે સ્થિતિમા રહેશે ”

“ એ ખરૂં, પરંતુ—”

“ પરંતુ ! એટલે આમા હજી આપને મુરકેલી જણાય છે ખરી ? ”

“ બેશક ” ન્યાયાધીશે કહ્યું “ આ વિષય એવો છે કે તેમા દીર્ઘદર્ષિતાની પૂરતી જરૂર છે આવા કેસમા ગોળી આબાદ લાગશે એવી ખાત્રી થયા સિવાય પિસ્તોલનો ઘોડો દબાવવો તે યોગ્ય નહિ. આપણી પાસે અત્રે આનુમાનિક પૂરાવા સિવાય બીજું કશું નથી તે પૂરાવા કાયદાની દૃષ્ટિએ સગીન ગણાય નહિ આ પૂરાવાને આધારે આપણે અન તપ્રસાદને પકડીએ અને પછી તે નિર્દોષ ઠરીને છૂટી જાય તે ખરેખરે નિર્દોષ હોય, તો પણ કાચી જેલમા રહેવાથી લોકોમા થયેલી તેની બદનામી જી સાચ નહિ તેની એવી કફોડી સ્થિતિમા મૂક્યો તે એક ન્યાયકર્તા તરીકે મને શરમાવા જેવું છે. આપણને તેના ઉપર શકા આવી છે માત્ર શકાને આધારે આપણે તપાસ ચલાવીએ તે નિર્દોષ હોય, છતાં પોતાની નિર્દોષિતા પૂરવાર કરી ન શકે અને પરિણામે તેને સજા થાય પાછળથી ખરો ખૂની મળી આવે તો કોર્ટની કીર્તિને કલક લાગે, મારી નાલાયક ન્યા-

યાંથીજ તરીકે મળુના કાચ. વળી અત્યારના જમાનામાં લોકમત રા-
જસત્તા વિરૂદ્ધ હોય છે. વર્તમાનપત્રો આ વિષયની ચર્ચા કરે, લોક-
મત જીતી તે કદાચ વિપરિત પરિણામ આવે. ન્યાયાધીશે આ બધી
બાબતોનો પૂરતો વિચાર કરવાની જરૂર છે ”

ન્યાયાધીશના આવા નમાલા અને બ્લોકીયુ વિચારો સાબળાંને
અંબિકાપ્રસાદને ખેદ થયો અને તેને લાગ્યું કે ‘ જો આ ન્યાયાધીશ
પાસે કેસ ન આવ્યો હોત તો સાફ હતું. બ્યારે અમલ કરવાનો છે
ત્યારે ભવિષ્યની બીતિનહિ વિચારમાં કીમતી સમયનો ફુલ્વાય કરે છે.
જો અનંતપ્રસાદને બદલે કોઈ સાધારણ ગુન્હેગાર હોત તો તેણે
તુરત વારંટ કાઢ્યું હોત. પરંતુ અનંતપ્રસાદ શ્રીમંત હોવાથી તેની
વિરૂદ્ધ પડવામાં ન્યાયાધીશને ડર લાગે છે ’

ન્યાયાધીશ થોડી વાર ગૈન રજા બાદ બોલ્યો “ આપણે વારંટ
નહિ કાઢતા ગુન્હેગારને કોર્ટમાં હાજર થવાનું કહેણ મોકલીએ અને
આ કેસની રીતસર તપાસ કરવાનો હુકમ કાઢીએ તો કેમ ? ”

“ એમ કાચ તો બધું કામ માર્યું જાય ” અંબિકાપ્રસાદે અ-
ભિપ્રાય આપ્યો.

“ શ્રી રીતે ? ”

“ અરે સાહેબ ! ગુન્હેગાર લાગવગવાળો માણસ છે. તેણે ચ-
તુરાઈપૂર્વક આ ખૂન કર્યું છે. માત્ર ઈશ્વરના ચમત્કારથી જ આપણા
જાણુવામાં મુદ્દાની હકીકત આવી છે જો તેને અગાઉથી જાણુ થશે
તો પલાયન થઈ જશે પછી પકડાવો મુશ્કેલ છે ”

ન્યાયાધીશને પણ અંબિકાપ્રસાદની આ દલીલ વાસ્તવિક લાગી.

અંબિકાપ્રસાદ આગળ કહેવા લાગ્યો. “ જો તેને માત્ર કોર્ટમાં
હાજર થવાનો જ હુકમ કરવામાં આવશે તો તે ચોક્કસ બચી જશે.
તે શાંતિપૂર્વક આપની રૂબરૂ હાજર થશે અને એમ કહેશે કે જો
દિવસે ખૂન થયું હતું તે દિવસે સ્થાને સાત વાગે તે અમુક સ્થળે
હતો, ત્યાંથી બીજા સરદાર પાસે ગયો, ત્યાંથી પોતાની કલબમાં ગયો.

કલ્પમા ફલાણુ ફલાણુ સભાસદો હતા તેમની સાથે પતા રમ્યો. પોતાના કથનના પૂરાવામા તે બીજા સાક્ષીઓ પણ લાવશે. પરિણામે તેને નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી મેલવાની આપને ફરજ પડશે માટે તેને એકદમ અચાનક પકડવો કે જેથી તે કશો પણ પૂરાવો એકઠો કરી શકે નહિ ”

ડિટકિટવ અધિકાપ્રસાદને ખ્યાલ આવ્યો કે પોતે એક સામાન્ય પોલીસના અમલદારને સલાહ આપતો નથી પરંતુ અદ્રનગરના ન્યાયાધીશને અરજ કરે છે. એથી તે નમ્ર બની ગયો અને વિનયપૂર્વક આગળ બોલવા લાગ્યો “ સાહેબ ! હું કશી ધૂજતા કરૂં તો મને ક્ષમા કરશો. આપે મારા ઉપર કૃપા કરીને મને આપની સમક્ષ હાજર થવાનું માન આપેલું હોવાથી હું આપની સાથે આટલી છૂટ લઉં છું ”

“ કાંઈ હરકત નહિ તમારૂં વર્તન અપમાનસૂચક નથી ”

“ વારૂં સાહેબ ! એમ માનો કે આપનો સેવક ન્યાયાધીશના પદ ઉપર છે, મેં આ માણસ ઉપર વારં વારં કાઢ્યું ત્યારબાદ અર્ધી કલાકમાં તેને મારી સામે રજુ કરવામા આવ્યો. તેને હું એવા પ્રશ્નો કરૂં કે ન્યાયાધીશ બધું જાણે છે એવી તેની ખાત્રી થઈ જાય અને પછી તે તમામ સાચેસાચી હકીકત જણાવી દે હું તેને કહું કે ‘ ભાઈ ’ તમે મારી પાસે ગમે તે બોલશો તે ચાલશે નહિ જે વખતે ખૂન થયું તે વખતે તમે બહાર ગયા હતા બહાર જતા તમને અનેક માણસોએ જોયા હતા તમે તમારી કબલમા આઠ વાગે હતા એમ કહો છો. પરંતુ આઠ ઉપર વીશ મીનિટ થતા તમે ત્યાંથી પસાર થઈ ગયા સ્ટાડાઆફને પાંચ મીનિટે અદ્રનગરના સ્ટેશને જઈ રેલ્વેમા એકા નવ વાગે આલાવાટના સ્ટેશને ઉતર્યા સ્ટાડાનવ વાગે તમે જયગ્રામમા વિધવા લક્ષ્મીબાઈના દ્વાર ઉપર અવાજ કર્યો તેણે તમને અદર લીધા તમે જમવાની ઇચ્છા દર્શાવી તેણે રસોઈ તૈયાર કરવા માઠી સ્ટાડાનવને દશ મીનિટે તમે તેના ખભામા છરી ધોચી લીધી-તેનું ખૂન કર્યું ત્યારબાદ તેના મકાનની વસ્તુઓ ઉથલપાથલ

કરી. અમલના પત્રો સળગાવી દીધા. પછી કેટલીક વસ્તુઓ તમે રમાલમાં બાંધી લીધી કારણ કે ચોરીના હેતુથી આ ખૂન થયું છે એમ પોલિસને સમજાવવાનો તમારો ઇરાદો હતો એ વસ્તુઓનું પોટકું લઇને તમે બહાર નિકળ્યા, આરણ્ય બંધ કરીને ચાવી ફેંકી દીધી.

“તમે તે પોટકું નદીમાં ફેંકી દીધું. પછી ચાલીને બાલાધાટના રોડે અને ગયા. બરોબર અગીયાર વાગે પુન કલબમાં આવીને દાખલ થઇ ગયા ત્યાં મોડી રાત્રી સુધી રોકાયા તમે દરેક બાબતમાં અત્યંત વાપરી હતી પરંતુ બે શત્રુઓને તમે પિછાની શક્યા નહિ. એક શત્રુ પોલિસ ખાતાનો ગુપ્તચર અને બીજો તમારો નસીબ આ બે શત્રુઓએ તમને પરાજીત કર્યા છે’ એ પ્રમાણે કહીને તેણે ધારણ કરેલા પોશાકનું હું વર્ણન કરું તથા તે કઈ જાતની તમાકુ પીએ છે એ પણ તેને કહું પછી તેને પોતાનો ગુન્હો કબૂલ કર્યા વિના ચાલવાનું જ નહિ ”

એ પ્રમાણે બોલીને તેણે ન્યાયાધીશ સામે જોયું. ન્યાયાધીશનો અહેસાસ તદ્દન શૂન્ય હતો તે પુન બોલ્યો “હું ધારું છું એ કરતાં તે વિશેષ જોરાવર હોય, તેનું હૃદય લોખંડનું હોય તો પણ તે મારા ચરણમાં પડશે-તેનો ગુન્હો કબૂલ કરી જ દેશે ”

“પરંતુ કદાચ તેનું હૃદય ખરેખર લોખંડનું હોય અને તે તમારા ચરણમાં ન નમે-ગુન્હો કબૂલ ન કરે તો તમે શું કરો ?” ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન કર્યો

આ એક સામાન્ય પ્રશ્નથી અબિકાપ્રસાદ મજરાઈ ગયો. તથાપિ તે બોલ્યો “એમ બનેજ નહિ કદાપિ તે નાકબૂલ જાય તો હું વિશેષ તપાસ કરીને પણ ગુન્હો કબૂલ કરવાની તેને ફરજ પાડું.”

છેવટે ન્યાયાધીશે હાથમાં કલમ પકડીને લખવા માંડ્યું. તે બોલ્યો “અનંતપ્રસાદને પ્રકડવાની વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું. પણ તપાસમાં હું સરદાર કમળાપ્રસાદની અને નવનિતની જુજાની શ્રદ્ધા.

નવનિત પાસે જે પત્રો છે તે જોવાની ખાસ જરૂર હોવાથી એ પત્રો સાથે તેને બોલાવીશ. ”

એ સાબળીને અંબિકાપ્રસાદનો ચહેરો ઉતરી ગયો તેને ચિંતા થઈ “ સાહેબ ! જેનો મને લય હતો તેજ સામે આવ્યું ! ” તે બોલ્યો.

“ કેમ ! શું છે ? ” ન્યાયાધીશે પૂછ્યું.

“ આપને એ કાગળો જોવાની લાગેલી જરૂર જો આપ નવનિતની પાસે એ કાગળોની માગણી કરશો તો એ જરૂર જાણી જશે કે મેં એ કાગળોના સબધમાં આપને વાત કરેલી હોવી જોઈએ. એથી તે મારો તિરસ્કાર કરશે, મારી સાથેના સબધ છોડી દેશે અને હું પોલિસ ખાતાનો સહાયક છું એમ તેના જાણવામાં આવતા તે મારો વિશ્વાસ કરશે નહિ એટલું જ નહિ પણ તે મારી હકીકત પ્રકટ કરશે અને તેથી મારે મારા નામ તથા ગૃહને બદલાવવું પડશે ”

આ વખતે અંબિકાપ્રસાદના નેત્રોપર અશ્રુબિંદુ ચમકતા હતા તેને આટલો બધો કચવાએલો જોઈને આશ્વાસન આપતો ન્યાયાધીશ બોલ્યો “ અંબિકાપ્રસાદ ! તમે નિશ્ચિત રહો હું એવી ચુકિતથી એ કાગળો માગીશ કે તમારા સબધમાં નવનિતને કશી શંકા આવશે નહિ લક્ષ્મીબાઈના મકાનમાંથી મળી આવેલા કેટલાક પત્રો ઉપરથી નવનિત પાસેના કાગળોની મને માહિતી મળી છે એમ હું તેને જણાવીશ ”

અંબિકાપ્રસાદ આભારદર્શક દષ્ટિપૂર્વક બોલ્યો “ સાહેબ ! હું આપનું સહસ્રધા અભિનંદન કરું છું વાર ત્યારે હવે આરોપીને પકડવાને માટે આપ મને વારં વાર આપો ”

“ હું જાણતો જ હતો કે છેવટે તમે એ માગણી કર્યા સિવાય રહેવાના નથી. ” ન્યાયાધીશ સ્મિત કરતો બોલ્યો.

પરોઢ થવા આવ્યું હતું. બહારથી દ્રામ અને મોટર તથા ગા-

ડીઝોના પૈડાનો ખખડાટ સંભળાતો હતો. આખું ઘંઘનગર ભમૃત થઈ ગયું હતું

ન્યાયાધીશે કહ્યું. “ વાર, તમે પોલિસ ખાતાના વડાને મારી પાસે લઈ આવો. હું સહવારે આઠ વાગે ફોર્ટમાં જઈશ. તે વખતે તેને લઈને ત્યાં આવજો ત્યાં હું તમારી માગણી પ્રમાણે કરી આપીશ ”

તે જ સમયે એક નોકરે અંદર પ્રવેશ કરીને કહ્યું. “ સાહેબ ! બાલાધાટથી એક પોલિસ આ ચીઠી લાવ્યો છે તેણે જવાબની માગણી કરી છે ”

ન્યાયાધીશે ચીઠી લઈને કહ્યું. “ સાર, તેને માટે ચઢાનાસ્તાનો બંદોબસ્ત કર અમારે માટે બે ઠપ ચઢાના મોકલ. ”

નોકર ગયો ન્યાયાધીશે પરખીડિયું ખોલીને ચીઠી કાઢી. તે બોલ્યો. “ આ તો પેસ્તનજીની ચીઠી છે ”

તેમના નીચે મુજબ લખ્યું હતું.-

“ શ્રીમાન્ ન્યાયાધીશ સાહેબ !

“ પેલા પોતાના કાનમાં છેલ્લકડી ધારણ કરનાર મનુષ્યને હું હવે થોડા સમયમાં પકડી શકીશ એમ લાગે છે તે હાકમીબાઈના મકાનમાં ગયો તે પહેલા એક પીઠામાં ગયો હતો. એ પીઠામાંથી મને તેની ખાતમી મળી છે. ત્યાં તેણે દારૂ પીધો હતો. તેણે પોતાના વહાણનું નામ આપ્યું હતું. તે નામ ‘નર્મદા’ છે. તપાસ કરતાં જણાયું છે કે ‘નર્મદા’ વહાણ ત્યાં હતું અને તેમાં બનાબની ગ્રણી લારી હતી. આ પત્ર આપ સાહેબને મોકલવાની સાથે એક પત્ર પોલિસ ખાતાના વડાને તથા એક પત્ર નૌકા ખાતાના વડાને પણ લખ્યો છે. એટલે તે ‘નર્મદા’ વહાણના કેપ્ટનનો પત્તો મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

“ આખો તાબેદાર પેસ્તનજીના સલામ. ”

“ વાહરે પેસ્તનજી શેઠ ! હજી આપનો આરોપીને પકડવાના પ્રયત્નરૂઢ સ્વપ્નામાં રમવાણુ કરો છો. ” અગ્નિહાસનાદ સ્થિત કરતો બોલ્યો. “ સાહેબ ! હું પારૂં હું કે આપ તેને હવે એ બાબત વિશે

તપાસ નહિ કરવાની આજ્ઞા કરશે નાહક બાપડા 'નર્મદા'ના કે-
પ્ટનને શ્વા માટે હેરાન કરવો ?”

“ નહિ, એ વિષયમાં હું તમારી સાથે મળતો થતો નથી એ
છેલ્લકડી પહેરનાર માણસને તપાસતા કદાચ આ કેસ ઉપર વિશેષ
પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. માટે પેસ્તનજી શેઠને તેમની તપાસમાં
રોકવાનું મને પસંદ નથી ”

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પિતા-પુત્ર.

સરદાર કમળાપ્રસાદને તાર આવ્યો હતો તે આજે સ્થવારની
મેલમાં અદ્રનગર આવવાનો હતો એથી પોતાના પિતાને લેવા માટે
અનંતપ્રસાદે રેલ્વે સ્ટેશન પર જવાની તૈયારી કરવા માડી તેની તબિ-
યત આજે બરોબર ન હતી તેના ચહેરા પર ફિકાશ હતી તેનું આખું
શરીર તપેલું લાગતું હતું તેને જોતા કાઠને પણ એમ લાગે કે આ
માણસ કાંઈ ગુસ્સા દરદથી પિડાતો હોવો જોઈએ. એ ગુસ્સા દરદ માન-
સિકે હતું તે વાચકો જાણે છે નવનિત તેને મળવાને માટે આવ્યો,
પેલા પત્રો વચાવ્યા ત્યારથી આ દરદ તેને લાગુ પડ્યું હતું. તેના
પિતાનો ખાનગી કારભારી પણ જોઈ શક્યો હતો કે પોતાના માલિક-
કના પુત્રની તબિયત સારી નથી એથી તેણે અનંતપ્રસાદને સ્ટેશન-
પર ન જવાની સલાહ આપી. પરંતુ અનંતપ્રસાદ આગ્રહી હતો
અને તેને એવું કાંઈ દરદ ન હતું કે સ્ટેશન જવાથી એ દરદની
વૃદ્ધિ થવા પામે

તે કપડા પહેરી, પોતાની મોટરમાં સ્ટેશન પર ગયો અને વેટિંગ
રૂમમાં જઈને એક ખુરસી પર બેઠો તેના મનમાં સતત નવનિતનો
વિચાર થયા કરતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે કુસુમનો વિચાર પણ આવતો
હતો. એ વિચાર તેને મજાવી મેલતો હતો. તે ન્યાયી હતો. કાઠને

હક્કને ડૂબાડવાનું તેને પસંદ ન હતું જ્યારે નવનિત પોતાના પિતાનો ખરો હક્કદાર પુત્ર છે તો તેને તેનું પદ પ્રાપ્ત થવું જ જોઈએ એમ અનંતપ્રસાદ માનતો હતો. એ વિચારની સાથે જ એક બીજો વિચાર આવતો. પોતે સરદાર કમળાપ્રસાદનો જન્મનાબાઈથી ઉત્પન્ન થયેલો અનૌરસ પુત્ર છે એમ સિદ્ધ થાય તો પછી પોતાને કુસુમની આજ્ઞા સદાને માટે તજવી પડે તે કુસુમને તજવાને તૈયાર ન હતો. પરંતુ તેની ખાત્રી હતી કે પોતાની ખરી હકીકત પ્રકટ થતા નર્મદાબાઈ કુસુમનું લગ્ન પોતાની સાથે કરવાનું કદી પણ કબૂલ કરવાની નહિ. આ વિચાર તેને થકવી નાખતો હતો તથાપિ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર નવનિતને અન્યાય થાય એવું તે ઇચ્છતો નહિ.

અત્યારે પણ પ્રસ્તુત વિચારમાં તે મશગુલ હતો દરમિયાન એક ઘંટો થયો અને ગાડી આવી. તે બહાર આવ્યો. સરદાર કમળાપ્રસાદ ફર્ટ કલાસમાંથી નીચે ઉતર્યો પિતા પુત્ર બન્ને મળ્યા. પિતા અને પુત્ર બન્નેનો બાજત દેખાવ સરખો હતો. બન્ને ઉંચા, કઠાવર બાધાના, ભરાવદાર શરીરના, ગૌર વર્ણના હતા. તેમના ચહેરા ઉપર અમીરાઈ તરી આવતી હતી. બન્નેના ચહેરામાં સામા વિશેષ હતું માત્ર ફેર એટલો હતો કે સરદાર કમળાપ્રસાદનો ચહેરો કડક હતો, કોઈ પણ મનુષ્ય તેની પાસે જતા કે તેની સાથે વાત કરતા ચરચરે એવો હતો જ્યારે અનંતપ્રસાદની મુખમુદ્રા પર નમ્રતા પથરાયેલી હતી કમળાપ્રસાદના વદન પર તોછડાઈ જોવામાં આવતી હતી; જ્યારે અનંતપ્રસાદમાં વિનયશીળતા ભરેલી હતી. કમળાપ્રસાદને સરદારપદનું અભિમાન હતું; જ્યારે અનંતપ્રસાદ જન્મતમાં સર્વ મનુષ્યને સરખા માનતો હતો.

અનંતપ્રસાદની મુખમુદ્રા નિસ્તેજ દેખાતી હતી. તેનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો. એ જોઈને કમળાપ્રસાદ બોલ્યો: “અનંત ! તારી તબિયત સારી નથી ?”

“હા, એમ છે ખરું.” અનંતપ્રસાદે જવાબ આપ્યો.

“ દવા કરે છે કે નહિ ? ”

“ ના, દવાની કશી જરૂર નથી ”

“ શા માટે ? ઠીક, ચાલો ઘેર જઈએ તારી તબિયતના સંબંધમાં નિરાંતે વાત કરીશુ કેઈ સારા ડોક્ટરની સલાહ લેવાની જરૂર છે આમ જોઈ શુ રહ્યો છે ? ચાલ, મને ધણીજ બૂખ લાગી છે રહવારે નાસ્તામાં ઠીક પડ્યું નથી. ”

“ ચાલો પિતાજી ! ”

આપ-દોકરો બહાર નિકળ્યા કમળાપ્રસાદના નોકરે તમામ સામાન એક ઝાડીમાં મૂકાવી દીધો. કમળાપ્રસાદ તથા અનંતપ્રસાદ મોટરમાં બેસીને મકાનપર ગયા ત્યાં તમામ નોકરો સરદાર સાહેબનો સત્કાર કરવાને માટે ટાપટીપથી વચ્ચે ધારણ કરીને પરચાળપર બિભા હતા. કમળાપ્રસાદની જાગીર મોટી હતી, આવક પુષ્કળ હતી એથી તેનું ખર્ચ પણ તે વિશેષ રાખતો હતો. સામાન્ય રીતે જોઈએ તે કરતાં નોકરોની સંખ્યા વિશેષ હતી તમામ નોકરો સરદારથી ચર-ચરતા હતા. સરદારની આજ્ઞાનો અમલ એવી રીતે થતો હતો કે તેને કોઈને પણ કદી ઠપકો આપવાની જરૂર પડી ન હતી.

સરદાર તથા અનંતપ્રસાદ દિવાનખાનામાં દાખલ થયા સરદારે વચ્ચે બદલાવ્યા તે વખતે કારભારી દિવાનખાનામાં આવ્યો અને વિનયપૂર્વક બોલ્યો. “ સાહેબ ! બોજન તૈયાર છે પાટલા નાખ્યા છે ”

“ વાંચ નહાવાનું પાણી કઢાવો. અનંત ! તું નાહ્યો છે ? જા, તમારે કપડા બદલી આવ. ચાલ, આપણે જમી લઈએ. ”

કમળાપ્રસાદને હુકમ કરવાની જ ટેવ હતી. જેવી રીતે પોતાના નોકરોને હુકમ કરતો તેવી જ રીતે પોતાના પુત્રને પણ હુકમ કરતો હતો. અનંતપ્રસાદ વચ્ચે બદલવાને માટે પોતાના ખંડમાં ગયો. ઘોડી વારે તૈયાર થઈને આવ્યો, તે દરમિયાન સરદારે પોતાની બેરહાજરીમાં રહેલી ગૃહબ્યવસ્થાના સંબંધમાં કારભારીને કેટલાક પ્રશ્નો કરી લીધા.

તે પછી અનંતપ્રસાદ જન્મવા બેઠા. તે જન્મતા હતા તે દર-
મિયાન કારભારીએ બોજનગૃહમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના માથેકેને
એક પત્ર આપ્યો.

“કોનો પત્ર છે ?” સરદારે પત્ર સામે જોયા સિવાય જ
પ્રશ્ન કર્યો

“પ્રધાન મંત્રીનો પટાવાળો પત્ર લખેને આવ્યો છે અને કવર
ઉપર મથાળે ‘જરૂરી’ લખેલું હોવાથી હું તુરત જ એ પત્ર આ-
પની પાસે લાવ્યો છું” કારભારીએ વિનયપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“વાર, જાઓ” સરદારે કહ્યું. તેણે ડાબા હાથે કવર ખો-
લીને પત્ર બહાર કાઢ્યો. એ પત્ર વાંચીને તે બોલ્યો: “હું હજી અહીં
આવીને બોજન પશુ કરી રહ્યો નથી ત્યાં મને અંદ્રનગર છોડવાની
સૂચના મળે છે. મને સુબધ જવાની બલામણુ કરે છે અને વિચાર થાય
છે કે આ લોકોને બીલું કશું સજવું હશે કે નહિ? વાર-વાર, એ
તો લખ્યા કરે મારે જવું હશે ત્યારે હું જઈશ.”

“સુબધ શા માટે જવું છે ?” અનંતપ્રસાદે પ્રશ્ન કર્યો.

જવનું સારુંબને મળવાને માટે પશુ તું જઈ શકે. એવા વિચાર
કરવાથી આપણા બોજનમાં હિંસુપ આવવી ન જોઈએ. તું ખરોખર
જન્મતો ન હતો. હું તારા જેવડો હતો તે વખતે એક ઝડપી રેલથી
તો સ્ટેશનમાં ઉઠાવી જતો ખરેખર, જમાનો વિચિત્ર આવ્યો છે. નાનુ-
કાઈ આવતી જાય છે એાહું ખાવામાં ખાનદાની મનાય છે.”

અનંતપ્રસાદ વિશેષ ટીકા જવાના બચથી કશું પશુ બોલ્યો
નહિ. બન્ને જણા જમી રહ્યા. પુનઃ દિવાનખાનામાં ગયા. સુખ-
વાસ કરતાં કરતા સરદારે કહ્યું: “મેં તારું લગ્ન કરવાનો વિચાર
કર્યો છે, મારી વૃદ્ધાવસ્થા છે, એટલે મને લાગે છે કે ચાલુ વર્ષમાંજ
તારું લગ્ન કરી નાખવું.”

“પિતામહી’ હાથ તુરત લગ્ન કરવાનો મારો વિચાર નથી.”
અનંતપ્રસાદે આ પ્રશ્ન વિશેષ દઢીબ્યા.

“શ્રા માટે નથી? સમજ્યો, હજી સુધી પેલી નર્મદાબાઈની દોહિત્રી તારા મનમાંથી ખસી લાગતી નથી. મેં તને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—”

“પણ પિતાજી! તે—” અન તપ્રસાદ બોલ્યો.

“વચ્ચે ન બોલ. અન ત! તું તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવામાં લાલ સમજતો હોઈશ પરંતુ યાદ રાખજે કે મારી લવિષ્યવાણી સાચી ઠંઠાં સિવાય રહેવાની નથી તું એ છોકરી સાથે લગ્ન કરીશ, તારે અર્ધો ડઝન છોકરાઓ થશે તેમની વચ્ચે તારી મીલકત વહે-ચાઈ જશે તેમના છોકરાઓ થશે તેમની વચ્ચે એ મિલકતની વહેચણી થતા જે તું લાચુ જીવન પ્રાપ્ત કરીશ તો તારા પૌત્રોને ગરીબાઈમાં સમજતા નિહાળીશ”

“પણ આપણે આપણા સુખની આડો લવિષ્યના વિચારને શ્રા માટે આવવા દેવો જોઈએ?”

“લવિષ્યનો વિચાર તો અવશ્ય કરવો જોઈએ એ છોકરી-કુસુમ સુંદર છે, સુશિલ છે, ઉચ્ચ કુળની છે, મારી પુત્રવધુ થવાને માટે સર્વોર્થે યોગ્ય છે, પરંતુ તેથી શું? તેની પાસે એક પાંચ પણ નથી એક બિખારણની સાથે તારૂં લગ્ન થાય એ હું કદી પણ સહન કરીશ નહિ. તારૂં લગ્ન તો એક મોટા જાગીરદારની પુત્રી સાથે થવું જોઈએ.”

“પરંતુ મારો આ કુસુમ ઉપર પ્રેમ છે” અન તપ્રસાદે કહ્યું.

“પ્રેમની વાતોમાં મને બિલકુલ શ્રદ્ધા નથી” સરદાર બોલ્યો.

“હું જેની સાથે તારૂં લગ્ન કરવા ઇચ્છુ છું તે ઝોઝામાં ઝોઝા દશ લાખ રૂપિયાનો આપણી મિલકતમાં ઉમેરો કરશે, અને તે ઉપરાંત વાર્ષિક એક લાખની જાગીરનો વધારો થશે એ જુદું આટલો કરિયાવર તો એક રાજકન્યાને પણ તેનો પિતા કરતો નહિ હોય”

“પિતાજી! હું પૈસાનો પૂજારી નથી. પૈસા કરતા પ્રેમ તરફ મારી પસંદગી પ્રથમ ઉતરે છે. એટલે હું લાચાર છું કે આ વિષયમાં હું આપની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી.”

“ શુ ? આ તું બોલે છે શુ ? તું આપણા સરદાર કુટુંબ કરતા એક સામાન્ય કુટુંબના છોકરાને વિશેષ મળતો આવે છે.” સરદાર સ્નેહ ચુસ્તપૂર્વક બોલ્યો.

જે વાત કરવાનો વિચાર અનંતપ્રસાદ કેટલોક સમય થયા કરતો હતો તેના ઉચ્ચાર કરવાનો અત્યારે તેને પ્રસંગ મળ્યો તે બોલ્યોઃ “ પિતાશ્રી ! આપનું કથન સત્ય છે જો હું એક સામાન્ય મનુષ્યના પુત્રને મળતો હોઉં, તો તેમ થવાના કેટલાક કારણો છે ”

આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વખતે તેના મ્હેરા ઉપર જે ભાવ હતો તે જોઈને સરદાર હમળાપ્રસાદ ચમક્યો તે બોલ્યો- “ અનંત ! તે શું કહ્યું ? ”

અનંતપ્રસાદને પોતે કરેલી ઉતાવળ માટે પશ્ચાત્તાપ થયો. તથાપિ મ્હેમાથી નિકળેલા શબ્દો કાઠી પાછા જે ચી લેવાય તેમ ન હતું. તે બોલ્યો- “ પિતાશ્રી ! તમે આજે અહીં આવ્યા અને આજે જ તમને ચિંતાયુક્ત બનાવી દેવાનો મારો વિચાર ન હતો. એક અગત્યની વાર્તા મારે તમને કહેવાની હતી. તે વાર્તા આપતી કાંલે તમારી સમક્ષ રજુ કરવાનો મારો ઇશિદો હતો. પરંતુ તમે પોતે જ એ પ્રસંગ આજે ઉપસ્થિત કરવાથી મારા મ્હેમાથી પ્રસ્તુત શબ્દો નિકળી ગયા છે. મારે કહેવું જોઈએ કે હવે તમારી, મારી, કે આપણા સરદાર કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ શકે તેમ નથી. ”

પોતાના પુત્રના આ શબ્દોથી સરદાર અત્યંત ગભરાઈ ગયો. તે એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શક્યો નહિ. તે ચિંતાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી પુત્રના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. અનંતપ્રસાદ આગળ બોલ્યોઃ “ પિતાશ્રી ! હું આપને ઠપકો આપવા ઇચ્છતો નથી. ઠપકો આપવાનું મારું કાર્ય નથી. કારણ કે આપની મારા તરફની સહબાવનાને હું ભૂલી શકું તેમ નથી. ”

“ પણ તું કહેવા શુ માગે છે ? શી વાર્તા છે તે જાણવા સિવાય હું તને મારો અભિપ્રાય કેવી રીતે આપી શકું ? ”

શરૂઆત શી રીતે અને ક્યાથી કરવી, એ બાબતના વિચારમાં અનંતપ્રસાદ પડી ગયો. તેના મનમાં મુઝવણ મતી હતી. છેવટે તે બોલ્યો. “ પિતાજી ! તમે બહારગામ હતા તે દરમિયાન તમે અમારું જન્મનાબાધ ઉપર લખેલા પત્રોની હકીકત મારા જાણવામાં આવી છે. તે તમામ પત્રો મારા જેવામાં આવ્યા છે ” તેણે ‘તમામ’ શબ્દ ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો.

જાણે વિંછી કરડ્યો હોય તેવી રીતે સરદાર કમળાપ્રસાદ ચમક્યો અને એકદમ ખુરસીપરથી ઊભો થઈ ગયો. ખુરશી પણ રહેજ દૂર ખસી ગઈ.

“ અનંત ! એ વિષયમાં એક શબ્દ પણ બોલીશ નહિ. હું તને મના કરું છું ” સરદાર બોલ્યો. પરંતુ પોતાના બાવા વર્તન માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થતો હોય એવા ભાવપૂર્વક તે ખુરસીપર બેસીને શ્વાતપણે બોલ્યો. “ ‘ન જાને જામકીનાથઃ વ્રાતઃકાલે કિં મચિ-વ્યતિ.’ એક ધડી પછી શુ થશે તે કોણ કળી શકે તેમ છે ? મેં તને રોશનપર બોલ્યો અને તારી નિસ્તેજ મુખમુદ્રા જોઈ ત્યારથી જ મને શકા તો આવી હતી કે આ વિષયમાં કાંઈક પણ તારા જાણવામાં આવેલું હોવું જોઈએ. ”

તે એકાદ-બે પળ ઝાન રહ્યો. પછી પુનઃ બોલ્યો. “ અનંત ! તે હમણા કશું કે આમાં આપણી પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ સમાયેલો છે. તો એ વિષયમાં આપતા ઉપાય અને તે પણ ત્વરાથી લેવાની જરૂર છે. રોગ, શત્રુ અને કાટાને ઉગતો જ ઝાલવો જોઈએ. ” એમ કહીને તેણે ધંટડી વગાડી. કારભારી અદર આવ્યો. તેને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું “ મને ક્રિવા અનંતને મળવાને માટે કોઈ આવે તો તેમને કહેજે કે અમારા બેમાથી કાંઈ પણ ધરમાં નથી; બહાર ગયેલ છે. અમારે કેટલીક ખાનગી વાત કરવાની છે. તું પણ મારા બોલાવ્યા સિવાય આવીશ નહીં. અનંત ! તું મારા ચયનગૃહમાં આવ. ”

બંને જણા સરદારના ચયનગૃહમાં ગયા.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

પુત્રનો નિશ્ચય.

સરદાર કમળાપ્રસાદ કાઈ સામાન્ય મનુષ્ય ન હતો. ચંદ્રનગર રાજ્યના મંત્રીમંડળમાં મોટા અધિકારપર હતો તેને તેની પ્રતિષ્ઠા તેના જીવન કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય હતી, તેમ જતા પણ તેણે આવા પત્રો જમનાબાઈને લખ્યા એ વાચકને આશ્ચર્ય હિત્તવ્ય કરે તેવું છે. તેણે પ્રથમથી જ જાણેલું હોવું જોઈએ કે પોતે પત્રમાં જે હકીકત લખે છે તે પ્રકટ થવાનો સંભવ છે અને તે પ્રકટ થવાથી પોતાની પ્રતિષ્ઠાને મોટી હાની પહોંચવાની ભીતિ છે. જતા પણ એ પત્રો તેણે લખ્યા હતા. તેનું કારણ શું ? તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે પ્યાર આપ્યો છે. પ્યાર મનુષ્યને શુદ્ધિહીન બનાવે છે. પ્રેમાર્થ મનુષ્યનો જે સ્ત્રી ઉપર પ્યાર છે તે સ્ત્રી ઉપર તેનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે સરદાર કમળાપ્રસાદનો જમનાબાઈ ઉપર પ્રેમ હતો. તેને જમનાબાઈ ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ હતો વળી આ હકીકત નહિ પ્રકટ કરવામાં જમનાબાઈનો લાભ સમાયેલો છે એમ તે માનતો હતો એથી તેણે પ્રસ્તુત પત્રો જમનાબાઈ ઉપર-પોતાની માથુક ઉપર લખ્યા હતા. તેનો જ્ઞાસુધી જમનાબાઈ ઉપર પ્રેમ હતો ત્યાં-સુધી એ પત્રો પાછા મંગાવી લેવાનો તેને વિચાર પણ આવ્યો ન હતો.

પરંતુ પાછળથી જ્યારે તેનો જમનાબાઈ પર અભાવ થયો ત્યારે તેને લાગ્યું કે પોતાના હસ્તાક્ષર આ સ્ત્રી પાસે રહે તે ઠીક નહિ. તેણે એ પત્રો પાછા મેળવવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ એ પત્રો મેળવવા કેવી રીતે ? કોઈ પણ બીજા મનુષ્યને આ કાર્ય સોંપવાની તેની ઇચ્છા ન હતી. જો તે પત્ર લખીને એ પત્રોની માગણી કરે તો જમનાબાઈ તે પત્રો પાછા મોકલે કે કેમ એ વિષયમાં તેને શંકા હતી. તે જાતે હવે જમનાબાઈને મળવા ઇચ્છતો નહતો એટલે તેની પોતાના પત્રો પાછા મેળવવાની ઇચ્છા જેમની તેમ રહી.

તેના મનને એમ તો થયા કરતું હતું કે આ પત્રોની હકીકત ભવિષ્યમાં કદાચ પ્રકટ થશે, અને જો તે હકીકત પ્રકટ થાય તો પોતાની પ્રતિજ્ઞાને કેટલી બધી હાની પહોંચે એનો પણ તે વિચાર કરતો હતો. તે સમજતો હતો કે પોતાના શિર ઉપર કાચા સુતરને તાતણે મોટી વજનદાર શીલા તોળાઈ રહી છે એ તાતણો ક્યારે તુટશે તેની ખાત્રી ન હતી. આજે એ તાતણો તૂટ્યો અને મોટી વજનદાર શીલા તેના શિરપર પડી.

તેના પુત્રે જણાવેલી હકીકતથી તે ગભરાઈ ગયો હતો. આ હકીકત પોતાના પુત્રના જાણવામાં કેવી રીતે આવી એ જાણવાને તે આતુર હતો. તે બંને જણા શયનગૃહમાં ગયા બાદ સરદાર કમળાપ્રસાદ ખુરસીપર બેઠો. તેણે અનતપ્રસાદને પોતાની સામે ખુરસીપર બેસવાનું કહ્યું. પરંતુ અનતપ્રસાદ બિભો રહ્યો.

કમળાપ્રસાદે પૂછ્યું “અનત” તે જણાવેલી હકીકતથી મારા અંતરમાં કેટલી વેદના થાય છે તે જણાવવાની જરૂર નથી. પણ આ વિષયમાં આપણે શાંતીપૂર્વક વાત કરવી જોઈએ તું મને કહે, આ હકીકત તારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી ?”

“પિતાજી !” અનતપ્રસાદે જવાબ આપ્યો. “આજથી ચાર દિવસ પહેલાં એક ગૃહસ્થ મારી પાસે આવ્યો હતો. તેણે મારી સાથે એકાંતમાં અમુક અગત્યની વાત કરવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. અમે એકલા પડ્યા એટલે તેણે કહ્યું કે ‘સરદાર કમળાપ્રસાદે જે સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરેલું છે તેના ઉદરથી મારો જન્મ થયેલો છે; જ્યારે તમે સરદાર સાહેબની માથુક જમનાબાઈના પુત્ર છો’ અર્થાત્ હું જમનાબાઈથી ઉત્પન્ન થયેલો અનૈરસ પુત્ર અને તે હક્કદાર પુત્ર છે.”

“શું” મારા પુત્ર સન્મુખ આવી ધૃષ્ટતા ? આ વાત સાંભળીને તે શું કર્યું ? તેને ધક્કો મારીને બહાર કાઢ્યો ?”

“ના, પિતાજી ! મેં એવું તો કર્યું નહિ હા, મેં તેને અસબ્ય જવાબ આપ્યો હતો ખરો, તથાપિ તેણે પોતાના ગજવામાંથી પત્રોનું

એક બંડલ કાઢીને મને આપ્યું અને કહ્યું. ‘તમે આ પત્રો વાંચો અને પછી ચોખ્ખા લાગે તે જવાબ આપો.’ ”

“ પછી એ પત્રોનું તે શું કર્યું ? અમ્મિમા સળગાવી દીધા ? નહિ ! ખરેખર તારા જેવો મૂર્ખ મેં કદી પશુ જોયો નથી. જે તારી જમ્યાએ હું હોત તો મારા હાથમા આવેલા તે પત્રો કદી પશુ તેના હાથમા પાછા જવા દેત નહિ.

“ પિતાજી ! આપ આ શું કહો છો ? મને તો કામગોનો નાશ કરવાનો વિચાર આવ્યો જ ન હતો; અને જે આવ્યો હોત તો પશુ હું તેનો નાશ કરત નહિ વળી એ પત્રો ઉપર તમારા હસ્તાક્ષર જોવામા આવતા તુરત હું ઝાળખી ગયો હતો. એ કામગો મેં તેની પાસેથી લઈને વાચી જોયા.”

“ વાર પછી ? ” સરદારે પૂછ્યું

“ પછી એ પત્રો મેં તે ગૃહસ્થને પાછા સુપ્રત કર્યા મેં તેને આઠ દિવસ પછી પુનઃ અત્ર આવવાનું જણાવ્યું છે આઠ દિવસની મુદત મારે પોતાને માટે મેં તેને આપી ન હતી. કેમકે મારે તો કશો વિચાર કરવાની જરૂર હતી જ નહિ પરંતુ તે તમને રૂબરૂમાં મળે અને તમારી સાથે વાતચીત કરે એવા હેતુથી મેં તેને એ મુદત આપી હતી વાર હવે હું આપને એક પ્રશ્ન કરું છું. આપે આપના છોકરાઓની તે પત્રમા જણાવ્યા મુજબ અદલાખણી કરી છે ખરી ? ” અન તપ્રસાદે મુદનો પ્રશ્ન કર્યો.

“ બેશક થઇ છે ” સરદારે જવાબ આપ્યો. “ તુ પશુ તે જાણે છે કારણ કે તે મારા જમના ઉપરના તમામ પત્રો વાંચ્યા છે.”

અન તપ્રસાદની પ્રથમથી જ ખાત્રી હતી કે આ જવાબ મળશે. છતાં પશુ આવો જવાબ સાંભળીને તે કમકમ્યા સિવાય રહ્યો નહિ. તે બોલ્યો. “ મારૂં પશુ એમ જ ધારણું હતું. પરંતુ મને એ વિષયમાં ચોક્કસ ખાત્રી ન હતી જે પત્રો મારા વાંચવામા આવ્યા હતા તેમા તમારી ધારણા, તમે રચેલી યુક્તિ એ સર્વ સ્પષ્ટ થાય છે.

પરતુ એ યુક્તિનો અમલ કરવામાં આવ્યો કે નહિ તે એ પત્રો પરથી જણાતું નથી. ”

સરદાર કમળાપ્રસાદ વિચારમાં પડી ગયો. પોતે જન્મનાખાઈ ઉપર લખેલા પત્રો તેના સ્મરણપટપર રજુ થયા તેણે પોતાની સૂચનાનો યથાર્થ રીતે અમલ કરવા માટે જન્મનાખાઈને અભિનંદન આપ્યું હતું. શું આ પત્ર અનતપ્રસાદે નહિ વાંચ્યો હોય ? તેણે પૂછ્યું. “ શું તે તમામ પત્રો પૂરેપૂરા નથી વાંચ્યા ? ”

અનતપ્રસાદ બોલ્યો. “ હું તમામ પત્રો વાંચી ગયો છું. તે માહેની એક લીટી પણ મેં છોડી દીધી નથી. છેલ્લા પત્રમાં જે સ્ત્રીને છોકરાઓની અદલાબદલી કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું હતું તે લક્ષ્મીબાઈ આવી પહોંચ્યાનું તમે જન્મનાખાઈને જણાવ્યું હતું. બસ, એથી વિશેષ કશું પણ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી ”

સરદાર આનંદપૂર્વક બોલ્યો. “ આ પત્રોથી તે ફાવી શકશે નહિ એક માણસ અમુક ધારણા કરે, તે ધારણાને બર લાવવાને માટે યુક્તિ રચે, તે યુક્તિને અમલમાં મૂકવાનો લાખા સમય સુધી વિચાર કરે અને પછી પાછળથી તેનો વિચાર બદલાઈ જાય, તે તે યુક્તિ અમલમાં ન મૂકે એ સ્વાભાવિક છે. આવા ધણા દૃષ્ટાંતો મળી આવશે ”

આ શબ્દો સરદારના મુખમાંથી બહાર પડ્યા, પણ પછી તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. કારણ કે આ શબ્દો વડે પોતે છોકરાઓની અદલાબદલી કરી છે એમ ચોક્કસ થતું હતું તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો. “ મેં જન્મનાં અભિનંદન આપ્યું હતું તે પત્ર તેણે બાળી નાખ્યો હશે. પણ તેણે આ બીજા પત્રો શા માટે રાખી મૂક્યા હશે ? અને કદાચ રાખ્યા તો પણ પોતાના કબજામાંથી શા માટે જવા દીધા ? ” તે ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો. “ કદાચ જન્મના મૃત્યુ પામી હશે. ”

આજ વિશ્વ વર્ષ થયા તેણે જન્મનાં નજરે જોઈ ન હતી; તથાપિ તેના મૃત્યુનો વિચાર આવતા તે ચમક્યો. ગમે તેમ હતું તો

પણ એક વખત સરદારનો જન્મના ઉપર સંપૂર્ણ પ્રેમ હતો. “અમા-
ગિની અબળા.” તે બોલ્યો અને તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો.
તેના નેત્રોપર અશ્રુબિંદુ ચમકવા લાગ્યા. અનતપ્રસાદે કહી પણ
પોતાના પિતાને આજના જેવો દયાર્દ્ર અતઃકરણનો જોયો ન હતો.
તેને પણ પિતાની આ સ્થિતિથી લાગી આવ્યું.

સરદાર બોલ્યો “એટા ! આ પત્રો તારી પાસે લાવનારનું
નામ શું ?”

“જે મૃહસ્થનુ સ્થાન મે લીધું છે તે એ પત્રો લાવ્યો હતો.
તેનું નામ નવનિતરાય છે.”

“નવનિત-નવનિત ! બરોબર એજ તેનું નામ. વાર, પણ તે
તેની માના-એટલે કે તારી માતાના સંબંધમાં કશું પણ બોલ્યો
હતો ખરો ?”

“ના, એ વિષે તે કશું બોલ્યો ન હતો. તેણે માત્ર એટલું
કહ્યું હતું કે આ બનાવની તેને ફક્ત બે-ચાર દિવસ પહેલાં અકસ્માત
જાણ થતા તે આપને એ હકીકત જણાવવા આવ્યો હતો.”

સરદાર મૈન રહ્યો. તે મનમાં કશોક વિચાર કરી રહ્યો હતો.
પ્રસંગ કટાકટીનો હતો. અનતપ્રસાદ જન્મનાબાઈનો પુત્ર હોવા છતાં
તેના ઉપર સરદારનો સંપૂર્ણ પ્રેમ હતો. તેણે અનતને પોતાના સરદાર
કુટુંબને યોગ્ય કેળવણી આપીને ઉછેર્યો હતો. તેના ત્યાગ કરીને એક
ભિખારણના મૃહમાં ઉછેરેલા છોકરાને પોતાના પુત્રપદ ઉપર સ્થાપિત કરવો.
એ સરદાર કમળાપ્રસાદ જેવા કુળાભિમાનીને કેવી રીતે રૂચે ? આમાં
કશી બચવાની બારી છે કે નહિ તેનો તે વિચાર કરતો હતો. અત્યારે
જનસ્વભાવમાં એ એક ખાસ વિલક્ષણતા જોવાય છે. એક વખત એક
કાર્મ પોતાનાથી બની જાય, તો પછી તે કૃત્ય મને તેણે અચોક્ક
હોય, પોતાના અંતઃકરણથી અચોક્ક લાગતું હોય તો પણ તેને વળગી
રહેવાનો આગ્રહ બંધાય છે, તે અચોક્ક કૃત્યને યોગ્ય ધરાવવાનો પ્રય-
ત્ન લાય છે અને એવી રીતે જે પોતાના મતને આગ્રહપૂર્વક વળગી

રહે છે તે જનસમાજમા ધણીવાર પ્રશ્નજ્ઞાને પામે છે. તેનો આગ્રહ, તેની દૃઢતા, તેની ટેક લોકોમા વખણાય છે. આ રીત સર્વથા અયોગ્ય છે એમ કહેવાની જરૂર છે ખરી ?

સરદાર બિંબો થયો તે પ્રેમપૂર્વક અને તપ્રસાદનો હસ્ત પકડીને બોલ્યો. “ બેટા ! આવ, આ કાચ ઉપર બેસ, બિંબો ન રહે. આવ, આપણે આ વિષયનો વિચાર કરીએ. તું મારો પુત્ર છે. હું તારો પિતા છું પુત્રે પિતા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ. તું મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ બોલ, હવે આ વિષયમા શું કરવું એ બાબત તે વિચાર કર્યો છે ? તું કશા પણ નિર્ણય પર આવ્યો છું ? ”

“ જો મારો અભિપ્રાય માગતા હો તો આ બાબતનો ઇન્કાર મારાથી થઈ શકશે નહિ ? ” અને તપ્રસાદે જવાબ આપ્યો.

“ શા માટે નહિ થાય ? ”

“ પિતાજી ! તમે મારા પિતા છો તે વાર્તાનો હું સ્વીકાર કરું છું પરંતુ તેની સાથે અત્યાર સુધી મેં જેના હક્ક ઉપર તરાપ મારી છે, જેનો સર્વ અધિકાર અયોગ્ય રીતે મારા કબજામા રાખ્યો છે, તેને મારે ન્યાય આપવો જોઈએ જો હું તેમા ચૂકું તો હું અન્યાયી હરૂં, પરમાત્માનો ગુન્હેગાર ગણાઉં, દૃઢતા, ટેક, મક્કમતા એ સર્વ ન્યાયમા હોય, અન્યાયમા આગ્રહ હોય નહિ, આ મારો પ્રત્યુત્તર છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

હલીલ.

અન તપ્રસાદને જ્ઞાત પરંતુ મક્કમપણે આ પ્રમાણે બોલતો બેઠો સરદારને આશ્ચર્ય થયું તે બોલ્યો. “ અન ત ! તારૂં કથન કદી પણ અમલમા આવશે નહિ અત્યારે જે સ્થિતિ છે તેમા કશો પણ ફેરફાર થવાનો નથી મારો ઉદ્દેશ એ હતો કે ભવિષ્યમાં તું સરદાર અને તપ્રસાદ કહેવાય તે ઉદ્દેશ નિષ્ફળ થાય એવી મારી બિલ-

કુલ ધચ્છા નથી. જ્યાસુધી મારા આ દેહમા પ્રાણ છે ત્યાંસુધી તો હું તારા મૂર્ખતાપૂર્ણ વિચારોને અમલમા આવવા નહિ દઉં.”

“ પરતુ—પિતાશુ!—”

“ અન ત ! વચ્ચે બોલવાની તારી ટેવ પસંદ કરવા લાગક નથી. તું જે કહે છે તે હું પ્રથમથી જ નહોતો સમજતો એમ નથી. હું કબૂલ કરું છું કે આમા હું અન્યાય કરું છું. મેં મારા ખરા પુત્રને ગેરકન્યાક કર્યો છે માટે હું તારા કરતા પણ વિશેષ દિલગીર છું. મારા મનમાં આજ ધણા વર્ષો થયા તે માટે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. પરતુ તેથી શું ? હું તને કુખી થવા દઉં ? મેં મારા મનમાં એવો સકલ્પ કર્યો હતો કે મારી મિલકતનો અર્ધોઅર્ધ ભાગ એ છોડારને આપવો. એથી વિશેષ હું કશું પણ કરી શકું તેમ નથી. આટલા વર્ષથી તું મારા મકાનમાં રહે છે સહુ તને મારા પુત્ર તરીકે ઓળખે છે. હવે જો હું ન્યાય અને નીતિનો નેતા બનીને તારો ત્યાગ કરું, એ છોડારનો મારા ખરા પુત્ર તરીકે સ્વીકાર કરું તો સર્વ હકીકત પ્રકટ કરવી પડે, એ હકીકત પ્રકટ કરતા આપણા કુળને કેટલું લાગ્ન લાગે તેની કલ્પના તને નથી આવતી ? નહિ, હું મારા કુળને લાગ્ન લગાડવા નથી ઇચ્છતો. મેં ભૂલ કરી છે, પરતુ તે ભૂલ સુધારવાની મારી ધચ્છા નથી.”

સરદાર જીરસાપૂર્વક બોલતો હોવાથી હાકવા લાગ્યો. તે થોડો સમય વિશ્રાંતિ લેવાને થોડ્યો પછી પુનઃ બોલવા લાગ્યો “ આનું પરિણામ કેવું આવે તેની તને કેમ કલ્પના થતી નથી ? કાલે હું તારે ત્યાગ કરું, નવનિતને બોલાવું અને તેને કહું કે ‘ આવ પુત્ર ’ તું મારો ખરો પુત્ર છે આજસુધી એ બાબતનું મને જ્ઞાન થયું ન હતું. હવે મારી ખાત્રી થઇ છે. ” પછી થોડો આપણે માટે શું બોલે ? તેઓ આપણા સંબંધમાં અનેક સાચી ખોટી અફવાઓ ફેલાવે, ન બોલવાનું બોલે. નહિ, શું મારા મકાનમાં આટલા વર્ષ રહેવા છતાં તને મારા કુળનું અભિમાન નથી ? ”

અન તપ્રસાદે મૈનપણે નીચું મુખ કરીને બેઠો હતો તેની મુખ-
મુદ્રા ઉપરથી તેના મનમાં ઉછાળા ભારતી લાગણી કળી શકાતી ન હતી.
સરદાર એટલું તો સમજી શક્યો કે અનંત તેના વિચારમાં મગ્ન છે.
તેણે પ્રશ્ન કર્યો “ બોલ, તારે આ વિષયમાં શું કહેવું છે ? ”

“ પિતાજી ! હું શું કહું ? જે કહેવાની મારી ઈચ્છા છે તે તમે
સમજી શકતા નથી મારા અંતરમાં જે વેદના ચપ્પ રહી છે તે વેદના
ઉપર વિજય મેળવવાનું ખરેખર અત્યંત કઠણ છે ”

“ ઓહો ! તારા અંતઃકરણમાં વેદના થાય છે . ” સરદાર
હાસ્ય કરતો બોલ્યો “ હા, વેદના થતી હશે પરંતુ અંતઃકરણને
આંતર તારા સર્વસ્વનો નાશ કરવાને તત્પર થવું એ કાઈ બરોબર
નથી તું મારા સરદારપદનો તથા મારી બહોળી મિલકતનો વારસ
છે, તેનો લાગ કરવાને તત્પર થવાની ભૂલ જે તું કરે તો જગત
તને મૂર્ખ કહેશે એવી મૂર્ખાઈ તારા હસ્તે ન થાય એ જોવાની
તારા પિતા તરીકે મારી ફરજ છે પુત્રે પિતાની આજ્ઞાને આધીન
થવું જોઈએ તું રાજી હોય કે નારાજ તથાપિ તારે તો મારા કૃત્યના
લાગીદાર બનવું જોઈએ અત્યારસુધી મેં એ કષ્ટનો ભાર વહન કર્યો
છે તેવી રીતે તું પણ સહન કર અત્યારે તને એ ભાર અસહ્ય લાગશે
પણ ભવિષ્યમાં તું મારો આભાર માનીશ અને મારૂં સ્મરણ કરીશ ”

“ પિતાજી ! જાણે હું જ તમારા વિચારોનો વિરોધ કરતો હોઉં
એમ માનીને તમે આ બધું મને કહો છો પરંતુ તે સાથે નવનિત-
નો વિચાર કરતા નથી ધડીબર એમ માનો કે તમારા દાબથી,
ભયથી કેવા તમારા તરફની મારી ફરજથી હું મૈન રહું, તથાપિ
નવનિતરાય મૈન રહેશે ખરો ? તે પોતાના હક્કને માટે તમારી વિરુદ્ધ
પોકાર નહિ ઉઠાવે ? ” અન તપ્રસાદે નવનિતનો વાધો દર્શાવ્યો.

“ નવનિત ! ” સરદાર બોલ્યો

“ હા, નવનિત ! જે તેને મૈન રહેવું હોત તો તે તમારા
પત્રો લખને અહીં તમને મળવાને માટે શા માટે આવત ? એમ માનો

કે નવનિત જાહેરમા આ હકીકત પ્રકટ કરે તો પછી તમે શું કરશો ? જે વિચારો તમે અત્યારે દર્શાવો છો તે વિચારો એ વખતે કામ લાગશે ખરા ? ”

“ બેશક કામ લાગશે ” સરદારે કહ્યું.

“ નહિ, હું તમારા એ અભિપ્રાય સાથે મળતો થઈ શકતો નથી. એમ સમજો કે નવનિત ઉદાર દિલનો છે. તે તમારા સરદાર પદની કિંવા તમારી મિલકતની દરકાર ન કરે; પરંતુ તમે અત્યાર-સુધી તેને જે અન્યાય કર્યો છે તે તેના મનમાથી નાબુદ થાય એમ માનવું તે મનુષ્યસ્વભાવની પરીક્ષા કરવામા મોટી બૂલ ક્યાં સમાન છે. તેના અંતઃકરણમા તમારા પ્રત્યે વૈર ધુંધવાઇ રહ્યું છે, એ વૈરની જવાળા પ્રકટ થાય અને તે તમને, તમારી પ્રતિજ્ઞાને ભસ્મીભૂત બનાવવાને તત્પર થાય એમા કશું પણ આશ્ચર્ય નથી. તે તમારી સાથે કોઈમા દાવો માટે તો તેનું પરિણામ કેવું આવે તેના પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ” અનંતપ્રસાદે ખુલાસો કર્યો.

“ પણ પૂરાવા સિવાય કોઈ શું કરી શકશે ? ”

“ પૂરાવા ' તમારા પત્રો તેની પાસે છે તે પૂરાવામા કામ લાગી શકે. ”

“ પણ તારા કથન મુજબ એ પત્રો અધૂરા છે. ”

“ હું કબૂલ કરું છું કે એ પત્રો અધૂરા છે; તથાપિ જો ખરું કહું તો મારી પોતાની તો ખાત્રી થઈ ગઈ છે. વળી તે બીજા સાક્ષીને પણ બોલાવી શકશે ? ”

“ શું તું સાક્ષી તરીકે કોઈમા રજુ થઈશ ? ”

“ નહિ, હું નહિ પણ તમે ધારો કે તમને પોતાને જ સાક્ષી તરીકે થકે, કોઈ સમન્સ કાઢીને તમને બોલાવે અને તમને પ્રતિજ્ઞા ઉપર સત્ય હકીકત જણાવવાનું કહેવામા આવે તો તે વખતે તમે શું કરશો ? ”

અનંતપ્રસાદના આ પ્રશ્નથી સરદાર વિચારમાં પડી ગયો. તેની

મુખમુદ્રા તદ્દન નિસ્તેજ બની ગઇ. એક-એ પણ પછી તે બોલ્યો.
“ નહિ, હું મારા પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોંચવા નહિ દઉં, હું
નવનિતનો મારા ખરા પુત્ર તરીકે સ્વીકાર નહિ કરું ”

અનંતપ્રસાદે મસ્તક હલાવ્યું તેણે કહ્યું “ પિતાજી ! અસત્ય
બોલવાથી પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠાને લાગ્ન ન લાગે એમ હું માની શકતો
નથી છતાં પણ ધડીભર એમ માનો કે તમે અસત્ય બોલીને તમારા
પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠાને જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ નવનિત એથી
પરાસ્ત નહિ થાય તે જામનાબાઇને બોલાવશે ”

“ એની ચિંતા નહિ હું જામનાબાઇને મળીશ. જેમા તેના
પોતાના પુત્રનું હિત સમાયેલું છે તેમા તે તેની વિરુદ્ધ નહિ જાય.
હું તેને મળીને તેની સાથે વાત કરીશ મારી ખાત્રી છે કે તે મારો
વિરોધ કદી પણ નહિ કરે ”

“ અને લક્ષ્મીબાઇ ? ” અનંતપ્રસાદે પ્રશ્ન કર્યો

“ અરે લક્ષ્મીબાઇને સમજાવવામા મુશ્કેલી નથી તે મામલો
એટલા પૈસા તેને આપીશ. એટલે પછી તે મૌન રહેશે. ”

“ પિતાજી ! પૈસાને ખાતર જે પોતાનો આત્મા વેચે છે, તે
જે તેને વધારે પૈસા મળે તો બીજાને પોતાનો આત્મા કેમ નહિ વેચે ? ”

“ એ જોવાનું કામ મારું છે. ”

“ પણ લક્ષ્મીબાઇ નવનિતની આયા હતી. નવનિત ઉપર
તેનો પ્રેમ છે તે તેના પક્ષ કરે એ સ્વાભાવિક છે નવનિતે તેને મળીને
જાણવણું કરી હશે અને લાગે છે કે જામનાબાઈ ઉપરના તમારા
પત્રોની ખાતમી એ લક્ષ્મીબાઇએ જ તેને આપી હશે. તે મારી સાથે
જે વાતચીત કરતો હતો તે ઉપરથી એમ લાગતું હતું કે લક્ષ્મીબા-
ઈ તેનો પક્ષ કરશે અને તેની તરફેણમા સાક્ષી પૂરશે. અને પણ તેણે
લક્ષ્મીબાઇ પાસેથી આ બાબતમા વિશેષ માહિતી જાણવાની શૂચના
કરી હતી ”

“ હે પ્રભુ ! ” સરદારે ઉદ્ગાર કાઢ્યો: “ તે મારા વફાદાર

જાલમસિંમને બદલે એ વિધવા હાકમીબાઇને કેમ મૃત્યુ ન આપ્યું ?”

“ જુઓ, તમારા આ શબ્દો જ જણાવે છે કે તમારા માર્ગમાં હાકમીબાઇનું વિધન મોટું છે ” અનંતપ્રસાદ બોલ્યો.

“ નહિ, હું કેઈ ખીજી નવી યુક્તિ શોધી કાઢીશ ” સરદાર દહતાપૂર્વક બોલ્યો.

અનંતપ્રસાદની દલીલમા વબુદ હતું પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ટકાવી રાખવાના મોહને લીધે સરદારને તે દલીલ તકલાદી લાગતી હતી તેની શુદ્ધિ શુદ્ધી બની ગઈ હતી તેનું મગજ બહેર મારી મૂકું હતું પરાજય મેળવવાનું તેને બિલકુલ પસંદ ન હતું. તેનો આગ્રહી -ફુરાગ્રહી સ્વભાવ તેના રોમેરોમમા તરી આવતો હતો.

“ પિતાજી ! તમને માત્ર એક જ ડર લાગે છે કે જો આ વાર્તા પ્રકટ થશે તો આપણી આબરૂ જશે; અને એટલા ખાતર તમે નવી યુક્તિ શોધી કાઢવાનું કહો છો. પરંતુ તેમા સફળતા મળવાની ખાત્રી છે ખરી ? જો સફળતા મળી શકે તેમ ન હોય તો ગમે તેટલો અને ગમે તેવો પ્રયત્ન કરીએ તો પણ કશા કામનો નથી. નવનિર્મિત આપણી સામે દાવો માડ્યા સિવાય રહેવાનો નથી. કેટલું તરફથી સમન્સ આવતાં આપણે કેટલુંમા હાજરી આપવી પડશે. લાં કેસ ચાલશે. તેનો હેવાલ વર્તમાનપત્રોમા છપાશે વળી વર્તમાન-પત્રોના તંત્રીઓનો તમને અનુભવ છેજ કામનો વાધ કરવો એ તેઓ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. એટલે આ હકીકત ઉપર ટીકાના બાણ વર્ષાવનારા મોટા અગ્રણીઓ તેઓ લખશે. આટલું છતાં પણ સફળતાની આશા નથી, અને ન્યારે આપણે પરાજય થશે ત્યારે ભેડો આપણા વિષે કેવી વાતો કરશે, તેનો વિચાર નથી આવતો? આટલું આટલું શાય એ શું તમે પસંદ કરો છો ખરા ? ”

અનંતપ્રસાદનું આ લાણું બાપણુ સાલળીને સરદારને યુસ્તો અગ્યો. તે બોલ્યો: “ અનંત ! મારો વિરોધ કરવાની તું જે રીતિ અજમાર કરી છે તે ઉપરથી મને લાગે છે તારો મારા ઉપર ક્રોધ

નથી અને પિતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવના રાખવાની તારી વૃત્તિ નથી.”

“ નહિ, પિતાજી ! એમ ન બોલો આપના તરફ મારો પૂર્ણ પ્રેમ છે, અત્યંત પૂજ્યભાવના છે અને તેથી જ આપની પ્રતિજ્ઞાને હાની ન પહોંચે એવો માર્ગ લેવા હું સૂચવું છું આપણે જો ધરમજો સમાધાની કરી લઇએ તો કશી હરકત આવશે નહિ નવનિત તમારો હક્કદાર પુત્ર છે તેને તેનું યોગ્ય પદ આપો, તમારા ગૃહમાં તેનો સ્વીકાર કરો. લોકોને સમજાવી શકાશે કે લક્ષ્મીબાઈની બૂલથી આ ફેરફાર થયો હતો તે બૂલ માલૂમ પડના સુધારી લેવામાં આવી છે. હું મારી માતા પાસે જઈને તેની સાથે રહીશ નવનિત થોડાક વર્ષ વિદેશમાં પ્રવાસ કરી આવશે એટલે પછી બધું બૂલાઈ જશે મને તો કોઈ યાદ પણ કરશે નહિ ”

સરદારનું મન અત્યારે બે કિંચા કરતું હતું એક તેના પુત્રનું કથન શ્રવણ કરવાની, બીજી કાંઈક વિચાર કરવાની તેણે કહ્યું “ એમ તો નહિ, પણ એક બીજો માર્ગ લઇએ મારી મિલકત પુષ્કળ છે. આશરે એક કરોડની રોકડ સીલિંક હશે હું નવનિતને તેમાંથી પચાસ લાખ, અરે કદાચ સાઠ કે પચોતેર લાખ રૂપિયા આપુ અને પેલા પત્રો તેની પાસેથી વેચાતા લઈ લઈ તે જરૂર વેચાતા આપશે. ‘જરૂર ચાહે સો કર’ જગતમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી કે જે પૈસાથી ન બની શકે. ”

“ પણ એ તમારો ખરો પુત્ર છે. તમારા સરદારપદ અને મિલકતનો હક્કદાર વારસ છે ”

“ પુત્ર-પુત્ર શું કહે છે ? અત્યારે તો તું જ મારો ખરો પુત્ર છે હું તેને સમાધાની કરવાને સમજાવીશ જો તેનામાં હડાપણ હશે, તે મૂર્ખ નહિ હોય તો જરૂર સમજી જશે ”

“ પિતાજી ! શબ્દોમાં આપનું આ કથન અત્યંત સુંદર લાગે છે. પરંતુ કેમ જાણ્યું કે તે તમારા કથનનો સ્વીકાર કરી લેશે ? મેં તેને જોયો છે. તે પણ તમારો પુત્ર છે તમારા જેવો જ દલામતી છે. હું

ધારતો નથી કે તે કેવળ પૈસાને ખાતર પોતાના અધિકારનો પરિત્યાગ કરે અને એવો મૂર્ખ કાણ હોય કે આખું મળી શકતું હોય છતાં તેનો ત્યાગ કરીને અર્ધનો સ્વીકાર કરે ? મારી ખાત્રી છે કે જો દેશે તો તે તમામ દેશે, નહિ તો કશું પણ દેશે નહિ. તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો છે એટલે કેટ' તો તેને મન રમત છે. તે તમારા શબ્દોને વશ થાય એવી આશા રાખવી નકામી છે. ”

“ વાર, ત્યારે તારો શો ધરાદો છે ? ” સરદાર કટાણીને બોલ્યો.

“ મારો ધરાદો બીજો શો હોય તમે મારા પિતા છો. હું તમારો અનૈરસ પુત્ર છું તથાપિ મારા પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં કુખ થાય એ જોવાની મારી ઈચ્છા નથી હું મારા સ્થાનનો સ્વીકાર કરીશ અત્યારસુધી જે પદ મેં ભોગવ્યું છે, ભવિષ્યમાં જે પદ પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના હતી તેનો મોહ હું છોડી દઉંશ. હા, પિતાશ્રી ! આપ મને મારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દો. કેટ'માં મારી આખરે લૂટાય તે કરતા બહેતર છે કે પ્રથમથી જ ચેતીને મારે આ સ્થાન ખાલી કરી આપણું જોઇએ. ” અને તપ્રસાદે પોતાનો છેવટનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

“ શું ' તું મારો ત્યાગ કરીશ ? તારા હિપર મેં જે આજ્ઞાઓ રાખી હતી તેનો નાશ કરીશ ? મારો વિરોધ કરીને તું તારી ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલીશ ? ”

આ શબ્દો બોલતા સરદાર કમળાપ્રસાદનો સ્વર મૂળતો હતો. તેનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું હતું. એ જોઇને અને તપ્રસાદને પણ અત્યંત લાગી આવ્યું. તથાપિ તે પોતાના નિશ્ચયમાં મક્કમ રહ્યો.

તેણે હઠ સ્વરે જવાબ આપ્યો : “ મારા નિશ્ચયમાં હવે કશો પણ ફેરફાર થવાનો નથી. તમારા ખરા પુત્રનો દ્રોહ કરવામાં હું તમારી સાથે સંમત થવાનો નથી. ”

“ નમ્રણુ ! હિપકારદીન છોકરા ! ” સરદાર વિશિષ્ટ બોલી ન શક્યો. થોડીકરે ક્ષત થયા પછી તે બોલ્યો : “ અમ્રજ્યો ! સમ્રજ્યો ! મને

તોયે તું તારી માતાના કુળ ઉપર ગયો છે ? ભલે, તું ઉદાર અંત-કરજીનો છે, તને મારે માટે લાગી આવે છે, મારા ખરા પુત્રની તને દયા આવે છે એટલે તું તારી ફરજ બળવવાને માટે તત્પર થયો છે પરંતુ તે તેની સાથે તારો પોતાનો વિચાર કર્યો છે ખરો ? તું આ બધી ફિલોસોફી ચલાવે છે, પણ આ ગૃહમાથી નિકળીને તું તારો નિર્વાહ કેવી રીતે ચલાવીશ ? તુ તારા પરચુરણ અર્થને માટે દર વર્ષે પચીસ હજાર રૂપિયા ઉપાડે છે એ તારો અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છે પછી પચીસ હજારને બદલે પચીસો પણ નહિ મળી શકે. એટલે તું બુઝાર રમવાનું શરૂ કરીશ. લોકો તારી વાતો કરશે તેનું પરિણામ કેવું આવશે તેનો તે વિચાર કર્યો છે ખરો ? ”

“ હા, તેનો પણ મેં વિચાર કર્યો છે તમે ધારો છો તેટલો અર્થાળ હું નથી તમે અત્યારસુધી મારા તરફ જે માયા દર્શાવી છે તેનો એકદમ લાગ કરી નહિ દો એવી મારી ખાત્રી છે. હું એવી રીતે ઉઠ્યો છું કે હવે કશો પણ ધંધો કરી શકું તેમ નથી તથાપિ જો તમે મને દસ-પંદર હજાર રૂપિયા આપશો તો એટલાથી મને સંતોષ થશે તેનું જે વ્યાજ મને મળશે તેમા હું મારો નિર્વાહ ચલાવીશ. ”

“ પણ જો હું તને એક પાછ પણ ન આપુ તો ? ”

“ ના, હું માની શકતો નથી કે તમે મારો એટલો બધો તિરસ્કાર કરશો તમે મને દસ-પંદર હજાર તો જરૂર આપશો જ વળી હું કાંઈ નવરો નહિ રહું મારે લાયકનો ધંધો કે નોકરી શોધવાનો પ્રયત્ન કરીશ. મને આશા છે કે જો હું ખતથી મંડ્યો રહીશ તો મને મારા પ્રયત્નમા યશ મળ્યા સિવાય રહેશે નહિ ” અનંત-પ્રસાદે જણાવ્યું

“ વાહ વાહ ! વાહ વાહ ! મેં એક પણ નવલકથા કે નાટકમાં આવો નાયક જોયો નથી ” કમળાપ્રસાદે બોલ્યો. “ પણ દીકરા ! આવી બેપરવાઈથી તને શો લાભ થવાનો છે, એ જણાવીશ ખરો ? ”

“ મને ! મને કશો લાભ થવાનો નથી એ હું જાણું છું. ”

“અને નુકસાન મોટું છે દાખલા તરીકે મારી વિનતિના સ્વીકાર કરવાને તું તૈયાર થયો નથી; પણ પછી તારે કુસુમની સાથે લગ્ન કરવાના વિચારનો ત્યાગ કરવો પડશે ”

“નાજી, મેં કુસુમને તમામ હકીકત જણાવી છે તેનો મારી મિલકતપર નહિ પણ મારા પોતાના ઉપર પ્રેમ છે. મને તેવી સ્થિતિમાં પણ તે મારો ત્યાગ કરશે નહિ ”

“પણ તારા જેવા લિખારીની સાથે પોતાની દોહિત્રીનું લગ્ન નર્મદાબાઈ કરશે ખરી ?”

“હું તો ધારૂં છું કે નર્મદાબાઈ કરશે વાઘો નહિ બે કારણ કે સરદારપુત્રોમાં તેને શ્રદ્ધા નથી છતાં પણ તે વાઘો બેશે તો પછી તેના મૃત્યુ સુધી અમે બન્ને જણા રાહ જોઈશું ”

અનંતપ્રસાદ સ્હેજ પણ ઉરકેરાયા સિવાય આ બધું જ્ઞાત અને મક્કમપણે બોલતો હતો. તેની આવી દૃઢતા જોઈને સરદાર કમળાપ્રસાદ અકળાયો ને ગુસ્સે થઈને જણે મનોગત બોલતો હોય તેવી રીતે ઉચ્ચ સ્વરે બોલ્યો: “શુ આ છોકરો મારો હશે ? નહિ, કદી પણ નહિ. તેની નસોમાં કોઈ બીજાનું રક્ત ફરતું હોય એમ જણાય છે.”

“પિતાજી ! મારી માતાના સંબંધમાં આવા અપમાનસૂચક શબ્દો હું સાંભળી શકીશ નહિ. મને તેમ તોયે એ મારી માતા છે; અને હું તેનો પુત્ર છું. માટે આપ જે બોલો તે વિચાર કરીને બોલજો.”

અનંતના આ શબ્દોથી સરદાર વિશેષ ગુસ્સે થઈને બોલ્યો: “ઠીક-ઠીક ! તું અહીંથી ચાલ્યો જા. તારા શ્વસનમૃદમાં જળે અને હું આજા કઈ ત્યાસુધી તું તેમાંથી બહાર નિકળીશ નહિ.”

અનંતપ્રસાદ ઉઠ્યો અને તે જવા લાગ્યો. શોષક પગલાં ચાલ્યો હશે ત્યાં સરદારે બૂમ પાડી: “અનંત ! અહીં મારી પાસે આવ.”

અનંત તેની પાસે ગયો. તે બોલ્યો: “ઠીકસા ! મને શુભા કર. મેં કારણ વગર તારી લાગણીને દુભવી છે. હું મારો કોઈ કમ્પ્રોમિસ કરું

હું, આવ મને બેટ ” તેણે અનંતને બાહુપાશમાં જકડ્યો. પિતા યુત્ર બેટ્યા । છેવટે સરદારે કહ્યું “ વાર, તું હવે જા અત્યારે જે વાતચીત આપણી વચ્ચે થઈ છે એ વિષયમાં હું વિચાર કરીશ અને પછી જે નિર્ણય પર આવીશ તે તને જણાવીશ ”

અનંતપ્રસાદ બહાર નિકળ્યો સરદાર એકલો પડ્યો તે મનમાં બડબડ્યો “ શુ આ છોકરો મને છોડીને ચાલતો થઈ જશે । તેને માટે મેં કેવી કેવી આશા રાખી હતી । એ સર્વ મિથ્યા જશે ? ખીજો છોકરો કાણ જાણે કેવો થે હશે ? ”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

મારો સર્વનાશ થયો !

અનંતપ્રસાદ પોતાના દિવાનખાનામાં ગયો. આજે તેને કશું પણ ચેન પડતું ન હતું તેના પિતા સાથે થયેલી વાતચીતથી પણ તેને સંતોષ થયો હોય એમ જણાતું ન હતું તે ખુરસીપર જમ્મને બેઠો. તેણે ઘંટડી કરી એક પટાવાળો અંદર આવ્યો અનંતપ્રસાદે આગા કરી: “ કારભારીને મોકલ ”

પટાવાળો ગયો. થોડી વારે કારભારી આવ્યો “ કેમ, મોટા-ભાઈ । શો હુકમ છે ? ” તેણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારો વિચાર મુજબ જવાનો છે. આવતી કાલે સ્થવારે દસ વાગે મેલમાં અહીંથી નિકળીશ. માટે મારા સાથે એક સેકન્ડ ક્લાસ કમ્પાન્ટમેન્ટ રિઝર્વ કરાવો. ”

“ વાર સાહેબ । ખીજા આગા ? ”

“ ‘ સધ્યા ’ પત્ર આવી ગયું ? ”

“ હાજી, હમણા જ આવ્યું છે. ”

“ અહીં મોકલો. ”

“ મોકલું છું.” કારભારી ગયો. એક પટાવાળો બે પળ પછી આવીને ‘સંખ્યા’ પત્ર આપી ગયો. તેણે પત્ર વાચવાનો પ્રારંભ કર્યો. પરંતુ પત્રમાં તેનું લક્ષ ચોટયું નહિ તેના મનમાં અત્યારે અનેક પ્રકારના વિચારો આવતા હતા. તેનો વિચાર માત્ર આ ગૃહનો જ નહિ પણ ચંદ્રનગરનો ત્યાગ કરવાનો હતો. યુવક જુવુ અને ત્યાગી આફ્રિકા કે એવા કેઈ સ્થળે ઉપડી જવાની તેની ઇચ્છા હતી. અમુક સમય ત્યા રજા બાદ પુનઃ ચંદ્રનગર આવવાની તેણે ધારણા રાખી હતી. શા માટે? તે અમે કહી શકતા નથી પરંતુ એટલું ખરું કે જેઓ અનંતપ્રસાદના પરિચયમાં આવતા તેઓ કહેતા કે ‘અનંત પ્રસાદ દેખાય છે તેટલો સરલ નથી તે ધણો જીડો છે.’ આફ્રિકા જવાનો વિચાર કરવામાં કશો બેદ હોવો જોઈએ. શો બેદ હશે તે પાછળથી જણાશે.

અનંતપ્રસાદ જોમો થઈને બારી પાસે ગયો તેણે પોતાના બંધ-લાની આસપાસ આવી રહેલા બગીચા તરફ દૃષ્ટિ કરી. બગીચામાં અનેક પ્રકારના ફળપ્રસૂતો લગી રજા હતા એક બાજુએ અમુ-શાળા હતી. બીજી બાજુએ ગાડીઓ તથા મોટર રાખવાનું સ્થાન હતું. જે બગલામાં તે રહેતો હતો તે પણ આલીશ્વાન મકાન હતું. તેના દિવાનખાનામાં જે ફરનિચર હતું તે એક રાજમહેલને પણ ભૂલાવે તેવું હતું. “શુ આ સર્વ વૈભવનો ત્યાગ કરીને છેવટે મારે જવું પડશે?” તે મનોગત બોલ્યો: “કુસુમ! વહાલી કુસુમ! તારી સાથે લગ્ન કરીને તને સુખી બનાવવાની, આ વૈભવની વિલાસિની બનાવવાની મેં આજ રાખી હતી, તેને બદલે શુ તારે પણ મારી સાથે ન્હાનકંઝ ઝુંપડામાં નિવાસ કરવો પડશે? તને એ નિવાસ પસંદ પડશે ખરો? એ સ્થિતિમાં તને પાછળથી કટાળો તો નહિ આવે? કુસુમ! કુસુમ! જો આ પ્રસાદે બનશે એવી મને પ્રથમથી ખબર હોત તો હું તને મારી કપ્પાભાજિનો બનાવવાનો વિચાર ન કરત. નહિ! કુસુમને માટે મારે એવો વિચાર કરવો તે હિત નથી. કુસુમ! તારો મારા ઉપર સાચો

પ્રેમ છે તું મને ચાહે છે—અન તને ચાહે છે અન તની મિલકત ઉપર, અન તના સરદાર પદ ઉપર કે અન તના ગુણગવગુણ ઉપર તારૂં લક્ષ નથી તું મારી સાથે પૃથ્વીના છેડા સુધી આવવાને તત્પર થઈશ. હા, ઠીક માદ આવ્યું. લાવ, તેને પત્ર લખીને મારો મુબરક જવાનો વિચાર જણાવુ ' નહિ, અત્યારે નહિ. મુબરક જમને જ પછી તેને પત્ર લખીશ કદાચ તે પત્ર કોઈના હાથમા જાય અને હું આવતી કાલે સહવારે અદ્રનગરનો ત્યાગ કરવાનો છુ એ કોઈના જાણવામા આવે તે ઠીક નહિ ” તેણે કુસુમ ઉપર પત્ર લખવાની ચચેલી ઈચ્છા તુરત દબાવી દીધી

તે આમતેમ આટા મારવા લાગ્યો. ટેબલ ઉપરથી એક સુવર્ણની ડબ્બીમાથી સીગારેટ કાઢીને તેણે સળગાવી ધૂમ્રપાન કરતો તે બોલ્યો “મારા પિતાજીને તેમના ખરા પુત્ર તરફ આટલો બધો તિરસ્કાર શા માટે ? નવનિતને મેં જોયો છે તે દેખાવડો છે, વાક-ચાતુર્યવાળો છે, મારા કરતા હુશિયાર અને અતુલવી છે તે સરદાર સાહેબને જરૂર સુખી બનાવશે. બલે, નવનિત ' હું જાઉં છુ—તારે માટે સ્થાન ખાલી કરતો જાઉં છુ તુ પિતાજીને સુખી કરજે પણ મારા પિતાજી તેને પોતાના પુત્ર તરીકે કબૂલ કરશે ખરા ? જો કબૂલ ન કરે તો ? તે આગ્રહી સ્વભાવના છે તેમણે કરો પણ ચોક્કસ જવાબ આપ્યો નથી હજી માત્ર વિચાર કરવાનું જણાવ્યું છે મને લાગે છે કે તે પોતાનો વિચાર ફેરવશે એક વખત પકડેલુ પૂછકું તે છોડતા નથી પણ તો પછી નવનિત જરૂર તેમના ઉપર દાવો કરશે. દાવામા તે ફાવશે ખરા ? એ જોવાનું છે. કોર્ટ સાચુ બોલું જોતી નથી. કેટીનો તમામ આધાર પૂરાવા ઉપર છે નવનિત પાસે પૂરાવામા માત્ર તેણે મને ખતાવેલા કાગળો છે એ કાગળો પરથી છોકરાઓની અદલાબદલી થઈ હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી. એ મુદ્દાને સિદ્ધ કરવાને માટે વિશેષ મજબૂત પૂરાવાની જરૂર છે એ પૂરાવા બે માણસ આપી શકે જમનાબાઈ અને વિધવા લક્ષ્મીબાઈ. હું જમનાબાઈનો

પુત્ર હું. તેણે મારા સુખને માટે આ અદલાબદલીમા ભાગ લીધો છે. એટલે તે બીજાને ખાતર મારો-પોતાના પુત્રનો ભાગ આપવાને તૈયાર ન થાય એ સમજી શકાય તેવું છે હવે રહી લક્ષ્મીબાઈ. લક્ષ્મીબાઈ નવનિતની આયા હતી એટલે નવનિત ઉપર તેના પ્રેમ હોય એ સ્વાભાવિક છે તે તેની તરફથી સાક્ષી આપવા ધારે તો આપી શકે ખરી પરંતુ તેને તે સાક્ષી તરીકે મેળવી શકશે ખરો ? મારે આ બધા વિચારો શા માટે કરવા જોઈએ ? જે બનવાનું હતું તે બન્યા સિવાય રહેવાનું નથી અહો ' છ વાગી ગયા છે. બહાર એક લટાર મારી આવું તો મનને શાંતિ થાય. ”

તે કપડા પહેરીને બહાર નિકળ્યો, રોજ રહાને તે બહાર ફરવા તથા પોતાની કલબમા જતો તે વખતે મોટરમા અથવા વિક્ટોરિયામા જતો. પરંતુ આજે તેણે મોટર કે ગાડીની દરકાર કરી નહિ, ચાલતો જ બહાર નિકળ્યો.

લગભગ રાત્રીના નવ વાગે ઘેર આવ્યો તેણે કલબમા નાસ્તો કરેલો હોવાથી રાત્રે જમવું ન હતું. તેણે સુખઈ જવાને માટે તૈયારી કરવા માંડી. એક ચામડાની મોટી બેગમા કપડા વગેરે મૂક્યું તથા એક બેડિંગ તૈયાર કર્યું. પોતાને પૈસાની જરૂર પડે તેમ હતું. કપાટ ખોલીને તેમા એક ઇસ્ક્રિના હતો તે બહાર કાઢ્યો. તે ઇસ્ક્રિના ખોલીને તેમાથી નોટો કાઢી નોટો ગણી જોઈ. દસહજાર રૂપીઆની નોટો હતી. ચામડાના પાકિટમા તે નોટો મૂકી ચામડાનું પાકિટ બાંધીને અદરના ગળવામા મૂક્યું. આ પ્રમાણે તૈયારી કરતા અગાધાર વાગે તેણે નોકરને બોલાવીને પોતાને માટે કોશીના એક કપ મગાવ્યો. રોજ રાત્રે સૂતા પહેલા તે કોશી પિતો અને પછી પલમ ઉપર પડીને વિજળીના દીવાના પ્રકાશમા પુસ્તક વાચતો હતો. વાચતા વાચતા તેને નિદ્રા આવી જતી હતી

આજે પણ કોશી પીને તે પલમ ઉપર પડ્યો. તેણે ‘ સફેદ ઠગ ’ નામનું ડિટિક્ટવ પુસ્તક હાથમાં લીધું. તે વાંચવાની શરૂઆત

કરી થોડા પાના વાંચ્યા પરંતુ તેના નેત્રો ભારે થયા નહિ. તેમ વાંચવામાં મન પણ ખુશ્ખુશ નહિ એ પુસ્તક મૂકી દીધું અને બીજું લીધું બીજાની પણ એ સ્થિતિ થઇ એમ ત્રણ-ચાર પુસ્તકો બદલાવ્યા એક વાગવાનો સમય થયો પણ નિદ્રાદેવીએ કૃપા કરી નહિ. છેવટે પુસ્તક ઠેકાણે મૂકી દીધા, બત્તી બંધ કરી દીધી નિદ્રાદેવીની આરાધના માટે અધકારનો આશ્રય લીધો પરંતુ અધકાર પણ કશી સહાય કરી શક્યો નહિ છેવટે ત્રણ વાગ્યા, ઠંડા પવનથી મગજ શાંત થયું એટલે આખો ભારે થઇ તે નિદ્રાધીન થઇ ગયો.

રહવારે જોરથી પોતાના ખડતુ બારણું કોઇ અશ્વળતું હોય એવો અવાજ તેના કર્ણપુટ પર અથડાવાથી તે સફાળો બેઠો થયો. સૂર્યદેવ બારી વાટે પોતાના કિરણોનો વર્ષાવ આ ખડમા કરી રહ્યા હતા તેણે દિવાલપર રાખેલી ઘડિયાળ સામે દૃષ્ટિ કરી ઘડિયાળમાં નવ વાગી ગયા હતા તે ચમક્યો, બારણા પાસે જઈને એકદમ બારણું ખોલી નાખ્યું કારભારીએ અદર પ્રવેશ કર્યો તે ગભરાયા જેવો દેખાતો હતો તેણે કહ્યું “ મોટાભાઈ ! જલ્દી કરો, નહાસો, પલાયન થઇ જાઓ !” આપને પકડવાને માટે પોલિસના સિપાહીઓ આવ્યા છે-બે-ત્રણ મીનિટમાં જ અહીં આવી પહોંચશે !”

“ શું છે ? શા માટે નહાસું ? મને શા માટે પકડવાના છે ? મેં શો ગુન્હો કર્યો છે ? મારા ઉપર શો આરોપ છે ?” અનંતપ્રસાદે ઉપરાજાપરી પ્રશ્નો કર્યા

“ એ મારા જાણવામાં નથી પણ આપ જલ્દી નહાસી જાઓ.”

તેજ વખતે દાદર ઉપર ફાઇના પગલાનો અવાજ આવ્યો. કારભારી બોલ્યો “ જાઓ, સાહેબ ! આવ્યા.”

બીજી જ ક્ષણે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર, બે-ત્રણ પોલિસ અને તેમની સાથે અબિકાપ્રસાદે આ ખડમા પ્રવેશ કર્યો

ઇન્સ્પેક્ટરે પૂછ્યું : “ સરદાર કમળાપ્રસાદના પુત્ર અનંતપ્રસાદ તે તમે ? ”

“ હા, હું મારું શું કામ છે ? ”

“ અનંતપ્રસાદ ! હું ચંદ્રનગરના મહારાજાની આગ્રાથી જણાવું છું કે તમે મારા કેદી છો. ” ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું

“ હું-હું તમારો કેદી ? ” થોડી વાર પછી તે પુનઃ બોલ્યોઃ
“ શું ! હું જાગૃત છું કે અલારે આ સર્વ સ્વપ્ન જોઈ છું ? ”

તેણે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર, સિપાહીઓ તથા અધિકારપ્રસાદ તરફ દૃષ્ટિ કરી તેની દૃષ્ટિમા બીતિ સ્પષ્ટ જણાતી હતી. ઇન્સ્પેક્ટરને તેના આ વર્તનથી આશ્ચર્ય થયું તે બોલ્યો “ હા, તમે મારા કેદી છો. આ રહ્યું વારંટ ”

અનંતપ્રસાદે વારંટ હાથમા લઇને તેના તરફ દૃષ્ટિ કરી તે બોલ્યો. “ વિધવા લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન થયું છે ? ” પછી મદ સ્વરે પરંતુ ઇન્સ્પેક્ટર અને અધિકારપ્રસાદ સાંભળી શકે તેવી રીતે બોલ્યોઃ
“ ત્યારે તો મારો સર્વનાશ થયો ! ”

એ સિવાય તે કશું પણ બોલ્યો નહિ, તેમ તેણે વિરોધ કરવાનો કશો પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ તેને પરહેજ કર્યા પછી અધિકારપ્રસાદે એક પોલિસની સહાયથી આ ખડગી જડતી લેવા માડી. ત્યારપછી તેણે અનંતપ્રસાદના દિવાનખાનાની, વસ્ત્રાગારની અને અભ્યાસગૃહની જડતી લીધી તથા નીચે મુજબ નોંધ કરી —

૧ દિવાનખાનામા અનેક પ્રકારના શસ્ત્રો ટાંગવામા આવ્યા છે એક કોચ પાછળ એક તલવાર પડેલી છે. તે ભાંગેલી છે તે તલવારની મૂઠં સામાન્ય મૂઠો કરતા જુદા પ્રકારની છે. તે મૂઠમાં ‘અ ક’ એ પ્રમાણે અક્ષરો કોતરેલા છે, તલવાર વચ્ચેથી તૂટી ગઈ છે તેની અણીનો ભાગ જોવામા આવતો નથી એ વિષે પ્રશ્ન કરતા અનંતપ્રસાદ મૂંઝવેલી અણીવાળા ભાગના સંબંધમા કશો પણ ખુલાસો કરી શકતો નથી

૨. વસ્ત્રાગારમા શ્યામ રંગના કપડાનું પાટલન પડેલું છે. તેમાં હજી પણ શિનાફ છે અને કાદવના ડાખા પડેલા દેખાય છે,

તેની એક બાજુએ ચોટેલી લીલ ઉપરથી તે પાટલૂન ધારણ કરનાર દિવાલપર ટીંગાચો હોય એમ લાગે છે આગલા ભાગમા પાટલૂન ફોટો છે છુટણ પાસે ચાર-પાચ ઇંચનો ચીરો પડેલો છે આ પાટલૂન ખીટી ઉપર ટાંગેલુ ન હતુ પણ લોખંડની બે પેટીઓની વચ્ચે રાખેલુ હતું.

૩. જૂદની બે જોડ છે તેમાની એક જોડને તાજુ જ સાફ કરવામા આવી હોય એમ લાગે છે તથાપિ તે જૂદમાથી બેજ ગયો નથી છત્રી તાજુ જ સૂકવેલી હોય એમ લાગે છે તેની પાછળની અણી ઉપર કાદવ ચોટેલો છે

૪. અભ્યાસગૃહમા સીગારેટની સોનાની પેટી પડેલી છે તેમા સીગારેટ રાખવાની નળીઓ પણ છે સીગારેટનો નમૂનો આ સાથે રાખ્યો છે

આ પ્રમાણે નોંધ કરી રહ્યા પછી અધિકાપ્રસાદે કહ્યુ “ મારે જે લખવાનુ હતુ તે મે લખી લીધુ છે ”

“ મે પણ મારી તપાસ પૂરી કરી છે ” ઇન્સ્પેક્ટર ધીમેથી બોલ્યો “ પણ આ છોકરા સામે જોયુ તે એકદમ નરમ બની ગયો છે આપણે તેના તરફથી આવા વર્તનની આશા રાખી ન હતી તમને કદાચ તેનામા અનુભવની ખામી જણાશે ”

“ ના જી, વખત થશે એટલે તે મજબૂત બની જશે અત્યારે તો તે હમણા જ ઉઠ્યો છે મારો અનુભવ છે કે જો કોઇને પકડવો હોય તો તે નિદ્રામાથી જાગૃત થાય કે તુરત જ તેને પકડવો. એ પ્રમાણે કરવાથી તે સાવચેત થઈ શકતો નથી ” અધિકાપ્રસાદે જણાવ્યુ. “ વાર, પણ હવે આપણે જઈએ, કારણ કે ન્યાયાધીશ સાહેબ મારી રાહ જોતા હશે ”

પોલિસની હાજરીથી અનંતપ્રસાદ પ્રારભમા ગભરાઈ ગયો હતો હવે તે ઠેકાણે આવી ગયો તેણે કહ્યુ. “ સાહેબ મને પકડવામા કશી ગેરસમજ થઈ હોય એમ લાગે છે એ ગેરસમજ સુધરી

શકે તેમ છે માટે તમે તમારી રૂબરૂમા મારા પિતાજીને ઘોડાકશબ્દો કહેવાની મને પરવાનગી આપો ”

અમ્મ બિકાપ્રસાદે ઇન્સ્પેક્ટર સામે નેત્રસંકેત કર્યો. તે બોલ્યોઃ
“ જરૂરમજ કોની છે અને શી છે તે સર્વ કોર્ટમાં જણાશે ”

ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું “ અમને સખ્ત ફુકમ કરવામા આવ્યો છે કે તમને કોષ્ટની સાથે વાત કરવા દેવી નહિ તમે અમારી સાથે આવો. તમારે માટે માહી તૈયાર છે ”

અમન તપ્રસાદ સિપાહીઓની સાથે નીચે આવ્યો તેના નોકરો મલરાઇ ગયેલા દેખાયા એક નોકરે કહ્યું “ સરદાર સાહેબ ! બેશુદ્ધ બની ગયા છે તેમના મગજમા લોહી ચડી ગયું છે ”

બધા બહાર આવ્યા બહાર એક ઘોડાની ગાડી ઊભી હતી. ઇન્સ્પેક્ટર, અમન તપ્રસાદ તથા બે સિપાહીઓ તે ગાડીમા દાખલ થયા ગાડી ચાલુ થઇ. અમ્મ બિકાપ્રસાદ એક લાકુતી મોટરમા બેસીને ન્યાયાધીશ પાસે ગયો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

કોર્ટમાં.

આજે આપણે અદ્રનગરના ન્યાયાધીશની કોર્ટમાં પ્રવેશ કરવાનો છે. અદ્રનગર મોટું શહેર હોવાથી ત્યાં રોજ અનેક ગુંડા બનતા હતા તેથી માત્ર એક જ ન્યાયાધીશથી કામ ચાલે તેવું ન હતું આ ન્યાય કોર્ટમાં ચાર ન્યાયાધીશો કામ કરતા હતા તે સર્વમાં રમેશચંદ્ર મુખ્ય હતો. તમામ ગુંડેગારોને પ્રથમ તેની સમક્ષ ઊભા કરવામા આવતા હતા પછી પોતાને જેટલાનો કેસ ચલાવવો હોય તેટલાના કાગળોને પોતાની પાસે રાખીને, બાકીનાની તે બીજા ન્યાયાધીશોમા વહેંચણી કરી દેતો હતો.

આ ન્યાયકોર્ટ અદ્રનગરમા ફોજદારી કોર્ટના નામથી ઓળ-

આતી હતી તમામ ફાજદારી ફરિયાદોની તપાસ અહીં થતી અને તેનો ચુકાદો પણ અહીંજ આપવામાં આવતો હતો તેના ઉપર હબ્બુ-રમાં અપીલ થતી હતી બ્રિટિશ હિંદમાં જેવી રીતે માજિસ્ટ્રેટ, સેશન્સ, હાઇકોર્ટની પદ્ધતિ છે તેવી પદ્ધતિ અહીં ન હતી. ચંદ્રનગરના મહારાજાને એકજ ઉદ્દેશ હતો કે પોતાની પ્રજાને કશો પણ ન્યાય મોઘો પડવો જોઈએ નહિ ગમે તેવો સામાન્ય કિંવા ભય કર ગુન્હો હોય તેની તપાસ ન્યાયાધીશ પાસે ચાલે અને તેના ઉપર અપીલ હબ્બુરમાં ચાલે માત્ર ગંભીર કેસોમાં જ્યુરી બોલાવવામાં આવતી હતી જ્યુરીમાં ગામના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોમાંથી ઓછામાં ઓછા છ ગૃહસ્થોને હાજર રહેવાનું ફરમાન થતું હતું. જો ગંભીર કેસમાં ગુન્હેગારને જ્યુરી નિર્દોષ ઠરાવે અને ન્યાયાધીશ દોષિત માને તો તે કેસની ફરી તપાસ મહારાજાના ન્યાયવિભાગના મંત્રી સંમુખ થતી અને તે મંત્રીનો ચુકાદો અમલમાં આવતો. જ્યુરી દોષિત ઠરાવે અને ન્યાયાધીશ નિર્દોષ ઠરાવે તો પણ તેજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થતી બનતાં સુધી જ્યુરી અને ન્યાયાધીશ વચ્ચે મતભેદ પડવાનો પ્રસંગ આવતો જ નહિ. એક દરે ચંદ્રનગરમાં ન્યાયનું કામ દેખતું હતું

આ ફાજદારી કોર્ટમાં પ્રવેશ કરતાની સાથેજ એક ન્યાયનું પુતળું દંડિગોચર થતું હતું એ ન્યાયમૂર્તિના પગ નીચે લક્ષ્મીદેવીને કચેરેલી રાખી હતી ન્યાયમૂર્તિના એક હસ્તમાં રાજદડ અને એક હસ્તમાં બન્ને પલ્લા સમાતરવાળું ત્રાજવું હતું ન્યાયમૂર્તિ આરસ-પથ્થરમાંથી કોતરવામાં આવી હતી તેના વદનપર અત્યંત ગાંભીર્ય અને પ્રજ્ઞાતાતા દંડિગોચર થતા હતા.

આ મકાન અત્યંત વિશાળ હતું તેના કુલ્લે ચાર માળ હતા. દરેક માળ ઉપર અંકેકો ન્યાયાધીશ બેસતો હતો રમેશચંદ્ર ખીન્જ માળ પર બેસતો હતો દરેક માળ પર એક મોટો કોર્ટનો હોલ, ન્યાયાધીશની ચેમ્બર, ઓફિસનો ખંડ, કેદીઓને કામ ચાલતી વેળાએ લાવ્યા હોય તે વખતે વિશ્રાંતિને સારૂ રાખવાનો ખંડ, વ-

કિલોને માટેનો ખંડ કોર્ટમાં કામકાજને માટે આવેલ પ્રજાજનને વિશ્રાંતિ માટેનો ખડ, કાયદાને લગતા પુસ્તકોનો ખડ. એમ જુદા જુદા ખંડ હતા તે તમામ ખડમાં સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા જળવાયેલી જોવામાં આવતી હતી.

આપણે આ કોર્ટમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ તે વખતે કોર્ટ સામેના ટાવરમાં નવના ડકા થાય છે રમેશચંદ્ર તેની ચેમ્બરમાં બેઠો છે તે નવના ટકોરા સાલળે છે પોતાના ડાબા હાથના કાગ-પર બાધેલી ધડિયાળ તરફ દષ્ટિ કરે છે તેમાં પણ નવ વાગ્યા છે. તે હચોનીચો થાય છે “હજી સુધી કેમ ન આવ્યા ?” તે સ્વગત બોલ્યો તે ઉલ્લેખ અને કોર્ટના હોલમાં આવ્યો આ હોલ વિશાળ છે તેમાં ઉચ્ચાસનપર એક હચી ખુરસી, મોટું ટેબલ ન્યાયાધીશને માટે છે તે બાજુએ તેના શિરસ્તેદારને માટે એક ખુરસી તથા ટેબલ જોવામાં આવે છે. નીચે લાખા ટેબલ તથા ખુરસીઓ વકિલો તથા ગૃહસ્થોને માટે અને બાકડા સામાન્ય પ્રજાજનને માટે રાખવામાં આવ્યા છે

ન્યાયાધીશ કોર્ટમાં આવ્યો તેના શિરસ્તેદાર હજી સુધી આવ્યો નથી પટાવાળા આમથી તેમ હરફર કર્યા કરતા હતા. રમેશચંદ્રે અધિકારપ્રસાદની સલાહ પ્રમાણે અનંતપ્રસાદને પકડવાનું વારંટ કાઢ્યું હતું. તે ઉપરાંત તેણે સરદાર કમળાધ્રસાદ, તેના કારભારી તથા એક-બે નોકરો, નવનિતરાય, અને જમનાબાઇના ઉપર પણ સાક્ષીસમન્સ કાઢ્યા હતા.

તેણે એવો ધરિદો રાખ્યો હતો કે અનંતપ્રસાદને કોર્ટમાં બોલાવ્યા પહેલા સાક્ષીઓની તપાસ કરી લેવી.

તેણે આવા ગુન્હાઓની અનેક વાર તપાસ કરી. આના કરતા બમંકર ગુન્હાઓને લગતા કેસ પણ તેની સંખ્યા રજુ થયા હતા. પરંતુ આ ગુન્હાના સંબંધમાં તથા ગુન્હેમારને પકડવાને માટે તેણે વારંટ કાઢેલું તે સંબંધમાં તે જિંડા વિચારમાં ગુંબાધ ગયો હતો.

તે મનોમત બોલ્યો. “મેં અનેક વાર ગુન્હેગારોને પકડવાને માટે વારં વાર કાઢ્યા છે. આ કેસમાં જોટલા પૂરાવા મળ્યા છે, તે કરતા અર્ધા પૂરાવા પણ અગાઉ મળ્યા ન હતા છતાં પણ અત્યારે મારૂં મન ચિંતાતુર શા માટે છે ? અનુતપ્રસાદની તપાસ કરવામાં મારૂં અંતઃકરણ પાછું કેમ હેઠે છે ?”

તે અવારનવાર ધડિયાળ સામે જોયા કરતો હતો. હજી શિરસ્તેદાર કેમ ન આવ્યો ? તેણે કાયદાના બે-ત્રણ પુસ્તકો ઉથલાવ્યા. અત્યારે જાણે તે ન્યાયાધીશ નહિ પણ સરકાર પક્ષનો વકીલ હોય તે રીતે આ કેસને સંજ્ઞ કરવાને માટે કાયદાની બારિકીઓ તપાસતો હતો.

થોડી વારે તેના શિરસ્તેદારે હોલમાં પ્રવેશ કર્યો. આ શિરસ્તેદાર કેવો હતો ? બહુ ઊંચો નહિ, નીચો નહિ, જડો નહિ, પાતળો નહિ, રૂપાળો નહિ, કદરૂપો નહિ, ચાલવામાં ઉતાવળો નહિ, ધીમો પણ નહિ. તેના ચહેરાપર હર્ષ કે શોકનો, ભીતિનો કેવા આશ્ચર્યનો વિકાર કદી પણ દૃષ્ટિગોચર થતો નહિ. જ્યારે ન્યાયાધીશની રૂબરૂ ફરિયાદી, આરોપી કે સાક્ષી જુઓની આપતા, તે વખતે તે કશી પણ અસર વગર તે જુઓની શ્રવણ કરતો અને તેની નોંધ કરતો.

એક વિદ્વાન લેખકે ન્યાયાધીશના શિરસ્તેદારની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે -

“શિરસ્તેદાર ન્યાયાધીશની કલમ છે તે મૂળે જતા બોલે છે, આદળો જતા લખે છે, બહેરો જતા સાલજે છે.”

આ શિરસ્તેદારને હિપરની વ્યાખ્યા બરોબર લાગુ પડતી હતી. તેનું નામ વેણીપ્રસાદ હતું.

તે જ્યારે કોર્ટમાં આવતો તે વખતે ન્યાયાધીશ એમ્બરમાં જોવામાં આવતા આજે ન્યાયાધીશ સાહેબ કોર્ટમાં હતા વેણીપ્રસાદને આવતો જોઇને ન્યાયાધીશ ધડિયાળ સામે દૃષ્ટિ કરી. વેણીપ્રસાદ સમજ્યો કે ન્યાયાધીશ સાહેબ ધડિયાળ સામે જોઇને ચોંતે મોડો

આવ્યો છે એમ સૂચવે છે. તેથી પોતાને કશો પ્રશ્ન થાય તે પૂર્વેજ તેણે ખુલાસો કર્યો “સાહેબ’ આજે સ્ટેજ મોડું થયું તે માટે હું ક્ષમા માગું છું આજે હું અમારી શાંતિના માસિકને માટે એક લેખ લખવામા રોકાયો હતો તેમા એટલો બધો રસ પડ્યો કે વખતનું મને ભાન રહ્યું નહિ જે મારી પત્નીએ મને ચેતવ્યો ન હોત તો આથી પણ વિશેષ મોડું થાત ઉતાવળમા ભોજન કર્યા વગર એકદમ આવ્યો છું”

“કાંઈ હરકત નહિ હજી તમે મોડા ન ગણાઓ, આજે વિશેષ કામ અચાનક આવી પડ્યું છે ધણીની જીખાની લેવાની છે” ન્યાયાધીશે કહ્યું અને તેણે ધટ્ટી કરી પટાવાળો અદર આવ્યો. તેને નવનિતરાયને બોલાવવાની સૂચના કરી પટાવાળો નવનિતરાયને બોલાવી લાવ્યો નવનિતરાયનો સ્ટેરો પ્રસ્થાત હતો મહારાટ કે બીતિનું કશું પણ ચિહ્ન જણાતું ન હતું તે ખરો ગૃહસ્થ લાગતો હતો. નવનિતરાયે ખાસ ટાપટીપથી વસ્ત્રો પહેર્યા હતા તે અનેક વાર વકિલ તરીકે આ ન્યાયાધીશ સમક્ષ હાજર થયો હતો એટલે ન્યાયાધીશ તેને પિછાનતો હતો પ્રથમ તેનું નામ, તેના પિતાનું નામ, શાંતિ, ઉમર, ધંધો ઇત્યાદિને લગતા શિષ્ટાચારદર્શક પ્રશ્નો થયા પછી ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન કર્યો “અત્ર તમને શા માટે બોલાવ્યા છે તે તમારા જાણવામા હશેજ.”

“હાજી, જલ્દામમા એક વિધવા સ્ત્રીનું ખૂન થયું છે તેના કેસમા સાક્ષી તરીકે હાજર થવા નામદાર કોર્ટ મને આજ્ઞા કરી છે”

“વાર, વિધવા લક્ષ્મીબાઈના કામળોમા તમારું નામ જેવામા આવ્યાથી તમે કશો પ્રકાશ પાડી શકશો એવા હેતુથી તમને બોલાવ્યા છે.” પોતે અબિકાપ્રસાદને આપેલું વચન યાદ કરીને ન્યાયાધીશે કહ્યું.

“ખરોખર છે એ વિધવા સ્ત્રીના કામળોમા મારું નામ હોય તે સંભવિત છે. તે મારી આમા હતી.”

“ત્યારે તમે તેના સંબંધમા જે કાંઈ જાણતા હો તે જણાવો.” ન્યાયાધીશે આજ્ઞા કરી.

“સાહેબ ! હું એ બાઇના સબધમા વિશેષ જાણુતો નથી હું ન્હાનો હતો સારથી જ મને તેની પાસેથી લઇ લેવામા આવ્યો છે. ત્યારબાદ તેને સહાય કરવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો નથી ”

“ તમે તેને ત્યારપછી મળ્યા હતા ખરા ? ”

“ હાજી, તેને ત્યાં હું અનેક વાર ગયો હોઇશ જન્મનાબાઇ તેને અવારનવાર મળતા અને પોતાનું ખાનગી કામકાજ સોંપતાં. તે મારા કરતાં એ વિધવાના સબધમા વિશેષ જાણુવી શકે તેમ છે ”

“ હા, જન્મનાબાઇ પણ અહીં આવ્યા હશે મે તેમને પણ સમન્સ મોકલ્યો છે ” ન્યાયાધીશ બોલ્યો.

“ હાજી, તેમનો સમન્સ મે જોયો છે પણ તેમની તબિયત એટલી નરમ છે કે તે અહીં આવી શકે તેવી સ્થિતિમા નથી ”

“ એટલી બધી નરમ છે ? ”

“ મારો એક મિત્ર ડોક્ટર છે તે કહે છે કે જન્મનાબાઇ બચ્ચે નહિ, અને કદાચ બચ્ચે તો દિવાના જેવી હાલતમા પોતાનું જીવન પૂર્ણ કરશે ”

ન્યાયાધીશ વિચારમા પડી ગયો તે બોલ્યો “ સારે શું તેની પાસેથી કશી પણ વાત જાણવાની આશા નથી ? ”

“ મને તો એમજ લાગે છે તે આજનો દિવસ કાલશે કે કેમ એ બાબત મને શકા છે હું તેમને બેલાન અવસ્થામા મૂકીને અહીં આવ્યો છું ”

“ તબિયત ક્યારથી નરમ થઇ છે ? ”

“ થોડા દિવસથી નરમ હતી, પણ ગઇ કાલથી વધારે બગડી છે. ”

“ વધારે બગડવાનું શું કારણ ? ”

“ ગઇ કાલે તેમણે વર્તમાન પત્ર વાચવા માડ્યું. તેમા આ ખૂનને લગતી હકીકત પર તેમની દૃષ્ટિ જતા તે અચેત જેવા બની ગયા અને ‘ ગરીબ બાપડો ! ’ એવા શબ્દો તેમના મુખમાંથી સરી પડ્યા ”

“તમે બૂલો છો તેણે ‘મરીબ બાપડી’ એમ કહ્યું હતું.”

“નાજી, એ ઉદ્ધાર મારી આપા લક્ષ્મીબાઇ માટે હોય એમ હું માની શકતો નથી.”

“એમ વાર, પછી.”

“ત્યાર બાદ મેં નોકરની સહાયથી તેમને બિજાના પર સુવાડીને ડોક્ટરને બોલાવ્યો. ત્યારથી તે બેભાન છે. ડોક્ટર—”

“ઠીક, હવે બીજો પ્રશ્ન લક્ષ્મીબાઇનો કોઈ ચત્રુ હોય એવું તમારા જણવામાં છે ?”

“નાજી.”

“એનો કોઇ ચત્રુ ન હતો, તો પણ તેના ખૂનથી કોઇનો સ્વાર્થ સરે એવું તમને લાગે છે ? જો લાગતું હોય તો કોનો સ્વાર્થ સરે તેમ છે તે તમે જણાવો.” ન્યાયાધીશે મુદ્દાનો પ્રશ્ન કર્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

નવનિત ખુલાસો કરે છે.

આ પ્રશ્ન સાબળાને નવનિત ચમક્યો તે વિચારમાં પડી ગયો. પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ આપવાને માટે તે યુગ્મવાતો હશે એમ ન્યાયાધીશે ધાર્યું.

છેવટે નવનિતે જવાબ આપ્યો: “મારા ખ્યાલમાં એવો કોઇ મનુષ્ય નથી.”

“તમે સત્ય કહો છો ? લક્ષ્મીબાઇના મૃત્યુથી કોઇને લાભ થાય તેમ નથી એમ તમે ચોક્કસપણે કહો છો ?” ન્યાયાધીશે પ્રશ્નનો જ પ્રશ્ન બીજી રીતે રજુ કર્યો.

“સાહેબ ! હું માત્ર એટલું કહી શકું છું કે લક્ષ્મીબાઇના મૃત્યુથી મારે પોતાને કદી પણ સુધારી ન શકાય એટલું મોટું નુકસાન સહન કરવું પડ્યું.” નવનિતે જવાબ આપ્યો.

ન્યાયાધીશ સમજ્યો કે નવનિત પાસેથી પેલા કામળો મેળવવાની આ તક સારી છે. હવે અભિકાપ્રસાદનું નામ પ્રકટ કરવાની જરૂર નથી તે જોલ્યો “શુ” તમને તુકસાન ? જરીક ખુલાસાથી જણાવો ”

નવનિત આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા અચકાતો હોય એમ લાગતું હતું તે જોલ્યો “ સાહેબ ’ કોર્ટના પ્રશ્નનો જવાબ આપવો તે મારી ફરજ છે પરંતુ તેમા ગુપ્ત રહસ્ય સમાયેલું છે. તે પ્રકટ કરવાથી અમુક ઉચ્ચ અને ખાનદાન કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાને હાની પહોચવાની ભીતિ છે, તથાપિ જો આપ આગ્રહ જ કરતા હો તો—”

ન્યાયાધીશે તેના શિરસ્તેદાર સામે જોષ્ટને કહ્યું. “ વેણીપ્રસાદ ” આ એક જ શબ્દનો ઉચ્ચાર તેણે એવા ભાવપૂર્વક કર્યો કે શિરસ્તેદાર તેનો હેતુ સમજી ગયો અને ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો ગયો.

ન્યાયાધીશની આ નમ્રતા માટે નવનિતે તેનો આભાર માનીને જણાવ્યું. “ સાહેબ ’ મારા પ્રત્યે દર્શાવેલા ઔદાર્ય માટે હું આપનો ઉપકૃત છું જે ખુલાસો મારે કરવાનો છે એથી મને કુખ થશે, તથાપિ આપની પાસે તે રજુ કરવો એ મારી ફરજ છે. ”

“ તમે જે વાર્તા પ્રકટ કરવા નહિ ઇચ્છતા હો તેની હું નોંધ નહિ લઉં. તમે શાંતિથી સત્ય હકીકત જણાવો ”

“ સાહેબ ’ મારી હકીકત વિચિત્ર છે થોડા દિવસ પહેલાં સુધી મારા પિતાનું મને કશું પણ જ્ઞાન ન હતું જન્મનાળામ્હને હું મારી માતા સમજી અનન્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક હું તેની સેવા કરતો હતો. હું મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો, હું જાણતો હતો કે જે મનુષ્ય પોતાના પિતાનું નામ જણાવી ન શકે, પોતાના પિતાને લગતી કશી માહિતી આપી ન શકે તેની જગતમા પ્રતિષ્ઠા નથી મારી એ સ્થિતિ છે માટે મારે પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિને ખાતર વિશેષ શ્રમ કરવો જોઈએ પરંતુ અચાનક જોને હું મારી માતા માનતો હતો તે જન્મનાળાઈ ઉપર સરદાર કમળાપ્રસાદે લખેલા ગ્રેમપૂર્ણ પત્રો મારા વાચવામા આવ્યા તે ઉપરથી હું

સમજી શક્યો કે જમનાબાઈ મારી માતા નથી અને હું સરદાર કમળાપ્રસાદનો પુત્ર છું ”

એ પ્રમાણે કહીને જે હકીકત તેણે અબ્જિકાપ્રસાદને જણાવી હતી તે સર્વ ન્યાયાધીશને કહી સભળાવી માત્ર તફાવત એટલો હતો કે અબ્જિકાપ્રસાદ પાસે તે લાગણી પૂર્વક બોલતો હતો; જ્યારે અહીં ન્યાયાધીશ પાસે તે લાગણીરહિત અતઃકરણથી શાતપણે કહેતો હતો.

તેણે ઉમેર્યું “ આ પત્રો મારા જોવામા આવ્યા પરંતુ એટલા પૂરાવાથી કાંઈ વળે નહિ સરદાર કમળાપ્રસાદ કે જમનાબાઈ મારી વાતને કદી પણ ટેકા આપે નહિ મને આશા હતી કે લક્ષ્મીબાઈને મારા ઉપર પ્રેમ હોવાથી તે આ ગુપ્ત વાર્તા પ્રકટ કરીને મને ટેકા આપશે ખરી પરંતુ તે બિચારી મરણ પામી છે એટલે સરદાર સાહેબના પત્રો મારે માટે નકામા છે ”

પછી તેણે જમનાબાઈ તરફથી પોતાને મળેલો જવાબ જણાવ્યો: “ જમનાબાઈએ પ્રથમ તો એમ કહ્યું કે ઊકરાઓની અદલાબદલી થઈ નથી પરંતુ પાછળથી મેં પૂરાવા રજૂ કર્યાં તેથી તે મહારાઈ ગઈ અને તેણે સત્ય હકીકત કબૂલ કરી જે કે મારી ખાતરી છે કે તે બીજા કોઈની પાસે તે વાર્તા કબૂલ કરશે નહિ કેમકે તેના ઊકરા અત્યારે જે સત્તા ભોગવે છે, તે કાયમને માટે ભોગવ્યા કરે એવી તેની ઇચ્છા હોય એ સ્વાભાવિક છે વળી અત્યારે તો તેની એવી સ્થિતિ છે કે એક પણ શબ્દ તેના મુખમાથી નિકળી શકે તેમ નથી.”

આટલું કહ્યા પછી તેણે અનંતપ્રસાદની સાથે પોતાને મળેલી વાત જણાવી આ હકીકત જણાવતા તેણે સ્હેજ બૂલ કરી હતી; તથાપિ તેના કથનથી અનંતપ્રસાદને જરીકે નુકસાન થાય તેમ ન હતું. તેણે અનંતપ્રસાદની પ્રશ્ન સાં કરતા કહ્યું કે “ મારા કથન ઉપર અનંતપ્રસાદને વિશ્વાસ આવ્યો ન હતો; તો પણ તે ઉદાર અને મક્કમ વિચારનો હોવાથી જે મારો હક્ક વાજબી હોવાની તેની ખાતરી થાય તો મારા કથનનો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર હતો.”

ન્યાયાધીશ બોલ્યો “આ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં લક્ષ્મી-
બાઇના ખૂનથી કોઇને પણ લાલ થાય તેમ નથી, એવું તમે શા
માટે કહ્યું હતું ?”

નવનિતે કશે પણ જવાબ આપ્યો નહિ. એટલે ન્યાયાધીશ
આગળ બોલ્યો “આ લક્ષ્મીબાઇના મૃત્યુથી અન તપ્રસાદની સ્થિતિ
મજબૂત થઈ છે. જમનાબાઇની સ્થિતિ ખરાબ છે, સરદાર આ
વાર્તા કબૂલ કરશે નહિ, તમારા પત્રો ઉપરથી કશે ચોક્કસ પૂરાવા
મળી શકે તેમ નથી એટલે આ ખૂનથી ખરો લાલ અન તપ્રસાદને
થયો છે ”

નવનિત ત્વરાથી બોલ્યો “નહિ, સાહેબ ! આવો અભિપ્રાય
એકદમ બાધી ન હોય ! અન તપ્રસાદને શી ભીતિ હતી ? મેં તેને
બિલકુલ ધમકી આપી હતી નહિ મેં માત્ર સત્ય હકીકત જણાવી
હતી અને તેનો નિર્ણય કરવાનું પણ તેને સુપ્રત કર્યું હતું ”

“અને તેણે તે સમયે વિચાર માટે અમુક વખતની માગણી
કરી હશે ?”

“હાજી, મેં તેને મારી સાથે લક્ષ્મીબાઇને ત્યાં આવવા
વિનંતિ કરી કારણ કે લક્ષ્મીબાઇના મુખેથી સત્ય હકીકત અવશ્ય
કરતા કશી શંકા રહે નહિ પરંતુ તે મારા કથનનો અર્થ સમજ્યો
નહિ તે તેના પિતા સાથે અવારનવાર લક્ષ્મીબાઇને ત્યાં જતો હતો.
મારા સાબળવા મુજબ સરદાર સાહેબ લક્ષ્મીબાઇને અનેક વાર મોટી
રકમ આપતા હતા ”

“અન તપ્રસાદ તમારી સાથે લક્ષ્મીબાઇને ત્યાં આવવાને શા
માટે તૈયાર ન થયો તે તમે કહી શકશો ?” ન્યાયાધીશે પૂછ્યું

“હાજી, તેણે સહુથી પહેલાં એ વિષયમાં સરદાર સાહેબનો
ખુલાસો મેળવવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી સરદારસાહેબ બહારગામ
ગયા હતા અને થોડા દિવસમાં આવનાર હતા ” નવનિતે જવાબ આપ્યો.

નવનિતની સરલતા જોઈને ન્યાયાધીશને આનંદ થયો. નવનિત

કશુ પશુ છપાવ્યા સિવાય ખૂલ્યા અતકરણથી બોલે છે એમ તેને લાગ્યા સિવાય રહ્યું નહિ.

“ મારા પિતાની સાથે વાત કરવાની મને તક મળશે એ જાણીને મને આનંદ થયો. મારી પાસે પૂરાવા પૂરતા હતા, પરંતુ અમારા ઉચ્ચ અને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબને ડામાડોળ કરવાની મારી ઈચ્છા ન હતી બહુ સમાધાનીથી અને ધરમેળે જ પતાવી દેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો.

“ એટલે ' શુ તમે કોર્ટમાં ફરિયાદ ન કરત ? ”

“ બિલકુલ નહિ ' અન તપ્રસાદ ગમે તેમ પણ મારા પિતાનો પુત્ર-મારો બાપ છે. મારા હક્કને માટે તેને બદનામ કરવાનું અનિષ્ટ પગલું હું કદી પણ બર નહિ ”

ન્યાયાધીશના મનમાં નવનિત માટેનું માન વૃદ્ધિગત થયું. તે બોલ્યો “ તમારો વિચાર ખરેખર પ્રશ્ન સનીય છે. ”

“ એમાં કશું પ્રશ્ન સા કરવા જેવું નથી જો હું ખાનદાન પિતાનો પુત્ર હોઈ, તો મારા લાભને ખાતર તેમને શરમાવું પડે, એવું કૃત્ય ન કરવું જોઈએ મારો વિચાર એવો હતો કે જો સરદાર સાહેબ મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરે તો બલે, અને જો ન કરે તો અનંત-પ્રસાદને જ તે પદ ભોગવવા દેવું હું પોતે તો શ્રમ કરીને જગતમાં મારી પ્રતિષ્ઠાને વધારત હા, હું માત્ર તેમની પાસેથી આર્થિક વિષયમાં મારણી કરત. કારણ કે જગતમાં આગળ વધવાને માટે પૈસાની જરૂર છે તે મારી પાસે નથી તેમ મારો ધધો એટલો સારો ચાલતો નથી કે હું તે મેળવી શકું જન્મનાખાધને મારા પિતા પાસેથી પુષ્કળ રકમ મળતી હતી, પણ કેટલીક તેણે મારા શિક્ષણમાં ખર્ચ નાખી અને બાકીની રકમ ગૃહખર્ચમાં હિંગવી દીધી. હું મારા પિતાનું બહુ ઈચ્છિતો નથી. માત્ર મને એટલું જ લાગી આવે છે કે મારી આપા લક્ષ્મીઆઈનું ખૂન ગવાથી મારી તમામ આજ્ઞા ધૂળમાં મળી ગઈ છે. ”

“ નવનિતરાય ! નિરાશ ન થાઓ. ” ન્યાયાધીશ આશાસન

પૂણ્ય સ્વરે બોલ્યો “તમારે આજ્ઞાનો પરિત્યાગ કરવાથી જરૂર નથી. હું કશી પણ વાર્તા તમારાથી ગ્રામ રાખવા ઇચ્છતો નથી. વિધવા લક્ષ્મીબાઇનો ખૂની મળી આવ્યો છે સરદાર કેમળાપ્રસાદનો પુત્ર અને તપ્રસાદ અત્યારે પરહેજ થઇ ચૂક્યો હશે.”

આ શબ્દો સાંભળીને નવનિત અત્ય ત ગભરાયેલો દેખાયો તે બોલ્યો “આપ શું કહો છો ? હું સ્વપ્નમાં તો નથી ?”

“ના, તમે જે સાંભળ્યું છે તે તદ્દન ખરું છે તમે સરક્ષતા પૂર્વક જણાવેલી સત્ય હકીકતથી મારા કાર્યને પુષ્કળ સહાયતા મળી છે અને તે માટે હું તમને અભિનંદન આપુ છું અત્યારે મારે કેટલુંક કામ છે પરંતુ આવતી કાલે હું રીતસર તમારી જીખાની લાઇશ હું આજ્ઞા રાખુ છું કે તમે કાલે તમારી પાસેના કાગળો પણ લેતા આવશો.”

“અરે, સાહેબ ! આપની આજ્ઞા હોય તો અત્યારે જ કાગળો લઇ આવુ.”

“લલે લઇ આવો હું તમામ કાગળો વાંચી રાખીશ,”

નવનિત નમન કરીને બહાર નિકળ્યો તે બહાર જીભો હતો તે વખતે તેણે અમિકાપ્રસાદને કોઈમા આવતો જોયો તે ત્વરાથી ચાલતો હતો તેનામાં આટલી ચપળતા નવનિતે કદી જોઈ ન હતી તેને આશ્ચર્ય થયું તે કાગળો લેવાને માટે ચાલ્યો ગયો

અમિકાપ્રસાદ ફૂદતો, ફૂલ ગો ભરતો, કોઈના હાલમાં દાખલ થયો આ વખતે શિરસ્તેદાર અદર આવી ગયો હતો

અમિકાપ્રસાદ હાલમાં દાખલ થઇને આવેશપૂર્ણ ભાષામાં બોલ્યો “પરહેજ કર્યો ! પકડ્યો ! કચર્યો ! બાપ્પો ! સપડાવ્યો ! દબાવ્યો ! કેદ કર્યો ! આપણને આપણો તહેામતદાર મળ્યો !”

આ શબ્દો અમિકાપ્રસાદ એવી રીતે બોલ્યો કે શિરસ્તેદાર ખડખડાટ હસી પડ્યો તે પોતાના હાસ્યને એકદમ ખાળી શક્યો નહિ અરે આ વિચાર આવવાથી તે પોતાને ઘેર ગયો અને રાત્રે સૂતો

ત્યાસુધી તેને હસવું આવતું હતું હસી હસીને તેના પેટમાં ફુગ્ગવા
આવ્યું એમ કહીએ તો ચાલે

ન્યાયાધીશ રહેજ કડક સ્વરે બોલ્યા “અઝિકાપ્રસાદ ! સ-
બ્યતાનો વિચાર રાખો અને જ્ઞાત થાઓ !”

“નહિ, સાહેબ ! હું જ્ઞાત નહિ થાઉં મારો ભવિષ્યવાદ
ખરો ઠયો છે, બધા મજબૂત પૂરાવા મળ્યા છે મેં જે જે અનુ-
માન બાધ્યા હતા, તર્ક કર્યા હતા તે સર્વ ખરૂં થયું છે અગત્યની
બાબતની મેં નોંધ કરી લીધી છે હું અભિમાનપૂર્વક કહું છું કે
મારી કાર્યપદ્ધતિનું અનિષ્ટ પારણામ કદી પણ આવે નહિ. અત્યારે
જો પેસ્તનજી શેઠ હાજર હોત તો બારે મળહ પડત. તે તો બાપડા
છેલકડીવાળા માણસની પાછળ પડ્યો છે તે તેને પકડી પાડશે.
આવા માણસને ડિટકિટવ ખાતાના વડા તરીકે રાખવા માટે હું
રાજ્યને ધન્યવાદ આપુ છું ! પેસ્તનજીને માસિક પગાર શો આપો છો?”

“મી અઝિકાપ્રસાદ ! તમે કૃપા કરીને ગંભીર થાઓ તો
આપણે આપણું કાર્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક આગળ ચલાવી શકીએ.”

“અરે સાહેબ ! હવે કામ ચલાવવાનું શું બાકી રહ્યું છે ? પેલી
સીંગારેટનો કકડો ખૂનીને ખતાવશે અને પછી તેના પગલાના નિશ્ચાન
ખતાવશે કે તુરત જ કળૂલ કરી દેશે તમે કહો તેવી શરત કરવાને હું
તૈયાર છું હું તો એમ કહું છું કે તેને માટે ફાંસીની સજાનો ચૂકાદો
આપ લખી રાખો અને ફાંસીને સાડ માચડો તથા મજબૂત દોરી
તૈયાર કરવાની પણ આજ્ઞા કરો.”

છેવટે ન્યાયાધીશે અઝિકાપ્રસાદ પાસેથી ધીમે ધીમે તમામ
હકીકત કઢાવી. ‘મારો સર્વનાશ થયો !’ એવા અન તપ્રસાદે હિચ્ચા-
રેલા શબ્દો સાંભળીને તેને અસત આશ્ચર્ય થયું.

“અરે આ તેના શબ્દો જ તેને તહોમતદાર કરાવવાને માટે
પૂરતા છે.” ન્યાયાધીશે કહ્યું.

“હાજી, જો તેણે એ કાર્ય કર્યું ન હોત તો એવા શબ્દો તે

હિચારત જ નહિ ” વળી અમે તેને તે નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો તે વખતે જ દબાવ્યો હતો અને તેથી જે સત્ય હતું એ તેના મુખમાંથી ગાફલપણામાં સરી પડ્યું. જે કે એથી આપણે એકદમ આનંદ પામવાનું કારણ નથી કેમકે તે પોતાના એ શબ્દો માટે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર કારણો શોધી કાઢશે ”

“ ખરેખર, અધિકાપ્રસાદ ! તું પણ અજબ મનુષ્ય છે ” ન્યાયાધીશ મનોગત બોલ્યો પછી તેણે મોટેથી કહ્યું “ પેલો નવનિતરાય વકિલ હમણા જ મારી પાસેથી ગયો ”

“ આપે નવનિતની બુખાની લીધી ? ” અધિકાપ્રસાદનું મુખ હિતરી ગયું તેના આનંદ અદૃશ્ય થઈ ગયો “ શું આ સર્વ હકીકત તે જાણતો હતો ? પોતાની ઇચ્છાથી તે આવ્યો હતો ? ”

“ ના ના, મે તેના પર સમન્સ કાઢ્યો હતો તમારે બંદીવાની જરૂર નથી મે તમારું નામ આપ્યા સિવાય જ તેની પાસેથી બધી વાત કઢાવી છે ”

“ હવે મને શાંતિ થઈ વાર સાહેબ ! તેને માટે આપનો અભિપ્રાય શો પડ્યો ? ”

“ મારી તો ખાત્રી થઈ છે કે તે સરલ અંતઃકરણનો અને ઉદાર વૃત્તિનો છે તેનો સ્વભાવ ગંભીર અને દયાળુ છે તેનું અંતર તદ્દન સ્વચ્છ છે. આવો માણસ તમારો મિત્ર છે એ જાણીને મને અત્યંત આનંદ થાય છે ”

“ હા સાહેબ ! મારો તેના પર સંપૂર્ણ પ્રેમ છે મે પ્રથમથી જ આપને કહ્યું હતું કે તે ધણો જ સિધ્ધો અને સાદો છે. મારા મૃત્યુપશ્ચાત્ મારી મિલકતનો વારસ તે જ થશે. મારા વસિયતનામામાં મે જમનાબાઈને અમુક રકમ આપવાનું જણાવ્યું છે પણ તે કલમ આજે જ હું રદ કરવાનો છું ”

“ રદ કરવાની જરૂર નથી. જમનાબાઈ માત્ર હવે થોડા દિવસની જ મહેમાન છે. ”

“ શુ ' જમનાબાઈ મરી જશે ? તો તો નવનિત દિવાનો બની જશે ના ના, જો એ તેની મા ન હોય તો તેણે શા માટે તેના મૃત્યુનો શોક કરવો ? અહો ! ' જ્યારે આ હકીકત મારા ગળુવામાં ન હતી ત્યારે હું જમનાબાઈને ખેંચ કરતા પણ અધિક ચાહતો હતો વાર, હું અનતપ્રસાદને પરહેજ કરીને ત્યાંથી નિકળ્યો તે વખતે એક નોકરના કહેવા ઉપરથી જાણ્યું હતું કે સરદાર આ સમાચાર સાંભળીને બેશુદ્ધ બની ગયા હતા ”

“ જો સરદારને કાર્ધિયાય તો નવનિતના દુ ખનો પાર રહે નહિ ”

“ કેમ ? ”

“ આ કેસમાં નવનિતના લાભને માટે સરદારની જીખાની ખાસ અગત્યની છે લાક્ષ્મીબાઈ મરી ગઈ છે, જમનાબાઈ મરી જશે અથવા દિવાની બની જશે, સરદાર કદાચ મરી જાય, તો પછી તેણે પોતાની યુક્તિ અમલમાં મૂકવા બાબત પોતાના પત્રોમાં લખ્યું છે તે અમલમાં આવી હતી કે નહિ તે આપણને કોણ જણાવશે ? ” ન્યાયાધીશે મુરકેલી દર્શાવી

“ સાચી વાત ' એનો મને ખ્યાલ ન આવ્યો. પણ હું નથી ધારતો કે સરદાર—”

અંગિકાપ્રસાદ પોતાનું વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં કોર્ટમાં એક દમામદાર સદ્ગૃહસ્થે પ્રવેશ કર્યો તે મદ મદ ચાલતો હતો. તેણે મૂલ્યવાન પોશાક ધારણ કર્યો હતો. તેનો ચહેરો દમામદાર હોવા છતાં અત્યારે નિસ્તેજ દેખાતો હતો

આ ગૃહસ્થ સરદાર કુંભળાપ્રસાદ હતો

પ્રકરણ ૨૫ મું.

સરદારની જીખાની.

ગાંધ કાલે પોતાના પુત્રની સાથે કચેલ વાતને પરિણામે મારા એક જ રાત્રીમાં સરદાર કુંભળાપ્રસાદના મન તથા શરીર ઉપર થયેલી

જ અસર થઇ હતી ગર્ભ કાલે વૃદ્ધ હોવ । છતા જુવાન જેવો દેખાતો સરદાર આજે તદ્દન વૃદ્ધ બની ગયો હતો જાણે તેનું શરીર રક્ત-માસવિહીન હાડપિંજર જેવું લાગતું હતું તેનું ગર્ભ કાલનું ગુમાન અદૃશ્ય બની ગયું હતું તેના તેજહીન નિર્જીવ નેત્રો તેના મનની નિરાશાને પ્રકટ કરતા હતા તેની આવી સ્થિતિ જોવાથી ન્યાયાધી-શને ખેદ થયો, અંબિકાપ્રસાદ આશ્ચર્યચકિત થયો અને શિરસ્તેદાર પણુ ગળગળો થઈ ગયો

“ વેણીપ્રસાદ ’ ” ન્યાયાધીશ આત્માદર્શક સ્વરે બોલ્યો
“ અંબિકાપ્રસાદ સાથે પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર પાસે જઈને તેણે કરેલી નોંધ લઇ આવો ”

પોતાને જવાની આજ્ઞા થવાથી અંબિકાપ્રસાદને દિલગીરી થઇ પણુ હવે અહીં રહેવું તે યોગ્ય નહિ તે તથા શિરસ્તેદાર આલ્યા ગયા સરદારે તેમની સામે દૃષ્ટિ પણુ કરી નહિ

ન્યાયાધીશે એક ખુરસી તરફ આગળી કરીને સરદારને તેના પર બેસવા કહ્યું સરદાર કમળાપ્રસાદ ખુરસી પર બેઠો અને સ્મિત કરતા બોલ્યો “ મારી તબિયત નરમ હોવાથી મારે ખુરસી પર બેસવું પડશે તે માટે ક્ષમા કરશે ”

એક સામાન્ય ન્યાયાધીશની ક્ષમા માગતા સરદારના મનમાં કાંઈનું કાંઈ થતું હતું પરંતુ અત્યારે તે એક મોટા અધિકારી તરીકે નહિ પણ સાક્ષી તરીકે અહીં આવ્યો હતો

ન્યાયાધીશ બોલ્યો “ સરદાર સાહેબ ’ હું તમારી પાસેથી કેટલીક હકીકત મેળવવાની આશા રાખતો હતો, પરંતુ તમારી ત-બિયત નરમ હોવાથી મને લાગે છે કે મારી તે આશા પાર પડી શકશે નહિ ”

“ હું આપની લાગણી માટે આભાર માનું છું મારી તબિ-યત એટલી બધી નરમ નથી મારા પુત્રને પરહેજ કરવાનું સા-લગવામાં આવતા હું બેશુદ્ધ બની ગયો હતો મારા નોકરો એમ

માનતા હતા કે હું મરી ગયો છું પણ મારો બાપો મજબૂત હોવાથી પ્રાણ દેહનો ત્યાગ કરી ગયો નહિ જો હું મૃત્યુ પામ્યો હોત તો મને અત્યંત આનંદ થાત, પરંતુ મારા પ્રારબ્ધમા કુખ ભોગવવાનું લખ્યું હશે તે કેમ મિથ્યા થાય ? ”

“ દિલગીર ન થાઓ. ધૈર્ય સહુ સારૂ કરશે ” ન્યાયાધીશે આશ્વાસન આપ્યું

“ હાય ! મારા જેવો દુર્ભાગી બીજો કોઈ નહિ હોય મારા દોષની મને સળ થવી જ જોઈએ—સળ થઈ છે મારો પુત્ર અનંતપ્રસાદ કોર્ટમાં કેદી તરીકે હાજર થાય તે શું ઝોાછી વાત છે ? સાહેબ ! તમે મને પણ સખત સળ કરજો, કેમકે ખરો ગુનેહગાર તો હું જ છું મારી ભૂલથી જ મારૂં ડાહ્ય વગરનું કુળ કલકિત બન્યું છે ”

ન્યાયાધીશ સરદાર કમળાપ્રસાદને અભિમાની માનતો હતો. તેણે તેનું અભિમાન ઉતારવાનો, તેના વર્તન ઉપર સબજડ ટીકા કરવાનો વિચાર કર્યો હતો પરંતુ અત્યારે પોતાની સમક્ષ સરદારને પોતાના પાપને માટે અત કરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરતો જોવાથી તેનો ગુસ્સો શમી ગયો, તેના મનમાં તિરસ્કારનું સ્થાન દયાએ લીધું.

સરદાર બોલ્યો: “ સાહેબ ! લખો, હું કશું પણ છૂપાવીશ નહિ. મારા તદ્દક દયા દર્શાવશે નહિ હવે મને કશો ડર નથી. જે બદનામી થવાની હતી તે થઈ ગઈ છે શિક્ષાને પાત્ર હું જ છું એમ જગત જાણે એવી મારી ઇચ્છા છે કારણ કે જે કાર્મ બન્યું છે તેમાં કારણ-બૂત હું જ છું ”

તે કશું માફ કરવાને માટે જોન રહ્યો એક પણ પછી પુનઃ મક્કમ સ્વરે બોલ્યો: “ સાહેબ ! હું મારા અનંત ગેવડો હતો ત્યારે મારી અનિચ્છા છતાં મારા પિતાશ્રીએ એક સરદારની પુત્રી સાથે મારૂં લગ્ન કર્યું હતું મેં તેને લેશ પણ સુખ આપ્યું નથી. કેમકે મારો તેના ઉપર બિલકુલ પ્રેમ ન હતો. એક અન્ય સ્ત્રીએ મારા

પ્રેમનુ આકર્ષણ કરી લીધું હતું તેને ધણી દીર્ઘકાળથી મેં મારૂં હૃદય સોંપ્યું હતું. તે નિષ્પાપ, પવિત્ર પ્રેમ મૂર્તિ છે એમ હું માનતો હતો. તેનું નામ જન્મના હતું હું તેને યમુના કહેતો મારું લગ્ન થયું પણ હું તેનો ત્યાગ કરી શક્યો નહિ અમારો સબંધ અમાઢિની માફક જ ચાલુ રહ્યો

“ મારી પત્ની તથા મારી આ પ્રિયતમાને એકી સાથેજ પ્રસવ થયો આવો પ્રસવ પ્રાપ્ત થવાથી મારા મનમા એક વિચાર ઉદ્ભવ્યો. મારી પત્નીના પુત્રના હક્કનો ભોગ આપીને મારી પ્રિયતમાના પુત્રને સુખી કરવો એ વિચાર મેં યમુનાને જણાવ્યો તેણે એ વિચારનો વિરોધ કયો એથી મને આશ્ચર્ય થયું તેનો માતા તરીકેનો શુદ્ધ પ્રેમ તેના પુત્રને સરદારપદ ઉપર આવતા અટકાવતો હતો તે સમયે એ વિષયમા તેણે લખેલા પત્રો મારી મૂર્ખતાના સ્મરણચિહ્ન તરીકે મેં સાચવી રાખ્યા છે મેં તેની પ્રાર્થનાનો શા માટે અસ્વીકાર કર્યો હશે ? મને લાગે છે કે તે વખતે હું દિવાનો બની ગયો હોઈશ મેં તેને તજ દેવાની ધમકી આપી એટલે પછી તે મારો વિરોધ કરી શકી નહિ છોકરાઓની અદલાબદલી કરવાનું કાર્ય મારા એક વિશ્વાસુ નોકર તથા જેનું ખૂન થયું છે તે વિધવા લલ્કમીબાઈને સોંપ્યું હતું. એ કાર્ય થયું એટલે હવે કહેવાની જરૂર નથી કે અત્યારે જેને પરહેજ કરવામા આવ્યો છે તે મારી પત્નીનો નહિ પણ મારી પ્રિય-તમાનો પુત્ર છે ”

સરદાર કુમળાપ્રસાદ આમ સ્પષ્ટ રીતે તમામ હકીકત સ્વેચ્છા-પૂર્વક જણાવશે એવી ન્યાયાધીશને આશા ન હતી તે બોલ્યો “ સરદાર સાહેબ ! ત્યારે નવનિતરાય આપના પત્નીનો પુત્ર છે અને આપનો ખરો વારસ છે એ વાતનો આપ સ્વીકાર કરો છો ? ”

“ હાજી, ” સરદાર કહેવા લાગ્યો “ પોતાના શત્રુ ઉપર વિજય મેળવતા એક રાજકર્તાને જેટલો આનંદ થાય તેથી પણ વિશેષ આનંદ મારી યોજના પાર ઉતરવાથી મને થતો હતો મારી યમુ-

નાના પુત્રને મારા મકાનમાં જોવાથી મને કેટલો ખોટો આનંદ થયો હતો? એ મારો વારસ થશે, મારી સર્વ મિલકત તેને મળશે, એ વિચારથી મારો હર્ષ હૃદયમાં માતો નહિ મારી પત્નીના પુત્રને હું ધિક્કારતો હતો તેને મેં એક વખત પણ ચુબન કર્યું ન હતું. ચમુનાનો સ્વભાવ બલો હતો અને તેથી મારા આવા વર્તન માટે તે મને ઠપકો આપતી

“મારા આ મુખમાં માત્ર એક વાતનું દુખ હતું આ છોકરાને મારી પત્ની પોતાનો જ પુત્ર સમજતી, તેના ઉપર પ્રેમ કરતી, તેને ચુબન કરતી એ જોઈને હું સળગી ઉઠતો હતો, તથાપિ તેને કશું કહી શકતો નહિ, મારો બેદ પ્રકટ કરી શકતો નહિ

“જો કે મારાથી બની શકે ત્યાંસુધી હું મારી પત્ની તથા આ છોકરાને એકબીજાથી દૂર રાખતો. છેવટે મારી દુખી પત્ની પ્રભુના દરબારમાં પહોંચી ગઈ તેણે તે જીવતી હતી ત્યાંસુધી મારી વિરોધ કદી પણ દરિયાદ કરી ન હતી ”

વખત વિશેષ પસાર થઈ ગયો હતો તથાપિ ન્યાયાધીશ સરદારને બોલતો અટકાવી શક્યો નહિ માત્ર તેને ટુકામાં પતાવવાની સૂચના કરી.

સરદારે જણાવ્યું “મારી પત્નીના મૃત્યુથી મારા નેત્રમાંથી એક પણ અશ્રુબિન્દુ ટપક્યું ન હતું. મનુષ્ય મનમાં ગમે તેટલો મલકાતો હોય છતાં તેને તેના કર્મનું ફળ મળ્યા સિવાય રહેતું નથી. મને પણ મારા કર્મનું ફળ મળ્યું ચમુના ઉપર મારો પ્રેમ હતો. તેના પણ મારા ઉપર સંપૂર્ણ પ્રેમ છે એમ હું માનતો હતો. પરંતુ તેમાં હું ઠગાયો હતો એક મનુષ્યદ્વારા મારા જાણવામાં આવ્યું કે દસ વર્ષથી તેનો એક ચાર હતો. પ્રથમ તે વાત હું માની શક્યો નહિ. અમારા પ્રેમમાં ખતરો નાખવાને માટે આવી વાત કરવામાં આવે છે એવી મેં કલ્પના કરી. છતાં બીજી વખત એક નનામો પત્ર એ વિષયમાં મને મળ્યો. એથી માફ મન શકાશીલ બન્યું. એ આખતની તપાસ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. મેં એક મનુષ્યને તે કાર્ક

સોપ્તું તેણે કરેલી તપાસમા એવું માલુમ પડ્યું કે એક યુવાન લશ્કર-
મા નોકર છે, તે રોજ સ્થાને તેને ત્યા આવે છે અને મધ્યરાત્રે
ત્યાથી પસાર થઈ જાય છે કોઈ વાર પરાદર્શમા જાય છે તો રજના
દ્વિસમા તેને ત્યા રોકાય પણ છે એક સ્થાને તે મનુષ્ય મારી પાસે
આવ્યો તેણે કહ્યું ‘ પેલો સવાર અત્યારે આવ્યો છે ’ હું તુરત
ચમુનાને ત્યા ગયો મને જોવાથી તેને કશો ગલરાટ થયેલો લાગ્યો
નહિ તે મારી સન્મુખ આવી મારા કંઠે બાગી પડી તેના માટેની
મારી શંકા પિગળી ગઈ કોઈ બદમાશે તેની વિરુદ્ધ મને હિરક્યો
હતો એ વાત હું તેને કહેવા જતો હતો ત્યા ટેબલ ઉપર સિપાહીઓ
પહેરે છે તેવા સફેદ હાથના મોજા મારા જોવામા આવ્યા તુરત હું
ચમક્યો અને મારો ક્રોધ એકદમ વધી ગયો ક્રોધાવેશમા મારા હસ્તે
કશું થઈ જશે એવા વિચારથી હું તુરત ત્યાથી ચાલી નિકળ્યો ત્યાર-
પછી તેને ત્યા હું કદી પણ ગયો નથી તેણે મને પત્રો લખ્યા, રજા
મળવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ હું મારા નિશ્ચયમા મક્કમ રહ્યો તેનો મારા
મકાનમા પ્રવેશ થઈ શક્યો નહિ

“ હાય ! આ બનાવથી મારા હૃદયની કેવી સ્થિતિ થઈ હતી
તે જો હું તમને જણાવું તો તમને મારી જરૂર દયા આવ્યા સિવાય
રહેશે નહિ મારા મનમા શકા ઉપજતી કે આ અનંતનો પિતા
હું નહિ હોઈ ! જો તે બીજાના સબધથી ઉત્પન્ન થયો હોય છતા
પણ જો તેના માટે મેં મારા હક્કદાર પુત્રનો ભોગ આપ્યો હોય તો એ
કેટલું દુઃખદાયક ? પણ હવે બીજો માર્ગ ન હતો હું અનંતને
અતઃકરણથી ધિક્કારતો છતા મારો ધિક્કાર પ્રકટ કરી શકતો નહિ.
કારણ કે મારો પુત્ર પાછો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે તો મારી લોકોમા
નિંદા થશે, એ વિચારથી હું થરથરતો હતો. મારા કુળને કલક લાગશે
એવી મને બીતિ હતી, તથાપિ મારા કુળને કલંકિત થતું અટકાવ-
વાની અત્યારે મારામા શક્તિ નથી ”

સરદાર મૌન બની ગયો તેના નેત્રોપર અશ્રુબિંદુ ચમકતા હતા.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સરદારની જીખાની-(ચાલુ).

એ સમયે હોલનું દાર ખૂલ્યું અને શિરસ્તેદાર દૃષ્ટિએ પડ્યો. ન્યાયાધીશે તેને અદર આવવા ઇશ્વારત કરી પછી તે દ્યાર્દ્ર સ્વરે સરદારને ઉદ્દેશીને બોલ્યો. “ સરદાર સાહેબ ! તમે સમાજની દૃષ્ટિએ તથા પરમેશ્વરની દૃષ્ટિએ બાંધકર પાપ કર્યું છે તેનું પરિણામ કેવું આવ્યું તે તમે જોયું હવે તો એ પાપમાથી મુક્ત થવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ જ એક કર્તાવ્ય છે ”

“ હાજી, તે પાપમાથી મુક્ત થવાનો માત્ર એક માર્ગ છે અને તે હું અવશ્ય લઈશ ” સરદારે કહ્યું

“ સાહેબ ! હું તમારું કહેવું સમજ્યો તમે તમારા ખરા પુત્રને જે પદ ઉપર સ્થાપિત કરવા ઇચ્છો છો તે પદને એ બિલકુલ લાયક છે એમ જાણીને તમને સતોષ થયા વિના રહેશે નહિ તેણે સ્વામ્ય અને જીવિબળથી આવશ્યક યોગ્યતા મેળવી છે. તેના સહવર્તનને જોઈને મને સતોષ થયો છે-તમારો એ પુત્ર તમારા કુળની ઈર્ષાને વિકાસ કરશે અને અનંતપ્રસાદ તમારા કુળનો નથી એવું જાહેર કરવાથી તમને કિંવા તમારા કોઈપણ કુટુંબીને દિલગીરી થશે નહિ. ”

“ બિલકુલ નહિ ! ” સરદાર સ્હેજ ગુસ્સાપૂર્વકે બોલ્યો : “ જો તે મારા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયો હોત તો તેણે ક્યારનીયે આત્મહત્યા કરી હોત, અને તો પછી તેના રક્તથી કુટુંબનું કલંક સ્વચ્છ થઈ જત ”

સરદારના પ્રસ્તુત શબ્દોથી ન્યાયાધીશને આશ્ચર્ય થયું. તેણે પૂછ્યું : “ તમે એમ માનો છો કે અનંતપ્રસાદે લાલચીલાઈનું ખૂન કર્યું છે ? ”

સરદારે જવાબ આપ્યો. “ હું તો મધ કાલેજ બન્યા બાબો છું. એટલે મારી જેરહાજરીમા બનેલા બનાવથી હું અચાત છું. પરંતુ

ન્યારે તમે તેને પરહેજ કરવાનું વારંટ કાઢ્યું છે ત્યારે મારી ખાત્રી છે કે તેણે ગુન્હો કર્યો જ હશે કેમકે તમારી ખાત્રી થયા સિવાય તમે સરદાર ક્રમળાપ્રસાદના પુત્ર ઉપર હાથ નાખવાનું સાહસ કરે નહિ ”

ન્યાયાધીશ કમકમ્બો, તે વિચારમાં પડી ગયો પોતે કરેલી ઉતાવળ માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થયો સરદાર ક્રમળાપ્રસાદ નરમ પડી ગયો છે એમ તે માનતો હતો પરંતુ તેના છેવટના વાક્યથી જોઇ શકાતું હતું કે જો અનતપ્રસાદ નિર્દોષ હોય તો તેના ઉપર કાઢવામાં આવેલા વારંટનો તે બદલો લીધા સિવાય રહેશે નહિ કારણ કે અનતપ્રસાદ તેનો પુત્ર હશે કે નહિ એ વિષયમાં તેને વહેમ હતો, તથાપિ તે તેને પોતાના પુત્ર તરીકે પોતાના મકાનમાં રાખી રહ્યો હતો અર્થાત્ અનતપ્રસાદનો તે બચાવ કર્યા સિવાય રહેશે નહિ આ વિચારો ત્વરાથી ન્યાયાધીશના મનમાં આવી ગયા

તેણે પ્રશ્ન કર્યો “ તમારા પુત્રોની અદલાબદલીની ગુમ વાર્તા પ્રકટ થઈ ગઇ છે એમ તમારા જાણવામાં ક્યારે આવ્યું ? ”

“ ગઇ કાલે હું ગામથી આવ્યો ત્યારે અનંતે જ આ હકીકત મને જણાવી હતી તે ઉપરથી મને શકા આવે છે—” સરદારે જવાબ આપ્યો, પણ તે આગળ બોલતા અટકી ગયો

“ શી શકા આવે છે ? ”

“ સાહેબ ! જો અનતપ્રસાદે ગુન્હો નહિ કર્યો હોય તો તે ખરેખરો વીર પુરુષ છે એમ હું માનીશ ” સરદારે આડો જવાબ આપ્યો

“ વાર, ત્યારે તે નિર્દોષ છે એમ માનવાને તમારી પાસે કશા કારણ છે ખરા ? ” ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન કર્યો તેના શબ્દોમાં ઇર્ષ્યા જણાતી હતી

એ જોઇને સરદાર ચમક્યો તે જોતો થઇ ગયો અને બોલ્યોઃ “ હું અનંતને ધિક્કારતો હતો પણ સાક્ષી તરીકે માફ કરાવ્યો

ન્યાયને સદ્વાય આપવાનું છે તે કર્તવ્ય હું યથાર્થ રીતે બજાવીશ. અનંતને ન્યાય મળવામા તેના તરફના મારા ધિક્કારને વચ્ચે આવવા દષ્ટિ નહિ ”

“ મે ભૂલ કરી ” ન્યાયાધીશ મનોગત બોલ્યો “ મારે આ જુદા પુરુષના દિલને દુઝાવવું જોઈતું ન હતું ”

“ હવે હું આપને સત્ય વાર્તા જ જણાવીશ ” સરદારે કહ્યું. “ ગઈ કાલે અનંતે આ પત્રો સબધી હકીકત મને જણાવી, ત્યાર-બાદ ખરી વાર્તા શી છે એ જણાવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો કારણ કે મારા ખરા પુત્રે તેને મારા તમામ પત્રો બતાવ્યા ન હતા. અમારી વચ્ચે તકરાર થઈ અનંત સર્વસ્વ મારા ખરા પુત્રને સુપ્રત કરીને ચાલ્યો જવા માગતો હતો મારી ઇચ્છા મારા ખરા પુત્રના કબજા-માથી મારા પત્રો મેળવી, બદલામા તેને મોટી રકમ આપી, તેના મનનું સમાધાન કરવાનો હતો પણ અનંત મારી સાથે મળતો થયો નહિ તેણે કહ્યું કે ‘ જો તમે મને માત્ર થોડી ધણી રકમ આપશો તો પણ મને સતોષ થશે. ’ તેણે મારા મકાનનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો

“ મે તેને કહ્યું. ‘ આ પ્રમાણે કરવાથી જેની સાથે લગ્ન કરવાનો આજે બે વર્ષથી તું વિચાર કરી રહ્યો છે તેની સાથે તારૂં લગ્ન થઈ શકશે નહિ ’ તેણે જવાબ આપ્યો: ‘ એ કુમારિકાનો મારા પૈસા ઉપર નહિ પણ મારા ઉપર પ્રેમ છે. તેનું હૃદય મક્કમ છે. તે મારી સાથે જ લગ્ન કરશે, એટલે એ બાબત મને શેષ પણ બીજી નથી ’ ”

સરદારના આ શબ્દોથી ન્યાયાધીશના માથાપર વિજળી પડી. તે ક્ષણભર નિઃશ્વેદ બની ગયો તેણે પોતાના અંતઃકરણમા ક્ષિપ્તગતી લાગણીઓને છૂપાવવાને માટે જે કાગળપર પોતે સરદારની ભુખાની લખતો હતો તે વાચવા માંડી. તેણે વિચાર્યું: ‘ આ કેસની તપાસ

મે શા માટે હાથમા લીધી ? હું નિબ્બક્ષપાતી રહી શકીશ ? નિર્મળ
ન્યાય આપી શકીશ ? ”

તે થોડી વારે શાત થઇને બોલ્યો. “ સાહેબ ! અન તપ્રસાદે
તમને જે કહ્યું તે પ્રથમ સનીય છે પણ તે વિધવા લક્ષ્મીબાઈના
સબંધમા કશું બોલ્યો હતો ખરો ? ”

“ હા-હા, ખરોખર ! ” સરદાર બોલ્યો. તેના મનમા અમુક
કલ્પના આવવાથી તે ઉરકેરાઈ ગયો હોય એમ લાગતું હતું

“ વિધવા લક્ષ્મીબાઈ જે સાક્ષી આપશે તો આપણે નવનિ-
તરાય સામે ટકી શકીશું નહિ એમ તેણે તમને કહ્યું હશે ? ” ન્યા-
યાધીશે કહ્યું

“ હા, એ પ્રમાણે જ કહ્યું હતું તેણે આ કારણને લઇને જ
મારા મતનો વિરોધ કરેલો હોવો જોઈએ ! ” સરદારે જવાબ આપ્યો

“ સરદાર સાહેબ ! અન તપ્રસાદ તથા આપની વચ્ચે શું
સંભાષણ એ વિષયમા થયું હતું તે જાણવાની જરૂર છે તો આપ
સ્મરણશક્તિને તીવ્ર બનાવીને, કશું પણ મૂકી દીધા સિવાય બંને
ત્યાગુધી અક્ષરેઅક્ષર જણાવવા કૃપા કરશો ”

સરદારે ન્યાયાધીશની ધમ્મીનો સ્વીકાર કરીને શ્રાંતિપૂર્વક
આગલે દિવસે અન તપ્રસાદ સાથે પોતાને જે સંભાષણ થયું હતું તે
કહી સંભળાવ્યું જાણે અત્યારે અન તપ્રસાદ પોતાની સામે હોય
અને વાત કરતો હોય એવો તેને લાગે થતો હતો તેણે કશી પણ
હકીકત છૂપાવી ન હતી

જેમ જેમ સરદારનું કથન આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ
ન્યાયાધીશના મનમા પણ ખૂતીની ચતુરાઈ, કૌશલ્ય, આદિથી આશ્ચર્ય
ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તે મનોગત બોલ્યો “ અહો ! આ ખૂતી જેવો
પાકો બદમાશ આ જગતમા બીજો કોણ હશે ? અંબિકાપ્રસાદની
દીર્ઘદર્ષિતા વખાણવા યોગ્ય છે તેની દરેકદરેક કલ્પના ખરી હશે
તેનું શુદ્ધિકૌશલ્ય આશ્ચર્ય પમાડનારું છે જે અંબિકાપ્રસાદ ન હોત

તો આ કેસમા ખરો ખૂની કદી પણ સપડાત નહિ. જ્યારે ખૂનનો
 બનાવ પ્રકાશમા આવે, તેના આસપાસના સયોજો જાહેરમા આવે,
 તે વખતે પોતાના ઉપર શંકા ન આવે, તે માટે તેણે સરદાર સાહેબના
 સલાહજીમા પોતાના દિલનુ ઔદાર્ય દર્શાવીને નવનિતને તેનો હક્ક
 સુપ્રત કરવાનો અલત આગ્રહ કર્યો હતો. તેના દરેકેદરેક જાજમા
 જિંડો ભેદ સમાયો છે પોતાના ઇરાદાને અમલમા ચૂકવામા તેની
 ચાણુક્ષતા કેટલી બધી છે ? પૂરાવાને તોડી નાખવાને માટે અગાઉથી
 તે કેવી તૈયારી કરે છે ? કશુ પણ તેની વિરુદ્ધ જાય એવું મળી
 આવતું નથી કુસુમ ' હા, કુસુમ પણ તેને છોડવા માગતી નથી
 તેણે કુસુમને પોતાની ખરી સ્થિતિની માહિતી આપી હશે ? હા, મને
 લાગે છે કે માહિતી આપેલી હોવી જ જોઈએ પણ જો હું કુસુમ
 પાસે જઈને તેને પુનઃ મારા જણવામા આવેલી આ સર્વ હકીકત
 જણાવુ તો શી હરકત છે ? કુસુમ ' કુસુમ ' તું આવા નરાધમ ઉપર
 તારા પ્રેમને મિથ્યા વેડી નાખે છે, પણ હવે આ દુષ્ટ મનુષ્યનું ખરું
 ચિત્ર તારી દષ્ટિ સમક્ષ ખડું થશે અનંતપ્રસાદે ધાર્યું હશે કે ' જો
 હું મારા પિતા પાસે નવનિતની તરફદારી કરીશ તો મારું મોઢું
 દિલ જણાશે લક્ષ્મીબાઈના ખૂનની વાર્તા જાહેરમા આવતા મારા
 ઉપર વહેમ નહિ આવે અને નવનિત પોતાનો હક્ક સાબિત કરવાને
 માટે આવશે એટલે મારો પિતા પોતાના કુળને કલકિત નહિ થવા
 દેવાને માટે નવનિતે એ કામગો બનાવટી ઊભા કર્યા છે એમ કહીને
 તેને તરછોડી કાઢશે અથવા તો તેને અમુક રકમ આપીને એ કામગો
 ખરીદી લેશે. ' આવે વિચાર આ ખૂનીનો હોવો જોઈએ સાત કુદ-
 રતની સહાયથી જ તેના વિરુદ્ધમા બધુ બનવા પામ્યું છે, અને જ્યારે
 આવા મુશ્કેલીના પ્રસંગમા કુદરતે સહાય કરી છે ત્યારે આ ' માણસે
 ખૂન કર્યું હશે એ ચોક્કસ માય છે. "

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ખરો પુત્ર !

ન્યાયાધીશના જેવા જ વિચારો સરદારના મનમાં પણ ઉત્પન્ન થતા હતા ન્યાયાધીશે કહ્યું “ આપે જણાવેલી હકીકત ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે અનંતપ્રસાદે અગાઉથી યોજના નક્કી કરીને પછી કાર્ય કર્યું હશે ”

“ તમારે અનુમાન સાચુ છે તે યોજના પણ કુશળતાપૂર્વક તૈયાર કરી હશે ” સરદારે અનુમોદન આપ્યું

તેજ વખતે નવનિતે અદર પ્રવેશ કર્યો, એટલે સરદાર બોલતો બધ થઇ ગયો નવનિત પોતાની સાથે એક પુઠુ લાવ્યો હતો તેની અદર કાગળો હતા. તેણે સરદારને સમ્યક્તાપૂર્વક નમન કર્યું અને પછી તે ન્યાયાધીશ સામે દૃષ્ટિ કરીને ગભરાયેલા સ્વરે બોલ્યો “ સાહેબ ! આ પત્રો ! જમનાબાઈની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વિશેષ બગડતી જાય છે. માટે હું જલ્દી જવાની રજા માગું છું ”

સરદારે આ શબ્દો સાંભળ્યા તે નવનિત સામે જોઈ રહ્યો ન્યાયાધીશ ઉઠ્યો અને જ્યાં સરદાર બેસ્યો હતો ત્યાં આવીને બોલ્યો “ સરદાર સાહેબ ! આ નવનિતરાયનો આપની સાથે પરિચય કરાવતા મને અત્યંત આનંદ થાય છે ”

સરદારના મ્હેરાપર આથી કશું આશ્ચર્ય થયું નહિ ‘ જમના-બાઈ ’ ના નામનો નવનિતે ઉચ્ચાર કરવાથી તે તેને ઝાળખી ગયો હતો પરંતુ સરદારને પિછાનતા નવનિતના મસ્તક ઉપર જાણે મોટો આઘાત થયો હોય તે પ્રમાણે તે ખુરસીપર બેસી ગયો થોડી વારે તે સ્વસ્થ થયો તે તથા સરદાર બન્ને એક બીજાની સામે જોઈ રહ્યા

ન્યાયાધીશે જુદીજ આશા રાખી હતી આ બે જણાનો કું પરિચય કરાવીશ એટલે તે બન્ને એક બીજાને બાઝી પડશે અને તેમની આકસ્મિક મુલાકાતથી કશું નવીન જાણવાનું બની આવશે

એમ તે માનતો હતો પરંતુ તેની ધૃષ્ટિ બર આવી નહિ નવનિત મહારાષ્ટ્ર ગયો હતો. સરદાર લાગણીરહિત બની ગયો હતો.

આથી ન્યાયાધીશ જાણે સરદારને ઠપકો આપતો હોય તેવા ભાવપૂર્વક બોલ્યો “સરદાર સાહેબ ' આ યુવક તમારો ખરો વારસ છે એ વાર્તાનું સ્મરણ કરો ”

હવે નવનિતના મનમાં હિમ્મતે પ્રવેશ કર્યો તેણે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે બોલતા અટકતો હતો “સરદાર સાહેબ ' મારી માત્ર એટલી જ ધૃષ્ટિ—”

“ તારે મને ‘પિતા’ શબ્દથી સબોધવો જોઈએ. ” સરદાર વચ્ચે બોલ્યો પછી તેણે ન્યાયાધીશને પૂછ્યું “હવે મારે અહીં રોકાવાની જરૂર છે ?”

“ નાજી, માત્ર આપની જુબાની લખાઈ છે તે સાબળીને તેના પર આપની સહી કરો બીજી કશું કામ નથી વેણીપ્રસાદ ' સરદાર સાહેબની જુબાની વાચી સંભળાવ ”

વેણીપ્રસાદે જુબાની વાચી જેમને કેટલેા અનુભવ હશે તેમને વેણીપ્રસાદને વાચતા સાબળીને આશ્ચર્ય થશે નહિ જાણે પગલ મેલ ધસમસતો આવતો હોય એટલી ત્વરાથી તે વાચતો હતો અમસ્તો બલે ને ઝોકા ખાતો હોય પણ જુબાની વાચવામાં એક મીનિટનો પણ નકામો વ્યય ન થવો જોઈએ એમ તે માનતો હતો વાચતા હસ્વદીર્ઘના ઉચ્ચારનો ભેદ રાખતો નહિ, લખવામાં પણ તેણે એ બાબતનો ભેદ રાખ્યો ન હતો અલ્પવિરામ, પૂર્ણવિરામ, આશ્ચર્ય, સબોધન, પ્રશ્નાર્થ, વગેરે ચિહ્નો પાસે અટકવાની આવશ્યકતાનો તે જુબાની વાચવામાં સ્વીકાર કરતો નહિ તે જુબાની વાચતા દમ ખાતો હશે કે નહિ તેની પણ શંકા પડતી.

જુબાની પૂરી થઈ એટલે સરદારે સહી કરી આપી પછી તેણે નવનિતને કહ્યું “મારા દીકરા ' આજે હું અત્યંત અશક્ત બની ગયો છું. આલવામાં તારો ટેકો આપ.”

તેણે નવનિતના ખભાપર હસ્ત ચૂંચ્યો એ વખતે નવનિતનો મહેરો પ્રયુક્ત બન્યો તે બે જણા બહાર નિકળ્યા ત્યારબાદ ન્યાયાધીશ ખારી પાસે જિભો રહીને આ બે તરફ જોઈ રહ્યા. તેઓ દેખાતા બધ થયા એટલે તે પુનઃ પોતાના આસનપર બેઠો અને બોલ્યો: “આજનો દિન નિર્ણયક ગયો નથી. એક મનુષ્યને સુખી બનાવવાને મેં મારાથી બનતી કોશીસ કરી છે.”

પછી તેણે સરદાર કમળાપ્રસાદના નોકરોની જુબાની શ્રેવાનુ શરૂ કર્યું તેઓ કશું વિશેષ કહી શક્યા નહિ પરંતુ તે તમામ નોકરો અનંતપ્રસાદને ગુન્હેગાર સમજતા હતા એમ તેમના કથન ઉપરથી જણાઈ આવતું હતું છેલ્લા એક અઠવાડિયા થયા અનંતપ્રસાદનું વર્તન વિચિત્ર બની ગયું હતું, અને તેથી તેની તરફ નોકરોનું વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચાયું હતું એટલે તેમણે એક અઠવાડિયા દરમિયાનના અનંતપ્રસાદના શબ્દો, વર્તન, તેની હીલચાલ, વગેરે તમામની માહિતી ન્યાયાધીશને આપી ઉપરાંત તે સંબંધમાં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવાનું પણ તેઓ ચૂંચ્યા નહિ

જે મનુષ્યની આસપાસ વધારે નોકરો ઘેરાયેલા હોય છે તેનું કશું પણ કાર્ય ગુપ્ત રહી શકતું નથી નોકરો મુખ્ય હકીકત કદાચ જાણી ન શકે તો પણ આમાં અમુક ગુપ્ત રહસ્ય સમાયેલું છે એટલું તો જાણ્યા સિવાય રહે જ નહિ

અર્થાત્ ન્યાયાધીશની પાસે પુષ્કળ હકીકત એકઠી થઈ ખૂન થયું તેના આગલા બે દિવસથી તે આજ સુધીની અનંતપ્રસાદની રજેરજ હીલચાલ ન્યાયાધીશના જાણવામાં આવી ગઈ

ત્યારપછી તેણે ઈન્સ્પેક્ટરને બોલાવ્યો. ઈન્સ્પેક્ટરે પોતે અનંતપ્રસાદને પરહેજ કર્યો તે વખતે “મારો સર્વનાશ થયો છે.” એવા અનંતપ્રસાદના મુખમાથી નિકળેલા શબ્દો જણાવ્યા. તેણે કહ્યું કે “આ શબ્દો જ તેના ગુન્હાની કબજાતને માટે પૂરતા છે” ત્યારબાદ તેણે પોતે જાતીમાં લીધેલી વસ્તુઓ રજુ કરી. ન્યાયાધીશે

તમામ વસ્તુઓ તપાસી જોઈ જલ્દામમા જે પૂરાવો મળ્યો હતો તેની સાથે આ વસ્તુઓ રાખીને સરખાવી જોઈ ત્યારબાદ એ વસ્તુઓ ટેબલ પર રાખીને તેના પર કાગળો ઢાકી દીધા.

આજે ને આજે કેદીની જીખાની લાઇ લેવાની હતી વખત થોડો હતો તો હવે સમય શા સારૂ લગાડવો ? દસ માણસોને ગુન્હેગાર તરીકે સપડાવવાને માટે પૂરતા થઇ પડે એટલા પૂરાવા ન્યાયાધીશે માત્ર એક અનંતપ્રસાદને માટે એકઠા કર્યા હતા અર્થાત્ અનંતપ્રસાદ પોતાનો ખચાવ કરી શકશે નહિ એમ તેને લાગતું હતું આમ છતાં પણ ન્યાયાધીશનું મન શંકાશીલ હતું તેના પગ ધ્રુજતા હતા. તેનું મન નિર્બળ બની ગયું હતું.

તે ચેમ્પરમા ગયો ત્યાં જઈને તેણે ચહા પીધો તથા થોડો નાસ્તો ખાઈ લીધો તે પુનઃ કોર્ટના હોલમા આવ્યો અને ત્યાર-પછી તેણે કેદી અનંતપ્રસાદને હાજર કરવાની આજ્ઞા કરી

પ્રકરણ ૨૮ મું.

અનંતપ્રસાદ કેદી.

અનંતપ્રસાદને તેના બગલામા કેદ કરીને ઇન્સ્પેક્ટર તથા સિપાઇઓ તેને ગાડીમા બેસારીને કારાગૃહ તરફ લઇ જતા હતા આ ગાડી કાંઇ રચરટાચરવાળી કે મજબૂત સ્પ્રિંગવાળી ન હતી. એથી તે આમથી તેમ ઝોલા ખાતો હતો. પોતે કોઈ દિવસ આવી ગાડીમાં બેઠેલો નહિ હોવાથી તે અત્યંત કટાણી ગયો હતો. પરંતુ તેને કશો હિપાય ન હતો તેને વિધવા લક્ષ્મીબાઇનો વિચાર થયા કરતો હતો એ અને ત્યાં તે એક વખત તેના પિતાની સાથે ગયો હતો. તે સ્ત્રીએ પિતાપુત્રનું યોગ્ય સ્વાગત કર્યું હતું વિધવા સરદારને નમ્ર-તાપૂર્વક અરજ કરતી હતી અને સરદારે છેવટે તેને થોડી નોંદો આપી હતી.

અનંતપ્રસાદને ફોજદારી કોર્ટના મકાનમા જ આવેલી કાચી જેલમા લઈ જવામા આવ્યો. અહીં તેના શરીરની રીતસરની તપાસ થઈ અને તેનું નામ, નિશાન નોંધી લેવામા આવ્યું ત્યારબાદ તેના મનમા પોતાની પ્રિયપાત્રી કુન્દુમના વિચારો ઉપસ્થિત થયા.

તેની નોંધ થઈ રહ્યા બાદ એ સિપાઈઓ સાકડી ચાલીમા થઈને તેને આગળ લઈ ગયા ધોળે દિવસે પણુ આ ભાગમા પુષ્કળ અંધકાર રહેતો હતો ત્યાં એક ન્હાની કોટડી હતી તેનું દાર ખોલીને અનંતપ્રસાદને તે કોટડીમા દાખલ કરવામા આવ્યો. દાર બંધ થયું અને બહાર તાળામા ચાવી ફરવાનો અવાજ સંભળાયો તે એકલો પડ્યો.

સર્વત્ર ભયંકર શાંતિ પથરાયેલી લાગતી હતી આખા જગતમા અત્યારે પોતે એકલો જ છે એવો ભાસ તેને થતો હતો આવો અનુભવ આજે તેને પહેલોજ થયો હતો, અને તેથી તેને આનંદ પણુ થયો આ કોટડીમા તે દાખલ થયો તે વખતે બિલકુલ અંધકાર લાગતો હતો પણુ થોડી વારે તેના નેત્રો એ અંધકારને વેધી શક્યા અને એક ન્હાના જળીયામાથી સૂર્યના થોડાક કિરણો તેના જોવામા આવ્યા એ કિરણોના પ્રકાશમા એક તુટેલી સીંદરીવાળો ન્હાનો ખાટલો તેના જોવામા આવ્યો તે આ ખાટલાપર સૂતો આ કોટડી બેજવાળી હોવાથી તેને ઠંડી લાગતી હતી એટલે ખાટલાપર પાથરેલું ગોદડું એાદીને તે સૂઈ ગયો તેને અલ્પ સમયમા નિદ્રા આવી ગઈ.

કોટડીની બહાર ચાલીમા એ સિપાઈઓ પહેરેા ભરતા હતા. તેમાનો એક આશ્ચર્ય ત્રીશ વર્ષનો યુવાન હતો અને બીજો જેને યુવાનો ધરડો તથા વૃદ્ધો જીવાનીઓ કહે છે તેટલી ઉંમરનો હતો તેઓ અવારનવાર કોટડીના દાર પાસે કાન રાખીને સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા.

યુવાન પહેરેગીર બોલ્યો “ આ માણસ ચાલાક અને પ્રામાણિક લાગે છે જ્યારે તેને ફાંસીના માચડાપર ચડાવવામા આવશે ત્યારે તે કેવો ગભરાઈ જશે ? ”

“એ કાષ્ઠ અત્યારે કઢી શકાય નહિ વખતે બિલકુલ ગભરાય નહિ. ઢિનકરાય તો કહેતો હતો કે આ અત્યંત ભયંકર મનુષ્ય છે.” બીજા પહેરેગીરે જવાબ આપ્યો.

“પણ જૂઓ-જૂઓ ! તેણે ખાટલાપર પાથરેલું ગોદડું ઓઢી લીધું છે. શું તેને ખરેખરી નિદ્રા આવી ગયું હશે ? અહો ! આવો મનુષ્ય મેં કદી પણ જોયો ન હતો શું આવી સ્થિતિમાં પણ ઉંધ આવે ખરી ?”

શ્રદ્ધે કહ્યું “હજી તું યુવાન છે તે સામાન્ય ગુન્હેગારો જોયા છે. ભયંકર કેદીઓનો તને પરિચય નથી જ્યારે તેઓ પકડાય છે ત્યારે થોડો સમય તેઓ કદાચ ગભરાઈ જાય છે ખરા, પરંતુ થોડી વાર પછી પૂર્વવત્ સાવધ બની જાય છે ”

તે બન્ને જણાના સંભાષણનો અંત આવે તેમ ન હતું બિચારા શું કરે ? આવા ભયંકર સ્થળમાં વખત પસાર કરવાને માટે કાષ્ઠક તો કરવું જોઈએ ને ?

અન તપ્રસાદ લગભગ ત્રણેક કલાક સૂતો હશે તે જાગૃત થયો એ વખતે તેનું મન તદ્દન શાંત બની ગયું હતું જાગૃત થતાની સાથેજ પોતે કારાગૃહમાં છે એ વાર્તા તેના ખ્યાલમાં આવી. તે મનોગત બોલ્યો “નવનિતે પોતાના હક્કને હાની ન પહોંચે તેવી વ્યવસ્થા કરી હશે ”

તેને આવી ઐકાતિક સ્થિતિનો કટાળો આવ્યો પોતાને આવા સ્થળે રાખવા કરતા કોઈ બદમાશ, અધમ મનુષ્યની સાથે રાખ્યો હોત તો પણ સાફ હતું, તેની સાથે વાત કરવાનો લાભ તો મળત, એમ તેના મનને થયું તેની દૃષ્ટિ તેના ડાબા હાથના કાડા તરફ ગઈ. ત્યાં તે ધડિયાળ બાંધતો હતો ધડિયાળમાં કેટલા વાગ્યા છે એ જોવાની તેની ઇચ્છા હતી પરંતુ અહીં આવ્યા બાદ પોલિસે ધડિયાળ લપ્ત લીધી હતી એ વાર્તાનું તેને સ્મરણ થયું. તેણે પોતાના ગળવામાં હાથ નાખ્યા. ગળવા પણ ખાલી હતા. એક પાંદ પણ

રહેવા દીધી ન હતી પોલિસની આ નિષ્કુરતા પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર ઉપજ્યો. પણ એ તિરસ્કાર શા કામનો? હવે એક તત્ત્વવેત્તાની માફક તે નિશ્ચિંત બની ગયો. એક માટલું તથા તેના ઉપર માટીનો ચડવો હતા ચડવા વડે માટલામાથી પાણી લાઇને તેણે મુખપ્રક્ષાલન કરીને જળપાન કર્યું ત્યારબાદ પોતાના કપડા પરથી ધૂળ ખ ખેરી નાખી, કેલ્વર સરખો કર્યો, નેકટાઇ પણ ફરીથી બાધ્યો. માથાપરના વાળ આમળાંઓ વડે વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તે ખાટલાપર બેઠો અને કાઇક બડબડવા લાગ્યો. બહારના પહેરેગીરોને તેની હીલચાલપર દૃષ્ટિ રાખવાની સૂચના મળેલી હતી તે પ્રમાણે તેઓ બારણાની તડમાથી જોતા હતા તે શુ બડબડે છે તે સાબળવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમા તેમને યશ મળ્યો નહિ માત્ર ‘પ્રતિષ્ઠા’ એવો એક જ શબ્દ તેમના કાન ઉપર પડ્યો.

વૃદ્ધ પહેરેગીર બોલ્યો “આવા મોટા માણસો જ્યારે સપડાય છે ત્યારે તેમના મુખમાથી અવારનવાર ‘પ્રતિષ્ઠા’ શબ્દ જ નિકળે છે તેમને જેટલી ભીતિ તેમની પ્રતિષ્ઠા જવાની હોય છે તેટલી તેમનો પ્રાણ જવાની હોતી નથી ”

પ્રકરણ ૨૯ મું.

અનતપ્રસાદની તપાસ.

ન્યાયાધીશે અનતપ્રસાદને બોલાવવાની આજ્ઞા કરી એટલે પોલિસના બે સિપાઇઓ તેને લેવાને માટે આ સ્થળે આવ્યા તે વખતે અનતપ્રસાદ ખાટલા પર શાતપણે બેઠો હતો તે ઊડા વિચારમા પડી ગયો હતો. પોલિસને જોઇને તે ઊભો થયો. તેણે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે બોલી શક્યો નહિ તેણે થોડુંક જળપાન કર્યું.

પછી તે બોલ્યો. “ ચાલો, હું તૈયાર છું. ”

તે પોલિસના સિપાઇની વચ્ચે મજબપણે ચાલતો હતો. તેના હાથમાં હાથકઠી નાખવામાં આવી હતી. તેના બન્ને હાથપર મજબૂત દોરી બાંધવામાં આવી હતી અને સિપાઇઓએ દોરીના છેડા પકડ્યા હતા કારણ કે તે બચ કર કેદી હતો.

ન્યાયાધીશ કેદીની રાહ ચિંતાપૂર્ણ વદને જોતો હતો તે મનોમત બોલ્યો. આ કેસ મારે ચલાવવો એવી શુદ્ધિ મને કેમ થઈ? આ કેદી પ્રત્યે મારા મનમાં ગુસ્સો છે, તિરસ્કાર છે, એક વખત તેનો નાશ કરવાની મેં ઇચ્છા કરી હતી મારી રિવાજો લખને તેની પાસે પણ ગયો હતો. અભારે હું ન્યાયાધીશ છું પણ એક ન્યાયાધીશ તરીકે હું નિષ્પક્ષપાતપણું જાળવી શકીશ ખરો. તેણે લાક્ષ્મીબાઇનું ખૂન કર્યું છે, મેં અન તપ્રસાદનું ખૂન કરવાનો ઇરાદો કર્યો હતો. કાયદો કોઈ પણ કૃત્યની સાથે ઇરાદાનો પણ વિચાર કરે છે. હવે જો કૃત્યના જેટલો જ ઇરાદો પણ શિક્ષાને લાયક ગણાતો હોય તો મને પણ ફાંસીની જ શિક્ષા થવી જોઈએ ”

તેણે પોલિસના સિપાઇઓના પગલાનો અવાજ સાંભળ્યો. ન્યાયાધીશ બોલી ઉઠ્યો. “ કેદી આવતો લાગે છે. ”

અન તપ્રસાદે કોર્ટમાં પ્રવેશ કર્યો તેના ચહેરા ફીકો લાગતો હતો. તેની આંખો દારૂડીયાના જેવી ઘેરાયેલી જણાતી હતી. ન્યાયાધીશ પણ અન તપ્રસાદને જોવાથી ઊંચેરાઈ ગયો હતો, ગભરાઈ ગયો હતો. પોતાના વદન ઉપર પ્રકટ થતા વિકારોને છુપાવવાને માટે કાયદાનું પુસ્તક મુખની આડું ધરીને જાણે તે વાચવામાં ગુ થઈ ગયો હોય, એવો દેખાવ તેણે કર્યો હતો.

થોડી વારે તેણે તપાસનો પ્રારંભ કર્યો. પ્રથમ અન તપ્રસાદનું નામ વગેરે લખવામાં આવ્યું. તેને સત્ય બોલવાની પ્રતિજ્ઞા અપાઈ.

પછી ન્યાયાધીશે પૂછ્યું. “ મહાશય ! જે નામ તમે ધારણ કર્યું છે તે ધારણ કરવાનો તમને અધિકાર નથી એ તમે જાણતા હશો જ ? ”

“ હાજી, હું જાણું છું કે હું સરદાર કુમળાપ્રસાદનો હક્કદાર પુત્ર નથી તેઓ મને પોતાનો હક્કદાર પુત્ર ઠરાવવા માગતા હોય તો તેમ બની શકે એમ નથી એ પણ મારા જાણવામાં છે ”

“ આ હકીકતનું તમને જ્ઞાન થતા તમારા મનની કેવી સ્થિતિ થઈ હતી ”

“ મેં અસલ નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે એટલે હું કહીશ કે એ વાર્તા મારા જાણવામાં આવતા મને ધણું જ લાગી આવ્યું હતું એક મનુષ્યની એકદમ પડતી દશા આવે તો એ તેને દુઃખપ્રદ લાગ્યા સિવાય રહે નહિ તથાપિ નવનિતરાયના અધિકારને ઝેરવાળખી ઠરાવવાનો વિચાર પણ મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો ન હતો અને હજી પણ તેને તેનું પદ સુપ્રત કરવાનો મારો વિચાર છે. એ વિચાર મેં મારા પિતાશ્રીને પણ જણાવ્યો છે ”

આ જવાબ કેદી પોતાના બચાવના માટે નથી આપતો ? ન્યાયાધીશે કેદીના બચાવને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. તે બોલ્યો “ નવનિત પાસેના પૂરાવાને અપૂર્ણ જણાવીને તમે કદાચ તમારો બચાવ કરો તે બનવા જોગ છે કેમકે તમારા પિતા કુમળાપ્રસાદ તથા તમારી માતા જમનાબાઈ તમારો જ પક્ષ કરવાના માત્ર નવનિતના પક્ષમાં વિધવા લક્ષ્મીબાઈ હતી તેને તમે બોલતી બધ કરી દીધી ”

“ પણ મેં નવનિતરાયના કચનનો વિરોધ જ કર્યો નથી ”

“ કોર્ટ એમ માને છે કે વિધવા લક્ષ્મીબાઈ કશો પણ પૂરાવો આપી ન શકે તે માટે તમે તેનું ખૂન કર્યું છે ” છેવટે ન્યાયાધીશ બોલ્યો.

“ સાહેબ ! હું ધન્યરને મારી સમક્ષ હાજર ગણીને સોગન-પૂર્વકે કહું છું કે હું નિર્દોષ હોવા છતાં મને ઝેરવાળખી રીતે પરહેજ કરવામાં આવ્યો છે એકાત વાસમાં અધારી કોટડીમાં મને રાખવામાં આવ્યો હતો તેમાં મેં પસાર કરેલા ચાર-પાંચ કલાક ચાર-પાંચ ભવ કરતા પણ વિશેષ લાખા થઇ પડ્યા હતા. મને આપના શુદ્ધ ન્યાય

ઉપર વિશ્વાસ છે અને મારી નિર્દોષિતા પૂરવાર થવાનો આધાર માત્ર એક આપના ઉપર જ છે. ”

“ વાહ ! કેદી નાટકમાં એક્ટર તરીકે અલત કુશળતા દાખવી શકે ખરો ! ” ન્યાયાધીશ મનોગત બોલ્યો.

તેણે આ કેસના કાગળો તપાસી જોયા પછી તેણે પ્રશ્ન કર્યો : “ તમને જ્યારે તમારા મકાનમાં પરહેજ કરવામાં આવ્યા ત્યારે “ મારો સર્વનાથ થયો છે ” એવા શબ્દો તમે ઉચ્ચાર્યા હતા ખરા. ”

“ હા, સાહેબ ! એ શબ્દો મારા મુખમાથી નિકળી ગયા હતા ”

“ એ શબ્દો જ તમારા ગુન્હાની કબજાત છે ”

“ નાજી, હું ફરીથી કહું છું કે મેં કશો ગુન્હો કર્યો જ નથી. પરંતુ મને જ્યારે પ્રથમ અચાનક પકડવામાં આવ્યો ત્યારે હું ગભરાઇ ગયો હતો. વિધવા લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન થવાથી કેને વિશેષ લાભ થવાનો સંભવ છે, એ વિચાર મને આવ્યો હતો. તેની સાક્ષીના અભાવે નવનિત મને કશું કરી શકે નહિ, પોતાનો હક્ક સિદ્ધ કરી શકે નહિ, એ વિચાર પણ મને આવ્યો હતો, અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેને સાક્ષી આપતી બંધ કરી દેવાનો-તેનું ખૂન કરવાનો મારા ઉપર આરોપ આવશે એમ મને લાગ્યું હતું. આ બધા વિચારો એક પછી એક માત્ર એક જ ક્ષણમાં મારા મગજમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયા હતા; અને તેથી જ આપે જણાવેલો ઉદ્ગાર મારા મુખમાથી સરી પડ્યો હતો. ”

અનંતપ્રસાદ ગુન્હેગાર હોય કે ન હોય તે અત્યારે કામે કહી શકતા નથી, પરંતુ તેણે કરેલો ઉપરનો ખુલાસો વાસ્તવિક અથવા સંભવિત હતો એમ કહેવામાં કશી પણ હરકત નથી.

ગુન્હાથી કેને લાભ થાય તેમ હોય છે એ શોધી કાઢવા તરફ પોલીસ અને ન્યાયવેત્તાનું મુખ્ય લક્ષ રહે છે. એ બાબતનો વિચાર કરીને કેદીએ આવો ખુલાસો કર્યો હોય તો પણ ના નહિ ! કેદી મહા ચાલાક છે એમ અનિકાપ્રસાદ કહેતો હતો તે શું ખોટું હતું ?

ન્યાયાધીશ પણ કેદીના આવો સંભવિત ખુલાસાથી આશ્ચર્ય-

ચકિત બની ગયો અને બોલ્યો “ આ બાપના ખૂનમા માત્ર તમારૂં એકનું જ કલ્યાણ સમાયેલું લાગે છે. આ ગુન્હો ચોરી કરવાના હેતુથી થયો છે એમ માનવાને કોઈ તૈયાર નથી કારણ કે નર્મદા નદીમા ફેંકી દીધેલી ચીજો હાથ લાગી છે વળી કેટલાક કામગોળે બાળી નાખ્યા છે એ પણ અમારા જાણવામા આવ્યું છે આ કૃત્ય તમારા સિવાય બીજા કોઈએ કર્યું હોય એમ તમને લાગતું હોય, તમારા જાણવામા હોય તો જણાવો ”

“ આ બાપતનો કશો પણ ઉત્તર હું આપી શકું તેમ નથી ”

“ તમે આ વિધવા બાપને ત્યાં કેટલી વાર ગયા હતા ? ”

“ હું મારા પિતાશ્રીની સાથે ત્રણ-ચાર વખત ગયો હોઈશ ”

“ તમારો મોટરડ્રાઇવર કહે છે કે તે તમને ત્યાં આઠ-દશ વખત લઈ ગયો હતો ”

“ એની બૂલ થતી હોવી જોઈએ પરંતુ કદાચ એમ માની લ્યો કે આઠ-દશ વાર હું ત્યાં ગયો હતો તો પણ એથી શું થયું ? ”

“ વાર, એ મકાન તમે જોયું છે તેમા કેટલા ઝોરડા છે ? ”

“ એ ઝોરડા છે પાછળના ઝોરડામા લક્ષ્મીબાપનું શયનગૃહ હતું. ”

“ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મરનાર બાપ સાથે તમારો વિશેષ પરિચય હતો. થોડા દિવસથી તમારી તબિયત નરમ રહે છે ? ”

“ હાજી, નવનિતરાય પાસેથી સાબળેલી હાકતથી મારા મન ઉપર જબરી અસર થઈ છે અને તે સહન કરવાને માટે મારૂં મન શક્તિમાન નથી ”

“ તમે ડોક્ટરને બોલાવવાની તમારા કારભારીને શા માટે ના કહી હતી ? ”

“ આ દરદ મારા તનનું નહિ પણ મનનું છે ડોક્ટર અને સરદાર કમળાપ્રસાદનો ખરો પુત્ર બનાવી શકે તેમ ન હતો. ”

“ તમારા મકાનમા તમારૂં વર્તન વિચિત્ર હતું તમે કેટલાક કામગોળે બાળી નાખ્યા હતા. ”

“સાહેબ ? મેં સરદાર સાહેબના મકાનનો લાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તે માટેની એ બધી તૈયારી હતી.

“મહાશય !” ન્યાયાધીશ બોલ્યો “જયા મંગળવારે ખૂન થયું છે, એ તમે જાણો છો તે આખો દિવસ મધ્યરાત્રીપર્યંત તમે કેવી રીતે પસાર કર્યો હતો એ જણાવશો ?”

આ પ્રશ્નથી અનંતપ્રસાદ મલરાષ્ટ્ર ગયેલો લાગ્યો તે સ્તબ્ધ-પણે ન્યાયાધીશ સામે જોઈ રહ્યો છેવટે બોલ્યો. “મંગળવારની મધ્યરાત્રી સુધી ?”

“આ પ્રશ્ન કરવાનું મને ઠીક સૂજ્યું.” ન્યાયાધીશ મનમાં બોલ્યો પછી તેણે કહ્યું. “હા, સહવારના છ થી તે રાત્રીના બાર વાગ્યા સુધી.”

“સાહેબ ! હું દિલ્લગીર છું કે આ પશ્નનો જવાબ હું આપી શકીશ નહિ મારી સ્મરણશક્તિ અત્યંત મદ છે ” અનંતપ્રસાદે જવાબ આપ્યો.

“એમ ન કહો.” ન્યાયાધીશ બોલ્યો “આજથી ચાર-છ માસ ઉપરના અમુક દિવસનો મારો પ્રશ્ન હોય અને તમે આવો જવાબ આપો તો એ બરોબર છે, પણ આતો માત્ર ત્રણ-ચાર દિવસની જ વાત છે શું તે પણ તમને યાદ નથી ? તો પછી તમે તમારો લાખો રૂપીઆનો વહિવટ કેવી રીતે ચલાવો છો ?”

“તે દિવસે સ્થાળે હું ફરવા ગયો હતો.”

“તે દિવસે ક્યા ખાધું હતું ?”

“મારે ઘેર જ ખાધું હતું.”

“અને ખાઈ રહ્યા પછી તમે તમારા ઓરડામાં જઈને થોડો પોર્ટવાઈન લીધો હતો, ખરું ને ? કારણ કે તમે તૈયાર કરેલી ચોજનાને પાર પાડવાને માટે જુસ્સાની જરૂર હતી.” ન્યાયાધીશે સૂચ્યું.

“ચોજના !” એ કશી પણ ચોજના તૈયાર કરી ન હતી.” અનંતપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો. તેના વદનપર અશ્વત્થિ જણાતી હતી.

“વાર, તે વખતે તમારા બે મિત્રો તમને તેડવાને માટે આવ્યા હતા તમે તેમને કહ્યું કે ‘મારે કેટલુંક અગત્યનું કામ હોવાથી હું આજે તમારી સાથે આવી શકીશ નહિ.’”

“મારે તેમની સાથે જવું ન હતું, એટલે એ માત્ર એકે બહાનું જ હતું.”

“શ્રી માટે જવું ન હતું?”

“માહેબ! નવનિતરાયે જણાવેલી હકીકત ઉપરથી મારૂં મન અત્યંત ચિંતાતુર બની ગયું હતું મારા ભવિષ્યનો મને વિચાર આવ્યા કરતો હતો. એવી દુઃખપ્રદ અવસ્થામાં દરેક મનુષ્યને એકાતવાસ વિશેષ પસંદ પડે એ સ્વાભાવિક છે.”

“તમે ગમે તેમ કહો, પણ કોર્ટનું માનવું એવું છે કે તમારો જલ્દયામ જવાનો ધરદો હોવાથી તમે તમારા મિત્રો પાસે એવું બહાનું કાઢ્યું હતું વાર તે દિવસે તમે ‘તે અટકાવ કરવાની નથી’ એવા શબ્દો બોલ્યા હતા? અને તે કેના માટે બોલ્યા હતા?”

“જેના ઉપર આગલે દિવસે મેં પત્ર લખેલો, અને જેનો જવાબ મારા હસ્તમાં હતો તેને ઉદ્દેશીને હું બોલ્યો હતો.”

“એ જવાબ કોઈ સી તરફથી આવ્યો હતો.”

“હા, માહેબ.”

“તે પત્ર ક્યા છે?”

“મેં તે પત્રને બાળી નાખ્યો છે.”

“આ ઉપરથી કોઈને પણ એમ લાગે કે એ પત્ર તમને નુકસાનકારક થવાની બીતિને લીધે તમે તેનો નાશ કર્યો હતો.”

“નાહ, એ પત્રમાં બીજો ખાનગી વિષય હતો.”

આ પત્ર અન તપ્રસાદને કુસુમ તરફથી મળ્યો હોતો જોઈએ એમ ન્યાયાધીશ સમજી ગયો હતો તો પણ તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “એ પત્ર કોણે તમારાપર લખ્યો હતો?”

“હું પત્ર લખનારનું નામ જણાવી શકતો નથી.”

“અનંતપ્રસાદ !” ન્યાયાધીશ ગુસ્સાપૂર્વક બોલ્યો. “મારે તમને કહી દેવું જોઈએ કે તમારી સ્થિતિ ખરેખર ભયંકર છે. તમે આવા દુરાગ્રહથી તમારી સ્થિતિને વિશેષ ભયંકર બનાવો છો એ ખત્ર લખનારનું નામ જણાવવામાં જ તમારું હિત સમાયેલું છે ”

“એ નામ હું કોઈ પણ રીતે આપીશ નહિ ”

અધિકારપ્રસાદે કહ્યું હતું કે જે વખતે ખૂન થયું હતું તે વખતે યોતે અમુક સ્થળે હતો એવો પૂરાવો કેદી આપશે, પરંતુ આ તો બોલવાના જ અખાડા કરતો હતો એ જોઈને ન્યાયાધીશના મનને થયું કે અધિકારપ્રસાદે બૂલ તો નહિ કરી હોય. તેણે વિચાર્યું કે ‘હજી કેદી ખરોખર સપડાયો નથી હરકત નહિ આગળ ઉપર જોઈશું’ તેણે પ્રશ્ન કર્યો “વાર બોજન કર્યા બાદ તમે ક્યા ગયા ?”

“બહાર ફરવાને માટે ”

“તમે બોજન કર્યા બાદ તુરત ફરવાને ગયા ન હતા બોજન કર્યા પછી પોર્ટ વાઈનનું પાન કર્યું અને તે પછી સીગારેટ સળગાવી. તમે કઈ સીગારેટનો ઉપયોગ કરો છો ?”

“ ‘યાટકલખ’ની સીગારેટનો હું ઉપયોગ કરું છું. ”

“તે સીગારેટનું ટોપકુ બીનું ન થાય તે માટે તેને ખોસવાને નળી વાપરો છો ?”

“હાજી, નળી વાપરું છું ” અનંતપ્રસાદે જવાબ આપ્યો. પરંતુ આ પ્રશ્નથી તેને આશ્ચર્ય થયું.

“તમે કેટલા વાગે બહાર ફરવાને માટે નિકળ્યા હતા ?”

“આશરે આઠ વાગ્યા હશે. ”

“તમારી પાસે છત્રી હતી ?”

“હાજી, વાળ્યા હોવાથી છત્રી મેં રાખી હતી. ”

“તમે ક્યા ક્યા રસ્તાપર ફર્યા હતા ?”

“એ મેં સ્મરણમાં રાખ્યું નથી. હું કહી પણ ઉદ્દેશ વગર મારા તપી મથેલા મગજને શાત કરવાને માટે નદીકિનારે ફરવાને ગયો હતો.”

“ શું તમને રસ્તામાં કોઈ મનુષ્ય મળ્યું ન હતું ? તમે કોઈ સ્થળે નહોતા ગયા ? હોટેલમાં, રેસ્ટોરામાં, નાટકશાળામાં કે સિને-મેટ્રોપોલિસમાં નહોતા ગયા ? ”

“ નાજી, હું કોઈ પણ સ્થળે ગયો ન હતો ”

“ તમે જે જવાબ આપો છો તે તમને બધનકારક થાય છે. મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે મંગળવારની રાત્રના આઠ વા-આથી તે બાર વાગ્યાની અંદર લક્ષ્મીબાઇનું ખૂન થયું છે કેટલા વાગે ખૂન થયેલું છે એ પણ કોર્ટના જાણવામાં છે માટે તમે વિચારીને બોલો જે સત્ય બોલશો તો જ તમને લાભ થશે. ”

આ સાંભળીને અમન તપ્રસાદ લચબીત બની ગયો તેના વદન ઉપર નિરાશા પથરાઇ રહી કારણ કે ખૂનનો દિવસ અને ચોક્કસ કલાક સાંભળીને તે ગભરાઇ ગયો હતો તેણે કહ્યું “ સાહેબ ! આ-પના પ્રશ્નનો જવાબ હું આપી શકું તેમ નથી ”

પ્રકરણ ૩૦ મું.

અનંદપ્રસાદ નિર્દોષ !

અમન તપ્રસાદના આવા જવાબથી ન્યાયાધીશ વિચારમસ્ત બની ગયો. તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો ન હતો જે સમયે ખૂન થયું હતું તે સમયે પોતે અન્ય સ્થળે હતો એવો કેદીએ પૂરાવો આપ્યો નહિ. ન્યાયાધીશે વિચાર્યું ‘ શું ત્યારે આ માણસ બાહોશ નહિ હોય ? બાહોશ તો છેજ પરંતુ તેને અચાનક પકડવામાં આવ્યો છે તેને કશી તૈયારી કરવાનો સમય આપ્યો નથી તે પોતાના ઉપર આવો આરોપ આવશે એમ માનતો ન હતો, અને તેથી જ અગાઉથી કશી જાહેવણી તેણે કરી નહિ હોય. ’

પછી અમન તપ્રસાદના મક્કાનમાંથી જે વસ્તુઓ જાપીમાં લીધી હતી તે ન્યાયાધીશે તપાસીને કહ્યું : “ આ તલવાર તમારી છે ? ”

“ હાજી, એ મારી છે ”

“ એ તલવાર કેણે ભાગી નાખી છે ? ”

“ મારા એક મિત્ર સાથે હું પટાખાજી ખેલતો હતો તે વખતે તે ભાગી ગયું છે મારો તે મિત્ર તેની સાક્ષી આપશે ”

“ ઠીક છે, એ ભાગેલો કંકડો ક્યા છે ? ”

“ મારા જાણવામા નથી. મારો નોકર જાણતો હશે ”

“ તે કહે છે કે તેણે શોધ કરી પણ પત્તો લાગતો નથી. ”

“ તેનો ભાગેલો કંકડો મળવો જ જોઈએ. તે મારા મકાનમાં હોવો જોઈએ ”

“ તેની શોધ કરવાનો હુકમ કયો છે આ કામળ પર ખૂનીના પગલા આલેખ્યા છે તે તમારા જૂદને બરોબર મળતા આવે છે ”

“ હા, સાહેબ ! આપનું કથન બરોબર છે ” અન-તપ્રસાદ મદ સ્વરે બોલ્યો

“ રહો, આ જાનીનો છેડો કાઢવા ખુચેલો છે તેના ઉપર કાઢવ પણ ચોટયો છે. જલ્દિયામની આસપાસ પણ આજ જાતની માટી છે. ”

“ આવી બાબત મળતી આવે એ બનવાજોગ છે. ” અન-તપ્રસાદે કહ્યું.

“ વાર આ સીઝારેટનો છેડો જૂઓ તે કઈ જાતની સીઝારેટ છે ? ”

“ ‘પાટ કલબ’ની અને નળામા ખોસીને પીધેલી જણાય છે. ”

“ બરોબર છે. ”

“ હાય ! હાય ! ત્યારે તો હું માર્યો જઈશ. બધું મળતું આવે છે. ”

આવાધીશે જે પૂરાવા જલ્દિયામમાં એકઠા કર્યા હતા તે એક પછી એક રજુ કરવા માડ્યા એ જોઈને અન-તપ્રસાદ બિલકુલ ગભરાઈ ગયો ને બોલી ઉઠ્યો : “ હે પ્રભુ ! હવે મારું શું થશે ! ”

“ જૂઓ, ખૂન થતું તે દિવસે તમે પહેરેલું પાટલૂન. તે બિ-

જાયેલું છે અને તેના ઉપર કાદવ ઉપરાત ખીજ પણુ ડાઘ છે. તમે સ્થાને ક્યે સ્થળે ગયા હતા તે તમને યાદ નહિ હોય, પણ તમારૂં પાટલૂન કયા ફાટયું એ પણ તમે જાણતા ન હો, એ માની શકાય નહિ ”

“ સાહેબ ! મને લાગે છે કે હું દિવાનો બની જઈશ. ” અનંતપ્રસાદ ખિન્ન વદને બોલ્યો.

“ હવે તમે જોઈ શકશો કે વિધવા લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન તમારા જ હાથે થયું છે ” ન્યાયાધીશ બોલ્યો.

“ નહિ, સાહેબ ! હું તદ્દન નિર્દોષ છું હું કોઈ ભેદી અને નહિ સમજી શકાય તેવા ખનાવનો ભોગ થઈ પડ્યો છું ”

“ તો પછી તમે મગજવારે રાત્રે ક્યા હતા તે જણાવો ”

“સાહેબ ! હું તો-” પણ તે બોલતો અટકી ગયો અને પુન બોલ્યો. “ એ પ્રશ્નનો જવાબ તો મેં ક્યારેનાયે આપી દીધો છે ”

“ તમે મારા એ પ્રશ્નનો એવો જવાબ આપ્યો છે કે તે રાત્રે તમે ક્યા હતા તે તમારા સ્મરણુમા નથી જે તમારા સ્મરણુમા નથી તે તમને હું જણાવીશ ” ન્યાયાધીશ માર્મિક સ્વરે બોલ્યો. “સાબળો મગજવારે સ્થાને બોજન કરીને તમે મઘપાન કર્યું, પછી સીંગારેટ સળગાવીને પીધી ત્યાર બાદ આઠ વાગે બહાર નિકળ્યા. સ્ટેશનપર ગયા. ત્યાંથી ટ્રેનમા બેસીને જલ્દામ ગયા ”

એ પ્રમાણે કહીને મઘ રાત્રીએ અબિકાપ્રસાદે તેને જે તાલિમ આપી હતી તે પ્રમાણે એ બોલી ગયો. જાણે તેણે તે રાત્રે અનંત-પ્રસાદને નજરે જોયો હોય એવા વિશ્વાસપૂર્વક તે બોલતો હતો. તેના શબ્દો અનંતપ્રસાદને નિરાશાની ઊઠી ગર્તીમા ઉતારી પાડતા હતા.

છેવટે ન્યાયાધીશે સલાહ આપી “અસલ્ય બોલવાથી તમને કશો પણ લાભ થવાનો નથી માટે સાચેસાચી હકીકત કહી દો. અન્હે કબૂલ કરો અને કોર્ટની દયા માગો ”

“ સાહેબ ! તમારા કચનનો હું સ્વીકાર કરું છું કે દરેક પૂરાવો મને અન્હેમાર ઠરાવે છે. જે તમારા સ્થાનપર હું હોઉં અને મારે

ચૂકાદો આપવાનો હોય તો આટલા પૂરાવા ઉપરથી હું પણ તમે કહેા છો તેમ જ કહું. પરંતુ એમ છતાં હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવું છું કે હું તદ્દન નિર્દોષ છું ”

“ વાર, હવે તમારે કાંઈ વિશેષ કહેવું છે ? ”

“ મારે બીજું કશું કહેવાનું નથી તમામ સંયોજો મારી વિરુદ્ધ છે, પરંતુ મારી ખાત્રી છે કે તમારા તરફથી મને વિશુદ્ધ ન્યાય મળશે ”

“ સારું તમે તમારા ઉપરના આરોપનો સ્વીકાર નહિ જ કરો ? ”

“ સાહેબ ! હું નિર્દોષ છું ”

“ કેટલી મૂર્ખતા ! ”

“ હું નિર્દોષ છું-મેં કશો પણ ગુન્હો કર્યો નથી ”

“ વાર, આજે તમારી તપાસ મૂલતવી રાખવામા આવે છે. તમને કાચી જેલમા રાખવામા આવશે તમારે મને કશું કહેવું હોય તો મને ખબર આપજો. હું તમારી પાસે આવીશ વેણીપ્રસાદ ! કેદીની જુવાની વાચો. ”

વેણીપ્રસાદે જુવાની વાચી તેના પર સહી કરીને અનંતપ્રસાદ સિંપાઇએની સાથે પેલી અધારી કોટડી તરફ ગયો તેના ગયા પછી ન્યાયાધીશ બોલ્યો. “ કેદી મોટો દુરાગ્રહી છે ” અનંતપ્રસાદે પોતે નિર્દોષ છે એમ અનેક વાર કહ્યું હતું પરંતુ ન્યાયાધીશની તો ખાત્રી થઈ ગઇ હતી કે, તેણે જ ખૂન કર્યું છે, એટલે તેને ફાંસીની સજા થશે ! આ વિચારથી તેનું હૃદય કમકમ્યું તે મનમા બોલ્યો: ‘ આ કેસથી જો હું અસાત હોત, મેં ચૂકાદો ન આપ્યો હોત; તો હું કુસુમ પાસે જાત, તેને આશ્વાસન આપત અને તેના પ્રેમ સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરત પરંતુ હવે તે આશા નથી કારણ કે કુસુમ મને પોતાના આશકનો નાશ કરનારો ધારશે ! હાય ! મેં આવી મોટી ભૂલ શા કારણ કરી ? આ કેસ મેં મારા હાથમા શા માટે લીધો ? ”

તે જ વખતે અંબિકાપ્રસાદ લા આબ્યો. તપાસ પૂરી થવાના

સમાચાર તેને મળ્યા હતા. તેણે પૂછ્યું. “કેદીએ શો જવાબ આપ્યો?”

ન્યાયાધીશે કહ્યું. “તેણે ગુન્હો કર્યાનું સિદ્ધ થઈ ગયું છે.”

ન્યાયાધીશ પોતાની પ્રશ્ન સા કરશે એવી અધિકાપ્રસાદે આશા રાખી હતી તેને બદલે આવો લૂખો ઉત્તર મળવાથી તેને આશ્ચર્ય થયું.

“જ્યારે ખૂન થયું તે વખતે પોતે અન્ય સ્થળે હતો એમ કેદીએ જણાવ્યું હશે તેના કથનને અસલ ઠરાવવાને માટે તપાસ કરવી પડશે, એ હેતુથી હું આપની પાસે આવ્યો છું” અધિકાપ્રસાદ બોલ્યો.

“પણ તે અન્ય સ્થળે પોતે હતો એમ જણાવતો જ નથી.”

“શું તે બીજા સ્થળનું નામ નથી આપતો? ત્યારે શું તેણે આરોપનો સ્વીકાર કર્યો?” અધિકાપ્રસાદે આશ્ચર્યપૂર્વક પૂછ્યું.

“ના, તે પૂરાવા બરોબર હોવાનું કહે છે મગજવારે રાત્રે પોતે ક્યા હતો તે કહેવાની ના કહે છે અને પોતે નિર્દોષ છે એમ જણાવે છે.”

“બીજા સ્થળનું નામ નથી આપતો? કશું નથી બોલતો? ત્યારે તો આપણે ખરેખર બૂલ્યા છીએ તેણે ગુન્હો કર્યો જ નથી હા, તે નિર્દોષ છે.”

ન્યાયાધીશને લાગ્યું કે અધિકાપ્રસાદે નશો કરેલો હોવો જોઈએ. તેણે કહ્યું “તપાસ ઉપરથી આપણે કશી બૂલ કરી હોય એમ સાબિત થતું નથી અને તપ્રસાદે જ ખૂન કર્યું છે તમારી ઇચ્છા હોય તો શિરસ્તેદાર પાસેથી કાગળો લઈને વાચી જૂઓ.”

અધિકાપ્રસાદે સર્વ કાગળો વાંચ્યા. તેનું વંદન ફીકકું બની ગયું તે લયપૂર્ણ બની ગયો અને ત્રાસિક સ્વરે બોલ્યો “સાહેબ! આમા ભારી લય કર બૂલ થઈ છે આ મનુષ્ય તદ્દન નિર્દોષ છે!”

ન્યાયાધીશ પોતાને ધેર જવાને તૈયારી કરતો બોલ્યો “તમારૂં મગજ ઠેકાણે નથી.”

“મારૂં મગજ ઠેકાણે છે હું આપને વિનંતિ કરું છું કે આપ એકદમ કશા નિર્ણય ઉપર આવશો નહિ. અનેક વાર ન્યાયાધીશ

તથા પોલિસની સમજદારથી નિર્દોષ માર્યા જાય છે આ કેદીનો દરેક દરેક શબ્દ તેને નિર્દોષ પૂરવાર કરે છે. ”

“ ગઇ કાલે રાત્રે તમે મને સમજાવવાનો કેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો, જ્યારે અહારે તમે તેને નિર્દોષ જણાવો છો. ’ પણ તેનું કારણ મને જણાવો. ”

“ સાહેબ ! આપણે જલ્દામમ્મા કરેલી તપાસમાં જે હકીકત મળી આવી છે તે ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે ખૂની મહા ચાલાક, બાહોશ અને અનુભવી હોવો જોઇએ. તેણે પોતાની પાછળ એવા પૂરાવા મૂક્યા હતા કે પેસ્તનજી શેઠ પણ આડે માર્ગે દોરવાઇ ગયા છે આવા માણસને પકડાવાનો ડર હોવો જોઇએ અને તેથી જે વખતે ખૂન થયું તે વખતે પોતે તે સ્થળે ન હતો એવી જાતનો પૂરાવો તેણે તૈયાર રાખેલો જ હોવો જોઇએ આટલો બાહોશ માણસ એ જાતની દીર્ઘ દૃષ્ટિ ન પહોંચાડે તે બનેજ નહિ છતાં પણ અનંત-પ્રસાદ જ્યારે અન્ય સ્થળ બતાવતો નથી ત્યારે તેને નિર્દોષ માન્યા સિવાય બીજો રસ્તો જ નથી ”

“ તમારા એ મત સાથે હું મળતો થઇ શકતો નથી તે પોતે મોટા સરદારનો પુત્ર હોવાથી પોતાના ઉપર વહેમ આવશે જ નહિ, એવા ગુમાનને લીધે તેણે પોતે એ વખતે બીજે સ્થળે હોતો એવો પૂરાવો રાખ્યો નહિ હોય કદાચ રાખ્યો હશે તો એ ગુમ સમજવાની તેની ઇચ્છા હશે ”

“ નાજી ! હું આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે ખૂની બીજો કોઇ છે. અનંતપ્રસાદે પોતાનો બચાવ કરવાનો કશો પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. તે ગભરાટમાં પડી ગયો છે, કેમકે તમામ પૂરાવા તેની વિરૂદ્ધ જાય છે. પોતાને ફાંસીએ લટકવું પડશે એમ તે માને છે, તેણે કશા મેળવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નથી. માત્ર પોતે નિર્દોષ છે એટલું જ તે કહે છે ”

“ વાર, હારે આ ખૂન કરવામાં વિશેષ લાભ બીજા કોને છે ? તેના પિતા સરદાર કમળાપ્રસાદને ? ”

“ નાજી, સરદાર સાહેબે ખૂન કર્યું નથી ખૂની યુવાન છે ”

“ ઠીક, અભારે મારૂ મગજ કટાળી ગયું છે ” ન્યાયાધીશ બોલ્યો. “ હવે હું ઘેર જઈશ આ વિષયમાં આવતી કાલે આપણે વધુ વિચાર કરીશું વેણીપ્રસાદ. પોલિસ-સ્પેક્ટરને કહેવરાવજો કે જો કેદીને મારી જરૂર પડે તો મને ગમે ત્યારે બોલાવે ”

ન્યાયાધીશ ચાલવા લાગ્યો. અબિકાપ્રસાદ તેની વચ્ચે ઊભો રહીને બોલ્યો. “ સાહેબ હું ચોક્કસપણે કહું છું કે અન તપ્રસાદ નિર્દોષ છે ખૂની કોઈ બીજો જ છે તે ખૂનીને શોધી કાઢવામાં આપ મને મદદ કરજો મારા કથન ઉપર ધ્યાન નહિ આપો તો આપને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થશે ”

ન્યાયાધીશે તેના બબડાટ તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ તે ચાલ્યો ગયો. પછી અબિકાપ્રસાદે અન તપ્રસાદ નિર્દોષ છે એમ વેણીપ્રસાદને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેનું લક્ષ પોતે સ્વંયે અધૂરા રાખેલા હિસાબને પૂરો કરવા તરફ ગયું હતું. એટલે તે પોલિસ-સ્પેક્ટર ઉપર ન્યાયાધીશે કહેલી બાબતની ચીકી લખીને ઉઠ્યો. અબિકાપ્રસાદ પણ તેની સાથે બહાર નિકળ્યો. વેણીપ્રસાદ ચાલ્યો ગયો. અબિકાપ્રસાદ એકલો પડ્યો.

તે બોલ્યો. “ હાય. હું કેટલો અધમ. અન તપ્રસાદ ગુન્હે-ગાર હોવાનું મેં ન્યાયાધીશના મગજમાં ઠસાવી દીધું છે તે હવે શી રીતે નિકળે? અન તપ્રસાદ નિર્દોષ હોવા છતાં કષ્ટ ભોગવે છે તે આત્મહત્યા કરશે તો તેનું પાપ કેના શિરે. નહિ, મેં તેનું સલા-નાશ વાળ્યું છે હું તેને નહિ તજી દઉં, ખરા ખૂનીને શોધી કાઢીશ અને અન તપ્રસાદને મુક્ત કરાવીશ ”

પ્રકરણ ૩૧ મું.

અધિકારની પ્રાપ્તિ.

સરદાર તથા નવનિત કોર્ટમાંથી બહાર આવ્યા સરદાર માડીમાં બેઠો. એટલે નવનિત તેને નમન કરીને બોલ્યો “ પિતાજી ! હવે આપની મુલાકાત મને ક્યારે થશે ? ”

“ કેમ ! તું મારી સાથે જ ચાલ ” સરદારે આજ્ઞા કરી.

“ પણ અત્યારે મારે ઘેર અગત્યનું કામ છે ” નવનિતે જણાવ્યું.

“ તે કામ મારી સાથે આવવા કરતા વિશેષ અગત્યનું નજ હોવું જોઈએ ” સરદારે કહ્યું. એથી નવનિત વિશેષ દલીલ નહિ કરતા માડીમાં સરદારની સામે બેઠો. એ જોઈને સરદારે કહ્યું “ ત્યાં નહિ, મારી બાબુમાં બેસ તોરો મારી પડખે બેસવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર છે. ”

નવનિત સરદારની બાબુએ સ્થેજ અંતર રાખીને બેઠો. માડીમાં ચાલુ થઈ માર્ગમાં પિતાપુત્ર વચ્ચે કશું સંભાષણ થયું નહિ.

તેઓ ઘેર પહોંચ્યા તે વખતે બધા નોકરો હાજર ન હતા. કેટલાક સાક્ષી આવવાને માટે કોર્ટમાં ગયા હતા પરંતુ સરદારની માડીના પૈડાનો અવાજ સંભળાતા જોઈને હાજર હતા, તેઓ એક-એક એકત્ર થઈ ગયા. નવનિત અનંતપ્રસાદની પાસે આવેલો તે વખતે તેમણે તેને જોયો હતો, એટલે અત્યારે તેને ઓળખતા તેમને વાર લાગી નહિ.

આજના બનાવની હકીકત આખા અંદાનગરમાં વિજ્ઞાપિત છે. પ્રસરી ગઈ હતી જે નોકરો અહીં હાજર હતા તેમના બાબુવામાં પણ એ ઘટના આવી ગઈ હતી સર્વત્ર આજ વાર્તા ચર્ચાતી હતી.

એક નોકરે કહ્યું “ પેલો આવ્યો છે એ સરદારનો ખરો પુત્ર હોયે ! ”

“ હા, ઓલ્યો અન તપ્રસાદ તો સરદારનો ગેરકાયદેસરનો પુત્ર હતો જો તે હવે અહીં આવે તો લાત મારીને તેને બહાર કાઢું ”

“ બિચારો ધણો જ દુખી થયો ” રસોયાએ કહ્યું

“ કેણુ ? ”

“ આ-સરદારનો ખરો પુત્ર ”

“ કેવી રીતે ? ” બીજાએ પ્રશ્ન કર્યો

“ સાબળો હું કહું આપણા સરદાર સાહેબની પત્ની એક વખત આ છોકરો નહાતો હતો ત્યારે તેને લઇને એકલી બહાર ફરવા ગયેલી તે વખતે એક માણસ આવીને આ છોકરાને ઉપાડી ગયેલો સરદાર સાહેબનો તેમની પત્ની ઉપર પ્રેમ ન હતો તે તેને બોલાવતા પણ નહિ તેમની પત્ની આ બનાવથી ગભરાઇ ગઈ પોતાનો પુત્ર ગૂમ થયો છે એમ સરદાર જાણુશે તો તે ગુસ્સે થશે એવી તેને બિંક લાગી એથી એક સ્ત્રી એક નહાના છોકરાને લઇને જતી હતી તે સ્ત્રીને પૈસા આપીને સરદારપત્નીએ તે છોકરાને લઇ લીધો સરદારે પોતાના છોકરાને કદી જોયેલો નહિ એટલે આ ફેરફારની તેમને ખબર પડીજ નહિ ”

“ પણ આ લક્ષ્મીબાઇનું ખૂન શા માટે થયું ? ”

“ એટલું પણ સમજી શકતો નથી ” રસોયાએ કહ્યું “ અન તપ્રસાદ મોટો થયો એટલે તેની ખરી મા પેલી સ્ત્રી પોતાના છોકરા પાસેથી પૈસા પકાવવા લાગી તેની પૈસાની માગણી વધતી ગઈ એથી કેટલાંયે અન તપ્રસાદે તેનું ખૂન કર્યું ”

રસોયાની વાતનો અત આવત નહિ પણ એવામા ફાટમા ગયેલા નોકરો આવી પહોંચ્યા એટલે બીજા નોકરો ફાટમા બનેલી હડીકતની માહિતી મેળવવાને તેમની આસપાસ એકઠા થયા તેમની વાતોમા કશો દમ ન હતો દરેક પોતે કાઠક વિશેષ જાણે છે એમ બતાવવાને માટે મીઠું મરચું ઉમેરીને વાત કરતો હતો તેમના સલાખ-ણને આપણી નવલકથા સાથે કશો સબંધ નથી, અસ્તુ

સરદાર તથા નવનિત દિવાનખાનામાં ગયા ત્યાં ગયા પછી સરદાર ખુરસી પર બેઠો થોડી વારે શાત થયા બાદ તે બોલ્યો: “દીકરા ! આ મકાન તારૂં છે તું જ મારો ખરો વારસ છે તારો જે અધિકાર ઝુટવી લેવામાં આવ્યો હતો તે આજે તને ઇશ્વરની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયો છે એમાં તારે મારો આભાર માનવાની જરૂર નથી જો ખર્ચ પૂછાવે તો મેં લાચારીથી તને મારા ખરા પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે. જો આ ઘટના બની ન હોય તો અત્યારે જે સ્થિતિ અનતની છે તેજ સ્થિતિમાં તું મરણપર્યંત રહેત ”

“ પિતાજી ! આપના મુખમાંથી આ શબ્દો શ્રવણ કરતાં મને લેશ પણ આશ્ચર્ય થતું નથી ” નવનિતે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું “ હું પણ આપનો પુત્ર છું જો આવું કશું બન્યું ન હોત તો હું મારા ખરા હક્કને માટે કેટલા ફરિયાદ કરીને આપણા કુળને કલક લગાડત નહિ મેં મારી સ્થિતિ મૌનપણે સહન કરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો હતો માત્ર હું આપને સત્ત્વ હકીકત નિવેદન કરીને મારા બ્યવહારને માટે આપની પાસે આર્થિક સહાયની માગણી કરત ”

નવનિતના આ શબ્દોથી સરદારને અત્યંત આનંદ થયો પરંતુ તે આનંદ તેણે બહાર પ્રકટ કર્યો નહિ તે બોલ્યો “ દીકરા ! આજ સુધીનું મારું તારી સાથેનું વર્તન એવા પ્રકારનું હતું કે એથી તારી ઉદ્ધતાઈને માટે હું તને ઠપકો આપી શકું નહિ પણ તને એટલું તો હું કહું છું કે આપણા કુટુંબના નિયમ મુજબ જ્યારે પિતા બોલતો હોય ત્યારે પુત્રે વચ્ચે બોલવું નહિ મારા પિતા સાઠ વર્ષના હતા હું ચાલીસ વર્ષનો હતો અને તેમનું કથન કેટલીક વાર મને પસંદ પડતું નહિ તથાપિ મેં કદી પણ મારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય તેમની પાસે પ્રકટ કરવાની ઉદ્ધતાઈ દાખવી ન હતી

“ વાર, આટલું કલ્પા પછી હું તને જણાવું છું કે તું મારો પુત્ર છે માટે અસારસુધીના તારા વર્તનમાં તારે ફેરફાર કરવો પડશે હું તારા પરચુરણ માસિક ખર્ચને માટે જે અનંતને આપતો તે

કરતા બે હજાર રૂપીયા વધારે આપીશ તારે તારા દરજ્જાને અનુસ-
રીને વર્તવાનું છે એટલે એમા તારે કશી પણ કચાશ રાખવી નહિ.
ખચને માટે વિચાર કરવો નહિ ઇશ્વરકૃપાથી આપણી પાસે પુષ્કળ
છે અને આવકમા પણ હરકત આવે તેમ નથી તને પટા ખેલતા
આવડે છે ? ”

“ હા હું શિખ્યો છું ”

“ ઘોડેસ્વારી ? ”

“ એ હું ચાર-છ માસમા શિખી લઇશ ”

“ જલ્દી શિખી લેજે એ આજકાલની ફેશન છે આજકાલ
મોટરનો પવન પુકાયેલો હોવાથી બધા ઘોડેસ્વારી અને ગાડી હાક-
વાનું ભૂલી ગયા છે પણ આપણા કુટુંબના માણસને તો ઘોડેસ્વારી
ખાસ આવડવી જોઈએ અને તના ઓરડાપર પોલિસે સીલ કરેલ છે;
પરંતુ આપણું મકાન વિશાળ છે, તેમા અનેક ઓરડા છે, એટલે તારે
બીજા પસંદ પડે તે ઓરડાનો ઉપયોગ કરવો તારે માટે એક મોટર,
એક ગાડી, ચાર ઘોડા વગેરે ખાસ જીદા જ રાખ્યા છે તેનો ઉપ-
યોગ તું નિસકાયપણે કરજે જાણે તું અહીં ધણા વર્ષોથી રહેતો
હોય તેવો દેખાવ કરજે લોકનિદાથી ડરીશ નહિ કારણ કે લોકો
થોડા દિવસ બકબક કરીને બધ પડી જશે, પછી આજનો બનાવ
જૂનો થઈ જશે અને પેલા અને તને કોઈ સહારશે પણ નહિ ”

પ્રકરણ ૩૨ મું.

લાઇ માટે લાગણી.

જેમણે ‘અરેબિયન નાઇટસ’ વાંચી હશે તેમને તેમા આપ-
વામા આવેલી ‘અલાદીનના ફાનસ’ની વાર્તા યાદ હશે આપણા
વકિલ મી નવનિતરાયને પણ જાણે અત્યારે પોતાના હસ્તમા એવું
ફાનસ આવ્યું હોય, એમ લાગતું હતું કેમકે તે અમતકારિ રીતે

એકાએક ગરિબાઈની ગર્ત્તામાથી શ્રીમતાઈના શિખરે પહોંચી ગયેલ હતો અત્યારે તેના અતરમા લાગણીઓ ઉછાળા મારી રહી હતી. પરંતુ પોતાના અતરની લાગણીઓને તેણે બહાર પ્રકટ થવા દીધી નહિ સરદાર કમળાપ્રસાદની હકીકત સાલળીને તે શાતપણે બોલ્યો: “ પિતાજી ! આપનો મારા પ્રત્યે જે ભાવ છે તે માટે હું આપનો આભાર માનું છું પરંતુ હું આશા રાખું છું કે જે કદાચ હું આપના વિચાર સાથે એકદમ મળતો ન થાઉં તો આપ માહું લગાડશે નહિ આપ જોઈ શકો છો કે મારી સ્થિતિમા આપની કૃપાથી એકદમ પરિવર્તન થયું છે પરંતુ જે સમયે અન તપ્રસાદ ઉપર આક્રમણ વાદળું આવ્યું છે તેજ સમયે હું શ્રીમતાઈના શિખરે ચડી બેઠો છું એટલે જો હું હમણા ને હમણા અહીં આવીને રહેવાનું રાખીશ તો લોકો મારા વર્તનને માટે ટીકા કર્યાં સિવાય રહેશે નહિ લોકો ખોટી રીતે નિંદા કરે તેની હું દરકાર ન કરું પરંતુ મારો સ્વભાવ એવો છે ખરો કે લોકોને ટીકા કરવાનો પ્રસંગ આપવો નહિ લોકો મને સ્વાર્થ ગણશે, કાંઈ મારી સ્થિતિનો ખોટો અર્થ ઉઠાવશે એથી મને ભય રહે છે કે મારી સાથે આપની પણ ટીકા થવા સિવાય રહેશે નહિ ”

સરદારને નવનિતની આ વાત ગમી અને તેણે તેની દીર્ઘદૃષ્ટિ તથા બુદ્ધિની પ્રશંસા કરી એથી નવનિતને મનમા આનંદ થયો અને તે બોલ્યો “ પિતાજી ! એટલા માટે મારી આપને વિનંતિ છે કે થોડો સમય તો હું જે સ્થિતિમા અત્યારે છું, તે સ્થિતિમા અને તે સ્થળે જ મને રહેવા દો અમુક સમય પછી હું અહીં આવીને રહીશ એથી લોકો મારી નિંદા નહિ કરે, આપણા નોકર-આકરોનો પ્રેમ પણ સપાદન કરી શકીશ, અને વળી જે શ્રીમતાઈ તથા મોટાઈ મને પ્રાપ્ત થનાર છે તેને યોગ્ય થવાની તાલિમ પણ હું લઈ શકીશ. ”

“ મને પણ તારું કથન સાલળ્યા પછી તારી વાંત યોગ્ય લાગે છે ” સરદારે સંમતિ આપી. આથી નવનિત ઉત્તેજિત થયો. પોતાના

અસરકારક લાષણુની પોતાના પિતાના મન ઉપર અસર થઇ છે એમ તેને લાગ્યું તેણે કહ્યું “ પિતાજી ! આપની કૃપાથી જ મારી સ્થિતિમાં એકદમ આવું મહાન પરિવર્તન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે પણ એથી મારી ગરિબાઇને હું વિસરી શકતો નથી હું અભિમાન વિના કહી શકું છું કે એક વકિલ તરીકે મેં સારીનામના મેળવી છે મારા અસિલોને મારાથી સતોષ છે મારા મિત્રો પણ ઘણા છે અને તે માહેના કેટલાક મારા કરતા પણ ગરીબ છે એ ગરીબ મિત્રોનો હું ત્યાગ કરીશ નહિ જો મારા અતરની વાત પૂછો તો હું ગરીબ અને શ્રીમતમાં ભેદ માનતો નથી મારી દૃષ્ટિએ નાનો કે મોટો સર્વ સમાન છે મારા રાજ્યદારી વિચારો પણ આગળ વધેલા છે લોકમાન્ય બાળ ગાગાધર તિલકના માટે મને માન છે આપને કદાચ—”

“ ત્યારે તો તું એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ લાગે છે ! ” સરદાર આશ્ચર્ય-પૂર્વક બોલી ઉઠ્યો

“ ના, હું એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ નથી કારણ કે બ્રિટિશ હિંદની રાજ્યદારી બાબત સાથે મારો સંબંધ નથી પરંતુ એટલું ખરું કે પ્રજા એ રાજાની ગુલામ છે, એ વિચારમાં હું સંમત થઇ શકતો નથી અર્થાત્ આપને ત્યાં આવ્યા પછી મારા તે વિચારમાં હું ફેરફાર કરી શકીશ નહિ ”

“ કાંઇ હરકત નહિ, મારી ખાત્રી છે કે તું પણ અનતના જેવો જ નિવડવાનો એ પણ તારા જેવા જ વિચારનો હતો ” સરદારે કહ્યું

“ અહો ઠીક યાદ આવ્યું હું આપને કહેવા જ ઇચ્છતો હતો કે મારા એ લાગ્યહીણ બધુને માટે આપણે કાંઇક કરવું જોઇએ ”

“ મને તો આપણે કશું કરી શકીએ એમ લાગતું નથી ”

“ નહિ, પિતાજી ! એમ ના બોલો ગમે તેમ તોયે તે આપનો પુત્ર છે આપની સાથે આટલા વર્ષપર્યંત રહ્યો છે તેણે ગુન્હે

કર્યો હોય કિંવા ન કર્યો હોય, તથાપિ આપણે તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન તો અવશ્ય કરવો જોઈએ જો આપણે પણ તેનો ત્યાગ કરીશું તો તેની દુર્દશા થશે ”

અનંત પ્રત્યે નવનિતનો આવો શુદ્ધ બધુભાવ જોવાથી સરદારને આનંદ થયો તેણે પૂછ્યું “ વાર કહે, તું શું કરવા ઇચ્છે છે ? ”

“ જો તે બિનગુન્હેગાર હોય તો તેનો બચાવ કરવો હું તો તેને નિર્દોષ માનું છું અને તેનો બચાવ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું તેનો આ કેસ હું પોતેજ હાથમા લઇશ એથી મને એ લાલ થશે એક તો મારા બધું ઉપરનું કલક હું ધોઇ નાખીશ અને વળી આ કેસમા મને સફળતા મળશે તો એક વકિલ તરીકેની મારી બાહો-બીની પ્રશ્ન સા થશે ”

“ પણ પોતે ગુન્હો કર્યો છે એવું અનંત કબૂલ કરશે તો ? ”

નવનિત રહેજ વિચારમા પડી ગયો થોડી વારે બોલ્યો “ જો તે ગુન્હો કબૂલ કરશે, તો હું તે નિરપરાધી હોવાનું કબૂલ નહિ કરું, પણ તેના ઉપરના આરોપમા ઘટાડો કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ ગમે તેમ કરીને તેને બચાવીશ અથવા તો તેની સજામા ઘટાડો કરાવીશ ”

“ ભલે, તને એ વિષયમા થોડું લાગે તેમ કરજે ” સરદારે પરવાનગી આપી

“ વાર, પિતાજી ! હવે હું રજા લઇશ કારણ કે આપની આજ્ઞા માન્ય રાખીને હું અહીં આપની સાથે આવ્યો હતો પરંતુ મારી માતા માદી છે તે મરણ પથારીએ છે તેણે મને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે તો મારે તેના અંત સમયે તેની પાસે રહેવું જોઈએ, તેની ચાકરી કરવી જોઈએ ”

“ હાય ! યમુના ! ” સરદારના મુખમાથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યો તેને અગાઉના પ્રસંગોનું સ્મરણ થયું તે બોલ્યો : “ યમુનાએ મને ધણું નુકસાન કર્યું છે મારા જીવનને નષ્ટપ્રાય બનાવી દીધું છે.

પરતુ ગમે તેમ્ તોયે એક વખત તે મારી પ્રિયતમા હતી મારા એટલે તેના દીકરા અન ત ઉપર આવેલા આ ખૂનના આરોપની મિતાથી તેની આ સ્થિતિ થઈ છે એ વખતે મારે તેની સભાળ લેવી જોઈએ ચાલ હું પણ તારી સાથે તેને જોવાને માટે આવું ”

પોતાના પિતાએ અચ્ચુચ પ્રકટ કરેલી પ્રસ્તુત ઈચ્છાથી નવ-નિત અમક્યો તેણે કહ્યું “ પિતાજી ! આપ ત્યા આવો તો મને અત્યંત આનંદ થશે પણ ત્યાનો દેખાવ જોઈને આપમું હૃદય વિશેષ દુઃખિત થશે આજે આપની તબિયત બરોબર નથી તેમા વળી ત્યા આવવાથી આપના મન ઉપર વિશેષ અસર થશે એ તદ્દન બેભાન અવસ્થામા છે તેના મગજની સ્થિતિ ધણી જ નમળી પડી ગઈ છે તે આપને પિંછાનશે પણ નહિ ”

“ વાર, તો પછી હું ત્યા આવવાનો આગ્રહ રાખતો નથી તું એકલો જ ”

નવનિતે નમન કરીને જવાની તૈયારી કરી એટલે સરદારે કહ્યું “ પણ તું સ્થાને બરોબર સાત વાગે અહીં હાજર થઈ જજો આપણે સાથે જમવાનું છે ”

નવનિત તે પ્રમાણે વખતસર અત્ર આવવાની ખાત્રી આપીને ચાલ્યો ગયો પછી સરદારે ઘટડી કરી તેનો કારભારી દાખલ થયો સરદારે તેને કહ્યું : “ હમણાં જ ગયો તેને તમે જોયો છે તેનું નામ નવનિતરાય છે તે મારો પુત્ર છે જેવું માન તમે માફ રાખો છો તેવું જ તેનું માન રાખવાનું છે મારી આજ્ઞા તમે આપણા સર્વ નોકરોને જણાવજો. ”

કારભારી નમન કરીને ચાલ્યો ગયો પછી સરદાર એકલો પડ્યો તે મનોગત બોલવા લાગ્યો “ આ નવનિત મારો પુત્ર છે તે બાહ્યશ અને ચાલાક લાગે છે અન ત ઉપર તેનો પ્રેમ છે તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની ધૃત્તિ તેણે પ્રકટ કરી છે અમુના પ્રત્યે પણ તેની લાગણી છે પણ કોણ જાણે શાયે કારણથી મારા મનમાં

જેટલો અન ત પ્રત્યે ભાવ છે તેટલો આ નવનિત પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતો નથી શું અન તે લક્ષ્મીબાઇનું ખૂન કર્યું હશે ? મને લાગે છે કે તેની બુદ્ધિ ખૂબેર મારી ગઇ હશે નહિ તો તે ખૂન જેવું નીચ કૃત્ય કરે નહિ અન ત કેવો ગુણી, લાયક, શાત છોકરો હતો ? છતાં પણ તેણે ખૂન કર્યું છે' અર્થાત્ આ જમાનામાં કોઇના દેખાવ ઉપરથી અભિપ્રાય બાંધી શકાત નહિ તેવી જ રીતે નવનિતના સબ-ધમાં પણ સારો કે મરડો અભિપ્રાય એકદમ બાંધી દેવો જોઇએ નહિ. પણ મારે ચમુના પાસે જવાની જરૂર હતી તેના અત્કાળે મારી હાજરીથી તેને દિલાસો મળત કાંઈ નહિ, હું નવનિતને સ્હાળે સમાચાર પૂછીશ અને પછી જરૂર લાગશે તો ત્યાં જઈ આવીશ "

પ્રકરણ ૩૩ મું.

નર્સ.

નવનિતરાય કમળાપ્રસાદના મકાનમાંથી બહાર નિકળ્યો એક ગાડી ભાડે કરીને પોતાના મકાન પર આવ્યો ગાડીવાળાને ભાડાને એક રૂપીએ ચૂકવી આપ્યો તે પોતાના મકાનમાં ગયો પોતાને ત્યાં કામ કરનારી તેના જોવામાં આવી તેણે એ છોકરીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ મારી ગેરહાજરીમાં અહીં કોઈ મને મળવાને માટે આવ્યું હતું ”

“ નાજી આપને મળવાને માટે કોઈ આવ્યું ન હતું ”

આ પ્રત્યુત્તર સાંભળીને નવનિતના ચહેરા પર એકદમ શાંતિ અને નિશ્ચિંતા પથરાઈ રહી તેણે પૂછ્યું “ ડોક્ટર આવ્યા હતા ? ”

“ હાજી, તે ત્રણ વખત આવી ગયા અત્યારે પણ જમનાબાના ઓરડામાં છે,

“ વાઈ, હું ત્યાં જઈ છું મને મળવાને માટે કોઈ આવે તો મારા અભ્યાસગૃહમાં તેને બેસારીને મને ખબર આપજે ”

એમ કહીને તે જમનાબાઇના ઓરડામાં ગયો. જમનાબાઇ

બિજાના પર નિશ્ચેષ્ટપણે પડી હતી કોઈ કોઈ વાર તેનું શરીર ખે-
ચાતું તે વખતે તે પડખું ફેરવતી હતી

જમનાબાઈના પગ તરફ એક નર્સ બેઠી હતી આ નર્સ
અઠાવીશ-ત્રીશ વર્ષની યુવતિ હતી તેણે સોનાની બગડીઓ પહેરી
હતી, સાદી શ્વેત સાડી અગ ઉપર ધારણ કરી હતી, તેનું વદન ગૌર
અને નિર્મળ જણાતું હતું નવનિતે એ આરકામા પ્રવેશ કર્યો એટલે
આ નર્સની દૃષ્ટિ તેના તરફ ગઈ જાણે તે નવનિતના અતરને
વાચવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય એવી રીતે તેની સામે વેધક દૃષ્ટિએ
જોઈ રહી હતી

બિજાનાની આ બાજુએ ડોક્ટર બેઠો હતો તે બોલ્યો “ ન-
વિનિત ! હું ઘણા વખતથી તારી રાહ જોતો હતો ”

નવનિતે જવાબ આપ્યો “ હા, હું ફોજદારી કોર્ટમાં ગયો
હતો ” તે રહેજ નીચો નમ્યો અને માત્ર ડોક્ટરજ સાલળી શકે
તેટલા મદ સ્વરે બોલ્યો “આ જમનાબાઈને હવે આરામ થશે ખરો ?”

ડોક્ટરે નિરાશાપૂર્વક મસ્તક ધૂણાવીને કહ્યું “ બિલકુલ આશા
નથી કેસ બગડી ગયો છે મૃત્યુના ચિહ્ન એક પછી એક દેખાતા
જાય છે ”

તેજ વખતે જમનાબાઈએ ખૂબ પાડીને પડખું ફેરવ્યું

“ ધીમે બોલો એ સાલળે છે ” નવનિતે કહ્યું

“ હું ધારતો નથી કે તે શુદ્ધિમાં હોય ” એમ કહીને ડોક્ટર
જમનાબાઈ પાસે ગયો તેણે જમનાબાઈની આખનું પોપચું ઉઘ્યું
કર્યું અદરનો ડોળો ચળકતો હતો, પરંતુ આખની કીકી નિસ્તેજ
દેખાતી હતી ડોક્ટરે કહ્યું “ જૂઓ જોઈ, એ તમને ઓળખે છે ”

નવનિત આગળ આવી, જમનાબાઈનો હસ્ત પોતાના હસ્ત-
માં લઇને બોલ્યો “ માજી ! હું તમારો દીકરો-નવનિત ! મને
પિછાનો છો ? મારી સામે જુઓ ”

પરતુ જમનાબાઇએ તેની સામે દષ્ટિ પાણુ કરી નહિ ”

“ મારૂ કથન સાચુ ખરૂ કે નહિ ? ” ડોક્ટરે સ્મિત કરી કહ્યું

“ ત્યારે તો આ સ્થિતિમા તેને ઘણુ જ કષ્ટ થતુ હશે ”

“ ના ના, બિલકુલ નહિ માણસ બેશુદ્ધ બની જાય છે, પછી તેને થતા કષ્ટનો તેને કશો પણ ખ્યાલ આવતો નથી ” ડોક્ટરે જણાવ્યું

“ સાહેબ ! રાઈ વટાઇને તૈયાર થઇ ગઈ છે ” નર્સ બોલી

“ લાવો ત્યારે આપણે પ્લાસ્ટર મારીએ ”

તે બંને જણાએ મળીને જમનાબાઇની ગરદન પર રાઈનું પ્લાસ્ટર લગાવ્યું તે પછી ડોક્ટર નવનિતને ઉદ્દેશીને બોલ્યો “ મને બિલકુલ આશા નથી છતાં અમારો નિયમ છે કે દર્દીના દેહમા જીવ હોય ત્યાંસુધી આશાનો પરિત્યાગ કરવો નહિ ”

“ ડોક્ટર ! જમનાબાઇ માત્ર એક જ વાર શુદ્ધિમા આવે તો પણ મને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે ” નવનિત બોલ્યો

“ કેવી રીતે ? ”

“ મારા કેસની હકીકત મેં તમને જણાવી છે તેમા તેના શબ્દો ખાસ જરૂરના છે ”

“ હા હા, હવે હું સમજ્યો તમે કેના પુત્ર છો તે એ જાણતી હોવી જોઈએ પણ હું તમને આશા આપી શકતો નથી કદાચ તેને આરામ થશે તો પણ તેની માનસિક શક્તિ તેને પુનઃ પ્રાપ્ત થશે નહિ ”

નવનિતે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂક્યો

“ હું હવે જઈશ મારે હજી બે-ત્રણ દર્દીને તપાસવા માટે જવું છે ”

“ તમે પાછા અહીં ક્યારે આવશો ? ”

“ રાત્રે નવ વાગ્યા પછી આવીશ હાલ મારી ખાસ જરૂર નથી આ નર્સ દુશિયાર છે, તે અહીં રહેશે અને જમનાબાઇની સલામ રાખશે ”

“ એ જીને તમે લાવ્યા છો ? ”

“ હા, મારા એક મિત્રની લલામણથી મેં તેને રાખી લીધી છે કેમકે જમનાબાઈની માદગી એવી છે કે એમની પાસે એક કુશળ અનુભવી નર્સની ખાસ જરૂર છે તમને એ પસંદ નથી પડતી ? ”
ડોક્ટરે પ્રશ્ન કર્યો

“ એવું કશું નથી ”

“ વાર, સાહેબજી, હું રજા લઉંશ ”

ડોક્ટર ચાલ્યો ગયો નવનિત પણ તેની સાથે ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યો અને પોતાના અભ્યાસગૃહમાં આવ્યો તે એક આરામ-ખુરસી પર પડ્યો અને વિચારગ્રસ્ત બની ગયો તેને શો વિચાર આવતો હશે ? જમનાબાઈની માદગીનો કે તેની સ્થિતિમાં અચાનક થયેલા પરિવર્તનનો ? કે પછી પેલી ગોરા ગોગ ગાલવાળી નર્સનો ?

નવનિત બહુ જ ઊંડો માણસ હોય એમ દેખાય છે, કેમકે તેના ચહેરાપરથી તેના અંતરમાં ચાલતા વિચારો કળી શકાતા નથી. તેની વિચારતદ્રા ક્યા સુધી ચાલત તે કહી શકાતું નથી પણ કેટલીક વાર પછી પેલી નર્સ તેના ઓરડામાં આવી અને તે એ નર્સને જોઈને ઝબકીને બેઠો થયો

તેણે પૂછ્યું “ કેમ, શું કામ છે ? મારી માતા પાસે મારી જરૂર છે ? ”

“ આપની જરૂર નથી પણ એકાદા પુરાણીની જરૂર છે તે આપની માતાના બિજાના પાસે બેસીને ગીતાનો પાઠ કરે તો આપની માતાના આત્મા શાંતિ થાય ”

“ લલે ત્યારે અમારી કામ કરનારીને કહો, તે કોઈ પુરાણીને બોલાવી લાવશે ” નવનિતે સમતિ આપી

“ સાહેબ ! મને આપની બહુજ દયા આવે છે આપની માતાના આ લયકર મદવાડની આપના મન ઉપર ઘણી જ અસર થઈ છે જુઓને, આપનો ચહેરો તદ્દન લેવાઈ ગયો છે પણ આપની

માતાનો મદવાડ આટલો બધો શા કારણથી વધી ગયો ? મને અનેક પ્રકારના દર્દિના અનુભવ થયો છે પણ આવી માદગી તો મેં આજે પહેલ વહેલી જ જોઈ ”

“ મારી માતાનો મદવાડ વધી જવાનું કારણ હું પણ સમજી શકતો નથી હું ધાર છું કે એ બાબત ડોક્ટર પાસેથી તમને વિશેષ માહિતી મળી શકશે ”

“ પણ આ દર્દ લાગુ પડવાનું કારણ તો તમારા જાણવામા હશે જ ? ” નર્સે પૂછ્યું

“ હા, પરંતુ અત્યારે મારું મન બીજું હોવાથી હું એ વિષયની ચર્ચામાં ઉતરવા ઇચ્છતો નથી ”

“ મને એમ લાગે છે કે તેમના મન ઉપર કોઈ જાતનો આઘાત થયો હશે ” નર્સે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો

“ હા, એ બનવા જોગ છે ” નવનિતે અનુમોદન આપ્યું

“ એમ ! ત્યારે તો શો આઘાત થયો છે એ તમે જાણતા હશો ? ”

જવાબ આપવામાં પોતે ભૂલ કરી છે એમ નવનિતે લાગ્યું. તેને લાગ્યું કે બહુ જ સલાહીને બોલવા જેવું છે તેણે કહ્યું “ એ હું જાણી શકતો નથી પરંતુ મારી માતાની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાથી તેમનું હૃદય અને મગજ નબળા પડી ગયા હશે તેથી સાધારણ ધ્રાસકો પડતા પણ તબિયત બગડી જાય એ સ્વાભાવિક છે ”

“ બરોબર, હું પણ એમ જ ધાર છું પોતાના કોઈ સગાસ-બંધીના મૃત્યુના સમાચાર જાણવામાં આવ્યા હોય અથવા તો પોતાના કોઈ સગા ઉપર મોટી આક્રમિકતા આવી પડ્યાનું તેમના સાબ-જાણવામાં આવ્યું હોય તો આવું દર્દ લાગુ પડે એ સંભવિત છે ”

તે વખતે પેલી કામ કરનારી આ ઓરડામાં આવી અને બોલી “ સાહેબ ! કોઈ મારવાડી આપને મળવાને માટે આવ્યો છે. ”

“ જા, એને અંદર મોકલ. ” નવનિતે કહ્યું. પછી તે

પેલી નર્સને ઉદ્દેશીને બોલ્યો “ તમે મારી માતા પાસે જાઓ હું
આ મને મળવા આવેલા માણસની સાથે વાતચીત કરીને ત્યાં આવું છું ”

નર્સ ચાલી ગઈ બીજી પળે એક મારવાડી આ ઓરડામાં
દાખલ થયો

પ્રકરણ ૩૪ મું.

મારવાડી.

વાયકોમાના જેમને મુબઈના મારવાડીઓનો પરિચય થયો
હશે તેમને આ મારવાડીના સબધમાં વિશેષ જાણવાનું રહેશે નહિ
પરંતુ મુબઈના મારવાડીઓનો પરિચય બધાએ વાચકોને થયો હોય
એમ હું માનતો નથી તેમની જાણને માટે આ મારવાડી મહાશયની
થોડીક ઓળખાણ આપવાનું હું આવશ્યક ધારૂં છું

આ મારવાડી પોતાના વતનમાંથી મુબઈ આવ્યો હતો પરંતુ
મુબઈમાં બરોબર નહિ ફાવવાથી તે અદ્રનગર આવીને રહ્યો હતો
તે સ્વભાવે શાત, નિર્માની અને સહનશીળ હતો તે અહીં સોનાચા-
દીનો વેપાર કરતો હતો પરંતુ એ વેપાર તરફ તેનું ખરૂં લક્ષ ન
હતું ખરૂં ધ્યાન તો ધીરધાર પર હતું તેની પાસે ગમે તેવો માણસ
આવે તો પણ તેને નાણા ધીરવાની તે ના કહેતો નહિ હા, કોને
કેટલી રકમ ધીરવી જોઈએ તેનો તે પૂરતો વિચાર કરતો હતો કા તો
તે દાગીના ઉપર નાણા ધીરતો, અથવા તો જો તેને વિશ્વાસ પડતો
હોય તો બે માસની, ત્રણ માસની કે ચાર માસની મુદતની હુડીઓ
લખાવી લઈને તેના ઉપર નાણા ધીરતો હતો તેના અસિલોની સ-
ખ્યા મોટી હતી કેમકે તે બનતા સુધી પોતાના અસિલ ઉપર કો-
ઈમાં દાવો કરીને તેની આખર ઉપર હાથ નાખતો નહિ તે વ્યાજ
પણ તેની દૃષ્ટિએ તો ઓછું જ લેતો હતો તેના જાતલાઈઓ
તથા તેના જેવા ધીરધાર કરનાર બીજા વેપારીઓ સે કંડે પ એતેર

—એ શી ટકા કે લાગ ફાવે તો એક સો ટકા સુધી પણ વ્યાજ લેતા; જ્યારે આ ઉદાર દિલનો મારવાડી વધુમા વધુ વ્યાજ દરવર્ષે દર સેકંડે પાસઠ ટકા સુધી લેતો હતો તે સમજતો હતો કે જો કોઈમા ફરિયાદ કરવી પડે તો કોઈ તેને આટલુ વ્યાજ અપાવે નહિ કોઈતો બહુમા બહુ નવટકા કે પછી છેવટે કદાચ બાર ટકા સુધી વ્યાજ કળૂલ રાખે એથી તે એકસો પાસઠ રૂપિયાની હુંડી લખાવી લખને એકસો રૂપિયા આપતો અર્થાત્ વ્યાજની રકમ અગાઉથીજ લઇ લેતો હતો એથી તેને કોઈમા દાવો કરવો પડે તોપણ એકસો પાસઠ મુદત અને તેના ઉપર નવ કે બાર ટકા લેખે વ્યાજ તેને મળી શકે

જો કોઈ તેની પ્રશ્ન સા કરે, તેનો આદરસત્કાર કરે તો એ તેને પસંદ પડતુ હતુ નવનિતને તેના સ્વભાવનો પરિચય હતો, એટલે તેણે આ મારવાડીનો સારો સત્કાર કર્યો પરસ્પર તબિયતના સમાચાર પૂછાયા બાદ મારવાડીનુ અત્ર આવવાનુ કારણ પોતે જાણતો હોવા છતાં પણ નવનિતે તેના આગમનનુ કારણ પૂછ્યુ એટલે મારવાડીએ કહ્યુ “ મારે અહીં આવવાનુ કારણ તમારા જાણવામા છે તમારી હુંડીઓની મુદત આજે પૂરી થાય છે તમે દશ હજાર, સાત હજાર અને પાંચ હજાર મળી કુલે બાવીશ હજાર રૂપિયાની ત્રણ હુંડીઓ મને લખી આપી છે તેના પૈસા આપો ”

“ વાહ વાહ ! મશ્કરી તો નથી કરતા ? ” નવનિત બોલ્યો

“ મશ્કરી ! લેણા પૈસાની માગણીનો અર્થ મશ્કરી થતો હોય તો આ મશ્કરી ખરી ! ” મારવાડીએ કહ્યુ

“ મને તો આ મશ્કરી જ લાગે છે મે અઠવાડિયા પહેલા તમને જાણાવ્યુ છે કે મારાથી વખતસર પૈસા ભરી શકાશે નહિ, માટે મને થોડી વધુ મુદત આપવી ”

“ તેનો જ્યારે મે કશો જવાબ ન આપ્યો ત્યારે તમારે સમજવુ જ જોઇએ કે હું તમારી માગણી કળૂલ રાખતો નથી મારી ખાત્રી છે કે તમે આજે મને મારી લેણી રકમ અવશ્ય આપી દેશો. ”

“ તમે ઉતાવળ ન કરો મારી પાસે અત્યારે એક પાઈ પણ નથી ” નવનિતે કહ્યું

“ વાહ વાહ ! ચાર-ચાર વાર મુદત બદલાવી છતાં પણ હું ઉતાવળ કરૂં છું એમ તમે કહો છો ? ”

“ અને તે મુદત બદલાવતાં સેકંડ પાસે ટકા લેખેનું વ્યાજ અગાઉથી કાપી લ્યો છો, એ વાતનું તો તમને સ્મરણ જ રહ્યું નથી ”

“ જ્યારે તમે મને પૈસા આપવાની આનાકાની કરો છો ત્યારે તમારી હુંડીઓ મારે ખીજીને વેચવી પડશે તેને તમે પૈસા નહિ આપો તો તે ફોજદારી કરશે ” મારવાડીએ ધમકી આપી

“ મને કાંઈનો ડર નથી-ફોજદારીથી હું ડરતો નથી પણ તમારા તરફથી હું આવા વર્તનની આશા રાખતો ન હતો હું તો તમને ધણી જ બહા માણસ સમજતો હતો ” નવનિતે મારવાડીને શાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કેમકે પોતાના ઉપર ફોજદારી કે દિવાની થાય એ તેને પસંદ ન હતું

“ ભલમ્ભનસાધની પણ હદ હોવી જોઈએ ” મારવાડી બોલ્યો “ હું અમરથો સખ થતો નથી મારે નાણાની ખાસ જરૂર છે અને મારી પાસે અત્યારે એક પાઈ પણ નથી ”

નવનિતે જોયું કે આ મારવાડી અત્યારે ખોટું બોલતો નથી તેણે કહ્યું “ હું પણ તમારા જેવો જ બલકે તમારા કરતાં નપાવટ છું ”

“ તો પછી મારે કોર્ટનો આશ્રય લેવો પડશે ”

“ કોર્ટનો તમે આશ્રય લેશો તેથી કાંઈ વળવાનું નથી હું તમારી લેણી રકમને કબૂલ કરીશ કોર્ટ હુકમનામું કરી આપશે તમે આ મકાન ઉપર જાણી લાવશો પણ આ મકાન અમારું નથી અને આ મકાનમાં જે કાંઈ વસ્તુ છે તે સર્વ મારી માતાની છે ”

“ હું એ બધું જાણુ છું અને તમારી ઓફિસમાં જે ચોપડીઓ તથા ફરનીયર છે તેનું લીલામ થાય તો ખાવીસો રૂપીઆ પણ ઉપજે તેમ નથી એવી મારી ખાત્રી છે ”

“ ત્યારે તમે એમ ધારતા હશો કે મને દિવાની જેલમાં બેસા-
રવો એ તો વધારે ખરાબ દિવાની જેલની અને ખિંક લાગે તેમ
નથી એથી તમારા નાણાનું પાણી થશે અને તમારું કશું વળશે
નહિ ” નવનિતે ખુલાસો કર્યો

“ હું તમારી સાથે દલીલમાં ઉતરવા નથી માગતો તમે મને
મારા પૈસા આપી દેવાની તજવીજ કરો ” મારવાડીએ કટાણીને કહ્યું.

“ મારે એ તજવીજ કરવી કેવી રીતે ? મારી પાસે પૈસા નથી.
મારી માતા માદી છે તે સાજી હોય તો તેની પાસેથી પણ મને
પૈસા મળી શકે તેમ નથી ત્યારે મારે શું કરવું એ વિષયમાં તમેજ
સલાહ આપો ”

“ હું શી સલાહ આપું ? હું તો કહું છું કે તમારું ઉડાઉપણું
તમને નડવાનું છે તમે મેનકાની પાછળ જોઈએ તે કરતા વધારે
ખર્ચ કરો છો મેનકા સુદર છે, પરંતુ તેના સૌદર્ય કરતા તેનો ઉ-
ડાઉ સ્વભાવ ચડી જાય તેવો છે ”

મેનકાના સખધમાં મારવાડીને આ પ્રમાણે બોલતો જોઈને
નવનિત ચિડાયો પણ તે મૈન રહ્યો મારવાડી આગળ બોલવા લા-
ગ્યો “ મે તમને અનેક વખત સલાહ આપી છે પણ તમે મારું
કહ્યું નહિ માનતા એ મેનકાની પાછળ દિવાના બની ગયા છો તમે
એમ સમજતા હશો કે તેની મરજી પ્રમાણે ખર્ચ કરવાથી તમે તેના
પ્રેમને ટકાવી શકશો પણ એ તમારી ભૂલ છે જ્યારે તમે ભૂખડી
ખારસ થઈ જશો, તમારા ખીસા ખાલી થઈ જશે એટલે તે તમારા
તરફ યુક્તિ પણ નહિ ”

છત્રી વગરના મનુષ્યને લાચારીથી વર્ષાદના ઝાપટા સહન કરવાં
પડે છે, તે પ્રમાણે ખીસે ખાલી થઈ ગયેલા નવનિતને આ મારવા-
ડીના ટોણા સહન કરવા પડતા હતા છેવટે તેનાથી સહન ન
થયું ત્યારે તે બોલ્યો “ આટલું લાજુ વિવરણ કરીને તમે કહેવા શું
માગો છો ? ”

“મારે કહેવાનું માત્ર એટલું જ છે કે મારા બાવીશ હજાર રૂપિયા ગમે તેમ કરીને મને આપી દો. જો તમે નહિ આપો તો હું કોર્ટમાં દાવો કરીને તમારી ખારી માથુકની મિલકત ઉપર જપ્તી લાવીશ ”

“બિલકુલ નહિ, તમને તેની મિલકત પર જપ્તી લાવવાનો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી ”

“શા માટે નથી ? પૂરોપૂરો છે એ મિલકતને અર્થેજ તમે મારી પાસેથી લીધેલા પૈસા વાપર્યા છે તેનો હું પૂરાવો આપી શકીશ. માટે મહેરબાની કરીને મારા પૈસા આપી દો, અને હું તમને સલાહ આપુ છું કે તમે મેનકાને છોડી દો. મેનકામા તમે ખુવારખસ્ત ચર્ધ ગયા છો અને હજી વધુ થઇ જશે. પછી કોઇ તમને સહાય નહિ કરે એ કુલટા તમને કશા પણ કામમાં આવવાની નથી હું તેની આગલી તમામ હકીકતથી માહિતગાર છું જે પોતાના ધણીની નથી ચર્ધ તે બીજા કોની ચનાર છે ? એ દુબટા—”

નવનિત અત્યંત ચિડાઇ ગયો હતો તેણે ક્રોધપૂર્વક ગર્જના કરી “ચૂપ રહો ! મારી પાસે કોઇની નિંદા કરવાની જરૂર નથી, તેમ મને તમારી સલાહની દરકાર નથી તમે ચાલ્યા જાઓ અને આજે ને આજે ખુશીથી કોર્ટમાં જઇને દાવો કરો. દાવો કર્યા પછી કોર્ટ મારા ઉપર હાજર થવાનો સમન્સ કાઢશે તેમા આઠ દિવસની તો ઓછામા ઓછી મુદત આપશેજ હું આઠમે દિવસે હાજર થઇને કોર્ટ પાસે એક મહિનાની મુદત માગીશ મુરકેલીમા આવી પડેલા દેવાદારને જો તે દેવું કબૂલ કરતો હોય તો કોર્ટ એક મહિનાની મુદત આપેછે. એટલે આઠ ને ત્રીશ આડત્રીશ દિવસ મુધી તો તમને એક પાઇ પણ મળી શકવાની નથી મારે લગલગ તેટલાજ સમયની જરૂર છે. ત્યારપછી તો હું તમને જોઇશે તેટલા રૂપિયા આપીશ અરે તમારે જોઇતા હશે તો પચાશ હજાર પણ આપીશ. માટે આ બાવીશ

હજારમા ખીજા બે હજાર મને આપો અને પૂરા પચીશ હજારની હુંડા
હું તમને પીશતાલીશ દિવસની મુદતની લખી આપુ તે કબૂલ રાખો ”

“ પણ પીસ્તાલીશ દિવસ પછી તમારી સ્થિતિ સારી થઇ જશે
એવી ખાત્રી કાણુ આપે છે ? ” મારવાડી બોલ્યો

“ હું પોતે આપુ છું તે વખતે તમે મારી સ્થિતિમા મોટા
ફેરફાર થયેલો જોશો ”

“ કેવી રીતે ? હ હ ' સમજ્યો, મેનકા આજે સહવારે જ
કહેતી હતી કે તમારૂં લગ્ન થનાર છે. એક પૈસાદાર કન્યાનો પ્યાર
સ પાદન કરવામા તમને સફળતા મળી છે તે સ્વરૂપવતી છે કે ક-
દરૂપી ? અરે રૂપને શું કરવું છે ? રૂપને બદલે રૂપીઆ હોય એટલે
બસ ' રૂપ મેનકામા અને રૂપીઆ એ કન્યામા ' વાર, પણ તમે
લગ્ન કરશો એટલે તમારે મકાન લેવું પડશે ”

“ એ તો અત્યારે કેમ કહી શકાય ? ”

“ વાર-વાર, તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો પચીશ હજારની
હુંડી લખી આપો તમારો બાકીનો અવેજ હું સોમવારે આવીને
આપી જઈશ ”

“ આજે નહિ આપો ? ”

“ આજે નહિ આજ તો મારી પાસે સીલીકમા કશું પણ
નથી ” મારવાડીએ કહ્યું “ રહો, પચીશને બદલે સતાવીશ હજાર-
ની લખી આપો તમારી માશુક મેનકાએ નવીન પોશાક માટે મને
ઝોડર આપ્યો છે તેના બિલના નાણા પણ લરવાના છે ”

“ પણ તમે મને પૂછ્યા સિવાય એવી રીતે તેના પોશાકનો
ઝોડર લ્યો તે યોગ્ય કહેવાય નહિ ” નવનિત બોલ્યો

“ જો તમારે પૈસા ન આપવા હોય તો હું મેનકાને કહીશ કે
નવનિતરાય પૈસા આપવાની ના પાડે છે, તું આપી દે એટલે તે
વગર આનાકાનીએ બિલના નાણા ચૂકવી આપશે તેનો સ્વભાવ
તમારા જેવો લાહરીયો નથી. ”

“ એવું કાઈ કરશે નહિ આમે ને આમે હુ ત્રીશ હજારની હુડી લખી આપુ છુ તેમાથી બાવીશ હજાર તમારા લ્હેણા અને પોષાકના બિલના જતા બાકીના રૂપીઆમાથી તમારૂં બાજ કાપી લઈ બાકી જે રકમ રહે તે મને તુરત પહોંચતી કરજો ”

“ બહુ સાર, એમ કરજો ” બ્યાજનો લોભી મારવાડી કબૂલ થયો.

નવનિતે ત્રીશ હજારની પીસ્તાલીશ દિવસની મુદતની હુડી લખી આપી તે લઈને મારવાડી ચાલતો થયો.

અત્યારે ધડિયાળમા સ્હાડાપાય વાગી ગયા હતા નવનિતે તેના પિતા સરદાર કમળાપ્રસાદને ત્યા જવાનુ આપેલુ વચન યાદ આવ્યુ તે મનમા બોલ્યો “ મારે અત્યારે તેમને ત્યા જવુ ? નહિ, જમના-બાઈને આવી લય કર સ્થિતિમા છોડીને બહાર જવુ તે ઠીક નહિ ”

તેણે કમળાપ્રસાદ ઉપર એક પત્ર લખ્યો તે પત્ર ટુકો જ હતો તેમા માત્ર એટલુ જ લખ્યુ હતુ કે “ જમનાબાઈની તબિયત લય કર છે ક્યારે અત આવશે તે કહી શકાય તેમ નથી માટે દિલગીર છુ કે આપને આપેલા વચન મુજબ અત્યારે આપની પાસે હુ આવી શકીશ નહિ ”

પત્ર કરી, કવરમા બીડી, શરનામુ કરીને તેણે પોતાના એક નોકર સાથે સરદાર સાહેબને ત્યા મોકલી આપ્યો પછી તેને એક બીજો વિચાર આવ્યો તેણે તેને ત્યા કામ કરનારી છોકરીને પોતાના ખડમા બોલાવીને પૂછ્યુ “ મારી મા માદી છે એ વાર્તા મારા મામાના જાણવામા છે ? ”

“ મને ખબર નથી ” છોકરીએ જવાબ આપ્યો.

“ પણ તે એમને સમાચાર નથી મોકલાવ્યા ? જા, અત્યારે ને અત્યારે તેમને સમાચાર આપી આવ જો તે ઘેર ન હોય તો તેમને મને ત્યાથી શોધીને અહીં મોકલવા તેમના નોકરને કહેજો ”

છોકરી ગઈ પછી નવનિત ઉઠ્યો અને તેની માતાના ખડમા

ગયો પેલી નર્સ ત્યા બેઠી હતી તેને પૂછ્યું “બહેન ! મારી માતાની તબિયત કેમ છે ? કાંઈ આશા છે ? ”

“ કાંઈ કહી શકાય નહિ પણ રાઈનુ પ્લાસ્ટર માર્યું છે તેનાથી લાલ થશે એમ મારૂ માનવું છે ”

“ ઇશ્વર સારૂ જ કરશે ”

“ હું પણ પરમેશ્વરને એજ પ્રાર્થના કરૂ છું કે આ બાઈને જલ્દી આરામ કરી દે હું તેમને બિલકુલ વીલા મૂકતી નથી એક ઝોકુ પણ બાધુ નથી ડોક્ટર આવશે એટલે થોડી વાર હું આરામ લઈશ ”

“ કાંઈ દરકત નહિ તમે આરામ લેજો. હું મારી માતા પાસે બેસી રહીશ ” નવનિતે કહ્યું

પ્રકરણ ૩૫ મું.

નવનિતને ત્યાં.

ન્યાયાધીશ અત્યંત કટાણી ગયો હતો એટલે અબિકાપ્રસાદે અન તપ્રસાદ નિર્દોષ હોવાના સબધમાં જે કાંઈ કહ્યું એ તરફ તેણે લક્ષ આપ્યું નહતું એ વાચકો જાણે છે પરંતુ એથી અબિકાપ્રસાદ નાસીપાસ કે નિરૂત્સાહી બની જાય તેમ ન હતો તે કાંઈ પણ રીતે અન તપ્રસાદ નિર્દોષ છે એમ સિદ્ધ કરવા માગતો હતો તે કોર્ટના મકાનમાંથી બહાર નિકળ્યો અને ક્યા જવું તેનો કશો પણ વિચાર કર્યા વગર ચાલવા લાગ્યો ચાલતા ચાલતા તેના મનમાં અન તપ્રસાદના સબધમાં જ વિચારો આવતા હતા તે સ્વગત બોલ્યો “ અન તપ્રસાદ નિર્દોષ છે એ ચોક્કસ છે તેણે લક્ષ્મી-બાઈનું ખૂન કર્યું નથી એમ હું એકસો ને એક ટકા જેટલી ખાત્રી-પૂર્વક માની શકું છું પણ તે બીજા કેવી રીતે માની શકે ? મુખ્ય મુરકેલી જ ત્યા છે એક મનુષ્ય નિર્દોષ હોવા છતા પણ સંયોગો

તેને આરોપી ઠરાવે છે અને કોર્ટ સયોગો તથા પૂરાવા ઉપર આધાર રાખે છે. મે એવા ધણા કેસ જોયા છે કે જેમાં કોર્ટને અમુક આરોપી ચોક્કસ દોષિત લાગતો હોય છતાં પણ પૂરતા પૂરાવાના અભાવે તેને નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી મૂકવો પડે છે. પેલા રાયમલે ધાસતેલ છાટીને તેની સ્ત્રીને સળગાવી મૂકી હતી એ વાત દીવા જેવી ખુલ્લી હતી, તથાપિ જે દિવસે એ સ્ત્રીનું ખૂન થયું તે દિવસે અને તે જ વખતે રાયમલ પોતાની સ્ત્રીથી સો માઈલ દૂર હતો એવો પૂરાવો કોર્ટમાં રજુ થયો અને તેને પરિણામે તે નિર્દોષ ઠરાવે છૂટી ગયો. તેવી જ રીતે અનુત્પ્રસાદે ખૂન કર્યું નથી એમ તે પોતે કહે છે, હું માનું છું, તથાપિ સયોગો તેની વિરૂદ્ધ હોવાથી કોર્ટ તે વાર્તા માની શકતી નથી.”

તેની દૃષ્ટિ એકાએક એક હોટેલ તરફ ગઈ આજ સહવારનું તેણે કશું પણ ખાધું નથી એ વાતનું તેને સ્મરણ થયું સ્હાળના પાત્ર ચર્ચ ગયા હતા સહવારે માત્ર એક કપ ચહા પીધો હતો ત્યાર-બાદ અનુત્પ્રસાદના કેસમાં તેનું મગજ ગુચ્ચાયેલું રહેવાથી તેને ભૂખનું સ્મરણ થયું ન હતું પણ અત્યારે હોટેલ સામે દૃષ્ટિ જવાથી એ વાર્તાનું એકાએક તેને સ્મરણ થયું તે બોલ્યો. “પ્રથમ ક્ષુધાદેવીને જ્ઞાત કરવાની જરૂર છે ત્યારપછી નવનિતને મળવા જમના ખાઈની તબિયત જોવાની જરૂર છે વળી નવનિતે સરદાર કમળા-પ્રસાદ સાથે શી વાત કરી તે પણ જાણવાની જરૂર છે.

એવો વિચાર કરીને તેણે પેલી હોટેલમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં જઈ ક્ષુધાનિવારણ કરી, ચહા પાન કરીને તે બહાર નીકળ્યો અને સીધો નવનિતને મળવાના ઈશાદથી તેને ત્યાં ગયો.

એ વખતે નવનિત વિચારગ્રસ્ત અવસ્થામાં હતો તેનું વદન ચિંતાપૂર્ણ દેખાતું હતું અધિકાપ્રસાદના મનમાં એક ઝિંહક હતી નવનિતની સાથે સંભાષણમાં એકદો વધારે પડતો શબ્દ બોલી જવાય અને પોતે આ વિધવાના ખૂનના કેસમાં ભાગ લે છે એવી નવ-

નિતને જાણુ થાય તો તે ચોચ નહિ. નવનિત ઉપર અબિકાપ્રસાદનો અત્યંત ભાવ હતો, તે તેને પોતાના પુત્રથી અધિક માનતો હતો. તથાપિ પોતે પોલિસની સાથે ડિટેક્ટિવ તરીકે ભાગ લે છે એ નવનિતને જાણાવવાને રાજી ન હતો એ વાર્તા સર્વથી ગુપ્ત રાખવાની તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી.

તેણે પૂછ્યું “ જમનાબહેનને કેમ છે ? ”

નવનિત આ પ્રશ્નનો કશો પણ જવાબ નહિ આપતા તેને જમનાબાઈના ખડમા લઈ ગયો. અત્યારે જમનાબાઈ બિછાનામા પડખુ વાળીને સૂતી હતી તે ઉઠકારા કર્યા કરતી હતી. કેમ વખત હાથ ઉંચો નીચો કરતી હતી બાકી જડવત્ સ્થિતિ હતી.

“ ડોક્ટરનો શો અભિપ્રાય છે ? ” અબિકાપ્રસાદે મદ સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ હમણા જ તે જોઈને ગયા તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે હવે લાખો વખત જીવન ટકશે નહિ ’

અબિકાપ્રસાદે એક નિશ્વાસ નાખ્યો. તે બોલ્યો “ અહા ! તેને અત્યારે કેટલું દુઃખ થતું હશે ? પણ તેનો પુત્ર-ખરો પુત્ર ખૂતના શકથી કારાગૃહમાં સડે છે એ જાણતા તેને જે દુઃખ થાત તેના પ્રમાણમાં તો આ દુઃખ કશા હિસાબમાં નથી ”

“ હા, તમારે કહેવું વાજબી છે અને તેથી જ હું ઇચ્છું છું કે આવી ને આવી બેશુદ્ધ અવસ્થામાં તેનો અંત આવી જાય તો સાઈં મારો આ સ્ત્રી ઉપર કેટલો ભાવ હતો એ તમે જાણો છો. મેં તેના મારી સાથેના ઠગબાજીભર્યા વર્તન માટે તેના ઉપર એક-બે વખત ગુસ્સો કર્યો હશે, તેનો તિરસ્કાર કર્યો હશે, તથાપિ હજી પણ મારો તેના ઉપર ભાવ છે, તેના મનને શાંતિ રહે એવી મારી ઇચ્છા છે, અને તેથી જ હવે તે જીવે એ કરતા મૃત્યુદેવને શરણુ થાય એ વધારે સાઈં એમ હું માનું છું તેના પુત્રના સંબંધમાં માઈં માનવું એવું છે કે તે નિર્દોષ છે. ”

“ શુ ' તું પણ તેને નિર્દોષ માને છે ? ” આ શબ્દો અંબિકાપ્રસાદના મુખમાથી સરી પડ્યા. પણ પછી તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો કારણ કે આ શબ્દો સાંભળીને નવનિત તેની સામે આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો. તેના મુખમાથી નિકળેલા આ શબ્દોનો ખુલાસો કરવો જોઈએ એમ માનીને તેણે કહ્યું “ અન તપ્રસાદ ઉપર ખૂનનો આરોપ મૂકીને તેને પકડવામા આવ્યો છે તે વાર્તા આખા ગામમા ચર્ચાઈ રહી છે પરંતુ હું તો તેને નિર્દોષ માનું છું કારણ કે તે આવું હલકું કૃત્ય કરવાને માટે કદી પણ તત્પર થાય નહિ વળી હું જોને મારો અભિપ્રાય જણાવું છું તે પણ મારા મતમા સમતિ આપે છે કેાંઈ પણ મનુષ્ય મારા મતનો વિરોધ કરતો નથી તે ઉપરથી હું માનું છું કે એ વાર્તામા સત્યાશ હોવો જોઈએ ”

“ અંબિકાપ્રસાદ ' લોકોના મત ઉપર આધાર રાખવો તે કીક નથી અત્યારે સામાન્ય રીતે જનસ્વભાવ એવો છે કે ગમે તેવી ટીકા કરવાને મઠી જાય છે દરેક મનુષ્ય પોતાને ડાહ્યો અને બુદ્ધિમાન સમજે છે તથા હું આમ કહું છું, મારો મત આવો છે, એવા પ્રકારના ટાહુકા પૂરવાને એકદમ તત્પર થઈ જાય છે એટલે એ લોકોના મત ઉપર આધાર રાખવાની આપણને કશી પણ જરૂર નથી છતાં પણ અન તપ્રસાદ મારો ભાઈ છે એથી એનો બચાવ કરવાનો હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ મેં મારા પિતા સરદાર સાહેબને પણ કહ્યું છે કે હું અન તપ્રસાદનો વકિલ થઈને તેના તરફથી કોર્ટમા ઊભો રહીશ ”

નવનિતના શબ્દો સાંભળીને અંબિકાપ્રસાદ આનંદમા આવી ગયો, તે જોયો “ નવનિત ' તારૂં ઐદાર્ય જોઈને મને અત્યાનંદ થાય છે હું તો ધારતો હતો કે મોટાંઈ મળતા તું અભિમાની થઈ જઈશ, મારા જેવાની સાથે ખૂંટલા દિલથી વાત પણ નહિ કરે પરંતુ તારૂં આજનું વર્તન જોઈને મારી એ શકા ટળી ગઈ છે, અને તે માટે હું તારૂં અભિનંદન કરું છું વારૂં, તું તારા પિતાને મળ્યો ? તેની સાથે તારે શી વાત થઈ હતી ? ”

“હું માગે પિતાને મળ્યો છું અને દરેક બાબતની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી છે પરંતુ જમનાબાઈની તબિયત નરમ હોવાથી મારૂં મન વ્યથ છે જ્યારે શાત થશે ત્યારે હું તમને સર્વ હકીકત જણાવીશ ”

અમિકાપ્રસાદે જોયું કે આજે હવે કાંઈ વિશેષ નવીન જાણવાનું મળશે નહિ એટલે તેણે કહ્યું “ વાર, હું રજા લઈશ કારણ કે આજે મારી તબિયત ઠીક નથી મસ્તક દુખે છે એટલે બેઠા સૂઈ જવાની ઇચ્છા થાય છે ”

નવનિતે તેને રોકાવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ તેણે કહ્યું જમનાબાઈના લાઈની હું રાહ જોઉં છું તે હમણા આવશે તેને મારે તમામ હકીકત જણાવવી કે કેમ તેનો હું વિચાર કરૂં છું જો કહું છું તો તેને શોક થવાનો સંભવ છે, અને ખરી હકીકત તેનાથી છૂપાવવી તે પણ ઠીક નહિ ”

“ મારી સલાહ એવી છે કે હાલમાં તો એ વિષયમાં મૌન જ રહેવું ” અમિકાપ્રસાદે જોલ્યો અને તે ઉઠીને બહાર આવ્યો. નીચે ઉતરતા તે મનોગત જોલ્યો “ ખરેખર નવનિતના જેવો ઉદાર સ્વભાવ મેં ખીજે ક્યાંય પશું જોયો નથી ”

તે અહીં થા પોતાને ઘેર ગયો અને કપડા ઉતારી દિવાનખાનામાં એક આરામખુરસી પર બેઠો. હવે તે વિચાર કરવા લાગ્યો “ મેં આ ખૂનમાં શું ખોટી તપાસ કરી હતી ? ના, મારી તપાસ સાચી હતી એ તપાસના પરિણામમાં અન તપ્રસાદ ગુન્હેગાર ઠરે છે, જ્યારે ખરી રીતે તો તે નિરપરાધી છે ’ ત્યારે મેં નિર્ણય ઉપર આવવામાં કાંઈક ઉતાવળ કરી ખરી વિધવા લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન થયું છે એ વાત ચોક્કસ છે પણ તેના ખૂનથી લાભ કેને ? શું એકલા અનંત-પ્રસાદને જ લાભ થાય તેમ છે ? ના, તેના ખૂનથી ત્રણ જણાને લાભ થાય એક તો અન તપ્રસાદને તે સરદાર કુમળાપ્રસાદનો અને ત્રીસ છોકરો છે એવો પૂરાવો કાંઈ આપી શકે નહિ. ખીજો લાભ જમનાબાઈને તેનો ખરો છોકરો અન તપ્રસાદ જે સ્થિતિમાં છે તેજ

સ્થિતિમા રહી શકે ત્રીજો લાભ સરદાર કમળાપ્રસાદને જો લાક્ષ્મીબાઇ કાર્ટમા સાક્ષી પૂરે તો સત્ય હકીકત જાહેર થાય અને સરદારની પ્રતિજ્ઞાને હાની પહોંચે વાર, એ ત્રણુમા અન તપ્રસાદે ખૂન કર્યું નથી, જમનાબાઈના જાણવામા આ ખૂનની હકીકત આવતા તેના મન ઉપર એકાએક આઘાત પહોંચે છે અને તે મૃત્યુપથે પ્રયાણ કરે છે એ ઉપરથી તેણે પણ ખૂન કર્યું નથી એ વાર્તા સિદ્ધ થાય છે બાકી રહ્યો સરદાર પોતે તેણે આ કાર્ય કર્યું હશે ? ના, તેણે સ્વહસ્તે આ કાર્ય કર્યું નથી કોઈ બીજાની સહાય લીધી હશે, અને તે બીજો મનુષ્ય પણ સાધારણ પ્રકારનો નથી તે શ્રીમત હોવો જોઈએ આવા દુષ્ટ કૃત્યો કરીને જ તેણે પૈસો એકઠો કરેલો હોવો જોઈએ જો હું એ માણસને શોધી શકું તોજ ખરા ખૂનીનો પત્તો લાગે અને અન તપ્રસાદને નિરપરાધી ઠરાવી શકાય પૈસ્તનજી શેઠે પેલા છેલકઠીવાળા માણસની બાતમી મેળવી છે મને લાગે છે કે તે જ માણસે વિધવાનું ખૂન કર્યું હશે હે પ્રભુ ! એ માણસને પકડવામા તું પૈસ્તનજી શેઠને મદદ કરજે જો એ માણસ પકડાય તો જ મારા ખોટા અભિમાનમા અન તપ્રસાદ ઉપર મિથ્યા આરોપ મૂકવાનું સાહસ મેં કર્યું છે તે દૂર થાય અને તેનું નિરપરાધીત્વ સિદ્ધ થાય હાય ! અન તપ્રસાદનું નિરપરાધીત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે હું મારી અર્ધી મિલકત આપી દેવાને તૈયાર છું. ”

તે ઉઠ્યો અને બોજનગૃહમા ગયો તેને જે બાબત તે બાઈ લીધું પુન પોતાના શયનગૃહમા આવીને ધૂંધ્રપાન કરવા લાગ્યો થોડી-વારે બિજાનામા પડ્યો અને નિદ્રાધીન બની ગયો.

નિદ્રાધીન થયાને તેને કેટલોક સમય થયો હશે તેનું મન સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમા વિચરવા લાગ્યું અંદ્રનગરના ચોકમા પુષ્કળ માણસો એકઠા થયા હતા વચ્ચે ફાસીનો માચડો તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો અન-તપ્રસાદ માચડાપર બિભો હતો તેના હાથ પાછળથી બાંધવામા આવ્યા હતા તે સર્વ મનુષ્યોની મેદની તરફ જોઈ રહ્યો હતો. એક માણસે

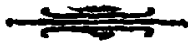

તેના ગળામા દોરડું નાખ્યુ એવામા અન તપ્રસાદની નજર અબિકા-
પ્રસાદ તરફ ગઈ અને તે એક કીકીયારી પાટીને બોલી ઉઠ્યો “ મારો
ધાત કરાવનાર-મને થમસદન પહોચાવનાર દુષ્ટ આ રહ્યો ” એ
સાલળીને સર્વ લોકો અબિકાપ્રસાદ સામે જોઈ રહ્યા તે ન્હાસવા
લાગ્યો પણ ન્હાસી શક્યો નહિ અન તપ્રસાદ પુન બોલ્યો “ હું
તદ્દન નિર્દોષ છું મે ખૂન કર્યું નથી ખરો ખૂની તો . છે ”
તેણે કોઈનું નામ આપ્યું પણ એકઠા થયેલા મનુષ્યોના ઘોષાટમા એ
નામ અબિકાપ્રસાદના સાલળવામા આવ્યું નહિ છેવટે અન ત-
પ્રસાદની નીચેનું પાટીયું ખેંચી લેવામા આવ્યું અને તે દોરી પર
લટકી રહ્યો

અબિકાપ્રસાદ એક મોટા ચિત્કાર સાથે જાગૃત થઈ ગયો તેનું
આખું અંગ પ્રસ્વેદથી રેખાજેખ થઈ રહ્યું હતું આ બધું પોતે જોયું
તે સાચું નહિ પણ સ્વપ્ન હતું એવી પોતાની ખાત્રી કરતા તેને
પુષ્કળ સમય લાગ્યો

તેને હવે પુન નિદ્રા આવી નહિ વખતે ઉઘી જાય ને ફરીથી
આવું ભયાનક સ્વપ્ન આવે તો, એવી તેને બીતિ લાગતી હતી તે
બોલ્યો “ હાય ! આ ડિટેક્ટિવનો ધધો અત્યંત અધમ છે નિર્દોષ
મનુષ્યને ફાંસીને લાકડે લટકાવવો એજ તેનું કૃણ ! નહિ, હવે તો
આ અન તપ્રસાદને કેદ મુક્ત કરાવ્યા પછી મારે કદી પણ ડિટેક્ટિ-
વનો ધધો કરવો નહિ પોલિસને તથા ન્યાયાધીશને કાંઈ મારી
ખોટ જણાવાની નથી ”

અત્યારે પરાઈ થઈ ગયું હતું તેણે દત્તાવન કરીને સ્નાન
કરો લીધું રસોયો હજી સુતો હતો એટલે પોતાની જાતેજ સ્ટવ ઉપર
ચઢા બનાવીને પી લીધો

પ્રકરણ ૩૬ મું.

ન્યાયાધીશનો ઉત્સાહ.

સ્થૂવારે આઠ વાગે અધિકાપ્રસાદ ન્યાયાધીશની પાસે ગયો. ન્યાયાધીશે તેનો ચોખ્ખ સત્કાર કર્યો. અધિકાપ્રસાદે પ્રારભમા જ કર્શો પણ પ્રસ્તાવ કર્યો વગર અનતપ્રસાદ નિર્દોષ છે એમ જણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે એ વિષયમા પોતાનાથી બની તેટલી દલીલો કરી. પરંતુ તેના શબ્દોની ન્યાયાધીશના મન ઉપર અસર થઈ નહિ. ન્યાયાધીશ ચોક્કસપણે અનતપ્રસાદને ગુન્હેગાર માનતો હતો. તેની ખાત્રી હતી કે બે-ત્રણ દિવસમા પોતે અનતપ્રસાદના મુખેથી જ તેણે કરેલો ગુન્હો કળૂલ કરાવી શકશે. તેને એમ લાગ્યું કે આ અધિકાપ્રસાદ તરંગી મગજનો મનુષ્ય હોવો જોઈએ એક વખત તે પોતે જ અનતપ્રસાદ ગુન્હેગાર છે એમ સાબિત કરવાને મથતો હતો. અત્યારે તેની નિર્દોષિતાના સબધમા દલીલ કરી રહ્યો છે એવા મનુષ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખવો કામનો નહિ.

પોતાના કથનની ન્યાયાધીશના મન ઉપર કશી પણ અસર થતી નથી એવું અધિકાપ્રસાદે જોયું એટલે તે બોલ્યો “ સાહેબ ! ત્યારે હવે માત્ર દશ મીનિટ મને અનતપ્રસાદ સાથે મુલાકાત કરવાની, વાતચીત કરવાની રજા આપો. ” તેણે ધાર્યું હતું કે પોતાની વફાદારીભરી સેવાના બદલામા પોતાની આ માગણીનો સ્વીકાર કરવામા આવશે.

પરંતુ ન્યાયાધીશે તેની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેણે કહ્યું “ હું દિલગીર છું ” કે તમારી માગણીનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી કારણ કે આરોપીને એકાતવાસમા રાખવાથી જ તે ઠેકાણે આવશે એવું મારું માનવું છે. ”

“ જેવી આપની ઈચ્છા એ મારે હું આપને વિશેષ આગ્રહ કરી શકતો નથી. પરંતુ એટલું કહીશ કે આપ મારા કથન ઉપર લક્ષ

નહિ આપવામા મોટી ભૂલ કરેા છેા અને તે માટે પાછળથી આપને મોટા પસ્તાવેા થશે ”

“ એ વિચારવાનુ કામ મારૂ છે ” ન્યાયાધીશે કહ્યુ “ મને જે યોગ્ય લાગશે તે હુ કરીશ ”

“ વાર, ત્યારે હવે હુ રજા લઈશ ” અગ્નિકાપ્રસાદ ઉઠ્યો અને બહાર ચાલ્યો ગયો તે જતા જતા મનમા બબડવા લાગ્યો- “ ન્યાયાધીશ તદ્દન મૂર્ખ છે તે સત્યપ્રિય છે, નિષ્પક્ષપાતી છે, પરંતુ તેના જેવો હરિકો આજ સુધીમા મે બીજો કોઈ પણ મનુષ્ય જોયો નહિ હોય હવે તો અન તપ્રસાદને બચાવવાને માટે મારે મારા પોતાના ઉપર જ આધાર રાખવાનો રહેા ”

ન્યાયાધીશ વખત થયો એટલે કોર્ટમા ગયો બીજા કેટલાક કેસોની તપાસ કર્યા બાદ તેણે અન તપ્રસાદને કારાગૃહમાથી બોલાવ્યો. તેણે વિચાર્યું કે અન તપ્રસાદ તરફ જે દિલસોજી દર્શાવવામા આવે અને માયાળુપણે તેને પ્રશ્નો કરવામા આવે તો કદાચ તે ગુન્હેા કબૂલ કરી દે ખરેા તેણે એ પ્રયત્ન કરી જોયો પરંતુ અન તપ્રસાદ એકનો બે થયો નહિ તે તદ્દન શાત જણાતો હતો તેને ભવિષ્યનો કશો પણ વિચાર થતો હોય એમ લાગતુ ન હતુ જેવો તે શાત હતો તેવો જ મક્કમ હતો અને “ મે ખૂન કર્યું નથી હુ તદ્દન નિર્દોષ છુ ” એમ અવારનવાર કહ્યા કરતો હતો તે દિવસે પોતે કયા સ્થળે હતો એ વિષયમા એક પણ શબ્દ ઉચ્ચારતો નહિ

છેવટે તેને પુન કારાગૃહમા મોકલી આપ્યો હવે ન્યાયાધીશે વિચાર કર્યો કે જે દિવસે લક્ષ્મીબાઇનુ ખૂન થયુ તે દિવસે અન તપ્રસાદને બાલાઘાટ કે જલગ્રામમા જોનાર કોઈ મળી આવે તો સાર. એથી તેણે પાચ-સાત જસુસોને અન તપ્રસાદના ફોટોગ્રાફની નકલો આપી અને તેમને બાલાઘાટ તથા જલગ્રામમા જઈને એ નકલો બતાવી, ખૂન થયુ તે સ્થાને આ ફોટોવાળા માણસને ત્યા કોઇએ જોયો છે કે કેમ તેની બાતમી મેળવી લાવવાની આજ્ઞા કરી.

એક દિવસ પસાર થઇ ગયો. પરંતુ કશા નવીન સમાચાર આવ્યા નહિ તેણે તપાસ કરવા મોકલેલા જનસુસો પાછા આવ્યા. એક પણ માણસે અન તપ્રસાદને જોયાનો પૂરાવો તેઓ મેળવી શક્યા નહિ તેઓ માત્ર એક નવી ખાતમી લાવ્યા કે અભિકાપ્રસાદ મોટરમાં બાલાધાટ અને જલઆમ આવતો અને છૂપી રીતે ત્યાં તપાસ પણ કરતો હતો એ સાબળાને ન્યાયાધીશને અભિકાપ્રસાદ ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો. પણ તે તેને કશું કરી શકે એમ હતો નહિ.

થોડી વારે ન્યાયાધીશને એક તાર મળ્યો એ તાર પેસ્તનજી શેક્તો હતો તેમાં નીચે મુજબ લખ્યું હતું —

“ ગુન્હેગારનો પતો મળ્યો છે આજે સ્થાને અમે આવી પહોંચીશું. ” આ તાર વાંચીને ન્યાયાધીશને હસવું આવ્યું પરંતુ અભિકાપ્રસાદ જે અત્યારે અહીં હોત તો તે હસત નહિ.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

કુસુમનો પ્રયત્ન.

પેસ્તનજીનો પત્ર મળ્યો તેને ખીજે દિવસે સ્થવારે ન્યાયાધીશ રૂમેશચંદ્ર હમશે કરતા બહેલો એટલે નવ વાગે કોર્ટમાં જવાને તૈયાર થયો કેમકે તે પેસ્તનજીને મળવાને તથા તેને હાથ લાગેલા ગુન્હેગારને જોવાને માટે આતુર હતો.

તેણે વસ્ત્રો ધારણ કરીને હાથમાં છત્રી પકડી તેજ વખતે એક પટાવાળાએ અંદર આવીને કહ્યું “ સાહેબ ! એક યુવતી તેના કરતા મોટી ઉમરની સ્ત્રી સાથે અત્ર આવી છે તે આપને અત્યારે ને અત્યારે જરૂરી કામ બાબત મળવા ઇચ્છે છે ”

“ તેનું નામ શું છે ? ” ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન કર્યો.

“ તે પોતાનું નામ જણાવવાની ના કહે છે તે કહે છે કે

‘ જો ન્યાયાધીશ સાહેબ માફ નામ જણ્યા વગર મારી મુલાકાત નહિ લેવાનું કહેતા હોય તોજ હું માફ નામ આપીશ ’ ”

ન્યાયાધીશ એકાદ બે પળ વિચારગ્રસ્ત રહ્યો પછી તેણે કહ્યું
“ નામ જાણવાની જરૂર નથી તેને અદર મોકલો ”

તેણે એવો વિચાર કર્યો હતો કે આ સ્ત્રી પોતાની પાસે ચાલતા કેસોમાના એકાદા આરોપીની સગી હશે અને તેને માટે આજીજી કરવાને માટે આવી હશે બે-ત્રણ મીનિટમા તેની મુલાકાત પતાવી શકાશે

પરંતુ તેની એ કલ્પના ખરી ઠરી નહિ તેના દિવાનખાનામા એક યુવતિએ પ્રવેશ કર્યો એ યુવતિને જોતા જ રમેશચંદ્ર સ્તબ્ધ બની ગયો એ વખતે તે ટેબલ પાસે ઊભો હતો તેના હાથમા કાચનું હોલ્ડર હતું તેના આગળા ધૂળવા લાગ્યા અને કાચનું હોલ્ડર જમીનપર પડવાથી તેના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા

“ કુસુમ ! તું અહીં ? ” રમેશચંદ્રના મુખમાથી ઉદ્ભવ સરી પડ્યો

તે કુસુમ પોતે જ હતી તે પોતાની પરિચારિકાની સાથે અત્ર આવી હતી પરિચારિકાને બહાર રાખીને તેણે રમેશચંદ્રના દિવાનખાનામા પ્રવેશ કર્યો હતો

રમેશચંદ્ર અનેક વખત કુસુમને એકાતમા મળ્યો હતો, પરંતુ તેનું આજનું સૌદર્ય તેને અનુપમ લાગ્યું તે દમામદાર રીતે ન્યાયાધીશની નજીક આવી અને બોલી “ રમેશચંદ્ર ! એક વખત આપણી મૈત્રી હતી હું ધાર છું કે એ સમયને તમે વિસરી ગયા નહિ જ હો ” આ વખતે તેના વદન ઉપર સ્મિત પથરાયેલું હતું, પણ તેના અવાજમા ઉત્સાહ ન હતો

રમેશચંદ્રે કહ્યું “ કુસુમ ! મારા અતરને ખૂલ્લું કરી બતાવવાની મારામા શક્તિ હોય તો તારી જરૂર ખાત્રી થાય કે તારા ઉપરનો મારો સ્નેહ પ્રથમના જેવો અને જેટલો જ અવિચળ છે ”

કુસુમે એક ખુરસીપર આસન લીધું ન્યાયાધીશ પણ પોતાની

ખુરસીપર બેઠો પછી કુસુમે કહ્યું “હું અભારે તમારી પાસે શા કાર્ય માટે આવી છું તેની કલ્પના તમે કરી શકો છો ?”

“હા, હું તારા આગમનના કારણની કલ્પના જરૂર કરી શકુ છું.” રમેશચંદ્રે દીર્ઘ નિશ્વાસ પૂર્વક જવાબ આપ્યો તેના મનમાં અભારે માત્ર એક જ વિચાર ચાલતો હતો કે ‘કુસુમ મારી પાસે જે માગણી કરે તેનો મારે સ્વીકાર કરવો કે નહિ ?’

“રમેશચંદ્ર ! આ લય કર ઘટનાની માહિતી મને ગઈ કાલે જ મળી મારા માતૃશ્રી અથવા બીજાઓ આ બનાવની હકીકત મારાથી ગુપ્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તેમ કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ સારો હશે, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે આ કેસનું પરિણામ આવી ગયા પછી છેવટે તો આ હકીકત મારા જાણવામાં આવત અને તે સમયે મારા મનની અવસ્થા ઘણી જ ખરાબ થાત સારૂ થયું કે મારી વફાદાર પરિચારિકાએ મધ કાલે એ વાર્તા મને જણાવી પહેલા તો હું અત્યંત લયભીત બની ગઈ, પરંતુ બ્યારે મારા જાણવામાં આવ્યું કે તેનો કેસ તમારી પાસે ચાલે છે, ત્યારે મારો લય બિલકૂલ દૂર થઈ ગયો. રમેશચંદ્ર ! મારે તમારો મોટો આભાર માનવો જોઈએ મારા ઉપરની લાગણીને ખાતરજ આ કેસ તમે બીજા ન્યાયાધીશને નહિ સોંપતા તમારી પાસે રાખેલો હોવો જોઈએ ”

કુસુમના આ શબ્દો ન્યાયાધીશને કારી ધા સમાન લાગ્યા તેના આભારમાં જાણે લય કર તિરસ્કાર સમાયો હોય એવો તેને લાસ થયો કારણ કે આ કેસ ચલાવવામાં કુસુમની ધારણા કરતા પોતાનો ઉદ્દેશ જુદા જ પ્રકારનો હતો તે બોલ્યો “કુસુમ ! હું તારા આભારને જરી પણ લાયક નથી ”

“નહિ, તમારો આ વિવેક તમારી નિર્માનિતાને પ્રકટ કરે છે. તદ્દન અબળયા ન્યાયાધીશ પાસે કેસ ચાલતો હોત તો હું તેની પાસે જવાની હિમ્મત કરી શકત નહિ, કારણ કે તે મને પિછાનતો નહિ હોવાથી મારા વચન ઉપર તેને વિશ્વાસ રહેત નહિ. તમારી

બલમનસાધનો મને અનુભવ છે તમારો શુદ્ધ સ્નેહ અને મારા તરફની લાગણી હું સમજી છું વાર, અન તપ્રસાદ ઉપર શો આરોપ મૂકવામા આવ્યો છે ? ”

“ તેના ઉપર એક વિધવા ઝીના ખૂનનો આરોપ મૂકવામા આવ્યો છે. ”

“ ખૂન ’ આ હું શું સાબળી છું ? તેના ઉપર મૂકાયેલા આરોપ વિષે મને કશું પણ કહેવામા આવ્યું ન હતું માત્ર તેને પરહેજ રાખવામા આવ્યો છે અને તેનો કેસ તમારી પાસે ચાલે છે એટલું જ મારા જાણવામા આવ્યું હતું પણ અત્યારે તમારી પાસેથી તેના ઉપર ખૂનનો આરોપ છે એમ સાબળતા મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે । હું ખાત્રીપૂર્વક જણાવું છું કે તે કદી પણ ખૂન કરે તેવો નથી તે તદ્દન નિર્દોષ છે ”

“ નહિ, કુસુમ । એટલી બધી ખાત્રી કોઇ પણ મનુષ્યને માટે રાખવી તે બૂલ ભરેલું છે મારે જણાવવું જોઇએ કે અન તપ્રસાદ નિર્દોષ નથી ”

ન્યાયાધીશના શબ્દો સાંભળીને કુસુમ પોતાનો વિરુદ્ધ મત પ્રકટ કરવાને માટે જીભી થઇ ગઈ, પરંતુ તેને બોલતી અટકાવતો ન્યાયાધીશ પુનઃ બોલ્યો “તને હું કહું કે અન તપ્રસાદ દોષિત છે તો ૧-”

“ રમેશચંદ્ર । આ તમે શું બોલો છો ? તમે કેવી રીતે એમ કહી શકો ? ”

“ હા, હું સાચું જ કહું છું તેણે ખૂન કર્યું છે એ વિષયમા મારી ચોક્કસ ખાત્રી થઇ ગઈ છે ” ન્યાયાધીશ નિશ્ચયપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો

કુસુમ આશ્ચર્યપૂર્ણ દૃષ્ટિથી ન્યાયાધીશના મ્હેરા સામે જોઇ રહી રમેશચંદ્રે કહ્યું “ કુસુમ ’ તારે માટે હું કેટલું સહન કરું છું તે એક માઈ મન જ સમજે છે, પણ સત્ય હકીકત તારા કર્ણ ઉપર લાવવી જ જોઇએ હું જાણું છું કે મારા સ્પષ્ટ કથનથી તારા

ખેદમા વધારે થશે, પરંતુ એક મિત્ર તરીકે મારી ફરજ છે કે સર્વ સત્ય વાર્તા મારે તારી પાસે પ્રકટ કરવી. અન તપ્રસાદ ઉપર ખૂન કરવાનો આરોપ મૂકવામા આવ્યો છે અને એ કૃત્ય તેણે કર્યાનું ચોક્કસપણે સાબિત થઇ ચૂક્યું છે ”

રમેશચંદ્રને એમ થતું હતું કે પોતાના આ શબ્દોથી કુસુમના મન ઉપર મોટો આઘાત થશે તે બેભાન બની જશે, પરંતુ તેનું અનુમાન ખરું હતું નહિ. આ દુઃખપ્રદ હકીકત અવળું કરવાનું બળ અને ધૈર્ય કુસુમે મેળવ્યા હતા. પોતાના પ્રેમી ઉપર આવેલા ભય કર આરોપ મક્કમપણે મૂકનાર રમેશચંદ્ર ઉપરનો તિરસ્કાર તેના મનમા ઉદ્ભવ્યો હતો. તેણે કહ્યું “ એ વાત તદ્દન અસત્ય છે અને એવી વાત કરનારા પણુ ભય કર અસત્યવાદી છે એમ કદી પણ બને નહિ. તેના હાથે ખૂન થઈ જ શકે નહિ. અરે અન તપ્રસાદ સ્વમુખે પોતે ખૂન કર્યાનું કબૂલ કરે તો પણુ હું તેના કથનને સાચું માનું નહિ ”

“ અન તપ્રસાદે ગુન્હો કર્યો છે એમ તે પોતે કબૂલ કરતો નથી, પરંતુ તેને કબૂલ કર્યાં સિવાય ચાલવાનું નથી. તે ના કહે તો પણ તેની સામેના મજબૂત પૂરાવા ક્રોટ પાસે છે એટલે તેમા તેનાથી છટકી શકાય તેમ નથી ”

“ ક્રોટ પાસે ગમે તેટલા પૂરાવા હોય તો પણ હું હિમ્મત-પૂર્વક કહું છું કે તે નિર્દોષ છે ” કુસુમે જણાવ્યું “ મને ઈશ્વર કરતા પણ અન તપ્રસાદ ઉપર અધિક વિશ્વાસ છે અને તેની નિર્દોષિતાના સબધમા મારી સપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ચૂકી છે. આ જગતમા એવી એક પણ સત્તા નથી કે જે તેને ખૂનના આરોપસર ગુન્હેગાર ઠરાવી શકે ”

રમેશચંદ્ર કુસુમના આવા હિમ્મતભર્યા શબ્દો અવળું કરીને છક્ક બની ગયો. તેમ છતાં પણ તે અન તપ્રસાદ દોષિત હોવાના સબધમા દલીલ કરવા લાગ્યો. એટલે તેને અટકાવીને કુસુમ બોલી. “ રમેશચંદ્ર ! હું તમને મારા વડિલ બધું અથવા પિતા તુલ્ય સમ-

જતી હતી, તથાપિ અત્યારે મને એમ લાગે છે કે હું કોઈ અભિપ્રાય મનુષ્યની સાથે સવાદ કરી રહી છું કાંઈ ચિંતા નહિ અન તને ખાતર મને તેટલું દુઃખ મારા ઉપર આવી પડે તો પણ તે હું સહન કરીશ, પરંતુ તે નિર્દોષ છે એમ તો જરૂર પૂરવાર કરી આપીશ હું તમને એક પ્રશ્ન કરવા ઇચ્છુ છું તેના ઉપર આવો ખૂનનો આરોપ શા કારણસર મૂકવામાં આવ્યો છે તે તમે મને જણાવશો ? ”

“ કુસુમ ! અનંત ખૂની હો, તેને ફાંસીની સજા મળે એવી મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી જો તે નિર્દોષ હો તો એથી મને દુઃખ થાય તેમ નથી પરંતુ તેણે ખૂન કર્યું છે એમ માનવાનું મજબૂત કારણ છે તેનું સરદારપદ, અખૂટ સપત્તિ અને સન્માનનીય પદવી એ ત્રણે વાના તેના હસ્તમાંથી સરકી જવાનો સંયોગ જોઈ ગયો છે એથી તેના અતરમાં મોટા આઘાત થયો હતો પોતાની એવી દુર્દશાને કેવી રીતે દૂર કરી શકાય એ વિષયમાં તેણે વિચાર કરી જોયો તેને લાગ્યું કે જો એક વૃદ્ધ સ્ત્રીના નાશ કરવામાં આવે તો પછી કોઈ પોતાના વિરુદ્ધ પૂરાવો આપી શકે નહિ એથી તેણે એ વૃદ્ધાનું ખૂન કર્યું છે ” રમેશચંદ્રે કારણ દર્શાવ્યું

“ શુ ! ન્યાયાધીશ સાહેબના મુખમાંથી આવી વાત સાંભળીને મને અચ્ચો થાય છે સાહેબ ! આ વાર્તા મેં અન તના મુખેથી જ શ્રવણ કરી છે. આ વાર્તા તેના જાણવામાં આવતા તેનું મન ત્રણ દિવસ પર્વત શોકાકુળ રહ્યું હતું, પરંતુ તેને શોક થવાનું કારણ જુદું હતું પોતાની અર્થહીન સ્થિતિ થઈ જવાથી કદાચ હું તેની સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડીશ તો, એ વિચારથી તેને શોક થતો હતો જ્યારે એ વિષયમાં તેણે મને વાત કરી ત્યારે મેં તેને જવાબ આપ્યો કે મારો પ્રેમ તેના સરદારપદ, સપત્તિ કે મોટાઈ ઉપર નથી, પરંતુ તેના પોતાના ઉપર છે એ સાંભળીને તેના શોક, તેની ચિંતા દૂર થઈ ગયા અને તે બોલ્યો કે ‘ જ્યારે તારો મારા ઉપર પ્રેમ છે ત્યારે મને બીજા કોની પરવા છે ? ’ મેં તેને મારા પ્રેમમાં

બહેમ લાવવા માટે નંત્ર કપકો પણ આપ્યો હતો સાહેબ ! તેના પ્રસ્તુત વિચારો હોવા છતાં પોતાનું પદ, સ પત્તિ અને મોટાઇને જાળવી રાખવાને માટે તે કોઇનું ખૂન કરે એ માની જ કેમ શકાય ?”

કુસુમે સ્મિત કર્યું તેના વદનપર વિજયશ્રી ચમકતી હતી જાણે પોતે રમેશચંદ્રનો પરાજય કર્યો હોય એવો લાવ તેના વદનપર અકિત થતો હતો.

આટલું છતાં પણ રમેશચંદ્રના મનમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ. તે બોલ્યો “ કુસુમ ! તારા વચન ઉપર અણુવિશ્વાસ લાવતા મારા મનમાં શું થતું હશે તેનો વિચાર કરવાનું હું તને જ સોંપુ છું, મારે કહેવું જોઇએ કે એક મનુષ્ય ગમે તેવો પ્રામાણિક, પવિત્ર, દયાળુ અને ઉદાર વૃત્તિનો હોય તથાપિ પ્રસંગ આવતા તેના મનનું કેવું પરિવર્તન થાય છે તેનો મને અનુભવ છે તેણે કદાચ આવેશમાં આવી જઇને આ ખૂન કર્યું હોય એ સંભવિત છે કેમકે તેણે ખૂન કર્યું છે એ વિષયમાં મજબૂત પૂરાવા છે ”

કુસુમ રમેશચંદ્રના આ આગ્રહ લયો શબ્દો સાંભળીને નિસ્તેજ બની ગઇ “ ત્યારે તે કદાચ દિવાનો બની ગયો હશે ” એટલા જ શબ્દો તેના મુખમાંથી નિકળ્યા

“ હા, કદાચ તેમ પણ હોય ” રમેશચંદ્ર બોલ્યો “ પણ તેણે ઘેલછામાં એ કૃત્ય કર્યું હોય એમ માનવાને હું તૈયાર નથી. કારણ કે આ ખૂન લાખા વિચારને પરિણામે થયું હોય એમ માનવાને સમજ કારણ છે કુસુમ ! મારી તો તને એક સ્નેહી તરીકે એટલી સલાહ છે કે તું કશું પણ નહિ કરતા પરિણામની રાહ જોઇને શાતપણે બેસી રહે હાય ! કુસુમ ! માતાહીન બાલિકા ! મને તારી દયા આવે છે તે એક અયોગ્ય વ્યક્તિને તારા પ્રેમનું પાત્ર બનાવેલ છે ”

“ નહિ, ન્યાયાધીશ સાહેબ ! નહિ તમારી એ વાર્તાનો હું કદી પણ સ્વીકાર કરી શકીશ નહિ ”

“ અચાન બાલિકા ! ”

“ સાહેબ ! હમણા તમે કહ્યું કે તેણે ધેલછામા એ કૃત્ય કર્યું હોય એમ માનવાને તમે તૈયાર નથી પરંતુ તમારા માનવા પ્રમાણે જો તેણે ખૂન કર્યું જ હોય, તો હું કહીશ કે તેણે ધેલછામા જ કરેલું હોવું જોઈએ ”

“ કુસુમ ! તેણે આ કૃત્ય કર્યું છે એવું સાબિત થાય તો પછી એ કૃત્ય કરતી વખતે તેના મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી તે તારફ લક્ષ આપવાની તારે જરૂર નથી કારણ કે એવા ખૂની મનુષ્યની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સબ્ધ રાખવો તે તારે માટે ઇષ્ટ નથી અરે કદાચ તે ખૂનના સબ્ધમા નિર્દોષ ઠરે તો પણ તેને લાગી ચૂકેલું કલક દૂર થઈ શકે તેમ નથી માટે મારી તને એટલી જ સલાહ છે કે તારે હવે સદાને માટે તેનો વિચાર છોડી દેવો, તેને તજ દેવો ”

“ ન્યાયાધીશ મહાશય ! ખરેખર પુરુષોનો સ્વભાવ વિલક્ષણ હોય છે તમે મને તેની આવી સ્થિતિમા તેને તજ દેવાની સલાહ આપો છો મારી જગ્યાએ જો કોઈ પુરુષ હોત તો તેણે જરૂર તમારી સલાહનો સ્વીકાર કર્યો હોત, પરંતુ એક સ્ત્રી પોતાના પ્રેમીને તેની દુર્દશામા તજ દેવાને માટે કદી પણ તૈયાર થાય નહિ જો તે તેને તજ દે તો જાણવું કે તે કુલટા છે ”

“ કુસુમ ! આવા એક અધમ મનુષ્ય ઉપર તારો આટલો પ્રેમ જોઈને મને અત્યંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે હવે હું તારી સાથે એ વિષયમા વિશેષ દલીલ કરવા ઇચ્છતો નથી પણ જો તારી ઇચ્છા હોય તો તેની વિરૂદ્ધમા જે પૂરાવા પડ્યા છે તે હું તારી પાસે રજુ કરું એથી પછી તારા મનની શકા ટળી જશે ”

“ એથી હું તમારો મોટો આભાર માનીશ ”

“ સાલજી ત્યારે હું વિગતમા ઉતરવા ઇચ્છતો નથી માત્ર એક જ પૂરાવો રજુ કરું છું જે દિવસે રાત્રીએ પેલી વૃદ્ધાનું ખૂન થયું હતું તે દિવસે રાત્રે આઠ વાગે તે બહાર ગયો હતો અને જે વાગે

પાછો ઘેર આવ્યો હતો તે વખતે તેના કપડા કચરાવાળા થઇ ગયા હતા ”

કુસુમ રહેજ વિચારમાં પડી ગઇ અને પછી બોલી “ ખૂન કયા દિવસે થયું હતું ? ”

“ મગળવારની રાત્રે ”

“ અહો ! મગળવારની રાત્રે ! ” કુસુમ આનંદપૂર્વક બોલી “ ત્યારે તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે તેણે ખૂન કર્યું નથી તે ખૂની નથી, નિર્દોષ છે હે પ્રભુ ! તારી કેટલી કૃપા ! તું જ મારા અનંતને બચાવનારો છે ! ”

કુસુમને આ પ્રમાણે આવેશમાં આવી ગયેલી જોઇને ન્યાયાધીશને નવાઈ લાગી તે વિચારમાં પડી ગયો કે મગળવારે રાત્રે જો ખૂન થયું હોય તો અનંતપ્રસાદ ખૂની નથી એમ કુસુમ આટલી બધી ખાત્રીપૂર્વક શાપરથી કહે છે ? તેણે પ્રશ્ન કર્યો “ પણ તું એમ શા ઉપરથી કહે છે ? ”

“ ન્યાયાધીશ સાહેબ ! તમે બાહોશ હશે, કેાઇ પણ મનુષ્યની વિરુદ્ધ મજબૂત પૂરાવા એકઠા કરવાની તમારી શક્તિ હશે અને એ ન્યાયે જો તમે મારા અનંતની સામે તમારા આ પૂરાવાને મજબૂત માનતા હો તો તેમાં તમને નિરાશા પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેશે નહિ કેમકે મગળવારની રાત્રી તો તેણે મારી સાથે જ ગાળી હતી ”

“ શું ! તારી સાથે ? ” ન્યાયાધીશના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ

“ હાજી, મારી સાથે અને મારા મકાનમાં ”

આ પ્રત્યુત્તરથી ન્યાયાધીશના તો બારે વહાણ ખૂટી ગયા તે બોલ્યો “ તારા મકાનમાં તે હતો ? ત્યારે તો નર્મદાબાઇએ તથા તારા નોકરોએ ત્યાં તેને જોયો હશે ”

“ ના, તે કેાઈની દૃષ્ટિએ પડ્યો ન હતો ગુપ્ત રીતે આવ્યો હતો અને ગુપ્ત રીતે જ પાછો ચાલ્યો ગયો હતો ”

“ઓહો !” ન્યાયાધીશના મન ઉપરથી જાણે ચિંતાનો મોટો બોલો ઓછો થયો હોય એટલી શાંતિપૂર્વક પ્રસ્તુત ઉદ્દગાર તેના મુખમાથી નિકળ્યો.

આ ઉદ્દગારમા અમુક અર્થ સમાયેલો હતો તે કુસુમને એમ કહેવા માગતો હતો કે ‘ તારા કથનથી તો અનંત ઉપરનો આરોપ વિશેષ દૃઢ થાય છે, કારણ કે તું તારી પોતાની પ્રતિજ્ઞાની દરકાર નહિ કરતા, તે મગળવારની રાત્રે તારા મકાનમા તારી સાથે એકાતમા હતો એમ કહીને તારા આશકને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ’

તેણે નવીન પ્રશ્ન કર્યો “ જો તેણે તારે ત્યાં એ સમય પસાર કર્યો હતો તો તેના કપડા કાઢવવાળા કેવી રીતે થયા ? ”

“ રમેશચંદ્ર ! આ તમે શું બોલો છો ? ત્યારે શું હું અસત્ય બોલી છું ? મારા કથન ઉપર અણુવિશ્વાસ ! નહિ, યાદ રાખજો કે જો તે ગુન્હેગાર હોત, તેણે ખૂન કર્યું હોત, અથવા તો તેણે ખૂન નથી જ કર્યું એવી મારી ખત્રી ન હોત, તો હું કદી પણ તેનો બચાવ કરવાને તમારી પાસે આવી ન હોત મને મારા સ્વમાનની કીમત છે ”

“ કુસુમ ! એમા ઉરકેરાઈ જવાનું કશું પણ કારણ નથી આપણે મિત્રો છીએ એક મિત્ર તરીકે મને તારા ઉપર સંપૂર્ણ માન છે, પ્રેમ છે પરંતુ એક ન્યાયાધીશ તરીકે મારી ફરજ છે કે મારે દરેક બાબતની પૂરેપૂરી તપાસ કરવી જોઈએ જ્યારે તું એક આરોપીનો બચાવ કરવા માગે છે, તે આરોપીની નિર્દોષિતા પૂરવાર કરવા માગે છે, તો પછી તારે તે ન્યાયાધીશના પ્રશ્નોનો ખુલાસાવાર જવાબ આપીને તેને સતોષ આપવો જોઈએ એટલે તારે મારા શબ્દોથી તારૂં અપમાન માની લેવાનું નથી વાંકું કહે, તે તારી પાસે આવ્યો હતો તેનો પૂરાવો શો છે ? ”

“ પૂરાવામા મારો શબ્દ. ”

“ તારો શબ્દ માત્ર ન ચાલે તું ખરે બોલે છે એવી કોઈની ખાત્રા કરી આપવી જોઈએ ”

“ સમજ, સમજ ! ન્યાયાધીશ સાહેબ ! તમારો અનંત ઉપર ગુસ્સો છે મારો તેના ઉપર પ્રેમ છે એ તમારો હરીફ છે, એથી તમે તેને ધિક્કારો છો ન્યાયાધીશ સાહેબ ! તમે એક બેગુન્હા આરોપીને ન્યાય આપવા તૈયાર છો કે તમારા હરીફનો નાશ કરવાને આતુર છો ? ”

“ કુસુમ ! હું ધણો જ દિલગીર છું કે તું મારે માટે જોઈએ તે કરતા વધારે પડતું બોલે છે જો તું એક ન્યાયાધીશના ઉપર આવો આક્ષેપ કરે તો તને તારા એ કૃત્યની ક્ષમા કદી પણ મળી શકે નહિ તારો અનંત ઉપર પ્રેમ છે એ હું જાણું છું પરંતુ તેટલા ખાતર કોઈ પણ રીતે હું તેને અન્યાયપૂર્વક પણ સજા કરવાને તત્પર થાઉં એ બંને જ નહિ તું પોતે જ વિચાર કરી જો તે મગજવારની રાત્રે તારી પાસે હતો એમ મને તે કશું તે પ્રમાણે તું કોઈ સમક્ષ બોલે તો માત્ર તારા શબ્દો ઉપર વજન રહે ખરે ? તને હજી ન્યાયકોર્ટનો અનુભવ નથી, કાયદાની માહિતી નથી તું સત્ય બોલતી હોઈશ, તથાપિ તે સત્યને માટે પણ કોર્ટ તો પૂરાવાની અપેક્ષા જરૂર રાખે ”

કુસુમ નેત્રોમા અશ્રુ સાથે બોલી “ ન્યાયાધીશ સાહેબ ! હું કુખિની છું હું શું બોલું છું તેનું મને જ્ઞાન નથી જો મારા શબ્દોથી તમને અપમાન લાગ્યું હોય તો હું તમારી ક્ષમા માગું છું ”

“ હું પોતે તેમા કશું પણ અપમાન માનતો નથી હું તો તને કહું છું કે હું તારી મારાથી બની શકશે તેટલી સેવા કરીશ ” ન્યાયાધીશે જવાબ આપ્યો

“ ત્યારે મેં તો સત્ય હકીકત જ તમારી પાસે નિવેદન કરી છે તેને પૂરવાર કરવામા તમે મને મદદ કરો ”

“ વાર, પણ પ્રથમ હું એમ જાણવા માગું છું કે તારું સગપણ

અન તપ્રસાદ સાથે થયેલું છે, એ વાત્તા જાહેર થઈ ગઈ છે તથાપિ તારા મકાનમા રાત્રીના સમયે એકાતમા મળવાનું કારણ શું ?”

“ હા, તે હું તમને જણાવીશ ગયા રવિવારે હમેશના નિયમ મુજબ અપોરે અન ત મને મળવાને માટે આવ્યો નહિ, પણ તેણે એક ચીડી લખીને જણાવ્યું કે કેટલાક કારણસર તે મને મળવા આવી શકશે નહિ તેણે એ ચીડી ઉતાવળમા લખી હતી એથી મને ચિંતા થઈ કે એવું શું કારણ આવી પડ્યું હશે ? બીજા દિવસે હું તેના આગમનની રાહ જોતી હતી બીજે દિવસે પણ તે આવ્યો નહિ તેની બીજી ચીડી મળી તેમા તેણે મને એકાતમા મળવાની માગણી કરી હતી એ મુલાકાત ઉપર અમારા સુખદુઃખનેા આધાર છે એ પ્રમાણે લખ્યું હતું અને અમારે એકાતમા કયે સ્થળે અને કયે સમયે મળવું તે મારે નક્કી કરીને જણાવવું એવી મને સૂચના કરી હતી મે તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે તેણે મગળવારે રાત્રે નવ વાગે અમારા બગીચાના પાછળના દરવાજે આવવું ત્યા બગીચામા પેલી કુજ તમે જોઈ છે, ત્યા બેસીને વાતો કરીશું એવું મે તેને જણાવ્યું એ વખતે અમને એકાન્ત મળી શકે તેમ હતી કેમકે મારી મોટી મા રાત્રે સ્હાડાઆઈ વાગે સૂઈ જાય છે ”

“ એ પ્રત્યુત્તર તે કયે દિવસે મોકલ્યો હતો ? ”

“ મ મળવારે ”

“ કેટલા વાગે ? ”

“ અપોરના બે અને ત્રણ વાગ્યાની વચ્ચે ”

“ વાર, હવે તાર્ કથન ન્યાયી અધૂરે રહ્યું છે ત્યાથી શરૂ કર ”
ન્યાયાધીશે કહ્યું

“ રાત્રે સ્હાડાઆઈ થયા મારી મોટી મા તેમના શયનગૃહમા ગયા હું ઉઠી અને જે સ્થળે બગીચાની પાછલી બારીની ચાવી રહેતી હતી ત્યાંથી એ ચાવી લઈને બગીચામા ગઈ મે ચાવી વડે તે બારીનું તાળુ ખોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમાં મને યશ મળ્યો

નહિ એ બારી ક્વચિત્ જ ખોલવામા આવતી હોવાથી તાણુ કટાઈ મથું હતુ અને તેમા ચાવીને ફેરવવા જેટલુ મારામા જોર ન હતુ હુ તાણુ ખોલવાની મહેનત કરતી હતી ત્યા ટાવરમા નવના ટકેરા થવા લાગ્યા એક, બે, ત્રણ, ચાર ને પાચમો ડકો થયો તે વખતે અનતપ્રસાદ આવીને બારીની બીજી બાજુએ ખડો થયો તેનો અવાજ સાલળાને મે કહ્યું ‘આ બારીનુ તાણુ ખૂલતુ નથી અને તાણુ ખૂલ્યા સિવાય બારી ઉધરી શકે તેમ નથી’ ‘શા માટે ન ઉધરે?’ તે બોલ્યો “તુ જરી દૂર રહે, હુ બારણાનુ ચણિયાર ઉતારી નાખુ” તેણે એવી રીતે બારીને ખોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરતુ તેમા તેને પણ યશ મળ્યો નહિ છેવટે કટાણાને મે કહ્યું ‘ત્યારે હવે આપણી મુલાકાત આવતી કાલ ઉપર રાખીયે તો?’ તેણે કહ્યું ‘નહિ, મારે તને જે વાર્તા કહેવાની છે તે મુલતવી રાખી શકાય તેમ નથી આજે ને આજે જ કહેવી જોઇએ અને તો જ હું ચિંતામુક્ત થઈ શકીશ બારી નથી ખૂલતી તો શી હરકત છે? હુ દિવાલપર થઇને આવીશ’ ‘પણ દિવાલપર કાચના ટુકડા ચોડેલા છે તેથી હાથે ફિંગર પગે જખમ થશે તેનુ કેમ?’ મે બીતિ દર્શાવી ‘તારી મુલાકાત પાસે એ જખમનુ મને કશુ મહત્વ નથી’ તે બોલ્યો અને દિવાલ કૂદાવીને પળ માત્રમા બગીચાની અંદર આવ્યો. તેને કાંઈ વિશેષ ઇજા થઇ નહિ તેણે અંદર આવીને જે આકૃત તેના ઉપર આવનાર હતી તેની હકીકત મને વિસ્તારપૂર્વક કશુ પણ છૂપાવ્યા સિવાય સરલ અતકળુથી જણાવી તે દરમિયાન વર્ષાદ શરૂ થતા અમે ‘સમર હાઉસ’મા જઇને બેઠા તેણે સર્વ હકીકત મને જણાવી મે તેના મનનુ સમાધાન કર્યું પછી તે જે માર્ગે આવ્યો હતો તેજ માર્ગે થઇને બહાર નિકળી ગયો જતી વખતે મે તેને દિવાલપર ચડવાને માટે અમારા માળાની ન્હાની સીડી ઉપયોગમા લેવાને આપી હતી તે સીડી મે પુન ત્યાથી લઇને દિવાલની બાજુએ કાંઇને શકા ન આવે તેવી રીતે મૂકી દીધી”

આ સર્વ હકીકત કુસુમે એટલા આત્મવિશ્વાસપૂર્વક જણાવી હતી કે જેથી ન્યાયાધીશ તેના કથનમાં શકા લાવી શક્યો નહિ તેણે પૂછ્યું “ વર્ષોદનો પ્રારભ ક્યારે થયો હતો ? અન તપ્રસાદ દિવાલ પર ચડીને અદર આવ્યો ત્યારે કે તે પછી ? ”

“ તે પછી અમે વાતો કરતા હતા તે વખતે ”

“ વાર ” એમ કહીને તેણે બે પત્રો લખ્યા એક પત્રમાં તેણે જેલરને અન તપ્રસાદને કેદમાં હાજર કરવાની આજ્ઞા કરી હતી બીજા પત્રમાં એક ડિટેક્ટિવને કુસુમના બગીચાની તથા તેની દિવાલની સ્થિતિ તપાસવાની સૂચના કરી હતી તેણે જણાવ્યું હતું કે ‘ મ ગળવારે રાત્રે વર્ષોદ થયો હતો ત્યારપછી વર્ષોદ થયો નથી. વર્ષોદ થયો તે પહેલા અને સાર પછી એમ બે વખત તે બગીચાની દિવાલપરથી કેઈ કૂદીને પસાર થયેલ છે. તે સબધી જે માહિતી મળે તે બારીકાઈથી મેળવવી વળી આ તપાસ એવી રીતે કરવી કે એ મકાનના કેઈ મનુષ્યને કશી શકા આવે નહિ ’

આ બે પત્રો લખીને તેણે ઘટડી કરી નોકર અદર દાખલ થયો. તેણે નોકરને આજ્ઞા કરી “ ગાડીમાં જઈને જઈને આ બે પત્રો મારા શિરસ્તેદારને આપી આવ અને તેને કહેજે કે આ પત્રો જેમના પર લખવામાં આવ્યા છે તેમને તુરત પહોંચાડે ”

નોકર ગયા પછી ન્યાયાધીશે પૂછ્યું “ કુસુમ ? જે પત્રમાં અન તપ્રસાદે તારી મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી એ પત્ર તારી પાસે છે ? ”

“ હાજી ” એમ કહીને તેણે પોતાના પોલકાના ગળવામાંથી એક પત્ર કાઢીને આપ્યો. ન્યાયાધીશે એ પત્ર વાંચીને કહ્યું “ આમાં તારીખ નથી તેમ સહી પણ નથી ”

“ અક્ષર તેના છે, પણ સાહેબ ! બનવા જોગ છે કે અમારા નોકરમાંથી કેઈએ કદાચ તે રાત્રે અમને બગીચામાં બેઠેલા જોયા

હશે આપ અમારા તમામ નોકરોની જીખાની લેશો તો સભવ છે કે મારા કથનની પ્રતીતિ આપને થશે.” કુસુમે કહ્યું

“ તારા નોકરોની જીખાની લઉં ’ આ તુ શુ બોલે છે ? ”

“ સમજી ! અમારી એકાન્ત મુલાકાતની હકીકત પ્રકટ કરવાથી મારી પ્રતિષ્ઠાને ક્ષતિ પહોંચવાની તમને ભીતિ લાગે છે, પરંતુ અન તની નિર્દોષિતા કરતા મને મારી પ્રતિષ્ઠાની કીમત વિશેષ લાગતી નથી કેમકે અન ત સિવાયની મારી પ્રતિષ્ઠા એક કોઠીની પણ નથી.”

ન્યાયાધીશ કુસુમના શુદ્ધ પ્રેમની મનમા ને મનમા પ્રશંસા કરવા લાગ્યો

તે બોલ્યો “ કુસુમ ! તારી સર્વ હકીકત સત્ય હશે એમ હું માની લઉં છું કારણ કે તારા કથનમા અણુવિશ્વાસ લાવવાનું કશું કારણ નથી અને એવી ધૃષ્ટતા કરવાનું હું પસંદ પણ કરતો નથી ”

“ અહા ! હવે મને લાગે છે કે તમે મારી સાથે નિખાલસ-પણે વાત કરો છો અને તમે મારો પક્ષ લીધો છે ” કુસુમ ઉત્સાહપૂર્વકે બોલી

“ પણ તો પછી અન તપ્રસાદે કોર્ટને ન્યાય કરવાના કાર્યમા સહાય કરવાને માટે વિરુદ્ધ માર્ગે દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જે તેણે સત્ય હકીકત જણાવી હોત તો તેનો ઉપાય તુરંત થાત ”

“ એમા અન તે જરી પણ અયોગ્ય કર્યું હોય એમ હું માનતી નથી એક કુળવાન યુવતીએ તેના ઉપર રાખેલા વિશ્વાસનો ભગ તેના જેવા ખાનદાન કુટુંબના યુવક તરફથી કદી પણ થાય નહિ. વળી તેને મારામા શ્રદ્ધા હોવી જ જોઈએ કે હું તેને નિર્દોષ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો સિવાય રહેવાની નથી એથી તેણે મૌન રહેવાનો દંઢ નિશ્ચય રાખવામા વાજબી જ કર્યું છે ”

“ એ ઠીક, પણ તુ અન મારી પાસે આવીને આ સર્વ હકીકત જણાવે છે એ તો આપણી ખાનગી વાત કહેવાય એટલે તારે કોર્ટમા આવવું પડશે અને ત્યાં મારો સ્થિરસ્તેદાર તારી જીખાની નોંધી

લેશે. તેના ઉપર તારે સહી કરવી પડશે વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટરો. એ વખતે હાજર હશે તેઓ તારી જુખાની પેપરમા છાપી મારશે. કારણ કે આવી હકીકત જલ્દીથી પ્રકટ કરવાની તો વર્તમાનપત્રકારો વચ્ચે હરિકાઈ થાય છે ”

“ એમા પણ મને કશો સંકાપ નથી જે સત્ય છે તે બ્હેલા-મોડું પ્રકટ થયા સિવાય રહેવાનું નથી અન ત ઉપર તો મારો ગ્રેમ છે, તેની સાથે અદ્ય સમયમા માફ લગ્ન થનાર છે, પરંતુ એક અજાણ્યો મનુષ્ય તદ્દન નિર્દોષ હોવા છતાં તેના ઉપર આવી આક્રમ આવી પડી હોય અને તેને બચાવવાની મારામા શક્તિ હોય તો તે સમયે હું મારી પ્રતિજ્ઞાની ખોટી દરકાર કરી નહિ એવી રીતે પ્રતિજ્ઞાને હાની પહોંચવાની કગલે ને પગલે બીતિ રાખનારાઓને હું તો કેવળ દબી જ સમજી છું ”

આ નિર્દોષ અ ત કરણવાળી સરલ બાલિકાના મુખમાથી ઝરતા અમૃતનું પાન કરતો ન્યાયાધીશ મનમા ને મનમા પોતાના પ્રારબ્ધની નિંદા કરતો હતો તેણે કહ્યું “ વાર, તારે હવે જવું હોય તો જા. તને જ્યારે બોલાવવામા આવે ત્યારે તું કોર્ટમા હાજર થજે ”

“ પણ તમે મારા અન તને તો જરૂર બચાવશે ને ? તેને માફી આપશે ને ? ” કુસુમ બોલી તેને એકાએક કશો વિચાર આવ્યો તે પુન બોલી “ એ બરોબર છે તેની માફીને માટે તમને પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી અત્યારસુધી એ વિચાર મને આવ્યો જ ન હતો તેની સાપ્રત સ્થિતિને માટે ખરી રીતે તેનો પિતાજી જવાબદાર છે તેના પિતાના ભૂતકાલિન વર્તનને કારણે જ આ સ્થિતિ અન તની અત્યારે થઈ છે હું તેના પિતાને-સરદાર સાહેબને મળીશ અને તેમને અન તનો બચાવ કરવામા ભાગ લેવાની ફરજ પાડીશ ”

એટલું કહીને તે ચાલી ગઈ ન્યાયાધીશ તેની પાછળ પ્રશ્ન સા-પૂર્ણ દૃષ્ટિયા બેઠી રહ્યો. અત્યારે ન્યાયાધીશના અ તરમા આ યુવતી માટે જેવો ગ્રેમ ઉદ્ભવ્યો હતો તેવો અગાઉ કદી પણ ઉદ્ભવ્યો

ન હતો તે મનમા બોલ્યો “ મે કુસુમને મારી પ્રિયપાત્રી બનાવ-
વામા બૂલ કરી હતી ”

હવે તેને બીજો વિચાર આવ્યો ‘ અન તપ્રસાદે ખૂન કર્યું
હોય એમ માનવાને હજી પણ કશું કારણ રહે છે ખરું ? કુસુમના
કથન ઉપરથી એમ કહી શકાય કે કા તો અન તપ્રસાદ નિર્દોષ છે
અથવા તો કુસુમ પણ તેની સાથે કાવતરામા-શિવ-શિવ-શિવ ‘
કુસુમને માટે એવી શકા લઈ જવામા પણ મહા પાપ છે તે પોતે
ખૂન કરે અથવા ક્રોધને ખૂન કરવાને ગ્રેરે એ બને જ નહિ અંબિ-
કાપ્રસાદનુ કથન સાચુ હતું એક આરોપી પોતાના ઉપર જે કૃત્ય
જે સમયે થયાનો આરોપ મૂકાયો હોય તે સમયે પોતે અન્ય સ્થળે
હાજર હતો એવું પૂરવાર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે તેને નિર્દોષ માનવો,
એમ અંબિકાપ્રસાદે કહ્યું હતું એ વખતે તેની વાત મારા હૈયે ન
હોતી બેઠી, પણ હવે તેનો સ્વીકાર કર્યો સિવાય છૂટકો નથી વાર,
હવે ઢીલ નહિ કરતા કોર્ટમા જાઉં અને જેમ બને તેમ જલ્દીથી
આ કેસને પતાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરું ”

તે ઉદ્યો અને કપડા પહેરીને કોર્ટમા જવાને તૈયાર થયો અત્યારે
તો અન તપ્રસાદ ક્યારે કારાગૃહમાથી મુક્ત થાય અને પોતાના ઉપરનો
નૈતિક જવાબદારીનો બોલો એાછો થાય એમ તેના મનને થતું હતું

અન તપ્રસાદ નિર્દોષ દરશો ખરો ? સારો ખરો ખૂની કાણુ ? જે
છેલકઠીવાળા માણસને પેસ્તનજી શેઠે પકડ્યો છે એ કાણુ હશે ?
આવા પ્રશ્નો વાચકોને થશે તેનો પ્રત્યુત્તર હવે વિશેષ દૂર નથી

પ્રકરણ ૩૮ મું.

કુસુમ અને કમળાપ્રસાદ.

કુસુમ ન્યાયાધીશને ત્યાંથી નિકળીને સીધી સરદાર કમળાપ્રસાદ
પાસે ગઈ કમળાપ્રસાદ દિવાનખાનામા વિચારગ્રસ્ત સ્થિતિમા બેઠા

હતા જ્યારથી પોતાના દીકરાપર ખૂનનો આરોપ આવ્યો અને તે કેદ પકડાયો ત્યારથી તેમને કશું પણ ચેન પડતું નહિ તેમનો અન ત ઉપર પ્રેમ હતો તેથી પોતાના છોકરાને ફાસીની સજા પ્રાપ્ત થવાની બીંતિથી તેમનું હૃદય દગ્ધ થાય એ સ્વાભાવિક છે તથાપિ વિશેષ ચિંતા તેમને પોતાની પ્રતિષ્ઠાની હતી કારણ કે અન તપ્રસાદનો કેસ ન્યાયકોર્ટમાં ચાલતા પોતાના ભૂતકાલિન જીવનની સર્વ હકીકત પ્રકટ થશે અને ભૂતકાળમાં પોતે ભરેલા અનિષ્ટ તથા ન્યાયવિહીન પગલાને પરિણામે જ આ ખૂન થવા પામ્યું છે એવું જાહેર થશે, તેમ જ એ વિષયમાં વર્તમાન પત્રકારો અનેક પ્રકારની ચિત્રવિચિત્ર ટીકાઓ કરશે એ વિચારથી તેમને ક્ષણભરની પણ શાંતિ મળતી નહિ

કુસુમનું નામ સાલળીને તે ચમક્યા કુસુમ અને અન તનો એક બીજા ઉપર પ્રેમ હોવાનું તેમના જાણવામાં આવ્યું હતું કુસુમ અત્યારે શા માટે આવી હશે ? બધી હકીકત તેના જાણવામાં આવી હશે ? અન તપ્રસાદ પોતાનો અનૌરસ પુત્ર હોવા છતાં પોતે તેને અત્યારસુધી ઔરસ પુત્ર તરીકે જાહેર કર્યો એ માટે કુસુમ ઠપકો આપવા આવી હશે ? એવા વિચારો તેમના મનમાં એક ક્ષણ માત્રમાં ઉત્પન્ન થઈ ગયા કુસુમને મળવું કે નહિ, એવો પ્રશ્ન અતરમાં થયો છેવટે મળવાનો વિચાર કરીને તેને અદર મોકલવાની તેમણે નોંકરને આજ્ઞા કરી

એક પળ પછી કુસુમે દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો તેના નિર્દોષ વદનપર પ્રસરેલું ગાભીર્ય કાઠ પણ મનુષ્યના મનમાં તેને માટે સદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પૂરતું હતું તેણે અદર આવીને સરદારને નમન કર્યું

સરદાર બોલ્યો “ આવો, કુસુમગૌરી ! અત્યારે કેમ આવવું થયું છે ? ”

“ સરદાર સાહેબ ! આપના મુખેથી આવો પ્રશ્ન સાલળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે હું શા માટે આવી હોઈશ તે આપ પણ સમજી શકતા નથી ? ” કુસુમે કટાક્ષ કર્યો

“ હું સમજી છું તું મારા ખૂની પુત્ર અનતના સખધમા પૃચ્છા કરવાને આવી હશે તને તેના સખધમા વિશેષ માહિતી નહિ મળી હોય ”

“ તમારો ખૂની પુત્ર ! અહો સરદાર સાહેબ ! આપના જેવા વૃદ્ધ, અતુલવી અને સુવિખ્યાત સરદાર કુટુંબમા જન્મેલા સન્નજન પણ જ્યારે પોતાના જ દીકરા પર ખૂનનો આરોપ કરશે ત્યારે આ બધું જગત પલટાઈ ગયું છે એમ માનવું પડશે ”

“ તેમા આપણે શું કરી શકીએ ? ” સરદાર બોલ્યો. “ મારો પુત્ર ખૂની ન હોય, તેણે ખૂન ન કર્યું હોય એવી મારી ઘણી ઇચ્છા છે, પરંતુ મારી ઇચ્છા હોય તેથી તે કાંઈ નિર્દોષ હરી શકે નહિ. તેની વિરૂદ્ધમા અત્યારસુધી જે પૂરાવા પડ્યા છે તે ઉપરથી કોઈ પણ મનુષ્ય તેને ખૂની તરીકે માનવાને તૈયાર થાય તો તેમા આશ્ચર્ય જેવું કશું પણ નથી ”

કુસુમને સરદારનું આ કથન વ્યાજબી લાગ્યું તે બોલી “ હું આપના કથનનો વિરોધ કરવા ઇચ્છતી નથી આપ કહો છો તે વ્યાજબી છે, પરંતુ માત્ર કોર્ટમા રજુ થયેલા પૂરાવા ઉપરથી આપ તેને ખૂની માની લ્યો છો ? આપે અનતપ્રસાદને એ વિષયમા કશો પણ સવાલ કર્યો છે ખરો ? મારી ખાત્રી છે કે એક પુત્ર પોતાના પિતાની પાસે જરૂર પોતાનું હૃદય બોલત અને સત્ય હકીકત જણાવત ”

“ હા એ ખરોખર છે તે પોતે નિર્દોષ હોવાનું જાહેર કરે છે. પરંતુ જે સમયે ખૂન થયું તે સમયે તે અહીંના મકાનમા ન હતો. ક્યાં બહાર ગયો હતો કયે સ્થળે ગયો હતો એ વાત્તી તે પ્રકટ કરતો નથી અને તેથી જ તેના ઉપરનો આરોપ મજબૂત થાય છે જે પોતે વિધવા લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન થયું તે વખતે અમુક સ્થળે હતો એવી કોર્ટની ખાત્રી કરી આપે તો પછી તેના ઉપર ખૂનનો આરોપ ક્ષણભર પણ ટકી શકે નહિ ” સરદારે કહ્યું

“ પરંતુ તે સરદાર કુમળાપ્રસાદનો પુત્ર છે જેમા ખીજની

પ્રતિજ્ઞાનો પ્રશ્ન હોય એવી હકીકત તે પ્રકટ ન કરે, બીજાની પ્રતિજ્ઞાને નુકસાન પહોંચાડવા કરતા પોતે ખૂની કરવાનું, ફાંસીએ જવાનું પસંદ કરે એ સ્વાભાવિક છે એ જાણે પ્રકટ ન કરે પણ હું તે એ વખતે કયે સ્થળે હતા એ જાણુ છું ”

“શુ ! તું જાણે છે ?” સરદાર કુમળાપ્રસાદ આવેશપૂર્વક બોલ્યો “તું જાણે છે ! વાહવાહ ! કુસુમ ! તું દેવતા છે મારા પુત્રને બચાવવાને માટે, તેના ઉપરનું કલક દૂર કરવાને માટે પરમાત્માએ જ તને પ્રેરણા કરી છે ”

“હા, હું જાણું છું ” કુસુમે જવાબ આપ્યો “એટલું જ માત્ર નહિ પણ એ વિષયમાં મેં જે ન્યાયાધીશની સમક્ષ અનંત-પ્રસાદનો કેસ ચાલે છે, તેની પણ ખાત્રી કરી આપી છે ”

“ન્યાયાધીશની ખાત્રી કરી આપી છે ? ક્યારે અને કેવી રીતે ? પણ ખૂન થયું તે સમયે અનંત કયે સ્થળે હતો ?”

“તે મારા મકાનના બગિચામાં મારી સાથે હતા—” કુસુમ કહેવા લાગી

પણ તેને આગળ બોલવા નહિ દેતા સરદાર વચ્ચે બોલ્યો. “રાત્રીના સમયે તારા બગિચામાં તારી સાથે ? પરંતુ એ વાર્તા પ્રકટ થવાથી લોકો તારે માટે શું ધારશે ? એટલું જ નહિ પણ એ હકીકત તું જાહેર કરે એથી તારા શબ્દો કરતા વિશેષ પૂરાવાની ન્યાયાધીશ માગણી કરે તો તું શું કહીશ ?”

“મેં તમામ બાબતનો વિચાર કરી જોયો છે મેં અનંતપ્રસાદને તે સમયે મને મળવાનો તેમની માગણીથી સમય આપ્યો હતો તેમણે જે કાગળમાં મને મળવાની માગણી કરી હતી એ પત્ર મેં ન્યાયાધીશને બતાવ્યો છે તમામ હકીકત ન્યાયાધીશને જણાવી છે વળી તેમણે મારા બગિચાના પાછલા દ્વારમાંથી નહિ પણ દિવાલ ઉપર કુદીને અંદર પ્રવેશ કર્યો હતો અને તેજ રીતે તે બહાર નિકળી ને ચાલ્યા ગયા હતા એ હકીકત પણ મેં ન્યાયાધીશ પાસે નિવે-

દન કરી છે ન્યાયાધીશની સપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે તે નિર્દોષ છે ”

“ હા-આ-આ-શ ! મારા મનમાથી એક મોટી ચિંતા દૂર થઈ કુસુમ ! મારા પુત્ર ઉપર ખૂનનો આરોપ સાબિત થાય તો મારા કુળને મોટું કલક લાગે તેમ હતું તેમાથી આજે તે અમારૂં રક્ષણ કર્યું છે અમારા કુટુંબ ઉપર તારો એ અનંત ઉપકાર છે તારો અનંત પ્રસાદ ઉપર પ્રેમ હોવાનું મારા જાણવામા આવ્યું હતું જો ખરૂં કહું તો મને ક્ષમા કરજો, પણ મને એવું લાગ્યું હતું કે તારી માતામહી એક શ્રીમંત પિતાના પુત્રની સાથે તારૂં લગ્ન કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ઇચ્છે છે, તું પણ અનંત ઉપર નહિ પણ અનંતના ભવિષ્યના વારસા ઉપર મુગ્ધ થઈ છે પરંતુ આજે તે મારા નેત્રો ખોલ્યા છે તારે માટે કુટિલ શકા લાવવા સારૂં મને દિલગીરી થાય છે અને એ દિલગીરી હું સ્પષ્ટપણે જાહેર કરીને તારી ક્ષમા યાચું છું ”

સરદારના શબ્દોથી કુસુમને પ્રથમ તો રહેજ ગુસ્સો આવ્યો, પણ પછી તેને લાગ્યું કે ‘ એમા સરદાર કુમળાપ્રસાદનો દોષ નથી માનવસ્વભાવ જ એવો બની ગયો છે કે દરેક કાર્યમા તે પ્રથમ શકાની દૃષ્ટિથી જાણે છે ‘ શકા એ સકટનું કારણ છે ’ એ નીતિવાક્યનો મનુષ્યને ખ્યાલ રહેતો નથી ’ પરંતુ અતે કુમળાપ્રસાદે કરેલા ખુલાસાથી તેને સંતોષ થયો તે બોલી “ મારી ક્ષમાની યાચના કરવાની કશી પણ જરૂર નથી હું આપનું જ બાળક છું હવે બીજો કશો વિચાર નહિ કરતા આપણે અનંતપ્રસાદને જાણી કારાગૃહમાથી મુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ ”

“ પણ તારી હકીકત સાબળ્યા પછી જો ન્યાયાધીશની ખાત્રી થઈ હોય તો તે હવે એને ક્ષણભર પણ કારાગૃહમા રાખી શકે નહિ તેને તુરંત છોડી જ મૂકવો જોઈએ ”

“ એ ખરૂં, પણ ન્યાયાધીશ તેમ કરવાને તૈયાર નથી તે

કહે છે કે ‘રીતસર કેસ ચલાવીને ત્યારબાદ હું તેને મુક્ત કરીશ ’ ”

“ તો પછી આપણે શું કરી શકીએ ? અન તને કેવી રીતે મુક્ત કરાવી શકીએ ? ” સરદાર બોલ્યો. અન ત પકડાવાથી તેનું વૃદ્ધ મગજ નિર્બળ અને નિસ્તેજ બની ગયું હતું તેને લાભો વિચાર આવતો નહિ જાણે વિભ્રમ અવસ્થા હોય એવી તેના મનની સ્થિતિ થઇ હતી

કુસુમે કહ્યું “ આપણે કોઇ પણ બીજો પ્રયત્ન કરી જોઇએ ન્યાયાધીશ ઉપર કોઇની લાગવગ લાવીએ ન્યાયાધીશ તપાસ લેલે ચલાવે, પણ ત્યાસુધીને માટે અન ત પ્રસાદને જામીન ઉપર છોડે એવી ગોઠવણ થવી જોઇએ ”

“ હાય ! કુસુમ ! આગલો વખત બદલાઇ ગયો છે જો અમારો અગાઉનો સમય હોત તો હું ક્યારનોયે આપણા મહારાજ સાહેબ પાસે ગયો હોત અને તેમણે વિનાવિલખે અન ત પ્રસાદને મુક્ત કરવાની ન્યાયાધીશને આજ્ઞા કરી હોત પરંતુ મહારાજ સાહેબે પ્રજાકીય મંડળની સ્થાપના કરી છે પ્રજાકીય મંડળાન્યનો વહિવટ ચલાવે છે પોતે તો માત્ર દૃષ્ટા તરીકે રહે છે તેમણે સ્વહસ્તેજ પોતાની સત્તાનો, અધિકારનો નાશ કર્યો છે અરે એક સમય એવો પણ આવશે કે પ્રજાકીય મંડળના સભ્યો અર્થાત્ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ મહારાજ સાહેબને કહેશે કે ‘ મહારાજ ! આપ ગાદીનો ત્યાગ કરીને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરો આપની ગાદીપર આજથી પ્રજાએ ચુટેલો પ્રમુખ બેસશે ’ ” મે ઇતિહાસનો જે કાંઇ અભ્યાસ કર્યો છે તેને આધારે મારો એ વિચાર દૃઢ થયો છે કે લોકોને પ્રજાકીય મંડળ આપીને મહારાજ સાહેબે જે ડાળી ઉપર પોતે બેઠેલા છે તે ડાળીને જ કાપવાનો પ્રારભ કર્યો છે ”

“ સરદાર સાહેબ ! અત્યારે આપણું મન અગત્યના કાર્યમાં રોકાયેલું હોવાથી આ વિષયમાં હું આપની સાથે ચર્ચા કરવા ઇચ્છતી નથી, તથાપિ એટલું તો મારે કહેવું જોઇએ કે આપની સમજ ભૂલ ભરેલી છે. આપ પશ્ચિમના ઇતિહાસને આધારે પ્રસ્તુત અનુમાન કરો

છો, પરંતુ આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ તપાસો ! પરશુરામે એકવીશ વખત નક્ષત્રિય પૃથ્વી કરીને સર્વ સત્તા બ્રાહ્મણોને સુપ્રત કરવા છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ પુનઃ પુનઃ ક્ષત્રિયોને તેમના રાજ્ય પાછા આપ્યા હતા. આપણા વર્ણશ્રમની વ્યવસ્થા જ એવા પ્રકારની છે કે તે વ્યવસ્થાને અનુસરીને રાજા તથા પ્રજા એવા બે ભેદ તો અવશ્ય રહેવાના. પ્રજા પોતાનો વહિવટ ભક્ષે પોતે ચલાવે, પણ તે રાજકર્તાની અમીદદિનીચે જ સ્વતંત્ર રીતે પ્રજા પોતાનો વહિવટ ચલાવવાનું કદી પણ પસંદ કરશે નહિ. કદાચ અમુક વર્ગ તેમ કરવાને તૈયાર થાય, તેને એ કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેને પરિણામે વસ્તુસ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ થશે, એટલી અવ્યવસ્થા થશે કે પુનઃ કોઈ પણ એકાદી વ્યક્તિ સર્વ સત્તા પ્રાપ્ત કરીને રાજ્યાધિકાર ભોગવશે. આર્યાવર્તને રાજા સિવાય ચાલી શકવાનું નથી ”

યુવાનીમાં પ્રવેશ કરતી બાલિકાના મુખમાથી આવા ગંભીર અને ઉદ્ઘાત ઉદ્ઘારો શ્રવણ કરીને સરદારને આશ્ચર્ય થયું. તે કુસુમના વિચારો સાથે સમત થઈ શક્યો નહિ, તથાપિ એ વિચારો ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી એમ તો તેને જરૂર લાગ્યું.

કુસુમ બોલી “ વાર, હવે જો આપને ખાસ કામ ન હોય તો ચાલો, આપણે અનંતપ્રસાદને મુક્ત કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ ”

“ પણ આપણે ક્યા જઈશું ? કોની પાસે જઈશું ? મને લાજ છે કે કાયદાના સંબંધમાં આપણે કશું પગલું ભરતા પહેલાં કોઈની સલાહ લઈએ તો ઠીક હા, ઠીક વાદ આવ્યું આપણે નવનિતને બોલાવીએ ”

“ નવનિત ! એ વળી કોણ છે ? ”

“ નવનિત એક ધારાશાસ્ત્રી છે તે એમ માને છે કે મારો પુત્ર અનંત નિર્દોષ છે, અને તેથી તેણે તેને નિર્દોષ ઠરાવી મુક્ત કરાવવાને માટે પોતાનાથી બનતું કરવાનું મને વચન આપ્યું છે. ”

“ તેણે અત્યારસુધીમાં અનંતપ્રસાદના સંબંધમાં શું કર્યું છે ? ” કુસુમે પૂછ્યું

“ અત્યારસુધીમા તો તે કશું પણ કરી શક્યો નથી શું કરે ?
પૂરાવા વગર તે પણ શું કરે ? કાયદાની ખારીકી શોધતો હશે ”

“ તે ક્યા રહે છે ? ”

“ અન તની માતાને ત્યા ”

કુસુમ ચમકી તે જોઈને સરદાર જોલ્યો. “ સમજ્યો. 'અન તે
તને તમામ હકીકત જણાવી લાગતી નથી તે મુક્ત થઈને બહાર આવશે
એટલે સર્વ' હકીકત તને જણાવશે અને તારા મનનું સમાધાન થશે ”

“ મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે તમામ હકીકત હું
જણી ચૂકી છું એ વિષયમા કશી પણ ચર્ચા કરવાનો મારો ઈરાદો
નથી મારો અન ત ઉપર પ્રેમ છે અને તે પ્રેમ તેની ગમે તેવી
સ્થિતિમા પણ જેવો ને તેવો જ રહેશે ”

સરદાર જોલ્યો. “ જેટા કુસુમ ' તને ધન્ય છે તારા જેવી
ગુણવાન, ચતુર પત્ની પ્રાપ્ત કરવાને અન ત લાઝમશાળી થાય એમ
હું ઇચ્છુ છું પણ આપણે નવનિતને અહીં બોલાવીને તમામ હકી-
કત જણાવીએ, અને પછી તેને કાયદાની માહિતી મેળવવાને માટે
કાયદાના પુસ્તક જોવા સારૂ પોતાને ત્યા જવું પડે એમ કરવામા
વધારે વખત નિકળી જાય એ કરતા તો જો આપણે જ તેને ત્યા
જઈએ તો વધારે સારૂ ”

“ ભલે, ત્યારે આપણે ત્યા જઈએ ” કુસુમે સમતી આપી

“ પણ—” સરદાર આગળ જોલ્યો નહિ ત્યા જવાથી જન્મ-
નાની મુલાકાત લેવી પડશે એ બીતિ તેને ઉત્પન્ન થઈ જમના-એક
વખતની સરદાર કુમળાપ્રસાદની પ્રિય અમુના માદગીના બિચાના પર
પડેલી હતી કુમળાપ્રસાદ એ જાણતો હતો તેનું અંત કરણ જન્મ-
નાની આવી અવસ્થામા તેની પાસે જઈને તેને આશ્વાસન આપવાની
પ્રેરણા કરતું હતું. પરંતુ તેનું મન તેના હૃદયની લાવનાને દયાવી
દેતું હતું અત્યારે આ પ્રસંગ મળવાથી તેને એમ લાગ્યું કે ‘હું ક્યા
અમુનાને મળવાને માટે જાઉં છું ? મારા દીકરા અન તને માટે એક

વકિલને ત્યા જવાની મારી ફરજ છે હું નવનિત પાસે જઈ છું ત્યા જવામા શી હરકત છે ?

તે બોલ્યો “કુસુમ” ત્યા જવામા હરકત નથી પણ તને મારે ત્યા લઈ જવી તે—”

“ચોગ્ય નહિ, એમ જ આપનું કહેવું છે ને ? શા માટે ચોગ્ય નહિ ? નવનિતરાય પાસે જવામા સંકેતવાવાનું મને કશું પણ કારણ નથી વળી તેને જોઈને મારી લાગણી દુઃખાવાનો સભવ નથી મેં અનતપ્રસાદને પસંદ કરતી વખતે તેમનું સરદારપદ, તેમની મિલકત કે તેમના અધિકારનો લેશ પણ વિચાર કર્યો ન હતો મને માત્ર એક અનતપ્રસાદનો જ વિચાર આવ્યો હતો, અને તેમના સબધમાં મારા વિચારને ફેરવવાની મને જરૂર લાગતી નથી નવનિતરાય તમારો ખરો હક્કદાર વારસ છે તે લલે હોય તે કાંઈ અનતપ્રસાદના હક્કને લૂંટી લેતો નથી કે તેને મળતા મને ક્ષેલ થાય અથવા મારા મનમા તેને માટે તિરસ્કાર પ્રકટે ખરા હક્કદારને તેનો હક્ક મળવો જ જોઈએ ” કુસુમ બોલી

“અહા ! કુસુમ ! અનત પણ તારી માફક જ કહેતો હતો જમાનો તદ્દન બદલાઈ ગયો છે જો અમારા જમાનામા કેમ પણ સ્ત્રીના મુખમાથી તારા જેવા શબ્દો નિકળે તો તેને બોટ અને મૂર્ખ જ ગણવામા આવે વાર ત્યારે ચાલો, આપણે જઈએ ” સરદારે ધટડી કરી એક નોકર બહાર આવ્યો તેને ગાડી તૈયાર કરવાનું કહ્યું

સરદાર વચ્ચે ધારણ કરવાને માટે શયનગૃહમા ગયો તે પુનઃ દિવાનખાનામા આવ્યો અને બંને જણા ઉઠ્યા દાદરાપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા દાદરાપરથી ઉતરતા સરદાર બોલ્યો “કુસુમ ! તે આજે મારી ઉમરમા વીશ વર્ષનો ધટાડો કરી નાખ્યો હોય એમ મને લાગે છે ” એટલું કહીને તેણે સ્મિત કર્યું

બંને ગાડીમા બેઠા અને સરદારે ગાડીને નવનિતરાયને ત્યાં લેવાની આજ્ઞા કરી

પ્રકરણ ૩૯ મું.

“ ખૂની ! ”

સરદાર કુમળાપ્રસાદ તથા કુસુમ નવનિતરાયને ત્યા ગયા નવ-
નિતરાયને ત્યા કામ કરનારી સ્ત્રી બહાર હતી સરદારે તેને નવ-
નિતના સબધમા પ્રશ્ન કર્યો કામ કરનારીએ કહ્યું “ નવનિતરાય
દશ મીનિટ થયા જ બહાર ગયા છે ક્યા ગયા છે તે કહ્યું નથી પરંતુ
અર્ધા કલાકમા પાછા આવવાના છે ”

“ વાર, ત્યારે આપણે થોડો સમય તેની રાહ જોઈએ ”
સરદારે કહ્યું

તે તથા કુસુમ દિવાનખાનામા ગયા ત્યા ત્રણ જણા બેઠા હતા
એક ડોક્ટર, એક વેદીયો તથા એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ હતા આ ગૃહસ્થ
કોષ્ટ અધિકારી જેવા લાગતો હતો તેણે પોતાને મળેલા બે-ત્રણ
સુવર્ણ પદક છાતીપર કોટની સાથે લટકાવ્યા હતા તે ચહેરેઢોરે
દમામદાર લાગતો હતો

તે ત્રણે જણા વાતો કરતા હતા, પણ આ બે નવીન આગ-
વુકને જોઈને સ્તબ્ધ બની ગયા સરદારે કહ્યું “ ગૃહસ્થો ! આપની
પરવાનગી સિવાય અત્ર આવવામા કશો અવિનય થયો હોય તો મને
ક્ષમા કરજો પણ હું નવનિતને ખાસ અગત્યના કાર્ય માટે મળવા
આવેલ હોય તે બહારથી આવે ત્યાસુધી અહીં રોકાવાની જરૂર છે
મને મારા નામથી તો આપ કદાચ પિછાનતા હશે મારું નામ
સરદાર કુમળાપ્રસાદ ”

આ નામ શ્રવણ કરીને પેલા વૃદ્ધ અધિકારી જેવા લાગતા
મનુષ્ય ઉપર જાણે વિજળી પડી હોય તેમ તે ચમક્યો અને જ્યા
જિભો હતો ત્યાથી દૂર ખસીને એક બારી પાસે જઈ બહાર જોવા
લાગ્યો તે પોતાના મનમા ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને દબાવવાનો પ્રયત્ન
કરતો હોય એમ લાગતું હતું

તેની આ સ્થિતિનો સરદારને કશો ખ્યાલ આવ્યો નહિ તેને અસારે યમુનાનો વિચાર થયા કરતો હતો તેણે પેલા વેદીયા પાસે જઈને પ્રશ્ન કર્યો “ વેદીયાજી ! જમનાબાઈને અસારે કેમ છે ? ”

આ પ્રશ્ન વેદીયાજીને થયેલો સાબળીને ડોક્ટર તેમની પાસે ગયો કારણ કે સરદાર કમળાપ્રસાદ જેવા શ્રીમત મનુષ્ય સાથેના પરિચય કોઈ વખત ફળદાયક છે એવું જો ડોક્ટરને લાગે તો તેમા કશી નવાઈ નહતી તેણે કહ્યું “ સાહેબ ! હું ધાર છું—મને લાય છે કે આવતી કાલનો દિવસ જમનાબાઈ પસાર કરી શકશે નહિ ”

આ ઉત્તરથી જાણે પોતાને અત્યંત દુઃખ થયું હોય એવા ભાવપૂર્વક સરદારે ખીજો પ્રશ્ન કર્યો “ તે પોતાના સ્નેહીઓને પિછાની શકે ખરી ? ”

“ સાહેબ ! ગયા કાલની રાત્રીથી તેમની સ્થિતિમા મોટો ફેર પડી ગયો છે તેમને ત્રિદોષ લાગુ થઈ ચૂક્યો છે આખી રાત્રી ક્ષણ-ભર પણ નિદ્રા આવી નથી આજે સહવારે સ્હેજ શાંતિ થઈ અને તેમને સ્હેજ શુદ્ધિ આવી એટલે નવનિતરાયની ઈચ્છાથી વેદીયાજીને ખોલાવ્યા હતા તેઓ જમનાબાઈ પાસે શાંતિપાઠ બંધે અને ગીતાનો પાઠ કરે તો જમનાબાઈના આત્માને શાંતિ રહે તથા તેનો મોક્ષ થાય ”

“ હાજી, એ યથાર્થ છે ” વેદીયાજીએ કહ્યું “ જો કે મારા આગમનનું કશું પણ ફળ નિષ્પન્ન થઈ શક્યું નથી હું અઢી કલાક થયા આવીને બેઠો છું શાંતિપાઠ બંધી ગયા પછી મેં બે—ત્રણ વખત ગીતાના વાચનનો પ્રારંભ કર્યો, પણ જમનાબાઈને શુદ્ધિ નથી અહો ! કેટલી બધી અને માયાળુ બાઈ ! બહુજ પવિત્ર, ઉદાર, વિવેકી, લાગણીવાળી અને સમજી ! આજકાલ દસ વર્ષથી મને તેમનો પરિચય છે ”

“ તેમને અત્યંત કષ્ટ સહન કરવું પડે છે ” ડોક્ટરે કહ્યું

તે જ વખતે અદરના ઓરડામાંથી ચિત્કાર સંભળાયો સરદાર

નખથી તે શિખા સુધી ધૂળ રહ્યો તે બોલ્યો “ આ ચિત્કાર સાલ-
જ્યો ? એ ખૂમ કાણે પાડી ? ”

“ આપને એથી શુ કામ છે, સાહેબ ? ” પેલો વૃદ્ધ અધિ-
કારી બોલ્યો.

જો બીજો સમય હોત તો આવી હિદ્દતાઈના સરદાર જરૂર
જવાબ માગત, પણ અત્યારે તેના શબ્દોની ઉપેક્ષા કરીને તેણે કહ્યું
“ જમનાબાઈને જોવાની મારી ઈચ્છા છે ”

“ તમને તેની પાસે જવા દેવાનુ થોડું નથી ” વૃદ્ધ અધિકા-
રીએ જવાબ આપ્યો.

“ શા માટે ? ” સરદારે પ્રશ્ન કર્યો.

“ સાહેબ ! તેના મૃત્યુ સમયે તેના મનની સંપૂર્ણ શાંતિની
જરૂર છે ”

આ શબ્દોએ સરદારના હૃદયમાં કારી જખમ કર્યો તે ક્રોધ-
પૂર્વક પેલા વૃદ્ધ અધિકારીની સામે જોઈ રહ્યો.

ડોક્ટર હવે વચ્ચે પૂરાયો. “ સરદાર સાહેબ જમનાબાઈના
ઓરડામાં જાય તેમાં શી હરકત છે ? તેઓ સરદાર સાહેબને ધણુ
કરીને તો પિછાનશે જ નહિ, અને કદાચ પિછાની શકે તોપણ—”

“ પણ તેમને શુદ્ધિ જ ક્યા છે ? ” વેદીયાજી બોલ્યા.

વૃદ્ધ અધિકારી જાણે જોડા વિચારમાં પડી ગયો હોય તે પ્રમાણે
એક પળ મૌન રહ્યો પછી તેણે કહ્યું “ સાહેબ ! અંદર પધારો
મારી આપને મના નથી ”

સરદાર ઉઠ્યો તે જમનાબાઈના ચમનગૃહમાં ગયો. ડોક્ટર
તથા વેદીયો તેમની સાથે ગયા વૃદ્ધ અધિકારી તથા કુસુમ દ્વાર પાસે
બેસી રહ્યા.

સરદાર તેની એક વખતની બહાલી યમુના સામે જોઈ રહ્યો.
આજ ધણુ વર્ષો થયા તેણે યમુનાને જોઈ ન હતી તેના રૂપરંગમાં
મોટો ફરક પડી ગયો હતો. યુવાનીને તેનો દેખાવ જુદો જ હતો.

અભારે વૃદ્ધાવસ્થા અને તેમા માદગીએ તેના શરીરને તદ્દન કૃપ
ળનાવી દીધુ હતુ તેની આવી દુરાવસ્થા જોઇને સરદારને અત્યંત
ખેદ થયો.

“ હે પ્રભુ ! હે દયાળુ ! તુ મને ક્યા સુધી પિડા આપીશ ? ”
જમનાબાઈ બોલી તેણે ઉડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ઉડી શકી
નહિ તેની દૃષ્ટિ સરદાર કમળાપ્રસાદ સામે ગઈ તે બોલી “ કેાણુ !
કમળાપ્રસાદ ! તમે અહીં મારે ત્યા ક્યાથી ? હાય ! સરદાર ! તમારા
વિથોગે મને કેટલી દુખી કરી છે તે એક ઈશ્વર જ જાણે છે, પણ
આપણને વિખૂટા પડાવનાર કેાણુ ? નક્કી તમારા સગાઓ અને તમારા
મિત્રો ! મારા જેવી એક યકશ્ચિત સ્ત્રી ઉપર તમારા જેવા મોટા
સરદારનો પ્રેમ હોય એ તેઓ સહન ન કરી શક્યા ! પણ એવો મે
તેમનો શો ગુન્હો કર્યો હતો કે તેમણે મારો એટલો બધો લય કર
વિરોધ કર્યો ? ”

તે હાફવા લાગી થોડી વારે શાત થયા પછી પુન બોલી
“ પ્રસાદ ! મારા બહાલા પ્રસાદ ! એક વખત મે તમને પ્રશ્ન કર્યો
હતો કે ‘ હુ તમને શુ કહીને બોલાવુ ? ’ ત્યારે તમે કહ્યું હતું કે
‘ તુ મને પ્રસાદ કહેજે ’ એ શુ તમે વિસરી ગયા ? શુ તમે
મારા પ્રસાદ નથી ? તમે મને અનેક વાર લાડ લડાવ્યા નથી ? અરે
તમારે ખાતર મે કેટલુ સહન કર્યું છે તેનો વિચાર કરો જ્યારે
આપણો પ્રથમ પ્રેમ થયો ત્યારે તમે મને કેવી આશા આપી હતી ?
મને સુખી કરવાની તમે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તમારા પિતાના મૃત્યુ
પછી તમે મારી સાથે લગ્ન કરશો એમ તમે મને નહોતું કહ્યું પર તુ
એ પ્રસંગ જ ન મળ્યો તમારા પિતાને આપણા ગુપ્ત પ્રેમની ખબર
પડી ગઇ, એટલે એક સરદાર કુટુબની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની તેમણે
તમને ફરજ પાડી તમે મારી આજ્ઞા માગવા આવ્યા હાય ! તે વખતે
મે તમને કહ્યું હતું કે ‘ બહાલા પ્રસાદ ! તમે મારી સાથે લગ્ન કરો
અથવા તમારા હૃદયમા મારૂ સ્થાન કાયમ રાખો એ બન્ને મારા મનથી

ખરોખર છે ' પછી તમે લગ્ન કર્યું અહા ' મને તમારી પત્નીને માટે
 બહુ જ લાગી આવતુ હતું તમારો તેના ઉપર પ્રેમ ન હતો હું તે
 સમજતી હતી તે બિચારીને કેટલી મનોવ્યથા સહન કરવી પડતી
 હશે, એ વિચાર મારા મનને બાળી નાખતો હતો અ તે તે બિચારી
 મૃત્યુને શરણ થઈ તેને માટે કેણુ જવાબદાર ? હું અને તમે બન્ને.
 આટલો તમારો મારા ઉપર પ્રેમ હોવા છતાં તમને બહેમ આવ્યો.
 તમે મારી હીલચાલપર દેખરેખ રાખવાને જાણુસ રાખ્યા હતા તેમણે
 જણાવ્યુ કે એક લશ્કરી ખાતાના યુવાન અધિકારી રાત્રીના સમયે
 મારા મકાનમા ગુપ્ત રીતે આવે છે તમે શકાયા અને મારો ત્યાગ
 કર્યો, મને ખુલાસો કરવાની તક ન આપી, મારો પત્ર પણુ જેવી ને
 તેવી સ્થિતિમા પાછો મોકલી આપ્યો પણુ તમે જાણો છો ? એ
 અધિકારી કેણુ હતો ? તે મારો ભાઈ હતો તે લશ્કરી ખાતામા
 સાધારણ સિપાહીના દરજ્જાથી રીસાલદારની જગ્યાએ પહોંચ્યો હતો
 મારો તમારી સાથે પ્રેમ હોવાની માહિતી તેને મળી હતી તે મારા
 ઉપર ગુસ્સે થયો હતો પણુ મે તેને તમામ સાચી હકીકત કહી
 દીધી એટલે તે શાંત થયો તે મારા વર્ત્તનો તિરસ્કાર કરતો, પણુ
 મારો-પોતાની સગી બહેનનો તિરસ્કાર કરી શકતો નહિ મારા તરફ
 તેનુ મન ખેંચાતું પણુ સરદાર કુમળાપ્રસાદની રખાત પોતાની બહેન
 છે એવુ જાહેર થાય એ તેને પસંદ ન હતું એથી તે રોજ રાત્રે
 ગુપ્ત રીતે મને મળવા આવતો જ્યારે તમે મારા વર્ત્તન માટે શકાશીલ
 થયા છો એવી મારા ભાઈને ખબર મળી સારે તે તમારી સાથે
 દુઢયુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો હતો પણુ મે તેને તેમ કરતા અટકા-
 વ્યો હતો. આ સર્વ હું તદ્દન સત્ય કહું છુ હું મારા ભાઈને બોલાવુ
 છુ. તે આવશે અને તમામ હકીકત તમને જણાવશે. હું ધાર છુ કે
 તેના શબ્દોપર તમે અણવિશ્વાસ લાવશો નહિ "

તેના ભાઈ-પેલો વૃદ્ધ અધિકારી આગળ આવ્યો અને બોલ્યોઃ
 " હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છુ કે મારી બહેન જે કહ્યું છે તે અક્ષર-
 અક્ષર સત્ય છે "

“પ્રસાદ ! મારા ભાઈના શબ્દો તમે સાચા માન્યા ? મારા ઉપરની તમારી શકા ટળી ગઈ ? આવો, ત્યારે મને તમારો હસ્ત આપો ”

સરદાર તેની પાસે જઈને પલંગપર બેઠો, તેણે પોતાનો હસ્ત લાખો કર્યો જામનાખાધએ બંને હસ્ત વડે સરદારનો હસ્ત પોતાના ચુખ પાસે લાવીને તેના પર ચુખન કર્યું તે બોલી “બહાલા ! પ્રસાદ ! મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે હવે તમારા મનમા મારે માટે કશો પણ બેમ નથી પણ હવે તમને મારી એક વિનંતિ છે તમે મારા પુત્રને મારી પાસેથી લઈ ન લેશો ના, હું મારા છોકરાને મારાથી વિખુટો નહિ પાડુ તમારી એ ઇચ્છાને તાબે નહિ થઈ તમે તેને તમારી પદવી આપો, લક્ષ્મી આપો, અધિકાર આપો, પણ તેથી શુ થયું ? તેની માતાના પ્રેમ આગળ સત્તા, લક્ષ્મી, પદવી એ સર્વ તુચ્છ છે શુ પેલી સ્ત્રી મારા છોકરાને આલિંગન આપે ? નહિ, હું એમ નહિ થવા દઉં, મારા છોકરાનો ત્યાગ નહિ કરે મારો નવનિત-હા, નવનિત મારોજ રહેશે ના, તમે આગ્રહ ન કરશો, ગુસ્સે ન થશો, તમારી સંપત્તિનું ગમે તે કરો, પણ નવનિત વગરનું મારું જીવન નકામું છે એટલું જ નહિ પણ મારો પુત્ર તમને આપીને પેલીનો પુત્ર મારે રાખવો એ કાર્ય ભય કર ગુન્હા સમાન છે જ્યારે છોકરાઓ મોટા થાય અને એ ફેરફારની તેમને જાણ થાય તો પછી શું થાય તેનો વિચાર કરો તેમને જાણ થયા વગર રહેજ નહિ પ્રસાદ ! હું ભવિષ્ય જોઈ શકુ છું અને તેથી જ કહું છું કે ફેરફાર કરવાનું મને પસંદ નથી-મારા હાથે તે બની શકશે નહિ. જુઓ, આ મારો છોકરો ગુસ્સાથી લાલચોળ બની જાય છે, મને ધમકાવે છે, મને મારે છે ! ઓ ! મદદ કરો ! છોકરો હીને તેની માતાને મારે છે ! પણ આ વાર્તા તમે પ્રકટ ન કરશો, નહિ તો મારા છોકરાની અપકીર્તિ થશે હે પ્રભુ ! કેટલું બધું દુઃખ થાય છે ? મારો છોકરો ચોક્કસ જાણે છે કે હું જ તેની મા છું, પરંતુ તે મારી વાત ન માનવાનો દલ કરે છે બહાલા પ્રસાદ ! મને ક્ષમા

કરો ? હું તમારા કહેવા મુજબ મારો છોકરો મારા હાથે તમને સોંપી શકતી નથી, તમે તેને ઝુટવી લેશો તો માફ બળજેર—”

તેજ વખતે એક મનુષ્યે અદર પ્રવેશ કર્યો તે નવનિતરાય હતો. તેનો ઝહેરો નિસ્તે જ બની ગયેલો દેખાતો હતો.

જમનાબાઈની દૃષ્ટિ તેના તરફ ગઈ તેને જાણે એક મોટા આચકો લાગ્યો હોય તેવી રીતે તેનું શરીર બે આયુ તે બેઠી થઈ ગઈ તેનું શરીર જોરપૂર્વક ધ્રુજતું હતું તેના નેત્રો સ્તબ્ધ ગયાં હતા તે નવનિત તરફ આગળી કરીને બોલી “ખૂની ! ખૂની ! ! પકડો ! ! !”

પ્રકરણ ૪૦ મું.

જમનાબાઈનું મૃત્યુ.

એટલા શબ્દો બોલતાની સાથે જ જમનાબાઈ પલગપર ધબ લઈને પડી અને પડતાની સાથે જ બીજાઓ તેની પાસે જઈ પહોંચે તે પહેલાં તો તે મરણને શરણ થઈ ગઈ તેનો અમર આત્મા આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરીને પોતાના કૃતકર્મોનો જવાબ આપવાને માટે પ્રભુના દરબારમાં પહોંચી ગયો.

આ બચકર દેખાવ જોઈને તમામ સ્તબ્ધ બની ગયા તેના મુખમાથી નિકળેલ “ખૂની” શબ્દ સાંભળીને કોઈને આશ્ચર્ય થયું નહિ તે પોતાના છોકરાને ખૂની સમજતી હતી તેનો છોકરો અનતપ્રસાદ હતો, અને આ બધું તે સન્નિપાતમાં બોલી હતી તથા તેણે નવનિતને અનતપ્રસાદ ધાર્યો હતો તેણે નવનિત પોતાનો છોકરો છે એમ કહ્યું હતું પરંતુ નવનિતનું ખરું નામ અનતપ્રસાદ હતું, જ્યારે અનતપ્રસાદનું મૂળ નામ નવનિત હતું આ પ્રમાણેની દરેકની સમજ થઈ હતી

નવનિત આ દેખાવ જોઈને થરથર ધ્રુજતો હતો તે પક્ષ ગ
પાસે આવીને જમીનપર બેસી ગયો અને રડતો રડતો બોલ્યો
“ હાય ! માતા તુ ગઇ ? મરી ગઇ ? ”

સરદાર કમળાપ્રસાદ પણ ખુરસી ઉપર બેસી ગયો અને સ્તબ્ધ
બની ગયો તેને થોડા વખતમા મૂઝાં આવી જશે એમ લાગતુ
હતુ જમનાબાઈનો ભાઈ તથા કુસુમ તેની પાસે ગયા તેમણે સર-
દારના કોટ તથા પેગલુના બટન બોલી નાખ્યા જમનાબાઈના
ભાઈએ પોતાની હિંમતને ટકાવી રાખી હતી તેના નેત્રો અશ્રુથી
ભરાઈ ગયા હતા, છતા તે અશ્રુને ખાળવાનો અતોનાત પ્રયત્ન કરતો
હતો તે, ડોક્ટર અને કુસુમ મળીને સરદારની ખુરસીને ખારી પાસે
લઈ ગયા કે જેથી તેને ખૂલ્લી હવા મળી શકે ડોક્ટરે કુસુમને કહ્યું
“ જો સરદાર સાહેબ રડે તો તેમની ભરાઇ ગયેલી છાતી દલકી થાય ”

સરદાર ધીમે ધીમે શાત થયો તેના નેત્રો પોતાની પ્રિય અમુ-
નાના ચૈતન્યવિહીન પડેલા દેહ તરફ હતા તેના મનમા અત્યારે
અનેક વિચારતરંગ ઉછળી રહ્યા હતા તે મનમા બોલ્યો ‘ હે
પ્રભુ ! માત્ર એક જ કલાક-એક જ કલાક તુ મારી અમુનાને જી-
વિતદાન આપ જો તે સજીવન થાય તો હું તેને પગે પડુ, તેની
ક્ષમા યાચુ, મારા ભૂતકાલિન વર્તન માટે તેની પાસે દિલગીરી જાહેર
કરું તેનો ખરો શુદ્ધ પ્યાર અત્યારે જ મારા જાણવામા આવ્યો.
હાય, મે તેના ઉપર ખોટો શંક લાવીને તેની ઉપેક્ષા કરી, તેની
મુલાકાત ન લીધી, તેનો ખુલાસો ન સાબળ્યો, તેનો તિરસ્કાર કર્યો,
પૂરી તપાસ પણ ન કરી ’ હું કેટલો અધમ ! અનતપ્રસાદ કોઈ
ખીજ મનુષ્ય સાથેના અનિષ્ટ સંબંધના પરિણામે અમુનાના ઉદરથી
ઉત્પન્ન થયો હશે એમ હું માનતો હતો, પરંતુ આજે અમુનાના
એક શબ્દ માત્રથી મારી શકા ટળી ગઇ છે ”

તેની પરિણત સ્ત્રી તેને યાદ આવી, તે મનોગત બોલ્યો
“ હાય ! મે મારી પત્નીનો નાશ કર્યો આ સ્ત્રીનો પણ મે જ

નાશ કર્યો મારા જેવો મહા પાપી બીજો કાણ હશે ? હે પ્રભુ ! તે મને મારા કર્મોની પૂરી સજા કરી છે હવે ક્ષમા કર-અસ કર-દયા કર । ”

તે હિચ્ચ સ્વરે બોલ્યો “ ચમુના ! હું મહા પાપી છું મને ક્ષમા કર ”

ચમુનાના ભાઈને આ વૃદ્ધ સરદારપર દયા આવી તે બોલ્યો “ સરદાર સાહેબ ! મારી બહેને તમને ક્યારનીયે ક્ષમા આપી દીધી છે, અને મારે માટે તમે જે વહેમ લઈ ગયા હતા તે માટે તમને હું પણ ક્ષમા આપુ છું ”

“ ધન્ય છે ! મહાશય ! હું તમારો આભાર માનુ છું પરંતુ શું ચમુના મરી ગઈ ? ”

“ હા, સાહેબ ! પોતાનો પુત્ર દોષિત હોવાના વિચારથી તેનું મૃત્યુ થયું છે તમારે તેને આશ્વાસન આપવું જોઈતું હતું કે તારો પુત્ર નિર્દોષ છે ’ કુસુમે કહ્યું

“ હા, બરોબર છે ” સરદારે કહ્યું “ નવનિત ! હવે તો અન તપ્રસાદ જલ્દી મુક્ત થવો જોઈએ કેમકે તેના હસ્તે જ ચમુનાનો અત્યેષ્ટિ વિધિ થવાની જરૂર છે ”

“ પિતાજી ! મેં આપને વચન આપ્યું છે કે હું અન તપ્રસાદનો જરૂર બચાવ કરીશ ”

“ અન તપ્રસાદનો બચાવ તો ક્યારનોયે થઈ ગયો છે ” કુસુમ બોલી “ તે નિર્દોષ હોવાની ન્યાયાધીશની પણ ખાત્રી થઈ ગઈ છે. માત્ર આપણે જલ્દીથી તેને મુક્ત કરાવવો એટલું જ કામ છે ”

“ આ તમે શું કહો છો ? અન તપ્રસાદ નિર્દોષ છે ? ” નવનિત આશ્ચર્યપૂર્વક બોલ્યો

“ હા, જે રાત્રે ખૂન થયું એ વખતે તો તે મારી પાસે મારે ત્યાં હતા ” કુસુમે જણાવ્યું

સરદાર બોલ્યો “ કુસુમ ખરૂં કહે છે ” એટલું કહીને તેણે

પોતાને કુસુમે જણાવેલી તમામ હકીકત નવનિતને જણાવી અને હવે અન તને મુક્ત કરાવવાને જલ્દી ઉપાય યોજવાની સૂચના કરી. નવનિતે જવાબ આપ્યો “ સાહેબ ! તમે અત્યારની સ્થિતિ જુઓ છો. આજે કશું બની શકશે નહિ માટે આવતી કાલ પર મુલતવી રાખો ”

“ આવતી કાલે ! આ તું શું બોલે છે ? આ ગરીબ સ્ત્રીના આત્માને શાંતિ આપવાને માટે આજે ને આજે જ તેનો પુત્ર મુક્ત થવો જોઈએ બાકી ખાલી પ્રભુપ્રાર્થના કર્યાથી તેના આત્માને શાંતિ મળી શકશે નહિ ” સરદાર સહેજ ગુસ્સાપૂર્વક બોલ્યો.

નવનિતે કહ્યું “ આપની આજ્ઞાને અનુસરવું તે હું મારી ફરજ સમજું છું વાર, હું રજા લઈશ ઇશ્વરકૃપાથી બપોર સુધીમા હું આપને મળીને સમાચાર જણાવીશ બનતા સુધી તો અન તપ્રસાદને પણ મારી સાથે તેડતો આવીશ ”

આ પ્રમાણે પોતાના પિતાને દિલાસો આપીને તે ચાલ્યો ગયો ત્યારબાદ સરદાર તથા કુસુમ પણ રવાના થયા ડોક્ટર પણ ગયો.

જમનાબાઈનો ભાઈ અને વેદીયો એ બે જણા ત્યા રહ્યા વેદીયાએ પૂછ્યું “ હવે જમનાબાઈના દેહને અગ્નિદાહ કરવાની શી વ્યવસ્થા કરવી છે ? ”

“ અન તપ્રસાદના હાથે અગ્નિદાહ થાય એવી સરદાર સાહેબની ઇચ્છા હોઈ, તેમની ઇચ્છાને માન આપવું તે આપણી ફરજ છે આજ સહાજ સુધી રાહ જોઈએ ”

“ જેવી તમારી ઇચ્છા ત્યારે હું મારે ઘેર જઈ છું જરૂર પડે ત્યારે મને બોલાવજો ” એમ કહીને અગ્નિદાહ વખતે જે જે વસ્તુઓની જરૂર પડે તે હાજર રાખવાની સૂચના કરીને વેદીયો ચાલ્યો ગયો.

જમનાબાઈનો ભાઈ જમનાબાઈના શબ ઉપર એક વસ્ત્ર ઢાકી, બારી બારણા બંધ કરી, દિવાનખાનામા જઈને બેઠો તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું, તે તેણે હવે એકાતમા ખાલી કર્યું

પ્રકરણ ૪૧ મું.

નિર્દોષિતાના પુરાવો.

ન્યાયાધીશ રમેશચંદ્રના મનમાં કુસુમ સાથેની વાતચીતથી મુજબણ પેદા થઈ હતી તે એકે નિશ્ચય ઉપર આવી શકતો ન હતો. તેણે કુસુમના બગીચાની તપાસ કરવાને માટે ડિટકિટવને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી એ આપણે જાણીએ છીએ

તે કોર્ટમાં દાખલ થયો તે વખતે ડિટકિટવ એ બિકાપ્રસાદ તેના જોવામાં આવ્યો તે બોલ્યો “ અહો, મી એ બિકાપ્રસાદ ”

“ સાહેબ ! અત્યારે મને ક્ષમા કરો હું રોકાઈ શકું તેમ નથી ” એ બિકાપ્રસાદે કહ્યું તેનું વદન ચિંતાગ્રસ્ત હતું તે જોડા વિચારમાં હોય એમ લાગતું હતું

“ પણ હું આશા રાખું છું કે-” ન્યાયાધીશ બોલ્યો

પરંતુ તેને બોલવા નહિ દેતા એ બિકાપ્રસાદે કહ્યું “ સાહેબ ! એ મનુષ્ય તદ્દન નિર્દોષ છે એ વિષેની કેટલીક હકીકત મેં એકઠી કરી છે અને ગયા ત્રણ દિવસમાં-પણ પૈસ્તનજી શેઠ પેલા છેલકડી-વાળા માણસને પકડી લાવ્યા છે, તેને આપ તપાસજો પૈસ્તનજી શેઠ માટે મેં જે અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે સંપૂર્ણ સાચો ન હતો એટલું તો મારે તેમને ન્યાય આપવાને માટે કહેવું જોઈએ ”

ન્યાયાધીશના પ્રત્યુત્તરની દરકાર કર્યો વગર જ એ બિકાપ્રસાદ આલ્યો ગયો. ન્યાયાધીશ નિરાશ બનીને દાદર પર ચડ્યો. કોર્ટની બહાર રવેશમાં એક બાકડા પર પોલિસની સાથે બેઠેલો અન તપ્ર-સાદ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો તેણે કહ્યું “ હું તમને થોડા સમયમાં અ દર બોલાવું છું ”

તેણે કોર્ટમાં દાખલ થઈને શિરસ્તેદારને પહેલો પ્રશ્ન એ કર્યો કે “ જે ડિટકિટવને કુસુમના બગીચાની તપાસ કરવા માટે મોકલવાની

સૂચનાવાળો પત્ર મે તમારા તરફ મોકલ્યો હતો તેનો અમલ તમે કર્યો છે ? ”

“ હા જી, અને તે ડિટેક્ટિવ પણ તપાસ કરીને આવી ગયો છે ” શિરસ્તેદારે એક પટાવાળાને મોકલીને ડિટેક્ટિવને બોલાવ્યો ડિટેક્ટિવ નમન કરીને ન્યાયાધીશની સામે બિભો રહ્યો

ન્યાયાધીશે પૂછ્યું “ તપાસ કરી આવ્યા ? ”

“ હા, સાહેબ ! તપાસ કરી છે દિવાલ ઉપર કેઈ માણસ ચડ્યો હોય એમ લાગે છે ”

“ કેટલા દિવસ પહેલા ? ”

“ આશરે પાંચ-છ દિવસ પહેલા ચડ્યો હશે ”

“ ચોક્કસ કહો છો ? ”

“ હાજી, શિરસ્તેદાર સાહેબ અત્યારે ચપ્પુ વડે પેન્સીલ છોલી રહ્યા છે, એ બાબતની મને જોટલી ખાત્રી છે તેટલી જ ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આ પણ બનેલું છે ”

“ વાર, તે માણસના પગલાની નિશાનીઓ બરોબર ચોખી બિડી છે ”

“ હા, સાહેબ ! જેવું આ સેવકનું નાક ચોખું છે તેવા જ તેના પગલા પણ ચોખા છે હું ધાર છું કે તે જ્યારે દિવાલપર ચડ્યો હશે ત્યારે વર્ષાદ નહિ હોય, પણ પાછળથી તે દિવાલપર ચઢને બહાર આવ્યો હશે તે પહેલા વર્ષાદ આવી ગયો હશે દિવાલ પર ચડવા અને ઉતરવાના નિશાન સ્પષ્ટ જણાય છે પહેલા પગલા ચોખા છે, જ્યારે બીજા કાદવવાળા છે, અદરથી બહાર નિકળતા તેણે સીડીનો ઉપયોગ કર્યો લાગે છે તેના વજનને લીધે સીડીના દાડાથી જમીનમા ખાડા પડી ગયા છે ”

“ એથી કાઈ વિશેષ પ્રાવો છે ? ”

“ હા, દિવાલ ઉપર ચોડેલા કાચના કડકા ત્રણ સ્થળેથી નજીક નજીકમા ઉખરી ગયેલા લાગે છે અને દિવાલ ઉપર આવળના વૃક્ષની

એક ડાળી છે તેની સાથે આ કંકડો ભરાઈ રહેલો હતો તે હુ લાવ્યો છુ ” તેણે એક લૂગડાનો કંકડો આપ્યો.

આ બિનનુ મૂલ્યવાન કાપડ હતું ન્યાયાધીશે કહ્યું “ પાટલ-નનો જે ભાગ ફાટેલો છે તેજ આ. ”

“ વાર, એ બગીચામા દાખલ થવાને માટે તમે શી યુક્તિ કરી હતી ? ” ન્યાયાધીશે પૂછ્યું

“ સાહેબ ! મેં મારી ખરી હકીકત નહિ જણાવતા હુ એક મૃહસ્થનો નોકર છુ અને અમારી શેઠાણીના ગૂંમ થઈ ગયેલા પોપ-ટની તપાસને માટે આવ્યો છુ એમ જણાવ્યું હતું તેથી મકાનની માલિકણ બાઇને કશી શકા આવી ન હતી તે બાઈ ચેપી બહુ છે મને ઘણા સવાલ કર્યા પણ મારા જવાબથી તેને સંતોષ જ મળ્યો ”

“ ઠીક, તમારા કાર્યથી મને સંતોષ થયો છે તમારા જેવા માણસ ડિટેક્ટિવ તરીકે જલ્દીથી આગળ વધી શકે હુ તમારા ઉપરિને તમારે માટે ભલામણ કરીશ ”

ડિટેક્ટિવ નમન કરીને ચાલ્યો ગયો પછી ન્યાયાધીશે અન-તપ્રસાદને અદર બોલાવવાની આજ્ઞા કરી અન તપ્રસાદ અદર આવ્યો એટલે બીજો-ત્રીજો કશો પણ પ્રસ્તાવ કર્યા સિવાય ન્યા-યાધીશે પૂછ્યું “ મગજવારની રાત્રી તમે કયે સ્થળે ગાળી હતી તે જણાવવામા હવે તો તમે આનાકાની નહિ જ કરો ? ”

“ મેં આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર ક્યારનોયે આપી દીધો છે ”

“ ના, તમે કશો જવાબ આપ્યો નથી અને હુ ધણો જ દિલગીર છુ કે અત્યારસુધી તમે અસલ બોલ્યા છે ”

પોતાને અસલવાદી કહેવાથી અન તપ્રસાદ ગુસ્સે થયો, છતાં તે કશું બોલ્યો નહિ ન્યાયાધીશે પોતાનું કથન આગળ ચલાવ્યું “ મેં તમને પ્રારંભમા જ કહી દીધું છે કે કેટલે જેટલી હકીકત જાણવાની જરૂર લાગે છે તેની બાતમી તે ગમે તે રીતે મેળવી લે

છે તમે મગળવારે રાત્રે ક્યા ગયા અને શુ કર્યું, એ તમામ મારા જાણવામા રજેરજ આવી ગયું છે ”

અન તપ્રસાદ હજી પણ મૈન રહ્યો તેને લાગ્યું કે કદાચ ન્યાયાધીશ પોતાની પાસેથી વાત કઢાવવાને માટે આ પ્રમાણે બોલતો હશે તો ? ન્યાયાધીશ પુન બોલ્યો “ કુસુમ આજ સહવારે મને મળવા સાર આવી હતી ”

હજી પણ અન તપ્રસાદ બોલ્યો નહિ ન્યાયાધીશે આગળ ચલાવ્યું “ તેણે પોતેજ મગળવારની રાત્રે તમે કયે સ્થળે હતા તે મને જણાવ્યું હતું હું તમને ફસાવવા નહિ પણ બચાવવા ઇચ્છુ છું તમામ હકીકત મને કુસુમે જણાવી છે, સમજ્યાને ? ”

અન તપ્રસાદ સમજ્યો કે હવે છૂપાવવાની કશી પણ જરૂર નથી તેણે સર્વ હકીકત જણાવી જે હકીકત તેણે કહી તે કુસુમના કથનને અક્ષરશ મળતી આવતી હતી ન્યાયાધીશ આપરથી એટલું અનુમાન કરી શક્યો કે કા તો અન તપ્રસાદ નિરપરાધી છે, અથવા તો કુસુમ પણ અન તપ્રસાદના કાવતરામા સામેલ હોવી જોઈએ । પણ કુસુમ આવા કાવતરાસા ભાગ લે એમ માનવાને ન્યાયાધીશનું અત કરણ તૈયાર ન હતું તેણે વિચાર્યું “ ત્યારે ખૂની કાણુ ? અને તેને કેવી રીતે શોધી કાઢવો ? ”

તેણે અન તપ્રસાદને કહ્યું “ અન તપ્રસાદ મારે કહેવું જોઈએ કે જે પ્રારભમા જ તમે આ હકીકત જણાવી હોત તો કોર્ટના વખતનો મોટો બચાવ થાત અને તેને જુદા માર્ગે ઉતરી જવું પડત નહિ આ વાર્તા તમે પહેલા કેમ ન કહી ? ”

“ સાહેબ ! આ વાર્તા ગુપ્ત રાખવાનું મેં કુસુમને વચન આપ્યું હતું એક ગૃહસ્થ તરીકે એ વચન મારે પાળવું જ જોઈએ ”

“ સમજ્યો-સમજ્યો ! તમારો કુસુમ ઉપર એટલો બધો પ્રેમ છે કે તમે તેને આપેલા વચનનો ભંગ કરવા કરતા ફાસીને લાકડે લટકી ખૂની તરીકેનું કલક તમારા શિરપર બેહારી લેવાનું પસંદ કર્યું હતું ”

“ સાહેબ ! કુસુમને માટે ગમે તેવું સ કટ કે નામોશી સહન કરવાને માટે હું તૈયાર છું પણ આ બાબતમા એવું કશું હતું જ નહિ મારી ખાત્રી હતી કે હું પરહેજ થયો છું એવી કુસુમને ખબર પડશે કે તુરત જ તે મને બચાવવાને માટે બહાર પડશે એથી પછી એ વિષયમા મૌન રહેવાનું જ મને ઠીક લાગ્યું હતું ”

ન્યાયાધીશને અન તપ્રસાદનું આ કથન વાજબી લાગ્યું તેણે કહ્યું “ વાર, હવે મારે તમને કશું વિશેષ પૂછવાનું નથી તમે નિર્દોષ છો એવી મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે જે કે અત્યારે તો તમારે પુન કારાગૃહમા જવું પડશે, પણ હવે તમને જેમ અને તેમ જલ્દીથી મુક્ત કરવાની હું વ્યવસ્થા કરીશ તે દરમિયાન કારાગૃહમા તમને સર્વ પ્રકારની સગવડ પૂરી પાડવાની ગોઠવણ કરીશ ”

પોતાના ખુલાસા પછી પોતાને એક ક્ષણવાર પણ પરહેજ રાખવામા આવશે નહિ એમ અન તપ્રસાદ માનતો હતો તેથી તે ન્યાયાધીશના પ્રસ્તુત શબ્દોથી નિરાશ થયો, તથાપિ એક પણ શબ્દનેા ઉચ્ચાર કર્યા સિવાય ન્યાયાધીશને નમન કરીને સિપાહીની સાથે કોર્ટમાથી બહાર નિકળ્યો

પ્રકરણ ૪૨ મું.

છેલકડીવાળો માણસ.

હવે ન્યાયાધીશ પેસ્તનજી શેઠની રાહ જોતો હતો પેસ્તનજી હજી આવ્યો ન હતો તે જે છેલકડીવાળો માણસને પરહેજ કરીને લાવ્યો હતો તે પોલિસના પહેરામા અહીં હાજર થયો હતો ન્યાયાધીશે પોલિસ ચોકીપર પેસ્તનજીની ખબર કઢાવી પણ તે ત્યાં ન હતો છેવટે તેણે કે ટાળીને આ છેલકડીવાળો માણસને અ દર બોલાવ્યો

આ માણસ શરીરે હજુપુષ્ટ હતો તેના વઝો સામાન્ય પ્રકારના

પણ કીક હતા તેણે કાનમાં મોતીવાળી સોનાની છેલકડી ધારણ કરી હતી.

ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન કર્યો “ તમારું નામ શું ? ”

“ મારું નામ ત્રેમજી છે, સાહેબ । ”

“ જયગ્રામમાં લક્ષ્મીબાઈ નામની જે સ્ત્રી રહેતી હતી તેની સાથે તમારે કશો સંબંધ છે । ”

“ સંબંધ । અરે એ તો મારી સ્ત્રી હતી, સાહેબ । ”

“ શું । એ તમારી સ્ત્રી હતી ? છતાં વિધવા તરીકે જાહેરમાં ફરતી હતી ? અને પોલિસને એ સંબંધમાં કશી માહિતી પણ નહિ ? ”
ન્યાયાધીશના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ અત્યારે તાર, ટપાલ, રેલ્વે આદિના આગળ વધેલા જમાનામાં પોલિસની આટલી બધી અચ્છા-નતાને જોઈને ન્યાયાધીશને તેની યોગ્યતાના સંબંધમાં શકા ઉપજવા લાગી

ત્રેમજીએ કહ્યું “ સાહેબ । અમે એવી જોડવણ કરી હતી કે મારે તેનું નામ લેવું નહિ અને તેણે વિધવા તરીકે જાહેર થવું ”

“ તેનું ખૂન થયાની હકીકત તમે જાણો છો ? ”

“ મને જે પોલિસે પરહેજ કર્યો તેની પાસેથી એ હકીકત જાણવામાં આવી સાહેબ । એ ઘણીજ અધમ સ્ત્રી હતી ”

“ તેને ધિક્કારવાનું શું કારણ ? ” ન્યાયાધીશે પ્રશ્ન કર્યો

“ ઘણા કારણો છે આપની ધૃષ્ટિ હોય તો જાણાવું તે છૂપાવવાની મને કશી જરૂર નથી મારા પિતાએ તેને માટે કરેલું લવિષ્ય-કથન ખરૂં પડ્યું છે ”

“ શું લવિષ્યકથન કર્યું હતું ? ” ન્યાયાધીશે પૂછ્યું

“ મારો બાપ કહેતો હતો કે આ સ્ત્રી આપણા કુળને કલક લગાડશે, તને આબરૂ-બેઆબરૂ કરશે આજે તે વાત ખરી પડી છે. મારે એ સ્ત્રીના પ્રતાપેજ આપની સામે કેદી તરીકે બંધા રહેવું પડ્યું છે એ સ્ત્રીને મેં કહેલું કે ‘ તારા કર્મોનું પરિણામ ઘણુંજ ખરાબ આવશે ’ ”

“એમ તમે તેને કહેલું ?”

“હાજી, અનેક વાર કહેલું ”

“પ્રેમજીલાઇ’ મને તમારા ઉપર અણુવિશ્વાસ નથી, તેમજ તમારી આખરને નુકસાન પહોચવા દેવાનો પણ મારો ધરાદો નથી પણ આવું તમારી જીને તમે ક્યારે કહેલું ?”

“આજથી લગભગ ત્રીશ વર્ષ પહેલાં તે મોટા શ્રીમત માણુ-સોના કારસ્થાનમાં લાગ લેવા લાગી હતી તે કહેતી કે ‘મોટા માણુ સોના કારસ્થાનમાં લાગ લેવાથી પુષ્કળ લાભ મળે છે’ મેં કહ્યું કે ‘એવી રીતે લાભ મેળવવા કરતા ગરીબાઇમાં મહેનતમજૂરી કરી જાવનાજરીનું ઢેખર મળે તે વિશેષ ઠીક’ પણ મારી વાત તે માનતી જ નહિ ”

“કેમ ન માને ? તમે તેના પતિ હતા તમારી આજ્ઞામાં તેણે રહેવું જ જોઇએ ”

“અરે સાહેબ ! ખરૂં કહેવરાવો તો તેણે મને તેના ગુલામ બનાવ્યો હતો હું લખાણ નહિ કરતા ટુકાણમાં મારી તમામ હકીકત કહીશ એટલે આપ ખરી બિના જાણી શકશો ”

એમ કહીને પ્રેમજીએ પોતાની કથાનો પ્રારંભ કર્યો. “ન્યાયાધીશસાહેબ ! લાક્ષ્મી જેવી કોઈ પણ ખુબસુરત અને પુટી છોકરી અમારા ગામમાં ન હતી ધણી પ્રુદા એ દીવા જેવી ચમકતી યુવતીની આસપાસ ભમતા હતા. તેમનો એક હું પણ હતો. મારા સહ-લાએ કે પછી દુર્ભાએ જોર કરવાથી એ યુવતીની મારા ઉપર કૃપા થઈ તેણે મારી સાથે લગ્ન કરવાનું વચન આપ્યું આ વાર્તાની મારા બાપને જાણ થતા તે મારાપર ગુસ્સે થયો, મને ધમકાવ્યો, સમજાવ્યો, પણ મેં આપઘાત કરવાની જિહ્વક બતાવી એટલે પછી મારો બાપ કશું પણ નહિ બોલતા મને અનુકુળ થયો અમારૂં લગ્ન થયું પ્રારંભમાં અમુક વર્ષો તો અમારી વચ્ચેનો સંબંધ બહુજ સારો રહ્યો પરંતુ પછી તેનો મોહ ઉતરી ગયો તે બીજા યુવાનોની

સાથે છૂટથી બેળાવા લાગી હું તેને કહેવા જતો તો ઉલટી તે મને ધમકાવવા લાગતી

“ આ પ્રમાણે ચાલતુ હતુ ત્યા એક વખત તેણે મને કહ્યું ‘ આપણને સારી જેવી રકમ મળવાતો મોકો મળ્યો છે એક સરદારનું કામ આપણે કરવાનું છે તેની સ્ત્રીના છોકરાની તથા તેની રખાતના છોકરાની અદલાબદલી કરવાની છે, અને તે માટે હું ચંદ્રનગર જવાની છું ’ મેં કહ્યું ‘ હું તને ચંદ્રનગર એકલી નહિ જવા દઉં પણ જો મને પૂછે તો આવું કામ કરવાની હું તને ના કહું છું ’

“ તે બોલી ‘ એમા આપણને શું છે ? દસ હજાર રૂપીઆ રોકડા મળશે, અને પછી દર મહિને એક સો રૂપીઆ મળ્યા કરશે આવો લાભ હું ગૂમાવવાની નથી માટે તમારી મરજી હશે તોયે જઈશ અને નહિ હોય તો પણ જઈશ ’ ”

“ તેનો હઠીલો સ્વભાવ હું જાણતો હતો મેં વિશેષ આગ્રહ નહિ કરતા મારા મનમા વિચાર કરીને તેને અનુકુળ થવાનું પસંદ કર્યું મેં કબૂલ કર્યું એટલે અમે બન્ને સાથે ચંદ્રનગર આવ્યા ત્યા સરદાર કમળાપ્રસાદના નોકર જલમસિંગને ઘેર ઉતર્યા તે માણસ અમારા ગામનો હતો અને અમારો દૂરનો સગો થતો હતો થોડા દિવસ ત્યા રહ્યા બાદ એક દિવસ હું અને મારી સ્ત્રી સરદાર કમળાપ્રસાદની રખાત જમનાબાઈ નામની સ્ત્રીના છોકરાને લઇને ચંદ્રનગરથી નિકળ્યા અમે અમુક સ્થળ સુધી રેલ્વેમા મુસાફરી કરી ત્યાર પછી પગરસ્તાની મુસાફરી કરી તેમા એક બહાના ગામમા આવ્યા એ સ્થળે જલમસિંગ, એક આયા તથા તેમની સાથે સરદાર કમળાપ્રસાદની પરણીયત સ્ત્રીના છોકરો હતો બન્ને છોકરાની ઉંમર લગભગ સરખી જ હતી સરદારના છોકરાને અમુક બાધા ઉતારવાને માટેના બહાનાથી લઇ જવામા આવ્યો હતો અમે ગયા તે દિવસે આ ધર્મશાળામા પુષ્કળ માણસો હતા માત્ર બે જ ઝોરડા ખાલી હતા કેમ જણે અમારે માટે જ એ બે ઝોરડા ખાલી હોયની !

મારે કહેવું જોઈએ કે આ બે બાળકોમાં ફેરફાર ન થાય એવી મારી ઇચ્છા હતી અને તેથી હું જન્મનાબાધના છોકરાને મારી પાસેનો પાસે રાખતો, અથવા તેના ઉપર સતત નજર રાખતો ધર્મશાળાના માલિકે અમને કહ્યું કે ‘બે ઓરડા ખાલી છે એકમાં બે બાળકો સુવે અને એકમાં તમે બે પુરુષો સુવો’”

“એ મને રૂચ્યું નહિ હું તો લાજ મૂકીને ન્યા મારી સ્ત્રી તથા પેલી આયાને માટે સૂવાની ગોઠવણ હતી તે ઓરડામાં ગયો, અને ત્યાં છોકરાને મારા ખોળામાં રાખીને બિછાનાપર બેઠો રાત્રે એક વાગ્યો હશે મને ઝાકા આવવા લાગ્યા તે વખતે મારા હાથ-માથી છોકરાને ઝુટાવવાનો પ્રયત્ન થતો હોય એવું મને લાગ્યું હું એકદમ જાગૃત થઈ ગયો મેં જૂમાજૂમ કરી મુકી અને મારા ગળ-વામાંથી મોટો ધારદાર ઊરો કાઢીને તે વડે જન્મનાબાધના છોકરાના હાથપર જખમ કર્યો હું બોલ્યો ‘મેં આ છોકરાને જખમ કર્યો છે હવે તેનો ફેરફાર કરશો તો પણ હું તેને પિછાન્યા વગર રહીશ નહિ આ જૂમાજૂમથી બાળુના ઓરડામાં સૂતેલો જલમસિંગ આ આવ્યો તેને પછી મેં ઊરો ખતાવીને ધમકી આપી તે નરમ પડી ગયો તેણે કહ્યું ‘ત્રેમજી’ ન્યારે તારી ઇચ્છા છોકરાઓની ફેરબદલી કરવાની નથી, ત્યારે આપણે તે કાર્ય કરીશું નહિ, પણ તો પછી મોટી રકમનો લાભ ગૂમાવવાનું તું પસંદ કરે છે ?’

“મેં કહ્યું ‘મારે લાભ જોઈતો નથી એવી રીતે એકઠા કરેલા પૈસાથી અમનચમન ગિડાવવા કરતાં લિખ માગીને ખાવું તે વધારે સારું છે’”

“હું આમ બોલ્યો ખરો, પણ મારી સ્ત્રી પાસે મારૂં આલ્યું નહિ તેણે કહ્યું ‘આપણે છોકરાઓની અદલાબદલી કરવી નહિ, પણ તેની સાથે અદલાબદલી નથી કરી એવું જાહેર પણ કરવું નહિ, અને તે બાબતની આપણે ચારેએ પ્રતિજ્ઞા લેવી’

“મેં કહ્યું ‘એ લેખિત પ્રતિજ્ઞા હોવી જોઈએ અને તે પ્રતિ-

જાની નક્કલ દરેકની પાસે રહેવી જોઈએ ' દરેકે કબૂલ કર્યું એટલે અમે ધર્મશાળાના માલિક પાસેથી કલમ, શાહી, કાગળ લીધા અને ચાર નક્કો કરી, દરેક ઉપર ચારે જણાની સહી કરી જાલમસિંમ આનાકાની કરતો હતો, પણ મારા તિલ્લુ છરાની પાસે તે નરમ બની ગયો હતો —”

“એ કાગળ તમારી પાસે છે?” ન્યાયાધીશે પૂછ્યું

“હાજી, તે મારી પાસે છે અને હું મારી સાથેજ રાખું છું ”
એમ કહીને પ્રેમજીએ પોતાના જાકીટના એક ભાગને સ્હેજ ઉતરડ્યો અને અદરથી વોટરપ્રૂફ કપડાનું ન્હાનું પાકીટ કાઢ્યું તે પાકીટમાંથી એક કાગળ કાઢીને ન્યાયાધીશને આપ્યો એ કાગળ પીળોપડી ગયો હતો તેમા તમામ સત્ય હકીકત લખેલી હતી ન્યાયાધીશે એ કાગળ વાંચ્યો તેણે પ્રશ્ન કર્યો “જે ચારની સહીઓ આ કાગળમા થઈ છે તેમાના એક તમે અહીં છો, તમારી સ્ત્રીનું ખૂન થયું છે બીજા બે સાક્ષીઓ ક્યા છે ?”

“જાલમસિંમ મરી ગયો છે પેલી આયા હયાત છે તે નવદુર્ગમા રહે છે તેણે તેના ધણીને આ વાત કહી હોય એમ મારૂ માનવું છે કારણ કે તેનો ધણી એક વખત મને મળ્યો હતો ત્યારે તેણે મને સ્હેજ ઇશારત કરી હતી ”

આ સ્ત્રીનું નામ, તથા પૂરું શરનામું ન્યાયાધીશે લખી લીધું અને પૂછ્યું “હવે તમારે કશું વિશેષ કહેવાનું છે ?”

“વિશેષ તો શું કહું ? મારી સ્ત્રીને દસ હજાર રૂપિયા મળ્યા અને માસિક સો રૂપિયા ચાલુ થયા એક તો તે ઉડાઉ હતી તેમા આ પ્રમાણે પૈસા મળવાથી વિશેષ ઉડાઉ બની દારૂનો તેને લખ લાગ્યો હતો મારી ગેરહાજરીમા તે હલકા માણસોને મારે ત્યાં એકઠા કરતી અને પૈસા ઉડાવતી અમારે જગમાલ નામનો એક દોકરો હતો તેની પણ તે પરવા કરતી નહિ અમારા ગામનો તળાટી એક ગરાસીયો હતો તે છડેઓક મારા ધરમા પડ્યો પાથર્યો રહેતો

હતો પહેલા મને તેને માટે શકા ન હતી પછી પાછળથી ગામમા મારે માટે એવું કહેવાતું મેં સાલજીયું કે હું તો ખાયડીનો ગુલામ છું અને તેની કમાણી ઉપર જ નિર્વાહ કરું છું આવી આવી વાતો મારાથી સહન થઈ શકી નહિ એક દિવસે મેં મારી સ્ત્રીને તેના વર્તન માટે સખ્ત ઠપકો આપ્યો તે મારી સામે થઈ એટલે મેં તેને સખ્ત માર માર્યો તે નરમ પડી ગઈ થોડી વાર પછી મેં તેને સમજાવી પટાવીને શ્વાત કરી આ મેં મોટી ભૂલ કરી હતી એક માણસ પોતાની સ્ત્રીને માર્યા પછી સમજાવે તેના જેવો મૂર્ખ બીજો કોઈ પણ નહિ કેમકે એથી તેની સ્ત્રી દલ અને લૂચ્ચાઈ કરતા શિષ્યે છે પુન તેનું વર્તન જેવું ને તેવું જ ચાલુ રહ્યું પછી મારાથી જ્યારે સહન ન થયું ત્યારે હું તેના ત્યાગ કરી, મારા પુત્રને લઈને મારા ગામમાની ચાલી નિકળ્યો કારણ કે ગામમા રસ્તાપર ચાલતા મને શરમ થતી હતી મેં બહારગામથી તેનાપર પત્ર લખી મોકલ્યો કે ‘આજથી આપણી વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો સબ્ધ રહ્યો નથી આજથી તું વિધવા થઈ છે એમ સમજજો’ આ જનાવને ઘણા વર્ષ થઈ ગયા છે પછી અમે કોઈ વખત મળ્યા ન હતા ”

“ પણ હાકમીબાઇનું ખૂન થયું તે અરસામા તમે તેને મળ્યા હતા, એ વાત સાચી ?”

“ હા, સાહેબ ! એ વાત સાચી છે હું તેને મળવાને માટે આવ્યો હતો અમે બાપ દીકરો જુદો જુદો ધંધો કરતા હતા. તેમા અમને સફળતા મળી નહિ હાલહવાલ થઈ ગયા હતા છેવટે મારી સ્ત્રીને મળવાનો મેં વિચાર કર્યો અમે અમારા ગામમા આવ્યા ત્યાં બાતમી મળી કે અમે અમારા ગામનો ત્યાગ કર્યો પછી એક વર્ષે એ પણ ત્યાથી બીજો કયાં ચાલી ગઈ છે પછી હું અંદ્રનગર આવ્યો ત્યાં જન્મનાબાઇને મળીને તપાસ કરતા મારી સ્ત્રીના ઠેકાણાનો પત્તો લાગ્યો મારા છોકરાને એક નોકરી મળવાની હતી તેમા પાચસો રૂપીઆ ડિપોઝિટ મૂકવાની જરૂર હતી એટલી રકમ મારી

પાસે ન હતી, તેમ બીજેથી હું સગવડ કરી શકુ તેમ ન હતું એટલે મારી સ્ત્રી પાસે ગયો હતો તેણે મને પાચસો રૂપીઆ આપ્યા હતા ”

“ વાર, તમે તમામ સાચેસાચી હકીકત જણાવી છે એ માટે હું તમારો આભાર માનુ છુ તમને પરહેજગીરીમા રાખવાની હું જરૂર જોતો નથી પરંતુ જ્યાસુધી આ કેસનો ચૂકાદો ન થાય ત્યાસુધી તમારે અદ્રનગર ગામ છોડીને જવું નહિ એવો હાથમુચરકો લખી આપો તમે અહીં રહેશો ત્યાસુધીનુ તમારૂં ખર્ચ કેટલું તરફથી આપવામા આવશે ”

તેણે શિરસ્તેદારને સૂચના કરી એટલે શિરસ્તેદારે આ પ્રેમજી પાસેથી પાચસો રૂપીઆનો હાથમુચરકો લખાવી લીધો પ્રેમજીને ખર્ચ માટે પાચ રૂપીઆ આપ્યા પ્રેમજી ચાલ્યો ગયો

પ્રેમજીની હકીકત ઉપરથી ન્યાયાધીશની ખાત્રી થઇ કે અન-તપ્રસાદ સરદાર કમળાપ્રસાદનો ખરો ઔરસ પુત્ર છે પણ પ્રેમજી ઉપર તેણે ખૂન કર્યું છે એવી શકા લાવવાનું કારણ રહેતું ન હતું, એટલે અન તપ્રસાદ ઉપર વહેમ રહેતો હતો. જો કે ન્યાયાધીશના મનમાથી તો એ વહેમ પણ તદ્દન ટળી ગયો હતો

તે મનોગત બોલ્યો “ પણ અન તપ્રસાદ એજ સરદારનો ખરો પુત્ર છે એ મારે તેમને જણાવવું જોઈએ ” તેણે સરદારને બોલાવવાને માટે એક પટ્ટાવાળાને મોકલ્યો

પછી તે મનોગત વિચાર કરવા લાગ્યો “ ત્યારે હવે ખૂન કેણે કર્યું હશે ? ” જાણે તેના મનમા એક નવીન પ્રકાશ પડ્યો હોય તે પ્રમાણે તે ચમક્યો અને બોલ્યો “ એજ ’ સહાવિત છે ના-ના, એમ તો ન હોય કહેવાય નહિ ” તે મોટા વિચારમા પડી ગયો એ વિચારને અંતે અમુક યોક્તમ નિર્ણય ઉપર આવવા લાગ્યો હતો ત્યા સરદારની ગાડી આવી તે જમનાબાઈને ત્યાંથી પોતાના મકાનપર પહોંચ્યો તેજ વખતે પટ્ટાવાળો તેમને ત્યાં ગયો હતો, એટલે એમને એમ સરદાર અહીં આવ્યા હતા

પ્રકરણ ૪૩ મું.

ખૂનીની તપાસ.

ન્યારથી અન તપ્રસાદ નિર્દોષ છે એવી અભિકાપ્રસાદને ખાત્રી થઇ ત્યારથી તેને બિલકુલ એન પડતુ ન હતુ એક નિરપરાધી મનુષ્ય પોતાની ભૂલથી ફસાઇ ગયો છે એ વિચારથી તે પોતાના ઉપર ગુસ્સે થઈ જતો હતો તેણે કાઈ પણ રીતે ખરા ખૂનીને વિના વિલંબે શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો હવે તેણે પદ્ધતિસર એ બાબતની તપાસ કરવા માઠી તે જ્યગ્રામ ગયો ત્યાં મગળવારની રાત્રે કાઈ અજ્ઞાત મનુષ્ય સ્ટેશનપર ઉતર્યો હતો કે કેમ એ માટે ટીકિટકલેક્ટરને પૂછ્યુ, પોર્ટરને પૂછ્યુ એક પોર્ટર પાસેથી તેના ભણવામા આવ્યુ કે એક માણસ રાત્રે આવ્યો હતો તેણે કોટ, પાટ-લૂન, ટોપી, બૂટ ધારણ કર્યા હતા તેની પાસે એક છત્રી હતી એ માણસ પાછો કઈ ટ્રેનમા ગયો એ વિષે કરેલા પ્રશ્નનો તેને સતોષ-કારક ખુલાસો મળ્યો નહિ તે સમજ્યો કે એ માણસ આ સ્ટેશને પાછો ગયો નહિ હોય કેમકે જો ગયો હોય તો રાત્રે અગીયાર વાગ્યાના અરસામા ગયો હોય તે વખતે સ્ટેશનપર થોડાજ માણસો હોવાથી આવા ધરંકી દેખાવના અપ-ટુ-ડેટ ગૃહસ્થ તરફ લોકોનુ આ-કર્ષણ થયા સિવાય રહે નહિ અર્થાત્ તે જો મોઢી રાત્રે અહીંથી માઠીમા બેઠો હોત તો ટીકિટકલેક્ટરના જોવામા આવ્યો હોત

હવે તેણે બાલાઘાટના સ્ટેશનપર તપાસ કરી અહીંથી પત્તો લાવ્યો એક માણસ સહાડા અગીયાર વાગે અહીંના સ્ટેશનથી અદ્ર-નગર ગયો હતો આ માણસનો દેખાવ જે ગૃહસ્થ જ્યગ્રામના સ્ટે-શનપર જોવામા આવ્યો હતો તેના જેવોજ હતો.

આ માણસ કાણુ હશે અને તેને કેવી રીતે પકડવો, એ બાબ-તનો અભિકાપ્રસાદને મોટો વિચાર થઇ પડ્યો તે અદ્રનગર ગયો.

ત્યા સહવારે પોલિસ કોર્ટેમા ગયો, એ સ્થળે થેસ્તનજી તેને મળ્યો. થેસ્તનજીએ કહ્યું “કેમ, અમ્મિકાપ્રસાદ ! શિકાર પકડ્યોને ? તમે પણ ચાલાક તો ખરા ! !”

અમ્મિકાપ્રસાદ આ કટાક્ષ સમજી ગયો હતો તે મૌન રહ્યો.

થેસ્તનજીએ પુનઃ કહ્યું “કેમ, સાહેબ ! તમે તો ખરેખર મારી જગ્યાને લાયક છો હું ધારૂં છું કે ન્યાયાધીશ સાહેબે તમારી બાહો-શીથી સતુષ્ટ બનીને તમને ડિટેક્ટિવ ખાતાના વડાની જગ્યા આપવાનું વચન આપ્યું હશે ”

“થેસ્તનજી શેઠ !” અમ્મિકાપ્રસાદે કહ્યું “તમારે મારી જેટલી મશકરી કરવી હોય તેટલી કરો હું મૂર્ખ છું, બે-ચાર કેસમા સફળતા પ્રાપ્ત થવાથી મને અભિમાન આવી ગયું હતું મારૂં એ અભિમાન ટળી ગયું છે એક નિર્દોષ માણસની પ્રતિષ્ઠાને કલકિત કરવામા હું કારણભૂત બન્યો છું તે માટે હું ખરેખર દિલગીર છું અને આશા રાખું છું કે એ નિર્દોષ મનુષ્યને મુક્ત કરાવવામા તમે મને સહાય કરશો, તમારા અનુભવનો લાભ આપશો ”

થેસ્તનજીએ અમ્મિકાપ્રસાદને આવો નરમ થયેલો કદી પણ જોયો ન હતો તેને પણ અત્યારે આ શુદ્ધાંતી ખરેખર દયા આવી તેણે કહ્યું “વાર, એ તો ઠીક પણ હું જે છેલકડીવાળા માણસને લાવ્યો છું એ કાણ છે તે તમે જાણો છો ?”

“ના, એ મારા જાણવામા નથી ”

“તે જે સ્ત્રીનું ખૂન થયું છે તેનો ધણી છે.”

“એમ !”

“હા ” થેસ્તનજીએ કહ્યું અને તેણે આ પ્રેમજીની પાસેથી તેના ભૂતકાલિન જીવનની જે હકીકત મેળવી હતી તે સર્વ અમ્મિકાપ્રસાદને જણાવી અમ્મિકાપ્રસાદને આશ્ચર્ય થયું તેને આ હકીકત સાંભળતા નવનિતનો વિચાર આવ્યો, કારણ કે નવનિત એ સરદાર કમળાપ્રસાદનો ખરો પુત્ર ન હતો એવું પ્રેમજીની હકીકત પરથી સિદ્ધ

થતું હતું ‘આ પ્રમાણે બને તો નવનિતની નિરાશાનો પાર રહે નહિ પણ તેથી શુ થયું ? મેં તેને મારો વારસ બનાવ્યો છે, એટલે તે લક્ષાધિપતિ સરદાર નહિ બને તો પણ તેના જીવનકાળમા હરકત ન આવે એટલી મૂઠી તો તેને મળશે જ ”

તેણે વિચાર્યું કે આ હકીકત નવનિતને જાણી જણાવવી જોઈએ એટલે તે પોતાના ઘર તરફ ગયો તેનું ઘર સહેજ દૂર રહ્યું ત્યાં જે મારવાડી નવનિતને ત્યાં આવ્યો હતો તે તેને મળ્યો. આ મારવાડી નવનિતને ત્યાંથી પોતાની દુકાને જતો હતો અધિકાપ્રસાદે પૂછ્યું “ અત્યારે આ તરફ ક્યાથી ? ”

“ નવનિતરાયને ત્યાં ગયો હતો ? ”

“ નવનિતરાયને ત્યાં ’ શુ તેમને વકિલ તરીકે રાખ્યા છે ? ”

“ નાજી, મારા પૈસા લેહેણા છે ”

“ હોય નહિ નવનિત કરકસરીયો છે તેને દેવું કરવાની જરૂર પડે જ નહિ ”

“ તેણે પોતાને માટે નહિ પણ પોતાની એક માશુકને માટે દેવું કર્યું છે બાકી કરકસરીયો તો એવો છે કે અત્યાર સુધીમા તેની માશુક પાછળ તેણે એક લાખ કરતા વધારે રકમ ખર્ચી નાખી હશે ”

“ એક લાખ કરતા વધારે ? તેની માશુક કોણ છે ? ”

“ મેનકા કરીને એક યુવતી છે પણ તેને પૈસાનો તુટો પડે તેમ નથી કેમકે થોડા સમયમા એક ઉચ્ચ કુટુંબની યુવતિ સાથે તેનું લગ્ન થનાર છે તે લગ્નમા તેને સારી રકમ મળવાની સલાવના છે. ” એમ કહીને મારવાડી ચાલ્યો ગયો

અધિકાપ્રસાદ પોતાના મકાનપર ગયો તેજ વખતે એક સુદરી તે મકાનમાથી બહાર પડી એ નવતર સ્ત્રીને જોઈને અધિકાપ્રસાદે મકાનના રક્ષણને માટે રાખેલા લૈયાને પ્રશ્ન કર્યો “ આ સ્ત્રી કોણ છે ? તેને તું આળખે છે ? ”

“ હા, સાહેબ ! તે નવનિતરાયની માશુક છે. કોઈ કોઈ વાર

અહીં આવે છે તેનું નામ મારા જાણવામાં નથી ”

“ એ નવનિતરાયની માથુક છે એવું તારા જાણવામાં શી રીતે આવ્યું ? ”

“ મેં આપને વાત કરી ન હતી, પણ નવનિતરાય રોજ રાત્રે ગુપ્ત રીતે આ સ્ત્રીને ત્યાં જાય છે એક-એ વખત આ સ્ત્રીની સાથે ગાડીમાં બેસીને ફરવા જતાં પણ મેં તેમને જોયા છે ”

અમ્મિકાપ્રસાદે આટલી હકીકત સાંભળી તે દરમિયાન તેના મનમાં કેટલાયે વિચાર ઉત્પન્ન થઈ ગયા ‘કદાચ નવનિતરાયે પૈસાને ખાતર લક્ષ્મીબાઇનું ખૂન કર્યું હશે તો.’ એ વિચાર પણ તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો હતો તેણે આ સ્ત્રીનો પિછો પકડીને તેની પાસેથી બને તેટલી માહિતી મેળવવાનો વિચાર કર્યો

તે મકાતમાં પ્રવેશ નહિ કરતા બહાર નિકળ્યો. પેલી સ્ત્રી જે દિશા તરફ ગઈ હતી એ દિશા તરફ તેની પાછળ જવા લાગ્યો. એ સ્ત્રી મેનકા જ હતી તેણે જતા જતા પાંચ-સાત દુકાનોની મુલાકાત લીધી જ્યારે જ્યારે તે દુકાનમાં જતી ત્યારે ત્યારે અમ્મિકાપ્રસાદ એ દુકાનપર નજર રાખીને બહાર બેઠો રહેતો. છેવટે તે યુવતીએ એક ગાડી બાંહે કરી ગાડી ચાલવા લાગી આસપાસમાં ખીજ એક ગાડી ન હતી ડિટેક્ટિવને વિચાર થઈ પડ્યો “ હવે શું કરવું ? ” પણ વિચાર કરવાનો વખત ન હતો તે ગાડીની પાછળ દોડવા લાગ્યો. આવા ખૂંટા માણસને દોડતો જોઈને ઘણા માણસો હસતા હતા. પણ અમ્મિકાપ્રસાદને તેની પરવા ન હતી તે દોડતો હતો ત્યારે પણ તેના મનમાં અનેક વિચારો પસાર થતા હતા નવનિત ઉપરની તેની શકા વિશેષ ને વિશેષ દ્વંદ્વર થતી હતી તેને માત્ર એકજ પૂરાવાની જરૂર હતી જે નવનિતે મગજવારની રાત્રીએ ખૂન કર્યું હશે તો તેણે પોતે એ રાત્રીએ અન્ય સ્થળે હોવાનો પૂરાવો તૈયાર રાખ્યો હશે તે અન્ય સ્થળમાં આ સુદરીનો સંબંધ છે કે કેમ ? જે એ અન્ય સ્થળની ખાતરી મળી શકે તો નવનિતે ખૂન

કર્યું છે એમ માનવામા હરકત નથી કેમકે તે સરદારનો ખરો પુત્ર નથી એવું જન્મનાબાપએ તેને કહ્યું હોય અને લક્ષ્મીબાઈ પણ એ વાત જાણે છે એમ નવનિતના જાણવામા આવ્યું હોય એ બનવા-જોગ છે એટલે જો લક્ષ્મીબાઈનું મુખ બધું થઈ જાય તો પછી તેના તરફથી પોતાના વિરુદ્ધમા પૂરાવો મળવાની નવનિતને ભિતિ રહે નહિ વળી તેણે લક્ષ્મીબાઈ પાસેનો પેલો છૂપો કાગળ પણ બાળી નાખવાની કાળજી રાખી છે

આ વિચારથી તેને નવનિત પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉપજ્યો છેવટે ગાડી ઉભી રહી તે પણ દૂર ઉભો રહ્યો પેલી સુદરી ગાડીમાથી ઉતરી, ગાડીવાનને પૈસા આપીને એક મકાનમા ચાલી ગઇ અભિકાપ્રસાદ થોડીવાર શ્વાસ ખોઇને પછી એજ મકાનમા ગયો ત્યાં એક નોકર જેવી લાગતી વીશ-પચીશ વર્ષની સ્ત્રી તેના જોવામા આવી તેણે તે સ્ત્રીને પૂછ્યું “ અહીં મૈનકાબાઈ રહે છે ને ? ”

“ હા, તમારે શું કામ છે ? ”

“ મારે તેમને મળવું છે ”

મૈનકાને મળવાને માટે ઘણા મનુષ્યો આવતા એટલે આના આગમનથી પેલી ચાકઠીને કાંઈ નવાઇ લાગી નહિ તેણે કહ્યું ચાલો, બાઈસાહેબ હમણા જ બહારથી આવીને કપડા બદલતા હશે. તમે દિવાનખાનામા બેસો તે અભિકાપ્રસાદને દિવાનખાનામા લઇ ગઇ દિવાનખાનું જોઇને તે છક્ક બની ગયો આ સુદરીને માટે નવનિતરાયે એક લાખ કરતા વધારે રકમ ખર્ચ્યાનું જે પેલા મારવાડીએ જણાવ્યું હતું તે ખોટું ન હતું આશરે પદર હજાર રૂપિયાનું મૂલ્યવાન અને આકર્ષક ફરનિયર હતું તે એક સુવાળી મખમલની માદીવાળી ખુરસીપર બેઠો.

થોડીવારે મૈનકા ત્યાં આવી અભિકાપ્રસાદે પૂછ્યું “ આપનું નામ મૈનકાબાઈ ? ”

“ હા, કેમ શું કામ હતું ? ”

“ આપ નવનિતરાયને ત્યા ગયા હતા ? ”

એનકા ચમકી ‘ આને નવનિતને ત્યા હુ ગઇ હતી તેની ખબર શી રીતે પડી ? કદાચ પોતાને ત્યા ન આવવાની સૂચના કરવાને માટે નવનિતે આ માણસને મોકલ્યો હોય એ સંભવિત છે ’

તેણે કહ્યું “ નવનિતરાયને ત્યા જવું એ કાઠ ગુન્હો છે ? ”

“ ના, ગુન્હો તો નહિ જ, પરંતુ—”

“ હા-હા, હુ સમજી નવનિતે તમને કહ્યું છે કે તમારે મને તેને ત્યા પુનઃ નહિ જવાની સૂચના કરવી કારણ કે તેનું એક શ્રી-મત કુટુંબની યુવતી સાથે લગ્ન થનાર છે એ યુવતી કે તેના કુટુંબીઓને નવનિતના મારી સાથેના સંબંધની ખબર પડવી ન જોઈએ એવી તેની ઇચ્છા છે હુ બધુંએ સમજી છું ”

અધિકાપ્રસાદ બોલ્યો “ કદાચ તમારી એ સમજણ ખોટી હોય-તેનું લગ્ન થવાનું જ ન હોય તો ? ”

“ મારી સમજણ ખોટી હોય જ નહિ તેનું લગ્ન થવાનું છે એ ચોક્કસ છે એક તરફથી મારી સાથે પ્રેમ રાખવો અને બહારથી પવિત્રતાની મૂર્તિ તરીકે ગણાવું, એ બે વાત કદી પણ બની શકે નહિ જે દિવસે તેનું લગ્ન થનાર હશે તે દિવસે જ હુ મારી સાથેના તેના સંબંધની સર્વ હકીકતથી તેના સાસરાને માહિતગાર કરી દઈશ ”

“ પણ તે ગમે તેની સાથે લગ્ન કરે તેથી શું ? હુ ધાર છું કે તેનો તમારા ઉપર ધણો જ પ્રેમ હોવો જોઈએ પછી તમને શી ચિંતા છે ? ” એમ બોલતા તેણે પોતાની આસપાસના મૂલ્યવાન ફરનિયર તરફ દૃષ્ટિ કરી

“ તમારા કથનનો હેતુ હુ સમજી ગઇ છું જો તેનો મારા ઉપર પ્રેમ ન હોય તો તે મારે માટે આટલું બધું ખર્ચ ન કરે એમ તમારી કહેવાની મતલબ છે, પણ હુ ખરેખર કહું છું કે તે મારી સાથે બેસતા શરમાય છે જ્યોતે ગયા મંગળવારની જ વાત કરે તે દિવસે રાત્રે અમે નાટક જોવા ગયા હતા અમારે માટે તેણે એક

બોક્સ રિઝર્વ કરાવ્યો હતો પરંતુ ત્યાં તે મારી સાથે પાંચ કગતાં વધારે મીનિટ બેઠો નહિ મને મૂકીને ચાલતો થઈ ગયો રાત્રે બાર વાગે પાછો આવ્યો ”

“ સમજ્યો ! ” ડિટેક્ટિવ મનમાં બોલ્યો “ એ આ યુવતીને નાટકશાળામાં બેસારીને પોતે જીવંત ગયો હશે અને બેલ ખલાસ થવાના સમયે પાછો આવી પહોંચ્યો હશે અર્થાત્ જરૂર પડે તો આ પુરાવો કામ લાગે એવા હેતુથી તેણે આ ગોઠવણ કરી હશે ”

તેણે પૂછ્યું “ તમને બોક્સમાં બેસારીને નવનિત ક્યા ગયો હતો ? ”

“ પોતાના એક મિત્રની પાસે બેઠો હતો એમ તેણે મને કહ્યું હતું ”

“ સાર-સાર ! હવે હું રજા લઈશ એ બદમાશ, પાછો આવું છું મને છેતરી શક્યો, પણ હવે છેતરી શકશે નહિ નક્કી તેણે જ ખૂન કર્યું છે ! ” એમ ઉચ્ચ સ્વરે બોલતો તે બહાર નીકળ્યો.

તેના આ છેવટના શબ્દોનો સંપૂર્ણ અર્થ એનકા સમજી શકી નહિ પરંતુ તે એટલું તો સમજી કે પોતાના આશંક ઉપર કોઈપણ પ્રકારની આશ્વસ્તિ છે અને તે આશ્વસ્તિમાં પોતે આ બૂઝા મનુષ્ય પાસે પ્રસ્તુત હકીકત જાહેર કરીને વધારો કર્યો છે હવે આ માણસ સાથે વાત કરવાને માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો પણ પશ્ચાત્તાપ કર્યાથી વળે તેમ ન હતું

ડિટેક્ટિવને વિચાર થયો ‘ આવા બદમાશ ખૂનીને મેં મારો વારસ બનાવ્યો ? જો રસ્તામાં મારું મૃત્યુ થાય તો ? મને લાગે છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાનું વસિયતનામું ગળવામાં જ રાખવું જોઈએ. એટલે ગમે તે સમયે તે રદ કરી શકાય ’

અત્યારે તેનું મગજ ધણું જ ઉરેરાઈ ગયું હતું રસ્તામાંથી તેણે ગાડી બાંહે કરી લીધી અને તે એકદમ ન્યાયાધીશની કોર્ટમાં ગયો. ન્યાયાધીશ કોર્ટમાં બેઠો હતો. સરદાર કમળાપ્રસાદ પણ એક

પુરસીપર બેઠો હતો. અધિકાપ્રસાદનું લક્ષ સરદાર તરફ ગયું નહિ. તેણે ન્યાયાધીશને કહ્યું “ સાહેબ ! મને ધન્યવાદ આપો—શાહબાશી આપો ! ખરા ખૂનીનો પત્તો મેં મેળવ્યો છે ”

“ એ કેાણ છે ? ”

“ નવનિત-મારો વારસ ! ”

“ હા, મને પણ તેને માટે શકા આજે હમણા જ આવી છે ”

“ એજ, સાહેબ ! એજ આપને તો શકા આવી છે, પણ મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે ”

“ તેનો કશો પૂરાવો તમારી પાસે છે ? ”

“ હાજી, તેની મેનકા નામની એક માશુક છે એ સ્ત્રીની સાથે ખૂન થયું તે રાત્રે તે નાટકશાળામાં ગયો હતો ત્યાં એ સ્ત્રીને એક રિઝર્વ કરેલા બોક્સમાં બેસારીને તે બહાર ચાલ્યો ગયો હતો અને રાત્રે બાર વાગ્યા પછી પુનઃ ત્યાં આવ્યો હતો એવી રીતે તેણે પોતાની અન્ય સ્થળે હાજરી બતાવવાના પુરાવાની કરેલી ગોઠવણ ઉપરથી મારી ખાત્રી થઈ ગઈ છે માટે જલ્દી મને વારંટ કાઢી આપો ”

“ એટલી બધી ઉતાવળ શા માટે ? ”

“ અરે સાહેબ ! તે મહા પકડો છે જો તેને ખબર પડશે તો તે પલાયન થઈ જશે ”

આ બે જણા વાતો કરતા હતા તે દરમિયાન નવનિતે ખૂન કર્યાની હકીકત સાબળીને સરદાર ઉઠ્યો તે કોર્ટમાંથી બહાર પસાર થઈ ગયો

“ વાર, તમારા કહેવા મુજબ વારંટ કાઢી આપુ છું, પણ આ વારંટમાં જો તમે નિષ્ફળ થશો તો—”

“ બને જ નહિ, મારી ચોક્કસ ખાત્રી છે જાણે મેં તેને ખૂન કરતા નજરે જોયો હોય એટલી ખાત્રી છે વળી એકલું વારંટ કાઢ્યાથી બસ નથી અને તપ્રસાદને મુક્ત કરી દેવો જોઈએ ”

“ તેને મુક્ત કરવાનો બદોબસ્ત કર્યો છે. એક કલાકમાં તે

છૂટે થઈ જશે તે માટે જ સરદાર સાહેબને—સરદાર સાહેબ કયા ગયા ? ”

“ થોડા સમય પહેલા તે ગયા, સાહેબ । ” શિસ્તેદારે જવાબ આપ્યો

“ વાર, હું વારટ તૈયાર કરીને તેનાપર સહી કરી આપુ છું ” એમ કહીને ન્યાયાધીશે પોતે જ વારટમાં નવનિતનુ નામ ભરીને તેનાપર પોતાની સહી કરી, અધિકાપ્રસાદને આપતા કહ્યું “ આ વારટ લઇને પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર પાસે જાઓ તે તમને એક જમાદાર તથા ચાર સિપાઇઓ આપશે ”

અધિકાપ્રસાદે વારટ લીધું અને તે ત્વરાથી ફાળ ભરતો કોર્ટની બહાર નીકળ્યો

પ્રકરણ ૪૪ મું.

પિતા-પુત્ર.

નવનિતરાયે અન તપ્રસાદને મુક્ત કરાવવા માટે જવાનું વચન આપ્યું હતું તે જુદા જુદા વકીલ, બારિસ્ટર અને સોલિસિટરોને મળ્યો હતો પણ તેમની સાથે એવી રીતે વાત કરતો કે તેઓ અન તપ્રસાદને મુક્ત કરાવવા માટે પોતાની અશક્તિ જાહેર કરતા હતા

છેવટે પોતે જાણે પુષ્કળ મહેનત કરી હોય અને તેમાં નિરાશા મળવાથી કેટલાંય ગયો હોય એવો દેખાવ કરીને તે સરદાર કમળાપ્રસાદને ત્યાં ગયો તેણે નોકરને પ્રશ્ન કર્યો “ સરદાર સાહેબ છે ? ”

“ ના, સરદાર સાહેબ બહાર ગયા છે ”

“ કાંઈ હરકત નહિ તેઓ હમણા જ આવશે હું તેમની રાહ જોઈને બેસીશ ” તે બહાર એક ખુરસી પર બેસવાનું કરતો હતો પરંતુ નોકરે કહ્યું “ આપને રોકાવું હોય તો મારી સાથે

સરદાર સાહેબના પુસ્તકાલયમા ચાલેો તેમણે આજ્ઞા કરી છે કે આપ આવેો ત્યારે બહાર પરશાળપર આપને નહિ બેસાડતા પુસ્તકાલયમા બેસારવા ”

એમ કહીને તે નવનિતને પુસ્તકાલયમા લઈ ગયેો નવનિત એક ખુરસીપર બેઠેો નોકર ચાલ્યેો ગયેો નવનિત પોતાના ખિલેલા લવિધ્યના વિચારમા ગરકાવ બની ગયેો

વિચારમા કેટલેો સમય પસાર થઈ ગયેો તેની તેને ખબર પડી નહિ થોડી વારે સરદારે પુસ્તકાલયમા પ્રવેશ ડ્યેો નવનિત ઊભેો થઈ ગયેો તેણે સરદારને નમન કર્યું

પરતુ તેના નમન તરફ લક્ષ આપ્યા સિવાય સરદાર બોલ્યેો “ નીચ લૂચ્યા ’ ” તેણે પોતાના હાથમા લાકડી હતી તે ઊગામી. પરતુ ગુસ્સાને કાણુમા રાખીને લાકડી ખૂણામા ફેંકી દીધી

તે નવનિતને માર મારવાને રાજી ન હતો, કેમકે તેના જેવા અપવિત્ર મનુષ્યનો સ્પર્શ કરવામા પણ તે મહા પાપ સમજતો હતો

સરદારને અચાનક આ પ્રમાણે ગુસ્સે થવાનું શુ કારણ મળ્યું હશે એ નવનિત સમજી શક્યેો નહિ, તેણે કહ્યું “ પિતાજી! આપ શા માટે ગુસ્સે—”

“ હા, દુષ્ટ મનુષ્ય ’ હું તારેો આપ છું એ વાત ખરી છે તું ચમુનાનો પુત્ર છે એમ ચોક્કસ સમજતો હતો અને તેથી જ એ હકીકત પ્રગટ ન થાય તે માટે તે પેલી લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન કર્યું છે વળી તારા ઉપર કશી શકા ન આવે તે માટે તે એક નિર્દોષ મનુષ્ય ઉપર તમામ આરોપ ઢોળી પાડ્યેો છે અરે નીચ ’ તારી માતા ચમુનાના મૃત્યુનું કારણુ પણ તું જ છે ”

નવનિતે પોતાના બચાવમા ફલીલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ તેને અટકાવીને સરદારે કહ્યું “ કા તો તે તારી માતાને વિષ આપ્યું છે, અથવા તો તારા વર્તનથી તેના હૃદયને થયેલા આઘાતથી તેનું મૃત્યુ થયું છે તું એમ ન સમજીશ કે તે કરેલા ખૂનની હકીકત

ગુપ્ત રહી છે ' ન્યાયાધીશ પણ એ હકીકત જાણે છે અને તને પર-
હેજ કરવાને વારટ પણ નીકળી ચૂક્યું હશે ”

સરદાર પોતાના મેજ પાસે ગયો તેનું ખાનુ બોલીને તેણે એક
પિસ્તોલ કાઢીને કહ્યું “ તુ ફાસીની સજાને જ લાયક છે, પણ હું
તારો પિતા છું અને મારો છોકરો ફાસીએ ચડે તે મને પસંદ નથી
તુ આ પિસ્તોલ લે અને તારા જીવનનો અંત લાવ ”

નવનિતે એ પિસ્તોલનો સ્પર્શ કર્યો નહિ તેણે ગળવામાથી
પિસ્તોલ કાઢીને કહ્યું “ મારી પાસે પિસ્તોલ છે પોલિસના હાથમા
હું જીવતો સપડાઈશ નહિ, પરંતુ અત્યારે મારી મગવાની ઈચ્છા નથી ”

“ જિંદગી ! હીચકારા ! ”

“ હું જિંદગી નથી ને હીચકારો પણ નથી મે ખૂન કર્યું છે
એ હું કબુલ કરું છું પરંતુ તેનું મૂળ તમે છો તમે મને પિસ્તોલ
આપો છો તે મારી આખર જાય તે માટે નહિ પણ તમારી આખ-
રને માટે આત્મહત્યા કરવાની મારી ઈચ્છા નથી. મને રજા આપો,
પૈસાની સગવડ કરી આપો, એટલે હું અહીંથી પલાયન કરી જઈશ ”

“ તુ અહીંથી પલાયન કરીને ક્યા જઈશ ? તારા ઉપર
ખૂનનો આરોપ છે એટલે તને ગમે તે સ્થળેથી પકડવામા આવશે
માટે તારા સાથે એક જ માર્ગ ઉત્તમ છે, અને તે આત્મહત્યાનો ”
સરદારે સલાહ આપી

“ મારે માટે કયો માર્ગ ઉત્તમ છે તે જોવાનું કાર્ય મારું
છે આત્મહત્યા કરવા માટેનો તમારો આદેશો બધો આગ્રહ શ્યા કાર-
ણથી છે તે હું તમને જણાવી ગયો છું એ કારણનો તમે ઇન્કાર
કરી શકો તેમ નથી જ હું તમને એટલું ચોક્કસ જણાવું છું કે
જેમ તમારી પ્રતિષ્ઠા તમને વહાલી છે, તેમ મને પણ મારી આખ-
રની ખેવના છે મે જે કોર્ટમા અનેક આરોપીની વકીલાત કરીને
તેમનો બચાવ કર્યો છે તેજ કોર્ટમા મારે એક ખૂન જેવા લાયક
આરોપને માટે પાનરામા ઊભા રહેવું પડે તે મારે માટે યોગ્ય નહિ

એમ હું સમજી છું અને તેથી પોલીસના હાથમાથી કેવી રીતે છટકવું તેનો મેં વિચાર કરી રાખ્યો છે માટે મારી તમને માત્ર એક જ વિનંતિ છે કે તમે મને પૈસાની સગવડ કરી આપો ”

“હું સગવડ ન કરી આપુ તો તું શું કરીશ ?” સરદારે પ્રશ્ન કર્યો

“હું શું કરીશ ? હું પોલીસના હાથમા સપડાઈને કોર્ટના પિંજરામા તો ઊભો નહિ રહું, પરંતુ પરદેશ જઈને વર્તમાનપત્રોમા સર્વ હકીકત જરૂર છપાવીશ તેમા તમારા મારી માતા ઉપરના પત્રો પણ પ્રકટ કરીશ બસ એટલું કર્યાથી મને સતોષ થશે ”

સરદારને લાગ્યું કે નવનિત બોલે છે તે પ્રમાણે કર્યા સિવાય રહેશે નહિ એટલે તેણે કહ્યું “અત્યારે મારી પાસે વિશેષ રકમ નથી તારે માટે મેં બેકમાથી ચાળીશ હજાર રૂપીઆ ઉપાડ્યા છે તે રકમ છે ” તેણે તિજોરી ખોલી અને તેમાથી એકેક હજારની ચાળીશ નોટો કાઢીને ટેબલપર ફેંકી

તે નોટો લેતો નવનિત બોલ્યો “પિતાજી ! હું તમારી પાસેથી ઓછામા ઓછા પાંચ લાખ રૂપીઆની આશા રાખતો હતો કારણ કે મને તેમ તોયે હું તમારો પુત્ર છું તમારી મિલકતનો અર્ધ ભાગીદાર છું તો પણ હાલ તુરતને માટે ચાળીશ હજાર પૂરતા છે પાછળથી જ્યારે હું મગાવું ત્યારે બીજા ચાર લાખને સાઠ હજાર રૂપીઆ મોકલી પાંચલાખ પૂરા કરી આપજો ”

“વારૂ, જા તું તારૂં કાળું મ્હો મને ફરીથી ખતાવીશ નહિ ” સરદાર તિરસ્કારપૂર્વક બોલ્યો

“તમને મારૂં કાળું મ્હો નથી ગમતું કારણ કે મારૂં કાળું મ્હો તમારી અપકીર્તિ થવામા કારણભૂત થવાની તમને બીતિ લાગે છે હું પણ પુનઃ તમને મળવાની ઈચ્છા રાખતો નથી પરંતુ જતા પહેલાં મારે તમને એટલું કહેવું જોઈએ કે કાયદાની દૃષ્ટિએ લક્ષ્મીબાઈના ખૂનને માટે ગુન્હેગાર હું છું, પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ તો

લક્ષ્મીબાઈ, મારી માતા ચમુના અને અનતપ્રસાદની માતા એ ત્રણેના મૃત્યુને માટે તમે પોતે જ દોષિત છો તમે તમારી ચચળ મનોવૃત્તિને કાણુમા ન રાખી શક્યા તેનું જ આ સર્વ પરિણામ છે એટલું જ માત્ર નહિ પણ તમે મારી માતા ઉપરના ખોટા બહેમને લીધે ઉશ્કેરાઈને તેની ઉપેક્ષા કરી, તેનો ત્યાગ કર્યો એ પણ તમારો સાધારણ દોષ નથી અહીં તો કોઈ તે માટે તમને પૂછવાનું નથી. પણ પરમેશ્વરના દરબારમા તમારે તમારા ગુન્હાનો જવાબ અવશ્ય આપવો પડશે હવે હું રજા લઉં છું જો હું વધારે પડતું બોલ્યો હોઉં તો મને ક્ષમા કરજો ”

એટલું કહીને સરદાર કશું પણ બોલે તે પહેલા તો તે ચાલ્યો ગયો. સરદારના મન ઉપર નવનિતના છેવટના શબ્દોની અસર થઈ હતી તે બોલ્યો “નવનિતના શબ્દો અક્ષરશઃ ખરા છે ખરી રીતે જોઈએ તો સર્વ દોષ મારો જ છે હે પ્રભુ ! તું મારા ઉપર દયા કરજો ચમુના ! તે મને ક્ષમા આપી છે, પરંતુ અનતની માતાની ક્ષમા હું મેળવી શકીશ નહિ લક્ષ્મીબાઈ પણ પરલોકમા મને કહેશે કે ‘તમારા જ પાપમા મારૂં ખૂન થયું છે’ આ ત્રણે સ્ત્રીઓનો નાશ મારા લીધે જ થયો છે હાય ! મારા જેવો દુષ્ટ, અધમ મનુષ્ય બીજો કોણ હશે ? મારો પુત્ર અનત પણ જ્યારે સર્વ હકીકત સાબળશે ત્યારે મારે માટે શું ધારશે ? ”

“તે એટલું જ ધારશે કે પિતા ગમે તેવા હોય પણ તે સર્વથા પૂજ્યનીય અને વદનીય છે ” બહારથી અવાજ આવ્યો અને અનતપ્રસાદે પ્રવેશ કર્યો ન્યાયાધીશે તેને બોલાવીને તુરત મુક્ત કરી દીધો હતો.

“અનત ! તું આવ્યો ?” તેનો બાપ ખુરસીપરથી ઉઠી, આગળ વધીને તેને ભેટી પડ્યો. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુ ખરખર વહેતા હતા તે હમણાં બેશુદ્ધ બની જશે એમ લાગતું હતું અનતે તેને ખુરસીપર બેસાર્યો અને શાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

નવનિતની મન.સ્થિતિ.

જે લવ્ય રાજમહેલ સમા પ્રાસાદનો પોતે થોડા સમયમા જ માલિક બનશે એમ નવનિત માનતો હતો તેજ પ્રાસાદનો આજે તેને સદાને માટે ત્યાગ કરવો પડ્યો તેણે તેના પિતાને દમ દીધો હતો પરંતુ બહાર નિકળ્યા પછી તેને પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યો. અત્યારે ચંદ્રનગરમા એવું કાણુ હતું કે જેની પાસેથી તે સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી શકે ? તે કશા પણ ખ્યાલ સિવાય, પોતે કયા જગ્યા છે તેની દરકાર કર્યા વગર ચાલવા લાગ્યો તે એક બગીચામા ગયો ત્યાં જઈને એક મોટા ઘટ્ટ વૃક્ષ નીચે પથ્થરની બેઠક હતી તેના પર જઈને બેઠો. આ સ્થળ અત્યારે લગભગ નિર્જન હતું તેવું મગજ તદ્દન ખાલી પડી ગયું હોય, તેની વિચાર શક્તિ નાશ પામી ગઈ હોય એમ લાગતું હતું પથ્થર પર તે આડે પડ્યો થયો માત્ર દશ મીનિટની અંદરજ તેને નિદ્રા આવી ગઈ.

તેના પર લય કર આકૃત લટકી રહેલી હોવા છતાં તેને માત્ર દશ મીનિટમા જ નિદ્રા આવી ગઈ, એમ વાચતા વાચકોને કદાચ આશ્ચર્ય થશે પરંતુ એ કાંઈ અમારું કપોલકલ્પિત કથન નથી બધી વખત આપણે જોયું છે કે જ્યારે એક માણસ તદ્દન નિરાશ બની જાય છે ત્યારે તેને પછી જગતની પરવા રહેતી નથી, તેને આકૃતની દરકાર હોતી નથી તેને દશ મીનિટમા નિદ્રા આવી ગઈ ખરી પરંતુ એ જ્ઞાન નિદ્રા ન હતી તેના મનની અશક્તિનો નાશ થયો ન હતો.

નિદ્રામા તેને એક લય કર સ્વપ્ન આવ્યું જાણે પોતાને પોલિસે પકડ્યો, ન્યાયાધીશ સમક્ષ ઊભો કર્યો, ખૂનનો આરોપ મૂકાઈ તપાસ શરૂ થઈ ચંદ્રનગરમા જેટલા વકીલો, આરિસ્ટરો, સોલિસિટરો હતા તે સર્વ પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી નવનિતરાય સામે મૂકાયેલા તહોમતની

તપાસ ચાલતી હતી તે જોવાને માટે હાજર થયા હતા લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા.

કેસ ચાલ્યો સાક્ષી પૂરાવા રજુ થયા પોતાની પ્રિયતમા મેન-કાએજ ઉંધુ માર્યું તેણે મગળવારની રાત્રીની તમામ સત્ય હકીકત જણાવી દીધી અબિકાપ્રસાદ મૂછમાં હસતો હતો લક્ષ્મીબાઈનો ધણી પણ કોર્ટમાં હાજર હતો આજ જમનાબાઈનો પુત્ર એમ તેણે નવનિતના હાથ ઉપર તેણે કરેલા છરાના જખમને પરિણામે જે નિશાન રહી ગયું હતું તે બતાવીને કોર્ટની ખાત્રી કરી આપી છેવટે કોર્ટે તેને ખૂનના આરોપ માટે ફાંસીની સજા ફગ્મની.

ફાંસીએ ચઢતા પહેલા તે એ દિવસ જેલમાં રહ્યો તેણે બિલકુલ અનાજ લીધું નહિ મૃત્યુ તેને ગમતું ન હતું ત્રીજે દિવસે રહવારે તેને ગામના મધ્યમાં એક ચોક હતો ત્યાં લઈ ગયા ત્યાં તેને માટે ફાંસીનો માચડો ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો માચડાની આસપાસ હજારો મનુષ્યો તેને ફાંસીએ ચડતો જોવાને એકઠા થયા હતા તેને જેલમાંથી ગાદીમાં બેસારીને એ માચડા પાસે લાવવામાં આવ્યો. તે શક્તિહીન બની ગયો હતો એ માણસોએ તેના હાથ પકડીને તેને માચડાપર ચડાવ્યો, તેના ગળામાં દોરી નાખી અને પાટીયાને ખસેડી નાખવામાં આવ્યું અહા ! તે સમયની તેના મનની સ્થિતિ અસંભવ હતી તે એ સ્થિતિમાં એક મીનિટ કરતા વધારે વખત રહ્યો નહિ બીજી જ પળે દોરી તૂટી અને તે જમીનપર જઈ પડ્યો.

તેના નેત્રો ખૂલી ગયા તે સાચે જ જમીનપર પડ્યો હતો. પથ્થરપર પડ્યું ફેરવતા તે જમીનપર પડી ગયો હતો તે એકદમ ઊભો થઇને કપડાપરની ધૂળ ખ ખેરવા લાગ્યો તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો “અરે ! આ શું ? હું આ સ્થિતિમાં કેટલો સમય સૂઈ રહ્યો હોય ? હું કેટલો મૂર્ખ ? વખતે પોલિસ મારી તપાસ કરતી અહીં ચડી આવશે તો ? ”

એક પળ પણ ગુમાવ્યા સિવાય તે ત્યાંથી ચાલતો થયો અને

બચીચાની બહાર નીકળ્યો હવે નવનિતે જવું ક્યા ? તેણે વિચાર્યું કે પોલિસ તેની તપાસ કરી રહી હશે માટે પ્રથમ તો વેશપરિવર્તન કરવાની જરૂર છે એટલે જે પહેલી હજમની દુકાન મળી ત્યાં તે ગયો તેણે મૂછો બોડાવી નાખી, માથાપરના વાળ કતરાવી નાખ્યા પછી તે એક જાતજાતના વસ્ત્રો તૈયાર વેચનારની દુકાને ગયો ત્યાં તેણે તદ્દન યુરોપીયનના જેવા વસ્ત્રો ધારણ કરી લીધા અને પોતાના વસ્ત્રો ત્યાં મૂકી, નવા ખરીદેલા વસ્ત્રોનું બિલ પણ ચૂકવી આપ્યું.

એ દુકાનમાથી નિકળીને તે ચાલવા લાગ્યો ‘ હવે ક્યા જવું ? અને શું કરવું ? ’ તેણે પોતાના મનને પ્રશ્ન કર્યો તેને મેનકાનો વિચાર આવ્યો “ હા, મેનકાની પાસે જવું અને તેને લઇને અહીંથી મુબઈ જવું તથા ત્યાંથી આફ્રિકા કિંવા જાપાન એ બેમાથી એક સ્થળે ચાલ્યા જવું ચાળીસ હજાર ખુટી જશે તો પણ ચિંતા નથી ખીજી રકમ મળી શકે તેમ છે ”

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે એક ગાડી લાડે કરીને ગાડીવાનને મેનકાના મકાનનું ઠેકાણું જણાવ્યું ગાડી ચાલવા લાગી

તે મેનકાને ત્યાં જઈ પહોંચે તે પહેલાં અમારે થોડો ખુલાસો કરવાની જરૂર છે મેનકાના સૌદર્યમા તે લુબ્ધ થયો હતો એમ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ મેનકા ઉપર તેનો પ્રેમ હતો એમ તો અમારાથી કહી શકાશે નહિ જ કારણ કે આવા અધમ મનુષ્યના અતરમા પ્રેમદેવતાને સ્થાન આપવાથી પ્રેમદેવતાનું મોટું અપમાન થયેલું અમે સમજીએ છીએ, અસ્તુ

મેનકાને માટે તેણે પોતાની તમામ મૂડી તથા આવક ખર્ચી નાખી હતી તેને હવે પૈસાની તાણ પડવા લાગી તેની માતા પાસેથી મળી શકે તેટલી રકમ લઇને પણ તેણે ખર્ચી નાખી હવે શું કરવું ? એક વખત પોતાની માતાની ખાનગી પેટી ખોલીને તેમાં કાંઈ પૈસા હોય તો લેવાનો તેણે વિચાર કર્યો તેમાથી પૈસા તો હાથ ન લાગ્યા પણ પૈસા પેદા કરવાનું સાધન—સરદારના પત્રો મળી આવ્યા તેણે

એ પત્રો વાચીને તેની માતાને એ સબધી ખુલાસા માટે પૂછ્યું, તેની માતાએ જણાવ્યું કે છોકરાની અદલાબદલી થઇ નથી પોતાના કથનના ટેકામા તેની માતાએ તેના હાથ ઉપરનું નિશાન બતાવ્યું અને લક્ષ્મીબાઇના એ પત્રો બતાવ્યા પેલી ધર્મશાળામા જે હકીકત બની હતી તે લક્ષ્મીબાઇએ જમનાબાઇને જણાવી હતી તે હકીકત પણ જમનાબાઇએ નવનિતને કહી

નવનિતે કહ્યું “ તો પણ શી ચિંતા છે ? સરદાર કમળાપ્રસાદ આ વાત જાણતા નહિ હોય તે તો એમજ સમજે છે કે છોકરા-ઓમા ફેરફાર થયેલો છે એટલે એ વાત ખૂલ્લી કરવાની ધમકી આપીને પણ આપણે તેમની પાસેથી પૈસા મેળવી શકીશું ”

આ વાર્તા પણ તેની માતાને રૂચી નહિ એટલે નવનિતે વિશેષ આગ્રહ કર્યો નહિ તે જોઈ શક્યો કે પોતાની માતાને વિશ્વાસમા લઇ શકાય તેમ નથી એટલે તેણે લક્ષ્મીબાઇના જે પત્રો તેની માતાપર આવ્યા હતા તે કબજે કરી, એ પત્રોનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એ પ્રયત્નમા તેને સફળતા મળી એ પત્રો તેણે બાળી નાખ્યા માત્ર સરદાર કમળાપ્રસાદવાળા પત્રો સાચવી રાખ્યા હવે તેની વિરુદ્ધ પૂરાવો આપી શકે તેવી લક્ષ્મીબાઇ હતી તેનો પણ નાશ કરી નાખવો, પણ તે પહેલા સરદાર સાહેબને તથા તેમના દીકરા અનંતપ્રસાદને મળી પેલા પત્રો બતાવી, અનંતપ્રસાદનો જન્મ જમનાબાઇના ઉદરથી થયો છે એમ જણાવવું એવો વિચાર કરીને તે કમળાપ્રસાદને ત્યા ગયો ત્યા અનંતપ્રસાદ તેને મળ્યો અનંતપ્રસાદને તેણે પેલા પત્રો બતાવ્યા તેની સાથે જે સવાદ થયો તે આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ પછી તેણે લક્ષ્મીબાઇનું ખૂન કરવાનો વિચાર કર્યો તેણે ધાર્યું હતું કે લક્ષ્મીબાઇના ખૂનની હકીકત બહાર આવતા તે માટે અનંતપ્રસાદ ઉપર શક જશે કારણ કે અનંતપ્રસાદ જમનાબાઇનો પુત્ર છે અને સરદાર કમળાપ્રસાદની પરણીયત સ્ત્રીનો પુત્ર નથી એમ સાબિત કરી શકે તેવી એક લક્ષ્મીબાઇ છે એવું સ્વાભાવિક રીતે જ લોકો માનશે

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે મગળવારની રાત્રે જ્યઝામ લક્ષ્મીબાઈને ત્યાં ગયો ત્યાં જઈને તેણે લક્ષ્મીબાઈનું ખૂન કર્યું તેની ખાત્રી હતી કે આ બાબતનો આરોપ પોતાના ઉપર આવશે નહિ; પરંતુ કદાચ આરોપ આવે તો પણ પોતે નિર્દોષ હશે તે માટે જે વખતે ખૂન થયું હતું તે વખતે પોતે અંદ્રનગરમાં નાટકશાળામાં ખેલ જોવાને ગયો હતો એવા પૂરાવાની ગોઠવણ પણ તેણે કરી રાખી હતી.

પોતાની માતાને કદાચ પોતાને માટે શકા આવશે, તથાપિ તે પોતાની વિરુદ્ધ જશે નહિ એવી તેની ખાત્રી હતી તેનો વિચાર અનંતપ્રસાદને ગૃહત્યાગી બનાવી, તેનું પદ લેવાનો ન હતો માત્ર સરદારને તેના પત્રો બતાવી, તે પ્રકટ કરવાની અને સત્ય હકીકત ખૂણી કરવાની ધમકી આપીને પૈસા પડાવવાનો ઉદ્દેશ હતો.

જ્યાર ખૂનની હકીકત તેની માતાના વાચવામાં આવી તે વખતે તેની માતાએ તેને કહ્યું કે “ નવનિત ’ આ ખૂન તેજ કર્યું છે અને તે હું કોઈમાં જાહેર કરીશ ”

આ શબ્દોથી નવનિત ગભરાયો, પણ તેના સહલાગ્યે જમનાબાઈને તાવ શરૂ થયો તેણે પોતાના મિત્ર ડોક્ટરને બોલાવ્યો અને આ માદગીમાંથી પોતાની માતા બેડી ન થાય તેવો ઉપાય કરવાની ડોક્ટરને વિનંતિ કરી ડોક્ટરે મિત્રની વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો અને જમનાબાઈને ધીમું વિષ આપવા માડ્યું પરિણામે જમનાબાઈનું મૃત્યુ નિપજ્યું.

જમનાબાઈ મરણ પામી એટલે નવનિત સર્વથા નિશ્ચિત થયો. પરંતુ તેને નિશ્ચિત રાખવાની પરમાત્માની ઇચ્છા ન હતી પરમાત્મા તો પોતાનું કાર્ય કરે જ જતો હતો. અતે અધિકાં પ્રસાદે ખરા ખૂનીનો પત્તો મેળવ્યો હતો અને અચાચે તે વારં વાર લાંબને ખૂનીની તપાસમાં નિકળી પડ્યો હતો.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

આશક-માશુક.

મેનકાના મકાન પાસે ગાડી આવી એટલે ગાડીને ઊભી રાખીને નવનિત નીચે ઉતર્યો તેણે ગાડીવાનને પૈસા ચૂકવી આપ્યા ગાડી ચાલી ગઈ ત્યાંસુધી તે જો ને તે સ્થળે ઊભો રહ્યો કેમકે પોતે કયા મકાનમા પ્રવેશ કરે છે એ ગાડીવાનને જણાવા દેવાની તેની ઇચ્છા ન હતી પછી તેણે મેનકાના મકાનમા પ્રવેશ કર્યો

મેનકાની કામ કરનારી તેને મળી તે બોલી “ તમે ઠીક વખતસર આવી પહોંચ્યા મારી બાઈ તમારી ક્યારના રાહ જુઓ છે ”

‘ મેનકા મારી રાહ જૂઓ છે ? ’ નવનિતને આશ્ચર્ય થયું.

તે દિવાનખાનામા ગયો મેનકા ત્યાં કોચ ઉપર બેઠી હતી. તેણે મેનકાનો હાથ પકડીને કહ્યું “ કેમ, મારું શું કામ હતું ? ”

તેના ચહેરા અત્યારે ફરી ગયો હતો દેખાવમા પણ ફેર હતો. મેનકાએ પૂછ્યું “ પણ તમે આવા વેશમા કેમ ? ”

“ એ વાત પછી પહેલા મારા પ્રશ્નનો જવાબ આપ તારો મારા ઉપર પ્રેમ છે ? જો પ્રેમ હોય તો એની આજે પરીક્ષા થવાની છે ”

“ તમારા ઉપર પ્રેમ ! મને તમે શું ધારો છો ? એક વેશ્યાના હૃદયમા પ્રેમને કદી સ્થાન હોતું હશે ખરું ? ”

“ મેનકા ! મશ્કરી જવા દે જો તારો મારા ઉપર ખરેખર પ્રેમ હોય, તું મને ચાહતી હોય તો એક ક્ષણની દીલ કર્યાં સિવાય આ સર્વ મોજમજાહનો ત્યાગ કરીને મારી સાથે ચાલી નિકળ ”

“ શા માટે ? ”

“ મારા ઉપર ભયંકર આરોપ છે—મે ખૂન કર્યું છે એક વિધવા સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું છે પોલિસ મારી પાછળ પડી છે માટે આપણે અહીંથી પલાયન થઈ જવું જોઈએ. ”

“ તમે ખૂન કર્યું છે ? ” મેનકા બોલી “ શા માટે ખૂન કર્યું છે ? ”

“ શા માટે ? તારે ખાનર તારામા મે અત્યારસુધીમા કેટલી રકમ ખર્ચી છે તે તુ જાણે છે હું ખરચીખૂટ બની ગયો એક પાઈ પણ મારી પાસે ન રહી તને તો મારે પૈસા આપવા જ જોઈએ તે પૈસા મેળવવાના ઉદ્દેશથી મે એક વૃદ્ધ સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું છે ”

“ અહો, તમારી મારા ઉપર કેટલી બધી લાગણી ? ” એમ કહીને મેનકા તેના કંઠે વળગી પડી તે પુન બોલી “ પણ તમારૂં તો લગ્ન થવાનું મે સાબળ્યું હતું ને ? ”

“ એ વળી તને કેને કહ્યું ? મારૂં લગ્ન થવાનું ન હતું, પણ મને મોટી રકમનો વારસો મળવાનો હતો હવે તે કશું મળી શકે તેમ નથી એ વાત લાખી છે હું તને પછી વિગતવાર જણાવીશ અત્યારે તો ત્વરા કર વારટ લઇને પોલિસ ક્યારનીય નિકળી ચૂકી છે ”

“ હા-હા, ચાલો-ચાલો, કદાચ અહીં પણ પોલિસ આવવાનો મ ભવ છે ” મેનકાએ કહ્યું

“ એ તુ શા ઉપરથી કહે છે ? ” નવનિતે પૂછ્યું

“ બપોરે એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ મારે ત્યા આવ્યો હતો તેને મે આપણી કેટલીક હકીકત જણાવી હતી તમે મગળવારે ખૂન કર્યું હતું ને ? તે દિવસે આપણે રાત્રી ક્યા અને કેવી રીતે ગાળી એ વિષયમા સર્વ સત્ય હકીકત મે તેને જણાવી દીધી છે ”

“ હે ! આ તુ શું કહે છે ? એ વૃદ્ધ કેણુ હતો ? ”

“ હું તેને નામથી ઓળખતી નથી મે તેને આજે પહેલી વાર જ જોયો છે ” એમ કહીને તેણે અબિકાપ્રસાદના ચહેરામ્હોરાનું તથા તેણે પહેરેલા કપડાનું વર્ણન કર્યું

“ નક્કી એજ, ડિટેક્ટિવ અબિકાપ્રસાદ ! એ મહા હુશિયાર છે તે નક્કી અહીં વારટ લઇને આવી પહોચશે માટે ચાલો જલ્દી કરો ”

“ હા, ચાલો પણ હું મારૂં જવાહીર તથા મારી પાસે જે મોટો છે તે લઈ લઉં. ”

“ લાઇ લે, પણ ઢીલ ન કર ”

ઝેનકા એક ચામડાની બેગમા પોતાના વસ્ત્રો, જવાહિર, નોટો, સોનામહેરો ભરવા લાગી

બેગ તૈયાર થઈને તાળું વાસતી હતી ત્યાં બહાર અવાજ થયો કામ કરનારીએ આવીને કહ્યું “ ચાર-પાચ જણા લાગે છે, તેઓ અંદર અંદર ધીમે ધીમે વાતો કરતા હોય એવો અવાજ આવે છે ”

“ ઝેનકા ! સર્વનાશ થયો હવે શું થશે ? એ તો આવી પહોંચ્યા નક્કી પોલિસના સિપાહીઓ જ હોવા જોઈએ ”

“ તમે ગભરાઓ છો શા માટે ? પાછલા દાદરાપરથી ઉતરી પડો ”

“ અમ્બિકાપ્રસાદ કાઈ કાચો નથી. તેણે ત્યાં પણ માણસો રાખ્યા હશે ” નવનિતે કહ્યું

“ ત્યારે શું કરશું ? ”

તેજ વખતે બહારથી ખૂમ આવી “ બારણું ખોલો-પકડો ! ”

નવનિતે ગજવામાથી પિસ્તોલ કાઢી “ ઝેનકા ! હવે હું તારી સદાને માટે રજા લઉં છું ” તે બોલ્યો

પિસ્તોલ જોઈને ઝેનકા ગભરાઈ ગઈ તેણે પિસ્તોલ નવનિતના હાથમાથી ઝુટવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ ખેંચાખેચીમા પિસ્તોલનો ઘોડો દબાઈ ગયો અને ગોળી નવનિતના પેટમા પેસી ગઈ તે એક મોટા ચિત્કાર સમેત જમીનપર પડ્યો

તે વખતે બહારના સિપાહીઓ બારણું તોડવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા નવનિત હજી મૃત્યુ પામ્યો ન હતો તેણે પુનઃ પિસ્તોલનો ઘોડો ચડાવ્યો અને તે હૃદય તરફ ધરી પર તુબીજી વખત તે ઘોડો દબાવે તે પહેલા તેના હાથમાથી ઝેનકાએ પિસ્તોલ ઝુટવી લીધી તેજ પળે બારણું તુટ્યું અને ચાર-પાચ માણસો અંદર દાખલ થયા. મોખરે અમ્બિકાપ્રસાદ હતો તેમણે પિસ્તોલનો અવાજ સાંભળ્યો હતો. નવનિત લોહીલુહાણ થઈને પડેલો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો

નવનિતને ઉપાડીને પલંગપર સૂવારવામા આવ્યો. અમ્બિકાપ્ર-
સાદે એક ડોકટરને બોલાવવા મોકલ્યો.

નવનિતે એક હાથ કોટના ગજવામા નાખીને પછી તે હાથ
ઓશીકા તરફ મૂક્યો ત્યારબાદ તે બોલ્યો “હવે હું માત્ર થોડીક
પળનો મહેમાન છું તે દરમિયાન મારી જીભાની લખી લ્યો લક્ષ્મી-
બાઇનું ખૂન મેં કર્યું છે અન તપ્રસાદ તદ્દન નિર્દોષ છે ”

જમાદારે એ પ્રમાણે લખ્યું તેની નીચે નવનિતે સહી કરી,
પછી તેણે મેનકાને કહ્યું, “મેનકા ! હું પાપાત્મા હતો છતા તારો
મારા ઉપર પ્રેમ હોવાની આજે મારી ખાત્રી થઇ ચૂકી છે મારા
ઓશીકા નીચે મારી તમામ મૂડી છે—આળીશ હજાર રૂપીઆની નોટો
છે તે સર્વની માલિકણું તું છે—તુંજ મારી ખરી વારસ છે ”

તે એકાદ—બે પળ મૌન રહ્યો પછી અમ્બિકાપ્રસાદ સામે
જોઇને બોલ્યો.—

“અમ્બિકાપ્રસાદ ! તમે વૃદ્ધ છો, અનુભવી છો, ડિટેક્ટિવ
તરીકે કામ કરો છો પરંતુ તમે ડિટેક્ટિવ છો એમ હું જાણી ગયો
છું એવું તમારા જાણવામા આવી શક્યું નહિ એ જોઇને મને આ-
શ્ચર્ય થાય છે મારી માતા માઠી પડી તે વખતે તમે મારી પાસે
આવ્યા હતા આપણી વચ્ચે જે કાઠી વાતચીત થઈ હતી તે ઉપ-
રથી હું કળી ગયો હતો કે તમે ડિટેક્ટિવ છો અને તેથી જ મેં તમને
આડે રસ્તે દોરવાને માટે મારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો વાર-
વાર, કાંઈ હરકત નથી જે મને પોતાનો વારસ બનાવવા ઇચ્છતો
હતો તે મારો ધર્મ પિતા જ આજે મને પકડવા આવ્યો હતો અને
તેથી જ મેં પિસ્તોલ વડે આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે હવે
મારા શબને અગ્નિદાહ તમે જ આપજો, કેમકે તમે મારા ધર્મ-
પિતા છો ”

“તારૂં મૃત્યુ નહિ થાય તું બચી જઈશ ” અમ્બિકાપ્રસાદે કહ્યું

“ના, જીવવાની મારી ઇચ્છા નથી. કેમકે જીવીને કોઈમા

ખૂની તરીકે ઊભા રહેલું પડે તેમા મારી તો ઠીક પણ મારા ધર્મ-
પિતા શ્રીયુત અમ્મિકાપ્રસાદ ડિટેક્ટિવની શી આખર ? ”

તેના કંઠે શોષ પડતો હતો તે વિશેષ બોલી શક્યો નહિ તેણે
પાણીની માગણી કરી મેનકા એક ચાદીના પ્યાલામા શિતળ જળ
લાવી તે પાણી તેણે નવનિતના મુખમા રેડ્યુ થોડુ પાણી ગળા
નીચે ઉતર્યું, બીજુ ઉતરી શક્યુ નહિ બીજુ પણ તે નવનિતનો
આત્મા દેહનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો

થોડી વારે ડોક્ટર આવી પહોચ્યો તેણે નવનિતનુ શરીર
તપાસીને તેને મૃત્યુ પામેલો જાહેર કર્યો

પ્રકરણ ૪૭ મું.

ઉપસહાર.

પ્રિય વાચક ! હવે અમારે કશુ વિશેષ કહેવાનું નથી આ
વિધવા લક્ષ્મીબાઇના કેસનો નિકાલ મનુષ્યની કોર્ટમા આવી શક્યો
નહિ પ્રભુએ નવનિતને તેના કૃતકર્મની જે સજા કરી હોય તે ખરી
આપણે તો તેના આત્માને શાંતિ જ ઇચ્છીએ

થોડા સમય પછી અનંતપ્રસાદનુ કુસુમ સાથે ધામધૂમથી લગ્ન
થયું લગ્નનુ બન્ને પક્ષનુ ખર્ચ સરદાર કેમળાપ્રસાદે આપ્યુ હતું
તેમા તેમણે અમ્મિકાપ્રસાદ તથા રમેશચંદ્ર બન્નેને આમ ત્રણ કર્યું
હતું અમ્મિકાપ્રસાદ આવ્યો હતો, પરંતુ પોતાને સખ તાવ આવવા-
થી લગ્ન વખતે હાજર નહિ રહી શકવા બાબત રમેશચંદ્રે એક ચીઠી
સરદાર સાહેબ ઉપર લખીને દિલગીરી દર્શાવી હતી કુસુમનુ લગ્ન
બીજાની સાથે થાય તે રમેશચંદ્ર પોતાની દૃષ્ટિએ કેમ બેઠું શકે ?

લગ્ન થયા બાદ કુસુમ સાસરે આવી અનંતપ્રસાદે કુસુમની
માતામહીતુ તમામ દેવુ ચૂકવી આપ્યુ એટલુ જ નહિ પરંતુ છ
હજાર રૂપીઆનુ વર્ષાસન પણ બાંધી આપ્યુ હતુ છતાં પણ ડોશીમા

તો પોતાની મળવા આવનારને એજ કહેતા હતા કે “ મેં પચીસ હજાર રૂકડા અને પચીસ હજારના દાગીના આપ્યા ત્યારે સરદાર-સાહેબે કેમણ કર્યું. ”

કુસુમ અને અનંતને તેમનાં સાત્વિક પ્રેમનું સુફળ પ્રાપ્ત થયું. સરદાર કમળાપ્રસાદ હવે ગૃહવ્યવહારમાં કશું લક્ષ આપતો નહિ તેણે સર્વ કાર્યભાર પોતાના પુત્ર તથા પુત્રવધુને સોંપી દીધો હતો. તે નિવૃત્તિપરાયણ રહેતો હતો અને ધર્મના પુસ્તકો વાચવા-માં સમય પસાર કરતો હતો જમનાબાઈના મૃત્યુથી તેના મન ઉપર ઘણીજ અસર થઇ હતી

નવનિતના ઓશીકા તજેથી મેનકાને ચાળીશ હજાર મળ્યા. નવનિતના મૃત્યુથી મેનકાને કાંઈ ખોટ પડી નહિ

અંગિકાપ્રસાદે આજથી પ્રતિઘ્ના લીધી કે હવે કોઈ દિવસ ડિ-ટ્રેક્ટિવનો ધંધો કરવો નહિ તેણે ડિટ્રેક્ટિવ ખાતા સાથેના સંબંધોના ત્યાગ કર્યો અને પોતાની પાસે જે મૂડી હતી તેની સહાયથી ડિટ્રેક્ટિવ શાળા ખોલવાનું નક્કી કર્યું તે શાળામાં અભ્યાસ કરવા આવનારને ડિટ્રેક્ટિવ તરીકેની લાયકાત મેળવવા માટેનું શિક્ષણ આપી તેમને બાહોશ ડિટ્રેક્ટિવ બનાવવાની તેની ઇચ્છા હતી તે શાળાના માટે પોતાના મકાનને પસંદ કર્યું હતું પોતે શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે કામ કરતો અને પોતાની મદદમાં તેણે બીજા અનુભવી શિક્ષકોને રાખ્યા હતા.

પ્રેમજી પોતાના વતનમાં ચાલ્યો ગયો હતો લક્ષ્મીબાઈની તમામ મીલકત તેને મળી હતી વળી સરદાર સાહેબે પણ તેને ઠર માસે તે જીવે ત્યાંસુધી પચાશ રૂપીઆ આપવાનું જણાવ્યું હતું અને તેના દીકરાને પોતાની નોકરીમાં રાખી લીધો હતો.

